

ARKEOLOJİ DİZİSİ

ERIC H. CLINE

ÜÇ TAŞ BİR DUVAR

Arkeolojinin Öyküsü

ALFA

3673 | ALFA | CORPUS | 10

ÜÇ TAŞ BİR DUVAR
ARKEOLOJİNİN ÖYKÜSÜ

ERIC H. CLINE (1 EYLÜL 1960)

George Washington Üniversitesinde Eski Çağ ve Antropoloji profesörü olarak görev yapmaktadır. Arkeolog olarak İsrail, Mısır, Ürdün, Kıbrıs, Yunanistan Girit ve Amerika Birleşik Devletleri'nde otuzun üzerinde kazı ve yüzey araştırmasına katılan Cline'ın on altı kitabı ve yüzün üzerinde makalesi vardır. Kitapları Fransızca, Almanca, İtalyanca, Flemenkçe, İspanyolca, Portekizce, Türkçe, Korece, Çince, Japonca, Rusça, Çekçe, Sırpça, Bulgarca ve Macarcaya çevrilmiştir.

SELAHATTİN KARAGÖZ

Ege Üniversitesi Mütercim-Tercümanlık Bölümünde araştırma görevlisi olarak görev yapmaktadır. Mütercim-tercümanlık alanında lisans ve yüksek lisans eğitiminin ardından 2019 yılında Yıldız Teknik Üniversitesi Diller ve Kültürlerarası Çeviribilim Doktora Programından mezun olmuştur ve video oyun yerelleştirmesi, transmedya, oyuncu üretimi alanlarında çalışmalarını sürdürmektedir.

Üç Taş Bir Duvar, Arkeolojinin Öyküsü
© 2017, ALFA Basım Yayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.

Three Stones Make A Wall, The Story Of Archaeology
© 2017, Princeton University Press

Kitabın Türkçe yayın hakları Akcalı Telif Hakları Ajans aracılığıyla Alfa Basım Yayım Dağıtım Ltd. Şti.'ne aittir. Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında, yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir elektronik veya mekanik araçla çoğaltılamaz. Eser sahiplerinin manevi ve mali hakları saklıdır.

Yayıncı ve Genel Yayın Yönetmeni M. Faruk Bayrak
Genel Müdür Vedat Bayrak
Yayın Yönetmeni Mustafa Küpüşoğlu
Çeviren Selahattin Karagöz
Kitap Editörü Esen Kaya
Çizimler Glynnis Fawkes
Kapak Tasarımı Füsun Turcan Elmasoğlu
Sayfa Tasarımı Mürüvet Durna

ISBN 978-605-038-005-7
1. Basım: Ağustos 2019

Baskı ve Cilt
Melisa Matbaacılık
Çiftehavuzlar Yolu Acar Sanayi Sitesi No: 8 Bayrampaşa-İstanbul
Tel: 0(212) 674 97 23 Faks: 0(212) 674 97 29
Sertifika no: 12088

Alfa Basım Yayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.
Alemdar Mahallesi Ticarethane Sokak No: 15 34110 Cağaloğlu-İstanbul
Tel: 0(212) 511 53 03 (pbx) Faks: 0(212) 519 33 00
www.alfakitap.com - info@alfakitap.com
Sertifika no: 43949

ERIC H. CLINE

ÜÇ TAŞ BİR DUVAR

Arkeolojinin Öyküsü

Glynnis Fawkes'ın Çizimleriyle

Çeviren
Selahattin Karagöz

ALFA

İÇİNDEKİLER

5. Kısım: Kutsal Topraklar ve Ötesinde Keşifler

6. Kısım: Yeni Dünya Arkeolojisi

Çizimler

Bir taş bir taştır,
İki taş müdahale,
Üç taş bir duvardır,
Dört taş bir hane,
Beş taş bir saraydır,
(Altı taşa uzaylılar karışır)

Arkeoloji deyişi

Önsöz

Taşlaşmış Maymun Pençesi

Yedi yaşındayken annem bana *The Walls of Windy Troy* isimli bir kitap vermişti. Kitap çocuklar için yazılmıştı, Heinrich Schliemann'ı ve Antik Troia'nın kalıntılarını arayışının hikâyesini anlatıyordu. Kitabı okuduktan sonra arkeolog olmak istediğime karar vermiştim. Yıllar geçti, lisede ikinci yılımda John Lloyd Stephen'in *Incidents of Travel in Yucatan* ve C.W. Ceram'ın *Tanrılar, Mezarlar, Bilginler* kitabını okudum, her iki kitap da bu arkeolog olma isteğimi perçinledi, ormanda kayıp şehirleri keşfetme ve antik uygarlıkları ortaya çıkarma hikâyeleri büyüleyici geliyordu. Üniversite yıllarımda uzmanlığımı seçebildiğim ilk an uzmanlığımın arkeoloji olduğunu ifade ettim. Mezun olduğumda annem tüm bu serüveni on dört yıl önce başlatan Schliemann hakkındaki o kitabı bana tekrar verdi. Kitap hâlâ George Washington Üniversitesindeki odamda duruyor.

Arkeolojinin büyüsüne kapılan tek kişinin ben olmadığım kesindi. *Indiana Jones* filmlerinin ulaştığı başarıdan ve

her gece bir kanalda yayınlanan belgesellerden belli oluyor zaten bu durum. Kaç kişinin bana 'Biliyor musun, bla bla olmasam (bu bla bla bazen doktor bazen avukat bazen de hemşire, gişe memuru, Wall Street'de çalışan finans uzmanı vb oluyor) ben de arkeolog olurdum' dediğini hatırlamıyorum bile. Ancak çoğu insan arkeolog olmanın ne demek olduğunu ya hiç bilmiyor ya da çok az biliyor. Arkeoloji deyince belki de kayıp hazineleri aramayı, egzotik yerlere seyahat etmeyi ve diş fırçası ve dişçi aletleriyle dikkatlice kazı yapmayı tahayyül ediyorlar. Çoğu zaman işler böyle yürümüyor aslında, çoğu arkeolog da *Indiana Jones* filmlerinden fırlamış gibi değil.

Üniversitedeki ikinci yılımdan beri neredeyse her yaz arkeolojik kazılarda görev aldım ki bu otuz beş yılı aşkın sürede otuzu aşan kazı sezonu demektir. Ortadoğu ve Yunanistan başta üzere çalıştığım yerlerden dolayı insanlar benim Eski Dünya Arkeoloğu olduğumu düşünüyorlar ancak Birleşik Devletler'de Vermont ve California'da da kazılarda bulundum ki bu yerler arkeoloji bağlamında Yeni Dünya olarak kabul ediliyor.

İsrail'de Tel Anafa, Megiddo ve Tel Kabri, Yunanistan'da Atina Agorası, Boiotia ve Pylos, Mısır'da Tel El Maskhuta, Girit'te Palaiokastro, Ürdün'de Kataret Es Samra, Kıbrıs'ta Agios Demetrios ve Paphos da dahil pek çok ilginç projede yer aldım. Atina'daki Agora ve İncil'de kıyamet yeri olarak geçen İsrail'deki Megiddo haricinde bu yerler arkeologlar dışında pek de kimsenin adını duymadığı yerler. Bu yerlerde kazı yapmanın hiç de filmlerdekine benzemediğini söyleyebilirim.

İnsanlar genelde bulduğum en ilginç şeyin ne olduğunu soruyorlar. Buna cevabım 'taşlaşmış bir maymun pençesi.' Üniversitedeki ikinci yılımı takip eden yaz döneminde, ilk kez bir denizaşırı kazıya katılmıştım ve o pençeyi orada buldum. Michigan Üniversitesi tarafından yürütülmekte olan

proje kapsamında İsrail'in kuzeyindeki Yunan-Roma dönemine tarihlenen Tel Anafa'da kazı yapıyordum.

Bir gün öğleye doğru çok susamıştım ve başıma güneş geçmesinden de korkmuyor değildim hani. Elimdeki *patish,* yani küçük çapa bir objeye vurdu. Çapa objeye öyle bir açıyla vurmuştu ki, obje yere düşmeden havada birkaç kez döndü. Obje henüz yere düşmeden yeşil olduğunu gördüm ve sıcaktan sersemlemiş halimle 'hadi be, bu taşlaşmış bir maymun pençesi' diye düşündüm. Pençe yere düşene kadar aklım başıma gelmişti 'Kuzey İsrail'de taşlaşmış maymun pençesinin ne işi var yahu?'

Yakından baktığımda parçanın Yunan Tanrısı Pan –hani şu kafasında iki boynuzu olan ve çifte flüt çalan tanrı– formunda bir Hellenistik bronz mobilya parçası olduğunu anladım. Parça muhtemelen bir sandalyenin ahşap kolçağının ucuna bağlıydı ancak ahşap parça uzun zaman önce yerinden çıkmış, kazdığım yerdeyse sadece bu bronz parça kalmıştı. Rengi yeşildi zira parça ben bulana kadar iki bin yıl toprak altında kalmış ve bronz renk değiştirmişti. Parçayı dikkatlice çıkardık, yayımlamak üzere çizimini yaptık ve fotoğrafını çektik. Bu parçayı neredeyse otuz yıl boyunca görmedim ta ki ona Kudüs İsrail Müzesinden ödünç verildiği Hayfa Üniversitesi Müzesinde rastlayana dek.

Ancak 2013 yılında, Kuzey İsrail'de bir Kenan yerleşimi olan Tel Kabri'de kazı yapan ekibimiz beni taşlaşmış maymun pençemden daha çok sevindiren bir şey buldu. 2005 yılından itibaren her iki yılda bir Hayfa Üniversitesinden Assaf Yasur-Landau ile birlikte alandaki kazıyı yönetiyoruz. Her kazı döneminde farklı bir sürprizle karşılaşıyoruz ancak bu kez karşılaştığımız sürpriz bambaşkaydı: neredeyse 4000 yıl önceye MÖ 1700'lü yıllara tarihlenen dünyanın şu ana dek keşfedilmiş en eski ve en büyük şarap mahzenini bulmuştuk.

Haziran ayıydı, kazı döneminin ilk haftasıydı. Bessie lakabını taktığımız geniş bir küp bulduk. Bessie'yi tam ola-

rak ortaya çıkarmamız iki haftamızı aldı ve bir odanın sıvalı tabanında olduğunu fark ettik. Bu süre zarfında, otuz dokuz arkadaşının da Bessie'ye eşlik ettiğini gördük, Bessie'yi bulduğumuz odada ve bu odanın kuzeyindeki koridorda her biri neredeyse bir metre uzunluğunda toplam kırk adet küp vardı.

Küpler çoktan düzinelerce parçaya ayrılmış olsa da her bir küpün içine dolmuş olan toprak halen küplerin orijinal şeklini koruyordu. Önce her bir küpün 50 litre civarı sıvı alabileceğini düşünmüştük. Küpleri tümlemeye başlayan konservatörümüz her birinin aslında yüz litreden fazla sıvı alabildiğini söyledi ki bu durumda depolama kapasitesi toplamda dört bin litre ediyordu.

Şarap küplerinin yakın çekimi, Tel Kabri

Kabri'de eş kazı başkanımız Andrew Koh, küplerde ne olduğunu belirlemek için kap parçaları üzerinde organik kalıntı analizi yaptırdı. Çoğu parçada kırmızı şarapta bulunan şiringik asit, çok az parçada ise hem kırmızı hem de beyaz şarapta bulunan tartarik asit vardı. Bu nedenle küplerin içinde bir zamanlar çoğu kırmızı çok azı ise beyaz olmak üzere şarap olduğundan neredeyse emindik. Günümüzde neredeyse altı bin şişe şaraba denk şarap vardı bir zamanlar mahzende. Elbette şarap çoktan bitmişti, geri kalan sadece küplerin malzemesindeki kalıntılardı. Yine de insanlar bu şarabın tadının nasıl olduğunu sorup duruyordu. Emin olmadığımız için bu soruya cevabım şarapların tadının toprağa çaldığıydı.

Keşfimiz ve hakemli bir dergide keşfe ilişkin yayımladığımız makale *New York Times*, *Wall Street Journal*, *Washington Post*, *Los Angeles Times*, *Time* ve *Wine Spectator* da dahil olmak üzere tüm gazetelerde haber oldu. Daha sonra içinde yetmiş küp olan dört oda daha keşfettik ve bu ilgi çekici alandaki gelecek sezonları iple çeker olduk.

Elbette yedi yaşında arkeolog olmaya karar verdiğimde beklediğim şey Antik Kenan'dan kalma bir şarap mahzeni bulmak değildi, ancak arkeolojinin güzelliği ve heyecanı tam da burada: insan neyle karşılaşacağını hiçbir zaman bilemiyor. George Washington Üniversitesinden arkeolog olmayan çalışma arkadaşlarıma göre 'Arkeolojiden yeni bir haber var mı?' sorusunu sormak dünyanın en şahane şakasını yapmak demek, hani kazdığımız her şey eski ya. Ancak arkeoloji uzun zamandır bilinen alan ve yerlerde dahi bizi şaşırtmaya devam ediyor. Örneğin Troia'nın düşünüldüğünden on kat daha geniş olduğu ortaya çıktı, Fransa'daki Chauvet mağara resimleri sandığımızdan daha eskiymiş; uzaktan algılama yöntemleriyle Belize'de tamamen orman içinde saklı bir Maya yerleşimi ortaya çıkarıldı ve Mısır'daki Tanis yerleşimi onca zamandır göz önünde olmasına rağmen keşfedilmeden kalmıştı ki bu örneklerin her biri de beklenmedik gelişmelerdi.

Diğer yeni buluntulara ilişkin haberler ve hipotezlerin ardı arkası kesilmiyor, bitimsiz ve şiddeti gitgide artan keyifli bir sel gibi akıyor. Örneğin Haziran 2016'nın başlarında aynı günde arkeoloji haberlerinde İsrail'de Kafatası Mağarasında Ölü Deniz parşömenleri arama çalışmaları; Londra'da Latince yazıtlı dört yüz ahşap tabletin keşfi; Roma'da Hadrianus döneminden kalma iki bin yıllık kışlalar; Kanadalı bir ergenin Meksika'da Mayalara ait arkeolojik bir alanı bulup bulmadığı tartışması; Washington'da Antik Yunan dönemine ait beş yüz objenin sergileneceği serginin açılışı, Mısır'da Büyük Piramitte uzaktan algılama sistemiyle yürütülen çalışmalar, *New York Times*'ın mükemmel ancak kısmen yanıltıcı haber başlığı 'Tutankhamon'un Hançeri Uzaydan Gelmiş'e konu olan Kral Tutankhamon'un hançerlerindeki bıçaklardan birisinin meteordan yapılmış olması yer almaktaydı. Bir sonraki hafta ise Kamboçya'da orman örtüsünün altında uzaktan algılama sistemiyle yapılan keşifler haber olmuştu.

Size vereceğim iyi haber muhtemelen arkeoloji tarihinde hiç olmadığı kadar hızla yeni keşifler yapıldığıdır, kötü haber ise basıldığında bu kitabın çoktan eski bilgiler içerebileceğidir. Örneğin bu kitapta ele alacağım başlıklarla ilgili hikâyeler ve önsözde anlattığım hikâyeler ben kitabın taslağını bitirirken son dakika gelişmeleriydi, diğer son dakika gelişmeleri ise bu kitap baskıdayken ya da basıldıktan sonra gündeme gelecek.

Arkeolog olmak için gerçekten heyecan verici bir zamandayız, ancak bu kitapta ele almak istediğim bir diğer husus da televizyonlar için çekilen belgesellerde, haber bültenlerinde, çevrimiçi kişisel blog sayfalarında ve diğer ortamlarda yer alan arkeolojik keşiflere ilişkin iddialar. Halkın profesyonel arkeologların sürdürdüğü tartışmalar ve yaptığı keşifler ile pseudo arkeologların iddialarını ayırt edebilmesi gerçekten zor olabiliyor. Her yıl arkeoloji eğitimi almamış ya da aldığı eğitim yetersiz ama hevesi yerinde amatörler ahit sandığı

gibi eserler ya da Atlantis gibi yerleri aramaya çıkıyor. Amatörlerin arayışlarından merak uyandıran hikâyeler ve güzel belgeseller çıksa da gerçek bilimsel keşiflere ket vurarak suyu bulandırıyorlar. Bu iddiaların bir kısmı o kadar garip ki konu üzerine Boston Globe'da 2007 yılında 'Raider's of the Faux Ark' (Sahte Sandık Yağmacıları) başlıklı bir başmakale yayımladım. Bu makalede insanları bu kandırmacalara karşı uyardım ve bu tip iddialar ortaya atıldığında bu mevzuları araştırmaları için meslektaşlarıma çağrıda bulundum.

Pseudo arkeologların da desteğini alan pek çok insan insanların tek başına bitki ve hayvanları evcilleştirmek gibi yenilikleri akıl edebileceklerini ya da piramitler ya da Sfenks gibi muhteşem mimari başyapıtları inşa edebileceklerini kabul edemiyor. Bunun yerine hiç de gerek olmamasına rağmen bu yapıtların ortaya çıkışını açıklamak üzere uzaylıları ya da bazen ilahi güçleri işaret ediyorlar. Durum o kadar kötü ki bu kitabın da ileriki sayfalarında yer verdiğimiz 'altı taş uzaylılar tarafından inşa edilmiş bir saraydır' deyişini bıyık altından gülerek kullanır hale geldik.

Beni bu kitabı şimdi yazamaya iten sebeplerden en önemlisi dünyanın geçtiğimiz yıllarda arkeolojik alan ve müzelere daha önce görmediğimiz düzey ve tempoda yapılan saldırılara tanıklık etmiş olması. Irak'tan Afganistan'a, Suriye'den Libya ve Mısır'a kadar Ortadoğu'nun çoğu bölgesinde, son yıllarda gerçekleşen savaş ve kalkışmalarla bağlantılı olarak eski eser ve ören yerleri kasıtlı olarak yağmalanıyor ve de tahrip ediliyor. Ancak ören yerlerinin yağmalanması bu bölgeyle sınırlı değil, Yunanistan'dan Peru'ya kadar uzanan bir sorun ve insanlık mirasımızı daha önce tanık olmadığımız ölçüde tehdit ediyor.

2008 yılında bir gazeteci bu yıkımın 'neredeyse endüstriyel' ölçülerde olduğunu belirtmişti: 'Yağmacılar ören yerlerine ters kepçe ve küçük buldozerlerle saldırıyorlar, toprağın üzerinden neredeyse birkaç futbol sahası büyüklüğünde bir

tabakayı kazıyorlar. Ardından sikkeler diğer eski eserlerin yerini işaret ettiğinden kullandıkları metal detektörleri yardımıyla buldukları yerlerde değerli ne varsa çıkarmak üzere kuyular açıyorlar.' UNESCO başkanı Suriye'deki endüstriyel çapta yağmaya işaret ettiğinde aynı ifadeler 2015 yılında yeniden kullanıldı.

Arkeologlar bu süregelen kültürel miras kaybını kayıt altına almak ve engellemek üzere aktif rol üstleniyorlar, ancak aslında geçmişimizi korumak salt arkeologların değil herkesin görevi. Uzun süre önce kaybolmuş medeniyetlerden artakalanları ve bu medeniyetlerin kalıntılarını korumak ve muhafaza etmek hepimizin görevi. Umuyorum ki bu kitapta sunduğum materyal nereden geldiğimizi ve geldiğimiz yerin yarattığı heyecanı bize hatırlatacak ve çok geç olmadan bize kalan bu mirası korumak üzere daha geniş bir kitleyi teşvik edecek. Belki her okurun arkeolojik bir kazıya katılacak zaman ve serbestisi yoktur ancak arkeolojik çalışma süreci ve ortak mirasımıza destek olmak üzere herkes sesini yükseltebilir.

Heinrich Schliemann'ın öyküsüne ilişkin kitabı ilk kez okuduğum yaşta olan gençlerden arkeoloji hakkında bilgisi olmayan yetişkin ve emeklilere kadar tüm yaşlardan tüm insanlar için yeni bir kitap yazılmasının zamanı gelmişti. Geçtiğimiz on yıllar boyunca arkeolojide hem heyecan verici keşifler yapıldı hem de ciddi ilerleme kaydedildi. Etiyopya Hadar'da bulunan kısmen erken hominin bir iskelet olan Lucy, Tanzanya Laetoli'de bulunan 3,6 milyon yaşında ayak izleri, Fransa Chauvet mağarasında bulunan tarihöncesi döneme ait göz kamaştıran mağara resimleri, Türkiye'nin güneybatı sahillerinde bulunan Gelidonya Burnu ve Uluburun batıkları ve bu batıkların taşıdığı Bronz Çağı Akdeniz'inde yer alan tüm ülkelerde üretilmiş objeler, yine Türkiye'de dünyanın en eski tapınağı Göbekli Tepe ve Çatalhöyük Neolitik alanındaki yeni dönem kazıları, Çin'de bulunan Terrakotta Askerler, Alplerde bulunan Buzadam Ötzi, Peru'da yer alan

Moche bu keşif ve ilerlemelerden birkaçı. Tüm bu örnekler ve çok daha fazlasıyla birlikte arkeologların savları ve bu alanları kazmakta ve keşiflere ulaşmakta kullandıkları teknikler de ele alınıyor bu kitapta.

İlerleyen sayfalarda, erken dönemlerinden geçmişte yaşamış insanların ve kültürlerin organize, profesyonel ve bilimsel bir şekilde çalışıldığı bir alana dönüşümüne dek evriminin izini süreceğiz. Bu iz sürme sürecinde Howard Carter, Heinrich Schliemann, Mary Leakey, Hiram Bingham, Dorothy Garrod ve John Lloyd Stephens da dahil olmak üzere arkeolog ve kâşiflerle tanışacağız. Pek çok diğer insanla birlikte bu adam ve kadınlar Hititler, Minoslular, Mikenler, Troialılar, Asurlar; Mayalar, İnkalar, Aztekler ve Mocheler gibi eski insanların ve kayıp medeniyetlerin ardında bıraktıklarını keşfettiler. Eski Dünya (Avrupa ve Birleşik Krallık'tan Ortadoğu ve ötesine) ve Yeni Dünya'da (Kuzey, Orta ve Güney Amerika) yürütülen çalışmaları inceleyeceğiz.

Adını saydığım arkeologlar ve keşifler beni en çok heyecanlandıran ve arkeolojinin yıllar içinde nasıl bir araştırma alanı haline geldiğini anlamak ve uzun zamandır yitik arkeolojik alanlar ve uygarlıklara nasıl ışık tuttuğunu göstermek açısından en önemlileriydi. Okurlar fark edecektir ki yeni alanlara erişmemizi ve uzun zaman önce kazılmış alanlara ilişkin bildiklerimizin sınırlarını genişletmemizi sağlayacak teknolojik gelişmeler, arkeologların altın, hazine ya da diğer ödülleri değil bilgiyi aradıkları gerçeği, arkeolojik çalışma yaparken gereken sıkı çalışma ve fiziksel güç, tüm dünyada mevcut yağma sorunu da dahil olmak üzere genel hususlar üzerine 'Daha Derine İnmek' bölümlerinin de dahil olduğu her bir bölümde alanların ve ortaya çıkarılan objelerin tartışıldığı kısımlar mevcut.

Bana sıklıkla 'Nerede kazı yapacağınızı nereden biliyorsunuz?' 'Bir şeyin ne kadar eski olduğunu nasıl bilebiliyorsunuz?' 'Çıkan şeyleri muhafaza ediyor musunuz?' gibi sorular

soruluyor bu nedenle arkeolojinin nasıl yapıldığına ilişkin pratik bilgiler ve tavsiyeleri de ekledim.

Soruların cevaplarını verirken Buzadam Ötzi ve Terrakotta Savaşçıları gibi başka merkezlerden örneklerin yanı sıra Girit'ten, Kıbrıs ve California'ya uzanan kendi saha çalışmalarımdan da örnekler sundum. Bazı örnekler ise yüzey araştırması ve kazıda ne yapılmaması gerektiğini gösteriyor, Yunanistan'da yüzey araştırması yaparken küçük bir tepecikten yuvarlanmak ya da İsrail'de ilk kazımda taşlaşmış maymun pençesi bulduğumu düşünmek gibi. Bu bağlamda yürüttüğüm tartışmalar da söz edilen merkezin konumuna özgü kalıyor. Örneğin Ortadoğu'da kazı yaparken genellikle kazma kullanırken ABD'nin Doğu Sahillerinde yürüttüğümüz kazılarda neredeyse hiç kazma kullanmıyoruz, bu nedenle betimlediğim tekniklerin dünyanın her yerinde kullanılmayacağını özellikle belirtme ihtiyacı duydum. Ayrıca tarihlerde MÖ ve MS kısaltmalarını kullandım, İÖ ve İS bazı okurların aşina olduğu kısaltmalar olmayabilir. Bu tercihi kimseyi incitmek üzere yapmadım, sadece modern arkeologların uygulamalarını ve arkeoloji raporlarında kullanılan ifadeleri takip ettim.

Bütün olarak değerlendirildiğinde bu kitabın içeriği 2001 yılından beri George Washington Üniversitesinde verdiğim *Arkeolojiye Giriş* dersinin eski buluntularla ilgili yeni düşünceler ve yeni keşiflerle ilgili bilgi vermek üzere her yıl güncellenen ders notlarının bir izdüşümü. Başka bir yazar ya da profesör belki de bu kitabı başka türlü yazardı, yazsınlar da zaten, ancak bu kitaptaki tartışmalar benim alana olan aşk ve tutkumu ve de iyi örnekler olarak kabul edilebileceğini düşündüğüm sevdiğim mesleki öykü ve örnekleri yansıtıyor. Umarım okurlar sonrasında spesifik alan, dönem ve kişilerle ilgili daha ayrıntılı bilgiler sunan kitaplar okuyacak kadar ilginç bulur bu kitabın içeriğini.

Nihayetinde kitabı bitirdiğinde okur, ünlü yerleşim ve arkeologlar hakkında daha çok bilgi edinmiş olacak, uzaylı-

ları işin içine katmaya gerek olmadığının farkına varacak ve arkeolojinin nasıl yapıldığına ilişkin fikir sahibi olacaktır. Arkeoloji bize geçmişi öğretmekle kalmaz, bizim insanlık deneyiminin daha geniş bir örneklemiyle bağlantı kurmamızı sağlar ve hem geçmişimiz hem de geleceğimize ilişkin kavrayışımızı zenginleştirir, bu nedenle umarım ki arkeolojinin neden önem taşıdığı ve gelecek nesiller için neden geçmişi korumamız gerektiği ortaya konulmuş olur.

Açıkçası arkeolojinin hikâyesi tüm yerküreden (hatta uzaydan) çok sayıda keşfin hikâyesidir. Ancak tüm bu hikâyeler ve bu hikâyelerde geçen insanlar hepsini bir arada tutan tek bir hedefte birleşir – geçmişin en derin kuyularından uygarlığın zirve (ve dip noktalarına) uzanan insanın hikâyesini anlamak. Hepsi bir arada düşünüldüğünde anlatılan bizim hikâyemizdir.

Giriş

'Şahane Şeyler': Kral Tutankhamon ve Mezarı

Howard Carter, Kral Tutankhamon'un mezarına ilk kez 26 Kasım 1922'de dikkatlice bakmıştı. Gözlerini kısmış, açtığı küçük delikten bakmaya çalışıyordu, ortamdaki tek ışık havadaki elinde tuttuğu mumdan geliyordu. Kendini tabandan tavana kadar her türden objeyle tıka basa doldurulmuş bir odaya bakarken buldu, objeler arasından altından yapılmışlar olanlar da vardı, baktığı her yerde altının ışıltısı vardı. Kazının masrafını üstlenen Lord Carnarvon, Carter'ın montunu çekiştirdi, durduğu yerde sabırsızlıkla zıpladı. 'Ne görüyorsun? Ne görüyorsun?' Carter cevapladı 'Şahane şeyler görüyorum.'

Carter ve hamisi olan Carnarvon burada beş yıldır Tut'un mezarını aramaktaydı. Mezar, günümüzde Luksor'dan Nil Nehrine uzanan alanın karşısında, Krallar Vadisinde, tam da her yıl kamp kurdukları yerin tam altındaydı. Mezar, iki yüzyıl sonra IV. Ramses'in mezarı yakında bir yerlerde inşa

edilirken işçilerin yığdığı kaya tabakasının altında kalmıştı, mezarın yerini kısmen bu nedenle fark edemediler.

Carter mezarı on yılda kazdı. Bulunan objeler halen sergilendikleri Kahire'deki Mısır Müzesine taşındı. Lord o günleri göremedi, mezarın açılmasından kısa bir süre sonra, 1923 yılı nisan ayının başında vefat etti. Ölümü tamamen talihsizlik sonucuydu, tıraş olurken derisini kesmiş, kesikten de bir sivrisinek ısırmış, bu ısırık ise kan zehirlenmesine neden olmuştu. Bu ölüm, mezarın lanetli olduğu söylentisine neden oldu, ne zaman mezarın açılışında bulunan birisi ölse, bu söylenti medya tarafından ısıtılıp durdu. Carter mezarı açtıktan sonra on yedi sene daha yaşamıştı, muhtemelen bu hikâye tamamen uydurmaydı. İroniktir ki, Tutankhamon'un ölümüne ilişkin en çok kabul gören teori, sıtmaya neden olan bir sivrisinek ısırığıdır.

Tut Mısır'ın Yeni Krallık döneminde hüküm sürmüştü. MÖ 1550 ile MÖ 1300 arasında hüküm süren 18. Hanedanlığa mensuptu. Bu dönemde Mısır'ın tanınan hükümdarları arasında yirmi yıl hüküm sürmüş olan ünlü kadın firavun Hatşepsut, günümüzde İsrail, Suriye, Lübnan ve Ürdün'e karşılık gelen bölgenin büyük bölümünü fethetmiş olan Hatşepsut'un üvey oğlu III. Thutmosis, muhtemelen tektanrıcılığı icat etmiş olan sözde sapkın firavun Akhenaton ve Akhenaton'un güzel karısı Nefertiti de vardı. Akhenaton ve Nefertiti büyük ihtimalle Tut'un anne ve babasıydı.

Tut tahta MÖ 1330 civarında çıktı, tahta çıktığında sadece sekiz yaşındaydı. On yıl sonra ise beklenmeyen bir biçimde öldü ve Krallar Vadisine gömüldü. Mezarının üstü kapatıldı ve yeri unutuldu. Mezarının yeniden keşfi ancak otuz beş yüzyıl sonra gerçekleşti.

Carter ilk kez Mısır'ı ziyaret ettiğinde on yedi yaşındaydı. 1907 yılında ise çoktan saygı duyulan bir Mısırbilim uzmanı olmuştu. Lord ilk kez Carter'a yaklaştığında, huysuz Carter işsizdi, bir grup Fransız turistle yaşadığı sorunun ardından

özür dilemeyi reddetmiş ve memurluk görevinden azledilmişti. Sulu boya tablolar yaparak zaman geçirmekteydi. Lordun ise bir trafik kazasında akciğerleri delinmişti, doktorunun emriyle kışlarını İngiltere yerine Mısır'da geçiriyordu.

Farklı alanlarda on yıl birlikte çalıştıktan sonra bu iki adam Tut'un mezarını Krallar Vadisinde aramaya karar verdi. MÖ 1500 yılından sonra Mısır Yeni Krallığının firavunlarının çoğu günümüz Luksor ile nehir arasındaki alanın karşısında yer alan bu kurak ve kayalık vadiye gömülmüştü. Yamaçlara kazılmış mezarların çoğu asırlar önce henüz antik dönemde bulunmuş ve soyulmuştu, ancak halen keşfedilmemiş mezarlar vardı ve Tut'un mezarı da bunlardan birisiydi.

Uzunca bir beş yılın ardından ellerinde neredeyse hiç bulgu yoktu, Lord 'un parası suyunu çekmeye başlamıştı ve kazıya olan ilgisi de hayli azalmıştı ki Carter vadide henüz araştırmadıkları bir alan olduğunu fark etti; her yıl kamp kurdukları alanda hiç araştırma yapmamışlardı. 1922 yılı kasım ayının ilk günü kazmaya başladılar. Sadece üç gün sonra, dört kasım cumartesi günü saat onda, Tut'un mezarına inen ilk basamakları ortaya çıkardılar.

Günün geri kalanında ve takip eden günlerde ise Carter mezara inen basamakları izledi. 5 Kasımda, güneş batarken, mühürlü kapı girişine basılmış Kraliyet Nekropolis mührünü gördü, demek ki mezara her kim gömülmüşse önemli biri olmalıydı. Çalışmaların durdurulması için emir verdi, halen İngiltere'de olan Lorda telgraf çekti. Günlüğüne de telgrafa ne yazdıysa aynısını yazmıştı.

SONUNDA VADİDE MUHTEŞEM BİR KEŞİF YAPTIK. MÜHÜRLERİ ÜZERİNDE DURAN HARİKA BİR MEZAR. SİZ ULAŞANA KADAR BEKLETİYORUZ. TEBRİKLER

Lorda mezarın boş çıkmasından korktuğunu söylemedi. Nekropolis muhafızlarının mührü bozulmadan duruyorduysa da, kapının iki kez açılıp yeniden kapatılmış olduğu-

nu söyleyebilirdi. Antik dönemde mezarın soyulduğundan emindi, emin olmadığı ise mezarda herhangi bir şey bırakıp bırakmadıklarıydı.

Lord kazı alanına 23 Kasımda ulaştı. İşçiler hemen yeniden kazmaya başladılar. Ertesi güne kadar mezarın Tut'a ait olduğunu teyit edebildiler, Kraliyet Nekropolis mührünün altındaki mühürde ismi açık biçimde okunabiliyordu.

Nihayet 25 Kasımda ağır kapıyı açtıklarında, kasti olarak toprak, taş, alçı ve molozla doldurulmuş uzun bir koridor karşılarındaydı. Giriş yaklaşık 9 metre uzunluğundaydı. Ertesi gün bu bitmez tükenmez enkazın taşınmasıyla geçti, işçiler mezarın girişinin dışında kocaman bir yığın oluşturdular. Öğleden sonra ikiye kadar, ikinci mühürlü kapıya ulaşmışlardı, bu kapı bugün ön oda dediğimiz odaya açılıyordu. Halen yüzyılın keşfini mi yaptıklarından yoksa keşfettiklerinin sadece antikçağda mezar soyguncularının uğradığı boş bir mezar odası mı olup olmadığından emin olamıyorlardı. Emin oldukları ise Carter'ın haklı olduğuydu, antik dönemde mezara iki kez girilmişti. Mezara ilk kez Tut'un gömülmesinin ardından girilmişti, giriş koridorunda sadece bu alanda depolanan mumyalama malzeme kapları vardı. Mezara koridorun beyaz mıcırla doldurulmasının ardından da ikinci kez girilmişti. Hırsızlar mezarın sol üst tarafından tünel kazmışlardı. Carter ve Lord enkazı kaldırırken tüneli zorlukla fark edebildi, tünel mıcır ve şistle doldurulmuştu.

Carter, ikinci kapıya açtıkları küçük delikten ön odanın objelerle dolu olduğunu gördü ve rahatladı. Daha sonra günlüğüne not düştü:

> Başta hiçbir şey göremedim, mumun alevi odadan çıkan sıcak havayla titriyordu, sonra gözlerim ışığa alıştı, odanın ayrıntıları da üzerlerini örten sisten sıyrıldı, garip hayvanlar, heykeller ve altın, her yerde altının ışıltısı. Bir an –ki o an ardındakiler için sonsuza kadar sürmüş olmalı– şaşkınlıktan afalladım ve Lord merakını dizginleyemeyerek 'Bir şey görüyor musun?' diye sorduğunda sadece 'Evet, şahane şeyler' diyebildim.

26 Kasım tarihli günlük notlarında, Carter ne olduğunu daha ayrıntılı biçimde anlatmıştı ki olanlar Hollywood filmi senaryosundan çıkmış gibiydi, ancak bu kez yaşananlar kurgu değil gerçekti. Hem Lord hem de kendisinin bakabilmesi için deliği genişletmelerinin ardından, bir mum ve fenerle odayı süzmüş ve gördüklerinden hayrete kapılmışlardı. Carter 'harika bir hazine koleksiyonu' diye bahsetmektedir gördüklerini yazarken, 'karanlığın pelerininden sıyrılmış, siyahi bir kralın altın sandalet giyen asa ve gürz taşıyan iki garip betimi, yaldızlı garip koltuklar, aslan kafalı, Hathor kafalı ve canavar kafalı... lotus ve papirüsle düzgünce işlenmişleri de kapsayan kaymak taşı vazolar, yaldızlı canavar yılanlarla işlenmiş garip siyah tapınaklar, incelikle oyulmuş sandalyeler, altın işlemeli bir taht... kimi kolayca bulunabilen kimi zor erişilen malzemelerden yapılmış her tür şekil ve biçimde tabureler, altının ışıltısıyla parlayan araba parçalarından bir yığın ve yanlarında bir heykelcik."

Carter tuttuğu notu halen başı dönüyormuşçasına bitirmiştir, 'Deliği kapadık, ilk kapının üzerindeki ahşap mazgalı kilitledik, eşeklerimize bindik ve gördüklerimizi düşünerek eve döndük.' Yıllar süren arama ve hayal kırıklıklarının ardından keşfin bu ilk dakikalarında Carter ve Lordun nasıl hissettiğini hayal etmek çok zor, ancak hayalleri beklentilerinin çok ötesinde gerçekleşmişti.

Daha sonra, Carter ve ekibi bu ilk odadaki malzemeyi temizlerken, düğümlenmiş bir eşarp buldular, eşarbın içinde sekiz tane som altın yüzük yer alıyordu. Carter, mezara giren hırsızlardan bir ekibin yakalandığını ve içinde yüzükler olan eşarbın da ya yakalayanlar ya da yetkililer tarafından bir kutuya iliştirildiğini savundu.

Mezarın içinde yer alan odalar ki birisi odacık diğeri ise hazine odasıydı, bunlar da ikinci hırsız ekibi tarafından bulunmuş ve yağmalanmıştı. Carter'ın tahminine göre, giriş odasından daha iyi durumda olsalar da hazine odasında depolanan mücevherlerin yüzde altmışı çalınmıştı.

Odada o kadar çok obje vardı ki Carter'ın malzemeyi kataloglara kaydetmesi ve odadan çıkarması üç ay sürdü. Carter 1923 yılı şubat ayı ortasında nihayet mezar odasına girdi. 15 Şubat tarihinde günlüğe düştüğü notta 'Mezar odasının mühürlü kapısını açmak için hazırlık yapıyoruz,' demişti. 16 Şubatta ise sadece 'Mühürlü kapıyı açtık' yazdı ve yanındakilerin isimlerini ekledi.

Carter'ın yanında bulunanlar *New York Times*'ın tabiriyle 'Tüm Mısır kazıları tarihindeki en olağanüstü gün'e tanıklık edecekti. Carter ve diğerleri o güne ilişkin ayrıntıları daha sonra aktaracak ve mezar odasında başka yerlere istiflenmiş sayısız obje, özellikle de kralın tabutunu çevreleyen büyük yaldızlı tapınakları betimleyeceklerdi.

Yasal mücadelenin de dahil olduğu diğer durumlar araya girdi ve Carter'ın Tut'un mumyasına göz gezdirebilmesi ancak iki yıl sonra, Kasım 1925'te gerçekleşti. Tut, iç içe geçmiş üç tabutun içindeydi. İlk iki tabut altın yaldızlı ahşap tabutlardı, son tabut ise saf altından yapılmıştı ve neredeyse 114 kg ağırlığındaydı. Tut bu tabutun içindeydi, yüzünde altından yapılmış lapis lazuli ve mavi cam işlemeli ve de hâlâ yerinde duran bir ölü maskesi vardı, maskenin sona erdiği yerdeyse vücudu ve kolları ince bir katran (bitüm) tabakasıyla kaplanmıştı.

Bir noktadan ateş yakmak da dahil tüm mumyayı tabuttan çıkarmaya çalışma denemelerinin başarısız olmasının ardından, Carter mumyayı bulunduğu tabutta incelemeye karar verdi. 11 Kasım 1925 tarihinde günlüğüne düştüğü kısıtlı notlardan nasıl hissettiğine ilişkin bir fikir edinebiliyoruz: 'Bugün arkeoloji tarihi açısından büyük bir gün, hatta arkeolojik keşif tarihi açısından da aynısını söyleyebilirim. İki yıllık çalışma, kazı, koruma ve kayıt işlerinin ardından insanın özlemle beklediği, önceden sadece farazi olduğu düşünülene tanıklık edilen bir gün.' Carter ve asistanlarının mumyada mevcut tüm objeleri kaydederek mumyayı açması ve incelemesi dokuz gün sürdü.

Howard Carter ve yardımcısı Kral Tut'u incelerken

İskeletten Tut'un öldüğünde on sekiz ila yirmi iki yaş aralığında, yani çok genç olduğu anlaşılıyordu. Son yıllarda mumya üzerinde çok sayıda yeni çalışma yürütülmüş, böylece kralın henüz ergenken neden ve nasıl öldüğüne ilişkin yeni teoriler ortaya atılmıştır. Bu çalışmaların çoğu yeni teknolojileri kullanmakta, böylece Tut'un hem yaşamı hem de ölümüne ilişkin ayrıntılara ışık tutulmaktadır.

2005 yılında Eski Eserler Yüksek Kurulu eski genel sekreteri Zahi Hawass'ın, Tut'un mumyası üzerinde gerçekleştirdiği CT-tarama işlemi, Tutankhamun'un bacak kemiklerinde açık bir kırık olduğunu göstermiştir. Bu kırık bir enfeksiyona, enfeksiyon da ölüme neden olmuş olabilir. Bazıları cinayete kurban gittiğini savunsa da durum böyleyse Tut belki de bir savaş arabasından düşmüş ve kazara ölmüştür, kim bilir?

Yine aynı yıl üç ayrı adli antropoloji uzmanı ekipten Tut'un yüzünü etlendirmeleri talep edilmiştir. Bu ekiplerin her biri farklı sonuçlar ortaya koymuştur. Fransız uzmanlar Tut'un efemine yüz hatlarına sahip olduğunu varsaymış, Mı-

sırlı ekip tıknaz olduğunu düşünmüş, kimin başı üzerinde çalıştıklarını bilmeyen ABD'li uzmanlardan oluşan ekip ise Tut'un yüz hatlarına ilişkin çok farklı bir yorumda bulunmuştur.

Yakın zamanda, 2014 yılında ise mumya üzerinde bir CT-tarama uygulaması daha yapılmıştı ve bu uygulama basında ve akademisyenler arasında yeni bir tartışma başlattı. Katılımcılar gerçekleştirilmiş yaklaşık iki bin tarama üzerinden sanal bir otopsi oluşturmuşlardır. Bu çalışmadan, Tut'un tavşan diş, yumru ayak ve çeşitli genetik hastalıklar da dahil olmak üzere birçok rahatsızlığı olduğu sonucuna varılmıştır. Bu ekip ayrıca Tut'un sıtmadan mustarip olduğunu ve ölümüne kırık bacağından ziyade bu hastalığın sebebiyet vermiş olabileceğini de öne sürdü.

2010'da ise mumya üzerinde yapılan DNA testleriyle, Tut'un ebeveynleriyle büyük anne ve babasına ilişkin ayrıntılı bilgiye erişilmiştir. Çoğu akademisyen, antik yazıtlarda isimleri bir arada geçmese de Tut'un babasının Firavun Akhenaton olduğunu varsaymaktaydı. DNA araştırmasının sonuçları akademisyenlerin muhtemelen haklı olduğunu ortaya koymuştur, ancak annesinin Nefertiti olduğu düşünülse de bu bilgi kesin değildir. Teknoloji ilerledikçe Tut'un aile bağlarına ilişkin doğru bilgiye erişmemiz de mümkün olacak.

Kral Tut ve mezarına ilişkin halen çözülememiş diğer sırlar da mevcut. Mısır Uzmanı Nicholas Reeves ve bir dizi başka akademisyen, kraliyet ailesinden diğer isimlerin zar zor okunan isimlerini taşımaları nedeniyle, Tut'la birlikte gömülmüş olan çoğu objenin başkaları için hazırlanmış olduğunu kabul ediyor. Bu objeler arasında Tut'un ünlü altın ölü maskesi de olabilir, genç yaştaki ani ölümü nedeniyle Tut onun için hazırlanmamış objelerle, hatta onun için hazırlanmamış bir mezara bile gömülmüş olabilir.

Reeve'nin teorisi, 2015 yılında, sanat eserlerinin replikaları üzerine uzmanlaşmış Madrid merkezli Facturm Arte

şirketi, turistler için Tut'un mezarının gerçeğe yakın bir replikasını oluşturmak amaçlı daha geniş kapsamlı bir projenin bir parçası olarak mezarın içindeki resimli duvarların yüksek çözünürlüklü fotoğraflarını çevrimiçi yayımladığında yeniden gündeme geldi. Tut'un mezarının duvar resimlerinin orijinalleri, kitabın daha sonraki bölümlerinde göreceğimiz gibi Fransa ve İspanya'da yer alan Altamira, Lascaux ve Chauvet'deki Paleolitik mağara çizimlerine benzer biçimde, ziyaretçilerin nefeslerinden kaynaklı nem nedeniyle kasıt olmaksızın zarar görmüştü, ziyaretçiler duvarlara çizdikleri grafitilerle de çizimlere bilinçli olarak zarar vermişlerdi. Şirket, çevrimiçi yayımlamak üzere resimlerin ardındaki duvar yüzeylerini de taradı.

Nicholas Reeves bu taramalara baktı ve Howard Carter'ın yüz yıl önce düşündüğünü düşündü: 'bunlar şahane şeylerdi.' Reeves, mezar odasının kuzey ve batı duvarlarının üzerindeki resimlerin arkasında iki gizli kapı aralığının anahattını görebileceğine inanıyordu. Reeves'e göre, bu durumda henüz keşfedilmeyi bekleyen odalar olabilirdi, hatta Nefertiti'nin bedeninin de bulunabileceği bir bölüm hâlâ keşfedilmemiş olabilirdi.

Mısır otoriteleri Reeves'in hipotezini hemen sınamaya karar verdi. Hirokatsu Watanabe isimli Japon bir uzmandan yüksek teknolojili yer radarı (GPR) sistemini kullanarak mezar odasındaki iki duvarın ardında kalan alanı taramasını talep ettiler. Yer radarı geleneksel radarlara benzer bir biçimde çalışır ancak yerin altındaki ya da duvarın arkasındaki objeleri de tanımlamak amaçlı kullanılabilir. 2016 yılının başında elde edilen ön sonuçlar her iki duvar için de pozitifti, her iki duvarın arkasında ek birer oda vardı ve muhtemelen her iki odada da metal ve organik yapıda objeler mevcuttu. 2016 Martında National Geographic Society üyesi bir ekip ikinci bir tarama işlemi gerçekleştirdi. Bu tarama işlemi aynı sonuçları vermedi ve ilk taramadan elde edilen verile-

rin sorgulanmasına neden oldu. Bu durum kitabın sonraki bölümlerinde dünyanın farklı yerlerinden farklı örneklerle görebileceğimiz gibi en iyi uzaktan algılama yöntemlerinin kullanıldığı durumlarda bile sonuçların kazıyla doğrulanması gerektiğini göstermektedir. Şu an sonuçları ve hakemli yayınları beklemekteyiz.

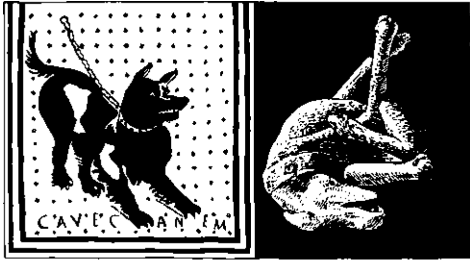
Kral Tut'un keşif hikâyesi üzerinden neredeyse yüz yıl geçmiş olmasına rağmen yankı uyandırmaya devam etmektedir. Bu keşif arkeolojinin cazibesi ve büyüsünün yanı sıra hazırladığı sürprizlerin de en bilinen örneğidir. Deneyimlerim de göstermektedir ki arkeoloji olağandan olağanüstüye geniş bir yelpazede sürprizler sunar; bilim ve teknolojideki gelişmeler de bu tip keşiflere yardımcı olur.

1. Kısım:

İlk Arkeologlar ve O Dönemde Arkeoloji

1

Antikçağ İtalya'sında Küllerden Küllere

1752 yılında, yani Carter Mısır'da Kral Tutankhamon'un mezarını keşfetmeden 170 yıl önce, İtalya'daki arkeologlar üç yüz antik papirüs rulosu buldular. Papirüsler, günümüz Napoli'si ile Vezüv Yanardağı yakınında MS 79 yılının 24 Ağustos günü gerçekleşen volkan patlaması sırasında toprak altında kalmış olan Herculaneum adı verilen kentin harabelerinde yer alan bir villada bulunmuştu. Papirüsler günümüzde Papirüs Villası olarak bilinen evin sahibine ait kişisel bir Roma kütüphanesinin bir parçasıydı ve muhtemelen kütüphanenin sahibi de Iulius Caesar'ın kayınpederiydi. İki yüz elli yıldan çok daha önceki bir dönemde kazı yapılmış olsa da el değmemiş papirüsler korunagelmişti, papirüslerin yanmış ve açılamayacak kadar kırılgan olması bu durumu değiştirmiyordu.

Günümüzde kömürleşmiş odunsu öbekler gibi görünen bu papirüslerin yüzyıllardır sadece bir merak konusu olarak kalacakları zannedilmekteydi. Ancak 2009-2016 yılları ara-

sında gerçekleştirdikleri çalışmalarda papirologlar (bu tür papirüs rulo ve parçalarını çalışan akademisyenler) ruloları açmadan bazı yazıları ayırt edebildiler. Yoğunlaştırılmış X ışınları kullanarak mürekkebin de karbon temelli bir malzeme olmasına karşın kömürleşmiş papirüs ile antik mürekkep arasındaki kontrasttan yararlanarak bir dizi harfi okuyabildiler. Mürekkep muhtemelen tespit edilebilen bir madde olan kurşun ihtiva etmekteydi, bu da yazıları kısmen okuyabilmelerine olanak tanımıştı.

Bu teknik geliştirilebilirse belki bir gün papirüslerin tamamında ne yazdığını okuyabiliriz. Bu da şahane olurdu, zira kütüphanenin sahibinin zengin olduğu ve papirüslerin kişisel bir kütüphaneye ait oldukları düşünüldüğünde Livius'un Roma Tarihi gibi kayıp kitapları da içeriyor olabilirler.

Komşu kent olan Pompeii'den geri kalanlar yüz elli yıl önce 1594 yılında keşfedilmişti. Sulama kanalı açan işçiler yanlışlıkla antik kalıntılardan bir bölümünü ortaya çıkarmış ancak hemen üstünü kapamışlardı ve kalıntılar o dönemde bir daha incelenmedi.

Dolayısıyla ilk kazılar 1709'da Herculaneum'da başlamıştı. Daha rahat anlayabilmek için bir kıyaslama yapalım. Benjamin Franklin o yıl üç yaşındaydı; Amerika Birleşik Devletleri'ni oluşturacak kolonilerin sayısı on üç değil on ikiydi (Georgia eyaleti 1732 yılında kurulacaktı); Büyük Britanya tahtında Kraliçe Anne vardı, Parlamentonun İngiltere, Galler ve İskoçya'yı birleştirerek ulusal bir birlik kurduğu yasayı çıkardığı yıl 1707'ydi ve Kaptan Cook'un Avustralya'ya ayak basmasına henüz altı yıl vardı.

Bu kazılar Avrupa'da ya da dünyanın herhangi bir yerinde yapılmış ilk arkeolojik kazılardı. Bu başarı Elbeuf Dükü Emmanuel Maurice de Lorraine'e atfedilir. Dük o zamanlar İtalya'da Napoli yakınlarında yaşamaktaydı ve civardan antik mermer parçaları çıkmasının ardından bunları içeren araziyi satın almış ve Herculaneum'a inen tünellerin kazılmasını sağlamıştı.

De Lorraine'nin emrinde çalışan işçiler tesadüfen doğrudan Herculaneum'daki antik tiyatroyu kazmış ve çok sayıda antik mermer heykel çıkarmışlardı. Bu heykellerden çoğu Dükün mülkünü süslerken diğerleri müzeler de dahil Avrupa'daki çeşitli merkezlere dağıtılmıştı. Bu tam anlamıyla bugün anladığımız haliyle arkeoloji değil – daha çok bir tür yağma olarak kabul edilebilir zira bu işlemler sırasında kayıt tutulmuyordu ve amaç bulundukları kontekst hakkında mümkün olduğunca çok bilgi edinmekten ziyade antik dönemden kalma, göze hoş gelen parçaları elde etmekti. Gelecek yıllarda Herculaneum'da ardından da Pompei'de doğru düzgün kazılar yapılacaktı. Bu kazılar günümüzde Eski Dünya Arkeolojisi daha özelde ise Klasik Arkeoloji dediğimiz arkeoloji dalının başlangıcıydı (Bu arkeoloji dalı Antik Yunan ve Roma'yı ele alır). Metodolojik arkeoloji büyük ölçüde tek bir adamın, klasik arkeolojinin babası kabul edilen ve Herculaneum ve Pompeii'den çıkan parçaları çalışan ilk akademisyen olan Johann Joachim Winckelmann'ın çabasıyla başlamıştı.

Disiplin olarak arkeoloji on sekizinci yüzyılın sonuna dek ve on dokuzuncu yüzyılın başlarında büyümüştür. Wincklemann'ın çalışmasının Herculaneum'da yapılan erken dönem kazılarıyla eşzamanlı başlayan ve bu dönemde Avrupa'nın büyük bölümüne yayılan Aydınlanma Çağının bir parçası olduğunu da ifade etmek gerekir. Arkeoloji ve antik döneme karşı oluşan bu ani ancak temeli olan ilgi, çeşitli bilim dallarında ilerlemeye, müze ve özel koleksiyonların büyümesine, nihayetinde Darwinizm ve Sosyal Darwinizmin yükselişine ve dünyanın geri kalanının Avrupalılar tarafından fethi ve sömürgeleştirilmesine tanık olduğumuz çağın genel bağlamı değerlendirildiğinde şaşırtıcı değildir.

Vezüv Yanardağının MS 79 yılında patladığını ve Herculaneum, Pompeii ve Stabiae da dahil bir dizi kentin yıkıldığını ve kül altında kaldığını biliyoruz. Sadece Pompei'de iki bini

aşkın insan Herculaneum ve bölgedeki diğer kentlerde ise çok daha yüksek sayıda insan öldü. Bu yerleşim yerlerinden bazıları Napoli körfezinin pahalı semtleriydi, bu semtlerde Roma'nın zengin yurttaşlarının hafta sonları ve yaz aylarında kullanmak üzere inşa ettikleri evler yer alıyordu. Bir bakıma, bölge açısından büyük değişiklikler olmamıştır, bölge günümüzde de popüler turistik merkezlerden birisidir.

Vezüv yanardağının patlamasına bazı insanlar şahit olmuştu, bu şahitlerden birisi de günümüzde Yaşlı Plinius diye bildiğimiz ünlü doğa bilimcinin yeğeni ve evlatlığı olan on yedi yaşındaki Genç Plinius'tu. Genç Plinius kendisinden vaka hakkında bilgi isteyen Romalı tarihçi Tacitus'a yazdığı iki mektupta tanık olduğu yıkımı anlatmıştı.

Plinius yakınlardaki Misenum kenti üzerinde kara bulutlar, şimşekler, alevler ve toz, çok yoğun toz gördüğünü yazdı. Işıkların yanmadığı penceresiz bir odadakine benzer zifiri bir karanlığı betimlemişti, çocuk ve kadınların ağlamalarını, erkeklerin ise bağırışlarını duyduğunu söylüyordu. Ardından karanlığın dağıldığını yazdı, zira yangın yayılıyor ve şehri yutuyordu. Ardından amansız kızgın kül yağmuru eşliğinde karanlık yeniden çöktü. Plinius ve arkadaşları külleri süpürmese onlar da küller altında kalacaktı.

Roma tarihinde ilginç ve önemli bir andı. Roma Cumhuriyetinin Roma İmparatorluğuna dönüşümü, Iulius Caesar'ın MÖ 44 yılında suikasta uğramasını takiben MÖ 27 yılında Augustus'un mutlak gücü ele geçirerek ilk Roma imparatoru olmasının ardından Iulius-Claudiuslar Hanedanı dönemini başlatmasıyla yaklaşık yüz yıl önce gerçekleşmişti. MS 79 yılında Vezüv Yanardağı patladığında Flaviuslar hanedanına mensup İmparator Titus iktidardaydı.

Pompei yakınlarında yapılan kazılar, hemen hemen Herculaneum'da yanmış papirüs rulolarının bulunduğu yıl olan 1750 yılında başladı. Burada da masalarda tabak ve tabakların içinde de hiçbir zaman tadına bakılamayacak yemekle-

rin kaldığı MS 79 yılı Ağustos sonlarında bir günün sabahı zaman durmuştu. Sokaklar insan bedenleriyle doluydu – bu bedenlerden bazıları ölmeden önce korunacak bir yer arayan ailelere, bazıları tek başına insanlara, bazılarıysa mücevherlerini sıkıca kavramış Pompei sakinlerine aitti.

Vezüv Dağının Pompei Takından görünümü

Pompei'yi sarmalayan felaket tam anlamıyla şehri ve sakinlerini o an oldukları yerde yakalamıştı. Küller ve süngertaşları yağan yağmurla bulamaç haline gelmiş, hızla katılaşan ve eşyalarını almak üzere dönen felaketten kurtulmuş şehir sakinlerine direnen çimento benzeri bir karışıma dönüşmüştü. Bunun yanında, şehrin kalanı ve düzinelerce insanın bedeni bu karışımın altında kalmıştı. Zaman geçtikçe odundan ekmeğe, vücut organlarına kadar çürüyecek yapıdaki materyaller yavaş yavaş çürümüş ve karışımın içinde küçük oyuklar oluşmuştu, bu oyuklarda bir zamanlar oyuğun bulunduğu yerde olan obje ya da bedenin bir kalıbı çıkmıştı.

1863 yılında o zamanlar Pompei kazısından sorumlu İtalyan arkeolog Giuseppe Fiorelli bu oyukların ne olduklarını ya

da bir zamanlar oyuklarda ne bulunduğunu anlayabileceğini fark etti. Fiorelli, işçilerin heykeltıraşmışçasına kayıp mum yöntemi adı verilen bir yöntemi kullanarak oyukları bronz heykeller için oluşturulmuş kalıplar gibi doldurabileceklerini anlamıştı.

O andan sonra, ekip ne zaman bir oyuk bulsa Fiorelli açılan bölgeden Paris alçısı döküyordu. Kül kaldırıldığında o kovukta bir zamanlar ne varsa bir kopyası oluşuyordu. Birbirine sarılmış bir aile de dahil olmak üzere çeşitli bedenlerin ve ahşap masalar ve de diğer mobilyalar, ekmek dilimleri gibi organik yapıda maddelerin birer kopyası çıkarılabildi. Sahibinin zincirlediği yerde kalmış bir köpeğin kopyası da dahil bazı evcil hayvanlardan geri kalanlar da çıkarılabildi. Köpek öldüğünde yere kapaklanmıştı, alçıda tasması dahi görülebiliyordu.

Fiorelli'nin yöntemi ekmek dilimleri ya da ahşap objelerde işe yarasa da iş insan bedenlerine geldiğinde yöntemin büyük bir kusuru olduğu ortaya çıkıyordu, alçıdan döküm beden çözündükten sonra oyukta kalan kemik ve diğer maddelerin görülmesini engellemekteydi, zira hepsi yeni dökülen alçının içinde kalmaktaydı. Bu sorunun çözümü alçı yerine reçine benzeri şeffaf bir malzeme kullanmaktı ancak bu durumda işlem çok daha maliyetli olacaktı. Reçine 1984 yılında Vezüv'ün kurbanlarından sadece biri için kullanıldı. Bu kurban, öldüğünde altın takıları ve saç iğnesi üzerinde kalmış olan namı diğer Reçine Hanımdı.

Arkeologlar ayrıca alçıyı dökmeden önce oyukta kalmış kemik ve diğer materyaller de dahil olmak üzere her şeyin içinde kaldığı alçı dökümler üzerinde yeniden çalışmalarının mümkün olduğunu anladılar. 2015 Eylülünde radyolog, arkeolog ve antropologlardan oluşan uzman bir ekip, alçı dökümlerde kalmış parçalar üzerinde lazer görüntüleme, CT-tarama ve DNA örneği alma işlemleri gerçekleştirdi. Özellikle annesi, babası ve küçük kardeşinin yanında bulunan dört

yaşındaki erkek çocuğun bedeni üzerinde yapılan CT-taramayla saptanan inanılmaz ayrıntıların güzel bir örneğini oluşturur. Çocuğun neden öldüğünü kesin olarak bilmesek de ölmeden önce ne kadar korktuğu açık biçimde görülebiliyordu. Taramalar çoğu kurbanda muhtemelen yıkılan yapılar ve düşen kayalardan kaynaklı kafa tramvaları görüldüğünü ve sanılanın aksine kurbanların sadece genç, yaşlı ve hasta sakinler değil tüm yaş gruplarından insanlardan oluştuğunu ortaya çıkardı.

Aksine Herculaneum üzerine hızla akan ve şehrin üzerini tamamen kaplayan yaklaşık dokuz metre kalınlığındaki çamurun altında kalmıştı. Coğrafyacılar bu tür çamur akışına lahar adını vermekteler. Benzer durum 1985 yılında Columbia'da ve 1991 yılında Filipinler'de gerçekleşen volkanik patlamalar sırasında da görüldü.

Çamur seli Herculaneum'un büyük bölümünü korumuştu, böylece alanda kazı yapan arkeologlar şehri MS 79 yılında nasıl kaldıysa öyle buldular. Çoğu yerde evlerin ikinci katları hâlâ ayaktaydı ki arkeolojik kazılarda bu durum çok nadir görülür, duvarlardaki çoğu resim ve süslü kaplama levhası halen yerinde durmaktaydı. Çatı kirişleri, kapılar, yataklar ve beşik de dahil çok sayıda ahşap obje de ele geçmişti.

Herculaneum sakinlerinin şehirden kaçabildiği sanılmaktaydı ancak 1981 ve 1990'larda yapılan kazılarda arkeologların sahilde kayıkhane olduğunu sandıkları yerde üç yüzden fazla beden bulundu. Bunlar, muhtemelen şehirden tahliye edilmek üzere bekleyen insanlardı ve 537 derece sıcaklığındaki patlamayla ısınan hava bölgeye ulaştığı anda aniden öldüler. Isı ve ardından gelen sıcak kül hepsini canlı canlı kavurmuş, ciltlerini ve iç organlarını yakıp kül etmiş ve ıstırap halinde donmuş nüshalar gibi iskeletlerini bırakmıştı geriye.

Pompei'deki evlerin çoğu da Herculaneum'a benzer biçimde patlamanın ardından korunmuştu ancak Pompei'dekilerin hepsi metrelerce kül ve süngertaşının altında kalmıştı.

Bu evlerden birisi de iç avluda yağmur suyu toplayan genişçe bir havuzun içinde duran bronz heykelden adını alan *Pan'ın Evi*ydi. Heykel kafasının üzerinde boynuzlar olan, kuyruklu ve her zaman çifte flüt çalar halde resmedilen satirimsi bir yaratık olan Pan betimiydi.

Bir zamanlar evin ağaç ve bitkilerle dolu bu şahane bir bahçesi vardı. Patlama hem Pompei hem de Herculaneum'da buna benzer çok sayıda bahçeyi kül ve çamur altında bırakmıştı. Maryland Üniversitesinde profesör olan Wilhelmina Jashemski gibi modern arkeologlar, 1961 yılında özellikle bir zamanlar bu bahçelerin bulunduğu alanlarda özenle yapacakları kazılara başladıklarında bir zamanlar orada olan bitkilerin köklerinin yer aldığı oyukları buldular. Her biri farklı bir oyuk bırakmış çeşitli bitkilerin köklerinin izlerini sürerek bir zamanlar o alanda bulunan bitkileri saptayabildiler, en azından bir üzüm bağının tamamının planını yeniden oluşturmayı başardılar.

Büyük bir alan hâlâ kazılmayı beklese de üç yüz yıldır neredeyse kesintisiz devam eden kazıların ardından, arkeologlar Antik Pompei kentinin büyük bir bölümünü ortaya çıkardı. Şehrin planı çıkarılabildi, artık şehrin zengin sakinlerinin bazı bölgelerde, orta sınıftan ya da fakir sakinlerinin ise diğer bölgede yaşamış olduklarını biliyoruz. Günümüzde turistler şehrin çoğu mahallesini ve hamam, tabakhaneler, dükkânlar ve diğer yapıları ziyaret edebiliyorlar. Örneğin şehrin ana kapılarından birisi olan Porta Stabia'yı kazmakta olan Cincinnati Üniversitesinden Dr. Steven Ellis ve arkeologlardan oluşan ekibi, 2014 yılında içinde gıda satılan ya da servis edilen yirmi dükkânın bulunduğu on yapı bulduklarını ilan ettiler. Bu tür bir peyzaj anlayışı özel evlerin dahi caddeye bakan tarafında sıklıkla dükkân bulunan Pompei için çok tipikti.

Pompei sakinleri ne yer ne içerdi sahiden? Bu soruyu, üzerine biraz düşününce anlamlı görünen bir dizi kontekst

cevaplıyor. Ellis ve ekibi çok sayıda atık su yolu, latrina ve fosseptik çukuru kazmıştı. Bu tür yerlerde kazı yapma fikri bazılarına iğrenç gelebilir, ancak iki bin yıl önce şehir sakinlerinin yaşamının neye benzediğini anlamaya hizmet ediyorsa bu alanlarda bulunan materyal arkeologlar açısından altından daha değerli olabilir. Çöplerin toplanmaya başlanmadığı eski dönemlerde, şehrin çöpü arkeologlar onları bulana kadar bekleyecek biçimde latrinalara atılırdı.

Pompei'de de olan buydu aslında, zira bu alanlarda Ellis ve ekibi 'tahıl, meyve, çerez, zeytin, mercimek, bölgede yakalanan balıklar, tavuk yumurtası ve İspanya'dan gelmiş tuzlanmış balıklar ve pahalı etler'in' kalıntılarını buldu. Daha zengin bir şehir sakinine ait olması muhtemel daha merkezi konumlu bir atık su borusunda ise 'kabuklu deniz ürünleri, denizkestanesi, hatta zürafa dizi de dahil olmak üzere nefis gıdalar buldular. Bu bulgular bize patlama olduğu zaman Pompei'de insanların ne yediklerine ilişkin ipuçları sunarken aynı zamanda pek de şaşırtıcı olmayan biçimde farklı gelir gruplarından insanların farklı türde yiyecekler tükettiklerini de göstermektedir.

Pompei'den cadde görünümü

Ellis'in Cincinnati Üniversitesinden arkeologlardan oluşan ekibi Pompei'de kullandıkları bazı kısa yolları tanıttılar. Bunlardan birisi ekibin 2010 yılında alanda Ipad kullanan ekiplerden ilki değilse bile ilk ekiplerden birisi olmalarıydı. Alandan ayrılmadan verileri kaydettiler, fotoğrafları çektiler, uygulama marketinde mevcut olan uygulamaları kullandılar, bu uygulamalardan bázılarını yazılma amacından farklı amaçlarla kullandılar ve elde ettikleri verileri Cincinnati'de yer alan sunuculara yüklediler. Dünyada çoğu kazı alanında halen veriler basılı formlara bazen üç kopya halinde kaydediliyor ve kazı dönemi bittiğinde Xerox fotokopi makineleriyle formlar kopyalanıyor.

Pompei'de daha zengin şehir sakinlerine ait bazı evlerin tabanında mozaikler vardı. Örneğin Pan Evi'nin tabanında, MÖ 333 ya da 331 yılında gerçekleşen Büyük İskender ile Pers kralı III. Darius arasındaki ünlü savaşın bir sahnesi resmedilmiştir. Tragedya Şairi evinin girişinin tabanında ise hangi cins olduğu belli olmayan kırmızı tasmalı siyah beyaz bir köpek resmedilmiştir. Köpeğin patilerinin altında Latince 'Dikkat Köpek Var!' anlamına gelen "Cave Canem" yazmaktadır.

Diğer evlerin iç duvarlarındaki resimler korunmuş durumdadır. Gizemler Villasında muhtemelen yemek odası olarak kullanılan küçük bir odanın dört duvarında bir kadının erginleme ritüelinin betimlendiği resmin de aralarında bulunduğu Dionysos gizemlerini konu eden resimler yer almaktadır. Diğer evlerin duvarlarında dans eden figürler, aile fertlerinin portreleri ve meyve ve diğer objelerin çizimleri yer almaktadır. Bir anlamda, günümüzde evimizin duvarlarına astığımız fotoğraf ve resimlerden farklı değildir bu betimlemeler.

Evlerin dış duvarlarında ise reklamlar ve kampanya ilanları resmedilmiştir – iki bin yıl öncesinin sosyal medyası buymuş demek. İlanlar caddelerde yürüyen ya da alışveriş yapan

insanlar görebilsin diye dış duvarlara resmedilmiştir. İlanlardan birisinde, hangi yıl olduğu belirtilmese de 8-12 Nisan arasında düzenlenecek gladyatör müsabakasının reklamı yer almaktadır. Bir diğer mesajda ise sırasıyla Cumartesi Pompei ve Cuma Roma'da olmak üzere arada kalan günlerde Nuceria, Atella, Nola, Cumea ve Puteoli'de de düzenlenen açık hava pazarının ilanı yer almaktadır.

Bir diğer ilan ise bir barın dış duvarına işlenmiştir ki bu ilan alkollü içecek servisi yapan yerlerin dışında gördüğümüz işaretlere benzemektedir. İlanda bir menü ve fiyatlar yer almaktadır. İlanda 'Burada [bir akçeyle] bir içecek, iki taneyle daha da alasını, dört taneyleyse Falernum alırsınız' yazar. Bakır bir kabın çalındığını anladığımız bir dükkânın dış duvarında ise geri getirene ya da kimin çaldığını söyleyene ödül verileceği yazılmıştır.

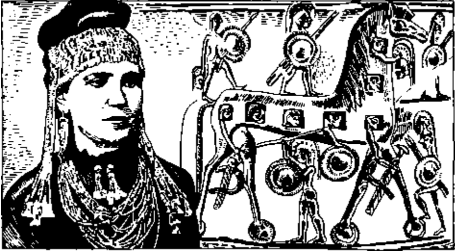
Duvarlarda kampanya ilanları da yer almaktaydı. Bu ilanların ilginç örneklerinden birisinde 'Marcus Cerrinius Vatia'yı aedilis seçmenizi istiyorum. Tüm akşamcılar, Marcus Cerrinius Vatia'yı destekleyin,' aynı adam için hazırlanan bir diğer ilanda ise 'Aşağılık hırsızlar aedilis olarak Vatia'yı destekler.' Seçimi kazanıp kazanamadığını hiçbir zaman bilemeyeceğiz.

Pompei ve Herculaneum hem kazılan ilk alanlar arasındadır hem de günümüzde bu yerleşimlerdeki kazılar devam etmektedir ki bu durum üç yüz yıllık bir süreye işaret eder. Sadece bu iki alanda yapılanları inceleyerek kazı ve kayıt tekniğinde meydana gelen değişimi irdelemek mümkündür. Yağmadan çok da farklı olmayan iptidai çabalarla, ahşap mobilya ve çürümüş bedenleri tamamlamak üzere Paris alçısı kullanımıyla başlayıp; CT-tarama, X ışınları, lazer görüntüleme, DNA analizi, saha çalışması sırasında verinin bulut temelli depolamayla doğrudan Ipadlere kaydedilmesi de dahil günümüzde kullanılan gelişmiş tekniklere sahne olan Pompei ve Herculaneum kazıları arkeolojinin geçmiş üç yüz yılda nasıl yol katettiğini göstermektedir.

Ayrıca koruma ve onarım çabaları bu arkeolojik alanları turist durakları haline getirmiştir ki böylece sadece arkeologlar değil tüm ziyaretçiler iki bin yıl önceki dünyaya bir göz gezdirme şansı elde etmekte ve o dünyanın bizimkinden sanıldığı kadar uzak olmadığının ayrımına varmaktadır. Günümüzde iPad, cep telefonu ve kablosuz internet örneklerinde olduğu gibi teknoloji çok daha ilerlemiş olabilir ancak İtalya'nın bu bölgesinde evler geçmişte aynı bölgede yer alan evlerden çok da farklı değil ve iki dönemde de yiyecekler özünde çok büyük benzerlikler gösteriyor. Halen seçimle gelmiş memurlara bağlı işler, gerekli şeyler halen dükkânlardan alınıyor, taverna ve barlarda içiliyor; adi hırsızlar ve mal aşırma yine insanları sinirlendiriyor. Halen benzer türde evcil hayvanlar besleniyor, benzer türde mücevherler kullanılıyor, insanlar halen yemeklerini tabaklarından yiyorlar ve geçmişte atalarının kullandığı araç gereçlere benzer araç gereçler kullanıyorlar. Günümüzde tavus kuşu dili nefis bir yemek olarak görülmese ya da insanların büyük bölümü kıyafetlerini idrarla temizlemese de büyük resme baktığımızda bu alanlarda yapılan kazılar bize Akdeniz kıyılarında antik dönemlerde yaşamış insanların günümüzde aynı bölgede yaşayan insanlardan çok da farklı olmadığını öğretiyor. Papirüs Villasında bulunan ve halen incelenmekte olan papirüs rulolarını açabilsek ve okusak, belki de şahsi kütüphanelerimizin de birbirinden o kadar farklı olmadığını göreceğiz kim bilir?

2

Troia'yı Kazmak

Heinrich Schliemann, 1873 Mayısında bir sabah Türkiye'nin kuzeybatısındaki antik bir höyükte dolaşıyor ve işçilerin kazısını izliyordu. Troia'yı kazmakta olduğundan emin olsa da kazdığı alanın Troia olduğundan şüphesi olanları henüz ikna edebilmiş değildi.

İşçilerden birisinin arkasında parıldayan altını görebildiği bakır bir kabı topraktan çıkardığını fark etti. İşçiyi kenara itti, eşi Sophia'yla birlikte 'irice bir bıçakla hazineyi durduğu yerden kesip çıkardılar.' Hızlı hareket etmişlerdi zira üstlerindeki toprak üzerlerine çökecek gibi duruyordu.

Sophia topladığı objeleri şalına koydu ve eve taşıdı. Evde objeleri katalogladılar, buldukları şeyi ancak fark edebiliyorlardı: altın kolyeler, yüzükler, küpeler, iki adet diadem, bir saç bandı, altmış küpe ve neredeyse dokuz bin küçük parçadan oluşan bir kral hazinesi önlerindeydi. Bulduklarının arasında altın, gümüş ve elektrumdan yapılmış kupalar, kaseler ve diğer araç gereç hatta sadece buradaki iki örneği ele

geçmiş olan som altından sos kabı ve nar şeklinde altından yapılmış bir kap da vardı. Daha önce hiçbir yerde bu şekilde bir arada ele geçmemiş bakır bir kalkan ve kap; on üç mızrak ucu; on dört savaş baltası; hançerler; bir adet kılıç, bakır ve bronzdan yapılmış diğer objeler, bir zamanlar bronz bir kılıcın üzerinde yer almış olması muhtemel taş kabzalar ve çok sayıda obje de bulunanlar arasındaydı.

Buldukları her şeyi sandıklara yüklediler, hazineyi bir tekneyle ikamet etmekte oldukları Atina'ya kaçırdılar. Orada Sophia buldukları mücevherleri taktı ve bu haldeyken fotoğraf çektirdi. Bu fotoğraf çekildiği günden bu yana arkeolojinin en ikonik görselleri arasında yer almaktadır.

Schliemann dünyaya Priamos'un hazinesini bulduklarını duyurdu. Bu keşif onlara dünya çapında ün kazandırdı ve bulunma hikâyesi de incelikle anlatılageldi. Peki hikâye doğru muydu? Schliemann gerçekten de buldu mu Troia'yı?

Troia VI Suru

Troia Savaşıyla ilgili ne biliyorsak Yunan şair Homeros'un kaleme aldığı *İlyada*'dan, Epik Kyklos olarak bildiğimiz gruba dahil daha az ünlü şairlerden ise olayın ayrıntılarını öğren-

dik. Şairlerin bize aktardığı olaylar Geç Bronz Çağı muhtemelen de MÖ 13. ya da 12. yüzyılda geçiyor olsa da olayın yazıldığı ve gerçekleştiği tarih arasında en az beş yüzyıl olduğunu unutmamak gerekiyor.

Homeros'a göre Yunanlar ve Troialılar Helen isimli bir kadın yüzünden on yıldır savaşmaktaydı. O dönemde Helen Yunan anakarasının güneyinde küçük bir krallık ya da şehir devletinin başında olan Menelaos isimli bir adamla evlidir. Menelaos'un kardeşi ise Mykenai kentine hükmeden krallar kralı Agamemnon'dur. O dönemdeki Yunan toplumunu ifade etmek adına arkeologlar tarafından kullanılan Mikenler adı bu kentin adından türetilmiştir.

Kuzeybatı Türkiye'de doğuya ve kuzeye yapılan ticareti kontrol eden önemli bir liman kenti olan Troia'dan bir heyet Menelaos'u ziyarete gelir. Heyette, Aleksandros da denilen Paris adında bir adam da yer almaktadır. Paris, Kral Priamos'un oğlu ve Troia prensidir. Heyet Troia'ya dönerken Helen de onlarla birlikte kentten ayrılır. Troialılara göre Helen Paris'e âşık olmuş ve kendi isteğiyle onlara katılmıştır. Yunanlara göre ise Helen kaçırılmıştır.

Yunanlar, Troia'yı kuşatmak ve Helen'i geri getirmek üzere Agamemnon ve Menelaos komutasında Odysseus ve Akhilleus gibi Miken kahramanlarının da katıldığı büyük bir donanma oluştururlar. Troia'yı ele geçirmeleri on yıl sürer ve bu ancak Troia atı hilesiyle mümkün olur. Sonunda Yunanlar Troia'yı yerle bir ederler ve Helen'i de yanlarına alarak eve dönerler.

Homeros'un anlattığı hikâye hayli detaylı olsa da araştırmacılar bu hikâyenin gerçekliğini sorgulamaktadırlar. Homeros'un yazdığı destana konu olan Troia savaşı gerçekten yaşanmış mıdır? Bu savaşa ilişkin arkeolojik kanıt bulunabilmiş midir? Bu sorulara cevabım 'evet.' MÖ 1184 civarında tam da Miken kültürü ve tüm Geç Bronz Çağının yerle yeksan olduğu zamanda tarihi önemde bir savaşın gerçekleşti-

ğine ilişkin arkeolojik kanıtlar mevcut. Belki de Troia Savaşı çok daha büyük bir felaketin bir parçasıydı.

Ancak Antik Yunanlar Troia Savaşının gerçekleşip gerçekleşmediği, gerçekleştiyse de hangi, tarihte gerçekleştiği hususunda fikir birliğine varabilmiş değildi. On dokuzuncu yüzyıl Avrupası'nda çoğu akademisyen Troia Savaşının gerçekleşmediği ve bu savaşı Homeros'un uydurduğuna emindi. Bu nedenle o tarihte amatör bir arkeolog olan Heinrich Schliemann Troia'yı aramaya karar verdiğinde çağdaşı akademisyenlerin büyük bölümüyle fikir ayrılığı yaşamaktaydı.

Muhalif görüşlere rağmen, Schliemann Troia'yı bulmak ve Troia Savaşının gerçekleştiğini kanıtlamakta kararlıydı. Daha sonra, Schliemann bu kararı 1829 yılında yedi yaşındayken verdiğini iddia edecekti. Babası Schliemann'a Noel hediyesi olarak bir sanatçının Mikenlerin on yıldır kuşatma altında tuttuğu devasa surlarıyla yanmakta olan Troia şehrinden kaçan Aeneas yorumunun da bulunduğu bir kitap vermişti. Geleneğe göre Aeneas İtalya'ya gidecek ve onun soyundan gelen Romulus ve Remus da Roma şehrini kuracaktı. Schliemann 'Baba, bir zamanlar böyle surlar varsa tamamen yok olmuş olamaz, geriye bir şeyler kalmış olmalı ancak bu kalıntılar da zamanla yüzyılların biriktirdiği toprağın altında kalmış olmalı' diyerek Troia'yı bulmaya karar verdiğini beyan etmişti. Schliemann sonunda şöyle diyordu: 'İkimiz de bir gün Troia'yı kazacağımı biliyorduk.' Diğer akademisyenler bu anıya şüpheyle yaklaşmaktalar zira Schliemann, geride erken dönem kariyerine ilişkin ciltler dolusu günlük, not, mektup bırakmış olsa da bu hikâyeyi ancak hayatının sonlarında anlatıyor.

Schliemann emekli olacak ve hayatının kalanını Troia ve Troia savaşına ilişkin kanıt aramaya adayacak serveti kırklı yaşlarının ortasında edinebilmişti. Schliemann'ın servetini katlarken başvurduğu hile ve üçkağıtlar ne özel hayatında ne de kariyerinde sözüne güvenilebilecek bir insan olduğuna işaret etmektedir.

Tam da bu hususta bir davranışı bu duruma örnektir, zira doğrudan Troia'yı keşfetmesiyle ilgilidir ve bu 'keşfin' tırnak içine alınmasına neden olur. 1868 yılında Schliemann Yunanistan üzerinden Türkiye'ye ulaşır. Ona göre Türkiye'nin kuzeybatısında elinde Homeros'un yazdıklarıyla dolaşır durur, Homeros'un betimine uygun biçimde, Akhilleus'un Hektor'u çevresinde defalarca kovalayacağı kadar küçük, sıcak ve soğuk kaynak sularının içinde bir yer aramaktadır.

Daha önce kaynaklarda geçen onlarca alan bakar ancak hiçbirisi bu betime uymaz. Daha sonra ABD Türkiye konsolos vekili Frank Calvert'e rastlar. Calvert de Troia'yı aramakta hatta yerini bulduğunu düşünmektedir. Aslında şimdiki Türkçe adı Hisar Alanı anlamına gelen Hisarlık olan höyüğü satın almıştır.

Calvert alanda ilk kazılara başlamış olsa da işi düzgün biçimde sürdürecek kadar parası yoktur. Schliemann'ın ise hayli parası vardır ve Calvert'le işbirliği yapmaktan memnundur. Kazıya başlayıp da alanın Troia olduğundan emin olduktan sonra Schliemann kasti olarak Calvert'in adını resmî duyurulara, seminerlere ve yayınlara eklemez; tüm şan ve şöhreti kendisine ayırır. Calvert ancak 1999 yılında Susan Heuck Allen'ın çalışması yayımlandığında Antik Troia'nın lokasyonunu keşfeden asıl kişi olarak tarihteki yerini alabilir.

Hisarlık'ta Schliemann'ın yürüttüğü kazılar Nisan 1870'de başlar. Türk makamlarından resmi kazı izni almamıştır ancak bu durum ona engel olmaz. Bu kazılarda ya da takip eden kazılarda eline çok bir şey geçmez. 1872 yılında bölgenin yerlisi olan çok sayıda işçinin yardımıyla alanda devasa bir çalışma başlatır. İşçiler höyükte on üç metreyi aşkın devasa bir çukur kazar. Günümüzde bu çukur Schliemann Yarması olarak bilinmektedir ve alanın ortasında devasa bir yarık gibi durmaktadır.

O zamanlar arkeoloji henüz emekleme aşamasındaydı. Pompei'de kazılar yüz yıldan uzun bir süredir devam etmekte

olsa da 1870'lerde Pompei haricince çok da kazı yoktu, ancak Calvert de dahil Schliemann'ı bu tür özensiz bir kazının felaketle sonuçlanacağına ilişki uyaran bilgili insanlar mevcuttur ve bu insanlar oldukça haklıdır.

Büyük Yarmada Schliemann ve çalıştırdığı işçiler, derine, daha da derine inerler; her tür yapı ve tabakayı kazarlar. Schliemann başlangıçta sadece altı şehir olduğunu düşünmektedir oysa üst üste dokuz şehrin gömülü olduğu ortaya çıkar. Schliemann, Yanan Şehir adını verdiği alttan ikinci şehirde çalışmayı durdurur, bu şehrin Priamos'un yönettiği şehir olduğundan emindir. Schliemann yanılmıştır, zira seramik analizi ve karbon 14 yöntemi Troia II'yi MÖ 2400'lere tarihlemektedir, bu dönem Erken Bronz Çağıdır ve Troia Savaşına daha bin yıl vardır.

Bugün Büyük Yarmanın tabanında, Schliemann'ın işçilerinin kazmayı bıraktığı yerde dursanız ve ileri baksanız, devasa taş bloklarla inşa edilmiş bir yapıyı da içine alan bir tabaka görmeniz mümkündür. Burası çukurun tepe noktasından sadece bir metre aşağıda yer almaktadır ve günümüzde yüzeyde yer alan bir ağacın yaprakları ve dallarının kestiği güneş ışıkları bu tabakanın üzerine düşmektedir. Yapı, Troia VI'ya tarihlenmekle birlikte, Troia VII döneminde yeniden kullanılmıştır. Bu yapı, Schliemann'ın araştırdığı dönem olan Geç Bronz Çağına tarihlenen bir saraydan geriye kalan tek şeydir aslında.

Bununla birlikte sarayın büyük bölümü kayıptır. Kaybolmasının sebebi de Heinrich Schliemann'dır. Aceleyle yaptıkları kazı sırasında, Schliemann ve çalıştırdığı işçiler Priamos'un sarayının taş duvarlarını kazmış ve taşların büyük kısmı atılan toprakla birlikte gitmiştir. Atılan toprak yığınını bugün kazabilseydik, muhtemelen yazmanların kullandığı kil tabletler de dahil olmak üzere Priamos ve Hektor dönemi Troia'sına tarihlenebilecek tonla objeye ulaşmış olacaktık.

Schliemann'a Troia II'nin Priamos Dönemi Troiası olduğunu düşündüren nedir peki? Böyle düşünmesinin tek nedeni, kazdığı yerde Homeros'un Skaia Kapısı olarak adlandırdığı kapı olduğunu düşündüğü devasa şehir kapısını bulmuş olmasıydı. Bu kapı o kadar geniş olmalıydı ki iki tane savaş arabası yan yana kapıdan geçebilmeliydi. Bu tabakaya ulaşmasının ardından da Priamos'un Hazinesini bulduğunu belirtti.

Schliemann'ın Sophia ve kendisinin hazineyi buldukları gün başlarından geçenleri anlattığı hikâye, arkeolojiye giriş niteliğindeki ders kitaplarının büyük bölümünde kendisine yer bulur, ne var ki bu hikâye büyük ihtimalle doğru değildir. Schliemann, daha sonra Sophia'nın hikâyede rolünü uydurduğunu itiraf etmiştir, hazineyi bulduğunu iddia ettiği gün Sophia kazı alanında bile değildir. Schliemann'ın günlük ve notları da Sophia'nın o tarihte Atina'da olduğunu doğrulamaktadır. Schliemann, Sophia belki yaptığı işe daha fazla ilgi gösterir umuduyla onu kariyerine dahil ettiğini belirtmiştir. Bu nedenle de zaferini paylaşmak üzere Sophia'yı hikâyeye eklemiştir. Günümüzde hiçbir saygıdeğer arkeolog Schliemann'ın yaptığını yapmaya cesaret edemez.

Bazı akademisyenler ise Schliemann'ın hazineyi tek bir yerde bulmadığını savunmakta, aksine Schliemann kazı dönemi boyunca bulduğu en iyi parçaları toplamış ve saf topluma tüm parçaları tek bir hazine halinde sunmuş olabilir. Hatta objeler Troia II'de bulunmaları nedeniyle de Priamos'tan bin yıl öncesine tarihlenebilir. Bu durumda Priamos'un hazinesi ne Priamos'a ait ne de hazinedir aslında.

Objeleri bulduğunu ilan etmesinin hemen ardından, Schliemann onları muhtemelen bir Alman Üniversitesinden verilecek arkeoloji doktorası karşılığında Berlin Müzesine bağışladı, ancak hazine II. Dünya Savaşından sonra kayboldu ve elli yıl boyunca bulunamadığı düşünülüyor. Ruslar ancak 1990'ların başında hazinenin kendilerinde olduğunu itiraf

ettiler. Hazine Rusya'ya savaş tazminatı olarak götürülmüştü ve Rusların verdiği kayıplarını telafisi olarak görülmekteydi.

Günümüzde Priamos Hazinesi Moskova'da Puşkin Müzesinde sergilenmektedir. Hazine üzerinde dört ülke hak iddia etmektedir. Türkiye Troia'nın ülke sınırları içerisinde kalması ve Schliemann'ın hazineyi yasadışı yollarla kaçırması nedeniyle; Yunanistan, Schliemann'ın hazineyi ilk olarak Atina'da muhafaza ettiği savıyla; Almanya, Schliemann'ın hazineyi Berlin Müzesine vermiş olması ve hazinenin kaybolduğu 1945 yılına dek orada kalmış olması iddiasıyla; Rusya ise Berlin'in bir bölümünü özgürleştirirken hazinenin ellerine geçmesi ve hazineyi Nazi saldırganlığına karşılık bir tazminat olarak görmeleri nedeniyle hak iddia etmektedir. Sahiden hazine kime ait? Konu kapanmış değil ancak Rusya'nın hazineyi kimseye vermeye niyeti yok gibi.

Bu objelerin en ilginç yanı ise Kuzeydoğu Ege'de yer alan adalardan, günümüzde Irak sınırları içinde yer alan ve Leonard Woolley'in kazdığı sözde Ur Ölüm Çukur'una kadar farklı yerlerde ele geçirilen objelerle büyük benzerlik göstermeleri. Schliemann'ın bulduğu altın küpeler, iğneler, kolyeler Priamos'un karısına ya da kızına ait olmayabilir, ancak MÖ üçüncü binyılda Ege bölgesinin büyük bölümünde ve antik Ortadoğu'da çok popüler olan mücevherlerden oldukları kesin. Bu mücevherler bize antik dönemde ticaret ve bölgeler arası bağlantılarla ilgili ipuçları verebilir, bu durum bu objeleri arkeologların gözünde Priamos ve Homeros'un *İlyada*'sı ile kurgusal bağlantılarından çok daha ilginç kılmakta.

Schliemann 1870 ve 1880'lerde Troia'yı kazmaya devam ederken, eşzamanlı olarak Kral Agamemnon'dan kalan materyalleri aramak üzere Miken kentini de kazıyordu. Troia'da kendisine yardım etmek üzere arkeolojide de deneyimi olan bir mimarı, Wilhelm Dörpfeld'i işe almıştı. Dörpfeld, nihayetinde Schliemann'ı yanıldığına ve aradığı yerin Hisarlık'taki Troia VI ve Troia VII olduğuna ikna edebilmişti. Schliemann

höyükteki geç tabakaları ortaya çıkaracak yeni bir çukur açma planları yapıyordu ki 1890 yılı Noel günü Napoli sokaklarında yere yığıldı ve ertesi gün de hayatını kaybetti.

Kazı işi Dörpfeld'e kalmıştı. Kocasının alandaki işini devam ettirmesini isteyen Sophia Schliemann'ın mali desteğiyle Dörpfeld, kazıya devam etti ve çoğu höyüğün kenarlarında kalan Schliemann'ın dokunmadığı kalıntıları kazmaya odaklandı. Bu kalıntıların son derece etkileyici olduğu ortaya çıkmıştı. Her biri birkaç metre kalınlığında, şehre saldıranları püskürtecek yüksek taş duvarları ve ancak muhafızlar aşıldıktan sonra girilebilen büyük girişleri gün yüzüne çıkardı.

Bu kalıntılar MÖ 1700 ve 1250 yılları arasında yaklaşık beş yüz sene varlık göstermiş Troia VI'ya aitti. Dörpfeld a'dan h'ye kadar numaralandıracağı çok sayıda tabaka buldu. Son tabaka Troia VIh'de şehrin neredeyse tamamen yok olduğu görülebiliyordu. Dörpfeld'e göre aradığı Troia Savaşına ilişkin kanıtlar bunlardı. Kazıyı sonlandırdı ve sonuçları yayımladı.

Hemen hemen eşzamanlı olarak, Türkiye'de, özellikle de Orta Anadolu platosunda ilerleyen gezginler bir diğer antik medeniyetin izlerine rastlamışlardı. 1879 yılında Schliemann halen Troia'yı kazmaktayken Britanyalı bir Asurolog olan A.H. Sayce, cesur bir sav ortaya attı, buna göre gezginlerin bulduğu kalıntılar Hititlere aitti.

Sav cesurcaydı, zira Eski Ahit'te geçen Hititli Uriya ve diğer isimler referans alınacaksa Hititler Kenan diyarında olmalıydı. Sayce'nin savı ikna ediciydi ve diğer akademisyenler de bu savı kabul etti. Schliemann'ın öldüğü yıl olan 1890 da, Sayce'nin Hititler üzerine çalışması ikinci baskısını yapmıştı bile. Kitabın başlığı *The Hittites: The Story of a Forgotten Empire* [Hititler: Unutulmuş Bir İmparatorluğun Öyküsü] idi.

Kazılar 1906 yılında Ankara'nın iki yüz kilometre doğusunda yer alan ve günümüzde Boğazköy olarak bilinen, çalışmalar devam ederken Hititlerin başkenti olduğunu öğreneceğimiz Hattuşa'da başladı. Bir yıl içinde ise anlaşmalar,

kayıtlar ve kraliyet mektuplarının da dahil olduğu binlerce kil tabletten oluşan kent arşivleri gün ışığına çıkarılmıştı. Hititlerin Anadolu'da MÖ 1700-1200 yılları arasında etkili oldukları anlaşılmaktaydı. Hititlerin Kuzey Suriye'de dahi toprağı vardı, bu nedenle de kutsal kitapları kaleme alanlar onları o bölgede betimlemişti.

Almanların bölgede geçtiğimiz yüzyıl boyunca aralıksız sürdürdükleri kazılar sayesinde Hititler hakkında inanılmaz boyutlarda bilgi edinebildik. Çek oryantalist Bedřich Hrozný'nin Hitit tabletlerini keşiflerinden sadece on yıl sonra yazıları deşifre etmesi, Hititlerin MÖ 2. binyıl boyunca antik dönem Ortadoğu'sunun önemli bir aktörü olduğunu, başta Mısırlılar ve Asurlular olmak üzere diğer güçlerle savaştıklarını ve ticaret yaptıklarını ortaya koydu.

Tabletlerde Kuzeybatı Anadolu'da yer alan Wilusa adını verdikleri küçük bir vasal krallıkla yaşadıkları sorunlara ilişkin birkaç belge de yer almaktaydı. Sonunda ise MÖ 13. yüzyılın başlarında, muhtemelen MÖ 1280 tarihlerinde Hititler Alaksandu adındaki Wilusa kralıyla anlaşma imzalamışlardı.

Bu tabletin deşifre edilmesinin ardından çok geçmeden, bazı akademisyenler Alaksandu'nun, Helen'e duyduğu aşk yüzünden Troia savaşının ateşini yakan ve Homeros'un İlioslu Aleksandros (Paris) şeklinde andığı adam olabileceğini savunmaya başladı. Dilbilimsel açıdan, Wilusa Yunanca (W) İlios adına hayli yakındı, Yunancada *digamma* olarak bilinen w sesi zamanla düşmüş ve Homeros'un zamanında da Wilusa İlios olmuştu. Elbette Alaksandu da sesletim olarak Aleksandros'a hayli yakındı.

Bu savların doğru olup olmadığı kesin değil, ancak en azından tabletler bize Hititlerin Wilusa adını verdikleri Kuzeybatı Anadolu'da yer alan bir bölge ve şehirle ilgilendiklerini göstermektedir. Tabletlerde bu bölgede son üçü MÖ 13. yüzyılda, başka bir deyişle tahminen Troia Savaşının da geçtiği zamanda gerçekleşmiş en az dört savaşın kayıtları yer

almaktadır. Wilusa'nın Troia'nın Hitit dilindeki adı olduğuna inanan bu akademisyenlere göre, bu durum Troia Savaşının basit bir mit ya da efsane değil tarihi bir olay olabileceğine ilişkin daha fazla kanıt sunmaktadır.

Dörpfeld'in Troia VIh'nin Homeros'un Troia'sı olduğuna ilişkin savı herkesi ikna edebilmiş değildi. Cincinnati Üniversitesinde arkeolog olan Carl Blegen, Dörpfeld'in sonuçlarını incelemiş ve Troia VIh'de gerçekleşmiş yıkımın savaş değil deprem kaynaklı olduğu sonucuna varmıştı. Çok sayıda duvar dağılmış haldeydi, büyük boyutlu taşlar savrulmuştu, bu durumun müsebbibi de doğa ana olabilirdi. Diğer yandan, Blegen'e göre Troia VIIa olarak bilinen bir sonraki tabakanın ilk aşaması kuşatma altında kalmış ve yıkılmış olan şehirdi, bu nedenle haklı olup olmadığını anlamak üzere 1930'larda Hisarlık'taki kazı alanını yeniden açtı.

Dörpfeld'in Schliemann'ın dokunmadığı alanı kazmış olması nedeniyle Blegen'e çorbanın suyunun suyu kalmıştı, ancak Troia VIIa'nın uzun bir kuşatma sonucu insanoğlu tarafından yıkıldığına ikna olacak kadar kanıta ulaşmayı başarmıştı. Kanıtları da hayli ikna ediciydi, duvarlara gömülmüş halde bulunan ok uçları, sokaklarda kalmış bedenler ve bölgede en azından büyük bir savaşın gerçekleştiğine işaret eden diğer kanıtlar mevcuttu.

Şehrin eski zamanında geniş olan yapı ve sarayların küçük parçalara bölünmüş olduğunu keşfetti, böylece daha önce sadece tek ailenin yaşadığı yerde birden çok aile yaşayabilmekteydi. Ayrıca şehrin depolama alanının, kapların boyunlarına kadar kuma gömülmesiyle büyük ölçüde artırılmış olduğunu buldu. Blegen'e göre tüm bu veriler Homeros'un yazdığı gibi şehrin kuşatma altında olduğunu göstermekteydi. Savı zamanlama açısından da tutarlıydı, şehir Antik Yunanların da belirttiği gibi MÖ 1180 civarında yok edilmişti.

Ayrıca Blegen'e göre, çanak çömlek ve diğer objelerden oluşan şehrin materyal kültürü Troia VIh ve VIIa'nın birbi-

rinin devamı olduğuna işaret etmekteydi. Yani Troia VIIa'ya yeni bir grup insanın gelip yerleştiğine ilişkin hiçbir bulgu yoktu, aksine Troia VIh'nin sakinleri depremin ardından şehri VIIa olarak yenilemiş, yeniden kurmuş ve inşa etmiş gibi duruyordu. Aslında Hem Blegen hem de o dönemde hayatta olan Dörpfeld Troia VII'nin ilk aşaması olarak adlandırılan şehrin aslında Troia VI'nın son aşaması (Troia VIIa yerine Troia VIi) olabileceğini ancak terimceyi değiştirmek için çok geç kalındığını düşünmekteydi. Bu nedenle, Blegen, Troia VIh'yi depremin, Troia VIIa'yı ise Helen'i almaya çalışırken Yunanların yıktığına emindi.

Blegen belki de haklıydı. Elli yıl sonra, yeni nesil arkeologlar ortaya çıktı ve 1988'de çalışmalara başlayacak olan yeni bir ekip Hisarlık'taki höyüğü yeniden incelemeye karar verdi. Bu kez ekip Bronz Çağından kalanları inceleyen Tübingen Üniversitesinden Manfred Korfmann ve Bronz Çağı sonrası kalıntıları inceleyen Cincinnati Üniversitesinden Brian Rose tarafından idare ediliyordu ve farklı ülkelerden gelen arkeologlardan oluşmaktaydı.

Schliemann'ın Büyük Yarmasını temizleme ve yeniden incelemenin yanı sıra Korfmann'ın ekibinin yaptığı en önemli şey Hisarlık çevresindeki tarım alanlarını incelemekti. Kazma aşamasından önce yerin altını taramaya yarayan uzaktan algılama cihazları kullanmaktaydılar. Hangi uzaktan tarama yönteminin daha işlevli olduğunu anlamak için deneme yapmaları gerekti ancak sonunda sezyum manyetometrenin buradaki toprakta ihtiyaç duydukları tarama türü olduğunu anladılar.

Yakmak gibi insan eylemleri topraktaki küçük demir parçacıkların manyetizmasını değiştirebildiğinden, çukurların, hendeklerin hatta duvarların içlerinde tamamen ya da kısmen yanmış parçalar mevcutsa toprak altında kalmış olsalar dahi tespit edilmeleri mümkündür. Elde edilen ilk verilerin dikkatlice yorumlanması gerekirdi zaten, ancak verilerin

sağlaması yapıldığında Korfmann'ın ekibi yine de hüsrana uğramıştı.

1993 yılında Heinrich Schliemann'ın efsanevi kazılarından yüz yıldan fazla zaman geçmişken Korfmann uzaktan tarama yöntemiyle elde ettikleri görsellerin, hisardan dört yüz metre uzaklıkta Hisarlık'ın altında uzanan devasa bir duvarın gömülü olduğuna işaret ettiğini ilan etti. Ekibe göre bunlar, Homeros'un *İlyada* ve *Odysseia*'da ölümsüzleştirdiği ünlü Troia Savaşı süresince Agamemnon, Akhilleus ve diğer Mikenlerin şehre girmesine engel olan surlardı.

Surların görüntülendiği alanı kazmaya başladıklarında bunların yerinde olmadığını fark ettiler. Surların yerinde koca bir çukur vardı, bazı noktalarda iki metre derinliğe ulaşan bir çukur. Yüzyıllar boyunca çukur kırılmış çanak çömlekten taşlara hatta çöp yığınlarına kadar her tür atıkla dolmuştu. Bu atıklar ise uzaktan algılamayla elde edilen görsellerde şehir boyunca uzanan tek bir kütle gibi görünmekteydi. Ardından ekip çukurun da sur kadar şehri koruyabileceğini savunmaya başladı ancak herkesi ikna edemediler.

Korfmann ve arkeoloji dünyasının aldığı ders, bulguları doğrulayacak kazıyı yapana dek uzaktan algılamadan elde edilen bilgileri basın toplantısıyla paylaşmamak gerektiği oldu. Bu sarsıcı yanlış yorumlarına rağmen aldıkları bir diğer ders ise uzaktan algılamanın alanda etkin olarak kullanılabileceğiydi, zira Korfmann ve ekibi, elde ettikleri görsellerin, daha önce kimsenin aklından geçirmediği bir yerde, günümüz tarım alanlarının altında devasa bir Troia Aşağı Şehrinin varlığına işaret ettiğini fark etmişti.

Daha önce alanda çalışan arkeologların tamamı (Schliemann, Dörpfeld hatta Blegen) kral, ailesi ve maiyetinin yaşadığı kale –bir diğer deyişle kentin yukarı bölgesinde– kazı çalışmaları yürütmüştü. Korfmann'ın ekibinin ulaştığı şehrin geri kalanıysa en azından on kat daha büyük bir alana işaret etmekteydi, iki yüz iki bin metrekare bir alana kurulmuştu

ve Geç Bronz Çağı sonunda nüfusu dört bin ile on bin arasındaydı ki Homeros'un anlattığı hikâye doğruysa on yıllık bir kuşatmaya değiyordu. Korfmann yaptığı yayınlarda şehri bu şehre işaret ettiğine inandığı Hitit kayıtlarına atıfla *Troia/ Wilusa* olarak adlandırmaya başladı.

Kofrmann'ın ekibinin elde ettiği bulgular Blegen'in düşüncesini doğrular nitelikteydi. Örneğin hem kalede hem de Aşağı Şehirde Troia VIh'de depremin neden olduğu, Troia VIIa da ise insan kaynaklı (savaş) yıkımların izlerini buldular. Bir evin Troia VIh'de depremden yıkıldığı, aynı evin kalıntıları üzerine Troia VIIa da yeni bir ev inşa edildiği, inşa edilen bu yeni evin de savaşta yıkıldığı ortaya çıkmıştı. Korfmann çok sayıda gömülmemiş beden bulmuştu, bunlar arasında kısmen gömülebilmiş on yedi yaşlarında bir genç kızın bedeni de vardı. Buldukları arasında Ege (Yunan) tipi oklar da vardı. Bir yığın sapan taşına benzer taş da bulundu, taşlar bir köşeye yığılmıştı, muhtemelen surların içindeki birisi tarafından işgalcilere atılmak üzere hazırlanmıştı. Tüm bunlar bir savaşın kanıtıydı.

Korfmann'ın çalışması, başka yönlerden de Blegen'in önceki bulgularını teyit etmekteydi. MÖ 1180 civarında Troia VIIa'nın yıkılmasının ardından, yerine kurulan şehrin tümüyle başka sakinleri vardı. Arkeologların Troia VIIb olarak adlandırdığı bu aşamada yeni türde çanak çömlek, yeni bir mimari ve üzerinde Troia'da bulunmuş ilk yazı olan mühür de dahil olmak üzere diğer materyal kültür unsurlarını görmekteyiz.

Tüm bunlar şehrin önceki sakinlerinin yerine yenilerinin geldiğini göstermekte. Bu nedenle, Troia VIIa'nın insanlar tarafından yıkılmış olmasını Homeros'un Troia Savaşına ilişkin anlattığı hikâyelerin kanıtı olarak görmek mümkün. Homeros hikâyesine Troia VI'dan da unsurlar eklemiş gibi görünüyor, Homeros, daha önceki şehre ait güzel yapıların ve yüksek surların betimlemelerini sunarken daha sonra ku-

rulan şehrin yıkımını anlatıyor, iki şehri tek şehirde kaynaştırıyor, bu da onun epik şair olarak meziyeti.

Troia Atı ise Troia VIh'yi yıkan depremin şiirsel bir metaforu bile olabilir zira Yunan deprem tanrısı Poseidon'du. Tanrıça Athena'nın baykuşla temsili gibi at da Yunanlar için Poseidon'u temsil etmekteydi. Şiirsel hayal gücünde 'deprem=Poseidon=Troia Atı' denklemi kurulabilir. En azından Alman akademisyen Fritz Schachermeyer'in 1950'lerdeki savı böyle.

Hisarlık kazısı ilerledikçe Cincinnati Üniversitesinden Brian Rose yönetimindeki Bronz Çağı sonrası ekibi pek çok buluntuya ulaştı. Bunlar arasında 1993'te bulunan Roma İmparatoru Hadrianus'a ait insan boyutunun üstünde heykel ve 1997 yılından bulunan Augustus'a ait büyük mermer baş da var. Helenistik ve Roma dönemlerinde kalede yapı faaliyetleri sürdü ve aşağı kesimde Korfmann'ın Geç Bronz Çağı kalıntılarıyla birlikte ortaya çıkardığı ızgara planlı bir şehir kuruldu.

Bu bölgeye daha sonra yerleşen topluluklar da alanın antik Troia olduğundan eminlerdi, bölgeye hem Latince hem de Yunanca 'Yeni Troia' adını verdiler. Büyük İskender, Caesar ve diğerleri yüzyıllar boyu bu alanı ziyaret ederek saygılarını sundular. Şehrin geç dönemlerine ait olan bu ilk keşifler, Frank Calvert ardından da Heinrich Schliemann'ı doğru yeri kazdıklarına ikna eden ilk ipuçlarıydı.

Höyüğün üzerine önce Athena tapınağı ardından da Zeus tapınağı inşa edildi, bu nedenle Priamos dönemi Troiası Schliemann'ın tahmin ettiğinden çok daha yakındı yüzeye. Hellenistik ve Roma dönemlerinde işçiler höyüğün üstünü traşlamıştı. Böylece üzerine şehirleriyle birlikte toprağa gömülecek tapınaklar, tiyatrolar ve diğer yapılar inşa edebilecekleri düz bir alan kazandılar, bunlar günümüzde Troia VIII ve Troia IX olarak adlandırılan alana inşa edilmiş son yapılar olacaktı.

Manfred Korfmann 2005 yılında aniden hayata gözlerini yumdu, ancak uluslararası kazılar yeni kazı başkanlarının yönetiminde devam ediyor. Alanda kazı yapmak ve uzaktan algılama çalışmaları yürütmek halen ilgi çeken uğraşlar, belki de Hisarlık'ta yazılmış en büyük destanlardan birisine ilham kaynağı olmuş antik şehir hakkında açığa çıkmayı bekleyen başka sırlar vardır.

3
Mısır'dan Sonsuzluğa

Piramitler, mumyalar ve hiyeroglifler... İnsanların gözünde arkeolojinin en muhteşem, bununla birlikte belki de en yanlış anlaşılmış alanı muhtemelen Eski Mısır Bilimidir. Kreş çağındaki çocuklardan nenelere dek herkes Antik Mısırlılardan etkilenmiş ve bu insanlar hakkında az çok bilgi sahibi olmuştur, ancak gerçekten bilgi sahibi olabilmiş midir? Antik Mısır hakkında özellikle de internette dolaşan yanlış bilginin miktarı hayret vericidir.

Her yıl eski Mısır bilimcileri ve diğer arkeologlar bazı yanlış anlaşılmaları düzeltmek zorunda kalmakta –'Hayır, piramitleri İbrani köleler inşa etmedi' – ve yine her yıl piramitlerin uzaylılar tarafından inşa edildiği, piramitlerin tahıl deposu olarak planlandığı ya da Sfenksin on bin yaşında olduğu gibi amatörlerin düşlerinden türeme saçma iddianın dile getirildiği sayısız televizyon programının ardından bu uzmanların e-posta hesaplarına soru yağmaktadır. Tam da bu nedenle kitabın bu bölümünde bu üç başlığı –piramitler, mumyalar,

hiyeroglifler– ele alacağız, böylece siz okurlar bu konulara ilişkin şüpheli savları dikkate almayacak hale geleceksiniz.

Mısır'da çalışmış ilk arkeologlar Eski Mısırbilimcisi değillerdi, en azından öyle bir niyetleri yoktu. 1778 yılında doğmuş olan Giovanni Battista Belzoni'yi –namı diğer Büyük Belzoni'yi– ele alalım örneğin. 1.98 boyundaydı, on iki adamı aynı anda kaldırabiliyordu, bir tür mühendisti ve sirkte çalışmaktaydı. Mısır'a ilk kez 1815 yılında bir Osmanlı idarecisine Nil'de su kanalı açmak üzere planlarını iletmek üzere gitmiş ve ilk Eski Mısır bilimcilerinden birisi olmuştu. Eski Mısır bilimcisi tabirini kullanmakta da temkinli davranmalıyız, zira Abu Simbel'de yer alan II. Ramses'in mezarını keşfetmesine karşın, kendisi arkeoloji bilimine olan ilgisinden ziyade, mezar soygunları ve mumya toplayıcılığıyla tanınmaktadır.

Boyları Belzoni'den kısa olsa da Karl Lepsius ve Auguste Mariette, Eski Mısır biliminin dev isimleri olarak adlandırılabilir. Lepsius 1842 yılında Mısır'da keşfe çıkan Prusyalı bir Mısır bilimcidir. Hayli başarılı geçen keşif gezisinin amacı da mümkün olduğunca çok sayıda anıtın kayda geçirilmiş olmasıdır. Bu gezi ile oluşturulabilmiş çizim ve illüstrasyonlar *Monuments of Egypt and Ethiopia* [Mısır ve Etiyopya Anıtları] adı altında 1849-1859 yılları arasında on iki dev cilt halinde Almanca olarak basılmıştır. Bunlara eşlik eden yazılı materyalin basılması içinse kırk yıldan fazla zaman geçecek, hatta bu materyal Lepsius öldükten ancak on yıl sonra gün ışığına çıkacaktır. Bütün olarak ele alındığında, genel kanı bu metin ve levhaların modern Eski Mısır biliminin temellerini oluşturduğu yönündedir.

1821 yılında Fransa'da doğan Auguste Mariette 1850 yılında Louvre adına Mısır'da kazı yapmaya başlamıştır. Sekiz yıl sonra ise Mısır'da eski eserler müdürü olarak atanan ilk kişi olmuştur. Başardığı diğer işlerin yanı sıra günümüzde Kahire'de yer alan Mısır Müzesinin temelini oluşturan koleksiyona sahip olan ilk ulusal müzeyi kurmuştur.

Lepsius ve Mariette kariyerlerini kısmen, Mariette henüz sadece iki Lepsius ise on üç yaşındayken, 1823 yılında gerçekleşen bir olaya borçludur: Mısır Hiyerogliflerinin çözümlenmesi. Bu olay Eski Mısır Bilimi tarihinin en önemli olaylarından birisidir.

Bu çözümlemenin nasıl gerçekleştiğini anlayabilmek için öncelikle Napoléon ve askerlerinin Ortadoğu'yu ele geçirme planının bir parçası olarak Mısır'ı işgal ettiği MS 1799 yılı ve sonrasına bakmak gerekiyor. Napoléon bu seferi için yanında yüz elliden fazla sivil getirmişti. Âlimler olarak bilinen bu grubun içinde bilim insanı, mühendis ve diğer alanlardan akademisyenler yer almaktaydı, görevleriyse antikçağ ve anıtlar da dahil tüm ülke üzerinde çalışma yapmak ve çalışmaları kayıt altına almaktı. Günümüzde bazılarınca bu çalışmalar Antik Mısır üzerine yürütülen çalışmaların başlangıcı kabul edilmekte, Lepsius ve Mariette'in çalışmasını önceledikleri düşünülmektedir. Ayrıca bu çalışmalar öyle bir amacı olmasa da Avrupa'da bir Mısırmanya akımına neden olmuştur, bu akım günümüzde Avrupa ve Amerika'da halen sürmektedir, Las Vegas'ta yer alan Luxor Otel bu durumun en belirgin örneğidir.

Fransız askerler Delta bölgesindeki Rosetta köyünde ya bir kaleyi yeniden inşa etmeye çalışırken ya da siper kazmaya uğraşırken –hikâyenin bu bölümü net değildir– MÖ 196 yılına tarihlenen bir yazıt bulurlar. Bu yazıt olmasa pek de hatırlanamayacak Mısır Firavunu V.. Ptolemaios anısına yazılmıştır yazıt. Üç farklı yazıyla yazılmış olması yazıtı son derece önemli kılmaktadır. Rosetta taşının üst bölümünde Mısır Hiyeroglifleriyle yazılmış bir metin yer almaktadır, aynı metin taşın ortasında bu kez demotik denilen Mısır el yazısıyla yazılmıştır, taşın sonunda ise metnin Yunan alfabesiyle yazılmış versiyonu yer almaktadır.

Jean-François Champollion isimli başarılı bir Fransız araştırmacı bu üç dilli yazıtı çözümleyerek Mısır hiyerog-

liflerinin şifresini çözebilmiştir. Champollion bunu kısmen çağdaşı akademisyenlerin de en rahat anlayabildiği Yunanca versiyonu okuyarak başarmış, kraliyet ailesinin iki üyesi olan Ptolemaios ve Kleopatra'nın isminin metinlerde tekrarlandığını fark etmiştir. Champollion, Mısır hiyerogliflerinde de bu iki ismi temsil eden sembolleri aramış ve sonunda da çözümleme için bu sembolleri anahtar olarak kullanmıştır. Champollion bu konuda çalışan tek akademisyen değildi, Thomas Young isimli Britanyalı, Champollion'u çeviride burun farkıyla geçmişti; ancak 1823 yılında, yani yazıtların bulunduğu tarihten sadece yirmi dört yıl sonra tebrikleri kabul eden Champollion oldu.

Asillerin mezarlarının duvarlarına ve diğer yerlere çizilmiş 'güzel resimlerin' aslında bu kişilerin biyografilerinin, hayatları boyunca elde ettikleri başarıların ve benzer hususların anlatıldığı uzun yazıtlar olduğu anlaşılmıştı. Bu kontekstlerde sıklıkla tekrarlanan bir hiyeroglif öbeğinin sonsuzluğu sembolize ettiğini biliyoruz ki bu semboller bulunduğu yer olan mezar konteksti düşünüldüğünde anlam kazanıyor.

Ayrıca yedi yüz ya da sekiz yüz sıra hiyeroglif yazının farklı yönlerden okunabildiği anlaşılmıştı, yazılar her zaman tutarlıydı, zira resmedilen figürler her zaman yazının okunacağı sıranın başına dönüktü. Yazılar farklı biçimlerde de okunabiliyordu. Örneğin hiyeroglif yazısı kuş ya da boğa gibi betimlenen bir kelimeyi işaret edebiliyor; objeyi temsil eden sözcüğün ilk harfi gibi tek bir sesi temsil edebiliyor, sessiz harflerin birleşimini temsil eden bir hece olarak işlev görebiliyor ya da yanındaki sözcüğün nasıl okunacağını gösteren belirteç olabiliyordu. Antik Mısır'da çok sayıda insanın (nüfusun muhtemelen yüzde biri) okuma yazma bilmemesi şaşırtıcı değildi. Kâtiplerin kraliyet sarayında saygın bir konumu vardı zira muhtemelen kral ve kraliçe de okuma yazma bilmemekteydi.

Elimizdeki yazıtlar tapınak duvarları ve diğer yapıların duvarlarına kazınmış oldukları için günümüze dek kaybolmamış olsa da Mısırlılar daha çok Nil Nehri kenarında yetişen kamışları düzleştirerek elde ettikleri bir çeşit kâğıt olan papirüslere yazı yazmaktaydı. Taş kadar dayanıklı olmasa da Mısır'ın kuru iklimi binlerce papirüs rulosunun günümüze dek korunagelmesini sağlamıştı.

Mısırlılar karbon ve diğer materyallerden elde ettikleri mürekkebi kullanmaktaydılar. Mürekkep kırmızı ya da siyah renkteydi, çoğu zaman aynı yazmada her iki renk mürekkep de kullanılmış oluyordu. Her iki mürekkebin kullanıldığı örneklerde tümcenin ilk sözcüğü kırmızı mürekkeple yazılıyordu, böylece tümcenin nerede başlayıp nerede bittiği anlaşılabiliyordu, zira bildiğimiz anlamda noktalama işaretleri kullanılmıyordu. Bağlamda duyulan ihtiyaca göre kırmızı mürekkep bir hecenin başlangıcını ya da sadece bir başlığı da imleyebiliyordu.

Mısır yazısının çözülmesiyle araştırmacılar taş ve papirüslerdeki kayıtları okuyabilir hale geldi ve Antik Mısır tarihini yeniden oluşturabildiler. Bu süreçte de Yunan ve Roma dönemi tarihçi, seyyah ve rahiplerinin yazdıklarından elimize ulaşanlar araştırmacılara bir yandan yardımcı olurken diğer yandan onları yanlış yönlendirebilmekteydi. Bu tarihçilerden birisi de Herodotos'tur. Herodotos MÖ 5. yüzyılda yaşamış Yunan tarihçiydi ve Mısır seyahatlerine ilişkin yazdıklarında -yazdıklarının tamamı doğru olmasa da- Piramitlerin inşasına ve mumyalamaya ilişkin ayrıntılar vermekteydi. Bir diğer isim ise MÖ 3. yüzyılda Helenistik Dönem Mısır'ında yaşamış olan ve erken dönemlerden yaşadığı zamana kadar Mısır hükümdarlarını listelemeye çalışmış olan rahip Manetho'ydu.

Manetho günümüzde de kullandığımız sistemiyle Mısır tarihini dört döneme ayırmıştı. Firavunların isimlerini yalan yanlış kaydetmiş ve tahta geçme sıralarını karıştırmış olsa

da listeyi Mısır'ın İlk Hanedanından neredeyse iki bin beş yüz yıl sonra oluşturduğu da düşünüldüğünde bütüne bakıldığında kabul edilebilir ölçüde doğru bir liste oluşturmuştu. Eski Krallık Dönemi MÖ yaklaşık 2700 yıllarında, Üçüncü Hanedan zamanında başlamıştı. Krallık MÖ 2600-2500 yılları arasında Dördüncü Hanedan firavunları için inşa edilen piramitler ile ünlüdür.

Eski Krallık Dönemi II. Pepi'nin tahtta kaldığı doksan bir yıllık sürecin sonuna, yani yaklaşık MÖ 2200 yıllarına dek beş yüz yıl sürdü. Çöküşün sebebi belki de tahta altı yaşında çıkan firavunun uzun süren iktidarı değildi, son yıllarda yapılan araştırmalardan birisi, o dönemde Mısır ve Ortadoğu'nun büyük bölümünü vuran kuraklık ve kıtlığa neden olan iklim değişikliğinin çöküşten sorumlu olabileceğini göstermektedir.

Eski Krallık döneminden sonra Birinci Ara Dönem adı verilen bir anarşi dönemi başlamıştı. Bu dönemde pek çok farklı hanedan ülkenin tamamını kontrol altına almaya çalıştı ancak hiçbirisi başarılı olamadı. Ardından başlayan Orta Krallık Dönemi MÖ 1720 yıllarına dek sürdü, bu dönemde Mısır Kenan bölgesinden kuzeye inen Hyksos halkının işgaline uğradı, 1550 yılı civarında iki kardeş Kamose ve Ahmose komutasında savaşan Mısır güçleri Hyksos hanedanına son vererek Mısır'dan çıkarabildi.

Gariptir ki kardeş olsalar da Kamose Yedinci Hanedanın son kralı, Ahmose ise Sekizinci Hanedanın ilk kralı kabul edilmektedir. Sekizinci Hanedan ile Mısır'da Yeni Krallık Dönemi olarak bilinen yeni bir çağ açıldı. MÖ 1200'de sona eren bu dönemde hüküm sürenler arasında güçlü kraliçe Hatşepsut, savaşçı III. Thutmosis, tektanrılı firavun Akhenaton, ergen kral Tutankhamon ve Ramses adında on firavun da vardı. Mısır MÖ 1177 civarı başlayan ve tüm Bronz Çağı dünyasını etkisine alan büyük yıkımdan kurtulmuş; hepsi de MÖ ilk binyıl sınırlarına giren Üçüncü Ara Dönem, Sais

Rönesans'ı, Büyük İskender ve Kleopatra hâkimiyetlerini de kapsayan Yunan ve Roma dönemlerinde varlığını sürdürmüş olsa da Yeni Krallık Döneminde sahip olduğu güce hiçbir zaman yeniden erişemedi.

On dokuzuncu yüzyılın başlarında hiyerogliflerin çevirisiyle araştırmacılar Antik Mısır'dan kalmış diğer metinleri de okuyabilme ve çalışabilme imkânına kavuşmuş oldu. Bunlar arasında şiirler, hikâyeler, mali kayıtlar ve dini metinler de yer almaktaydı. Papirüslerde ve varlıklı insanların mezarlarının duvarlarında sıklıkla rastladığımız şeylerden birisi de Ölüm Kitabı ya da Günden Dışarı Gidenler idi. Bu metinde kişi öbür dünyaya geçmeden önce kendisine sorulabilecek soruların cevapları yazılmıştı, bu nedenle merhumun öbür dünyaya ulaşmasını sağlayan bir rehber bir diğer deyişle hile kılavuzu niteliğindeydi. Bu metinle kalp tartma seremonisi düzenlenirdi, bu seremonide merhumun kalbi çıkarılır, bir terazinin bir kefesine kalp diğer kefesine ise doğruluk ve adaleti temsil eden tüy ('ma'at) konulur ve merhumun adil ve iyi bir hayat sürüp sürmediğini anlamak üzere tartma işlemi gerçekleştirilirdi. Merhum ancak kalbi tüyden az ya da ona yakın ağırlığa sahipse öbür dünyaya geçebilirdi, bu durumda kalbin günah ve hatalarla ağırlaşmadığı düşünülürdü.

Öbür dünyada kalabilmesi için kişi öldükten sonra bile bedeninin uzunca bir süre bozulmadan korunması gerekmekteydi, işte tam da bu noktada mumyalama işlemi devreye girmektedir. Mısır'dan günümüze ulaşan ilk mumyalardan bir bölümü doğal olarak mumyalanmıştı, ancak açıktır ki bu durum her zaman söz konusu olamıyordu. Ayrıca çakalların, sırtlanların ve diğer leşçilerin cesede zarar vermesini önlemek üzere cesedin kapatıldıktan sonra uzun süre gömülü halde kalması gerekliydi.

Bu nedenlerle de mumyalama işlemi ve bedenin gömüldüğü alanı koruma amaçlı kerpiçten mastaba yapımı gelişmişti. Çoğu akademisyen bu iki gelişmenin piramitlerin ön-

cülleri olduğuna inanmaktadır. Haydi bu iki işleme yakından bakalım.

Mumyalama işlemiyle başlayalım. Günümüzde bile ortaokullarda proje olarak sıklıkla mumyalama işlemi yapılır. Neyse ki mumyalanan bir merhumun bedeni ya da evcil hayvanlar değil de bir tavuk olur. (Elbette mumyalayan çocuğun evcil hayvanının tavuk olmadığını varsayıyoruz.)

Mumyalama hakkında sahip olduğumuz bilgiyi kısmen Herodotos'un Mısır'da geçirdiği zamana borçluyuz. Herodotos, ölmüş kişinin bedeninin natron denilen kurutucu yapıdaki tuza batırılarak yetmiş gün bekletilmesi gerektiğini yazmıştır, natron vücuttan nemi almakta ve mumyalama sürecine yardımcı olmaktadır. Bu işlem bir gecede olamayacağına göre yetmiş güne ihtiyaç duyulmaktadır.

Ayrıca mumyalama için iç organların da çıkarılması gerekmektedir. Mumyalama işlemini gerçekleştirecek kişi ölmüş kişinin bedeninde bir yarık açar, mide, kalın bağırsak, ince bağırsak, akciğer ve karaciğeri çıkarır, çıkarılan organlar kanopik kap denilen kaplara yerleştirirdi. Kanopik kap bu tür kaplara verilen modern bir isimdir aslında, bu kapları keşfeden Eski Mısır bilimciler kapların Troia Savaşında savaşmış ve Mısır ziyareti sırasında bir yılanın ısırmasıyla ölmüş Miken savaşçısı Kanobos'un mitiyle ilişkili olduğunu düşünmüşlerdi.

Kanopik kaplar mezarlar bulunması elzem ekipmanlardı. Her kanopik kap seti farklı olabiliyordu ancak Yeni Krallık döneminde kapların kapaklarında organları koruyan Horus'un dört oğlunun betimi yer alırdı. Mide ve kalın bağırsak kapağında çakal başı betimi bulunan kaplarda saklanırdı. İnce bağırsağın içinde bulunduğu kabın kapağında ise şahin başı betimi bulunurdu. Ciğerler babun başı betiminin bulunduğu kaba, karaciğer ise insan başı betimli kaba konulurdu. Ardından ise organların çıkarıldığı boşluklara güzel kokulu bitkiler yerleştirilir ve mumyalamak üzere açılmış yarık dikilirdi.

Mısırlılar zekanın merkezinin kalp olduğuna ve ölümden sonra ona ihtiyaç duyulacağına inanmaktaydılar bu nedenle kalp yerinde kalırdı. Diğer yandan beyin henüz anlaşılamamıştı ve yok sayılmaktaydı. Beyinden kurtulmak için iki farklı yol izleniyordu.

Birinci yöntemde bir ucunda kanca olan uzunca bir tel hazırlanıyor, kancalı uç beyin boşluğuna ulaşana kadar tel burundan içeri salınıyor ve ardından da hızla geri çekiliyordu. Beynin tek seferde çekilemediği durumda ise bu işlem tekrarlanıyordu.

İkinci yöntem ise cesedi yatırmak ve burundan sıvı akıtmaktı. Kullanılan sıvı kuvvetli asit muhteva etmekteydi, bu asit beyin boşluğuna düştüğündeyse beyni eritiyordu. Kafa kaldırıldığında vıcık cıvık olmuş gri kütle burundan akıyor ve ta taa! Beyin boşluğu tamamen boşaltılmış oluyordu.

Mısırlıların tam olarak hangi yöntemi kullandığı bilimsel makalelerde de halen tartışılmaktadır, ancak tüm tartışma beynin çengel biçimli bir demir parçasıyla burundan çekildiğini ardından da kalanların ilaçlarla durulandığını ifade eden Herodotos'a dayanmaktadır. 2012 yılında iki bin beş yüz yaşında bir mumyanın kafatasında 'beyin çıkarma aracı' olarak betimlenen bir obje bulunmuştur. Araştırmacılar bu objenin beyni hem eritmek hem de çıkarmakta kullanıldığını düşünüyorlar.

Tahnit işlemi ölen kişinin ailesinin görmeyeceği bir yerde yapılmaktaydı ve bu muhtemelen iyi bir fikirdi zira işlem sırasında görünmez kazalarla karşılaşılabiliyordu. Örneğin tahnit işlemi sırasında bir kadının yanakları çökmüştü. Bahsettiğim kadın, Yirmi Birinci Hanedana mensup Henttawy adında bir rahibeydi, muhtemelen MÖ 10. yüzyılda yaşamıştı, yani günümüzden yaklaşık üç bin yıl önce. Tahnit işlemini yapanlar kadının yanaklarını muhtemelen daha canlı görünebilmesi için pamuklarla doldurmuşlardı, bu da o döneme ait bir gelenekti, ancak o kadar fazla pamuk kullanmışlardı

ki her iki yanağında da soyulmuş noktalar oluşmuştu. Vücut bütünlüğü korunamadığı için öbür dünyaya geçemedi ancak mumya modern dönemde açılana dek kimse bunun farkına varamamıştı.

British Museum ve Britanya, Almanya ve Mısır'da yer alan diğer müzelerde muhafaza edilen diğer mumyalar da yeni bilgisayarlı tomografi (CT) taraması ve üç boyutlu görselleştirme kullanılarak yeniden incelendi ve bir dizi ilginç veriye ulaşıldı. Mumyalar arasında hem soylular hem de halktan insanlar vardı, MÖ 3500 ile MS 700 arasında farklı dönemlerde yaşamış, farklı yaşlarda ölmüş çocuk ve yetişkin insanlara aittiler. Bazılarının vücudundan dövmeler vardı, bazılarının ciddi rahatsızlıkları mevcuttu, hemen hemen hepsi ise ağız ve diş hastalıklarından mustaripti. Thebai'li Tamut adında kadın şarkıcının MÖ 900'lü yıllarda mumyalanmış vücudu, mumya içinde amuletlerin gizlenmiş olduğunu ve atardamarlarında kireçlenmiş plaklar olduğunu, dolayısıyla kadının kalp krizi ya da felçten ölmüş olabileceğini ortaya koymuştur. Hayvanlara ait mumyalar üzerinde yapılan inceleme ise mumyaların neredeyse üçte birinin boş olduğunu göstermiştir ve bu durumun nedenine ilişkin spekülasyonlara yol açmıştır.

Antik Mısırlılar cesedi mumyaladıkları gibi mumyayı da korumak zorundaydılar, bu nedenle MÖ 3000'li yıllardan önce mumyanın koyulduğu mezarların içinde kerpiçten alçak sedirler olan mastabalar yer alıyordu. Mastaba Arapça sedir anlamına geliyor, bu nedenle günümüzde bu yapılara mastaba adını veriyoruz. Mastabalar sayesinde mezarlığı kum fırtınası vursa ve üzerinde tüm kum uçsa bile mumya mezar dışından gelebilecek tehditlere karşı muhafaza edilmiş oluyor. Bu tehditler arasında kuşların gagalaması ya da sırtlanların eşelemesi de var.

Bu yapılar yüzyıllar içinde yavaş yavaş piramitlere evrilmiş olabilir. Piramitleri inşa etme fikrinin nasıl ortaya çıktı-

ğını kesin bir biçimde anlayabilmek mümkün olmasa da bu fikrin antik uzaylıların başının altından çıkmış olması pek de olası değil. Muhtemelen Djeser (ya da Zoser) isimli, Üçüncü Hanedan döneminde MÖ 2700 yılından sonraki dönemde yaşamış firavun, veziri Imhotep'ten mezarının soylulara yakışır olmasını talep eden ilk kişiydi. Basamaklı Piramit de Mısır'da inşa edilen ilk piramit olduğunu düşündüğümüz piramittir. Imhotep Djeser'in muhtemelen özel doktoru ve mimarıydı, ilerideyse Mısır Tıbbının babası olarak anılacak, iyileştirme tanrısı olarak ün yapacak hatta Yunan Tanrısı Asklepios'la ilişkilendirilecekti.

Djeser'in Basamaklı Piramidi, Sakkara

Basamaklı Piramide bakıldığında Imhotep'in altı mastabayı aldığı, üst katmanlara yaklaştıkça boyları küçülecek biçimde üst üste yerleştirdiği ve piramit şeklinde bir yapı oluşturduğu görülecektir. Basamaklı Piramit'ten Kahire'nin dışında yer alan düz yüzeyli devasa piramitlere geçiş kolayca gerçekleşmiştir zira eksik bölümlere dolgu yapmak ve alanları düzleştirmek yeterli olmuştur.

Elbette tartışma burada sona ermemektedir, firavunların piramitleri nasıl inşa ettikleri günümüzde halen tartışma konusudur. Çoğu akademisyen inşa aşamasında günümüzde de ağır taşları kaldırmak için kullanılan yöntem olan palanga, makara ve halatların kullanıldığını düşünmektedir, diğer akademisyenler ise piramidi çevreleyen düzleştirilmiş rampalar kullanılarak taş blokların yerlerine yerleştirildiği görüşünü savunmaktadır. Eğer bu yöntem kullanılmışsa yapılan son iş piramidi çevreleyen düz rampaların sökülmesi olmalıdır. Piramitlerin içinde günümüzde görülmeyen rampaların da bulunduğu görüşü de dahil pek çok hipotez ortaya atılmıştır. Son yıllarda yürütülen deneysel çalışmalar, bloklar ağır ve çok sayıda olsa da Mısırlıların bu blokları taşıyabilecek teknolojik yeterliliğe sahip olduklarını göstermektedir, bu iş için uzaylıların yardımına ihtiyaç duyulmamıştır.

Unutmamamız gereken bir diğer husus da bu devasa piramitlerin tek başlarına inşa edilmedikleridir, normalde piramitler, kralın anısını yaşatmaya adanmış tören alanları, tapınak ve diğer yapıların da içinde olduğu devasa mezar komplekslerinin parçasıdır, yani Basamaklı Piramit Djeser mezar kompleksinin sadece bir parçasıdır.

Günümüz Kahire'sinin dışında üç devasa piramidin inşa edildiği alan olan Gize için de aynısı geçerlidir. Bu piramitler Antik Dünyanın Yedi Harikası listesinde yer alan ve günümüze ulaşan tek eserdir, ayrıca piramit Uluslararası Uzay İstasyonundan kolayca görülebilen birkaç kültür yapısından birisidir.

Bu üç piramit Eski Krallık Döneminde Dördüncü Hanedana namı diğer Piramit Çağına tarihlenmektedir. Piramitler sırasıyla baba Khufu (Yunanca adı ile Kheops), Khufu'nun oğlu Khafre (Yunanca Khephren) ve Khufu'nun torunu Menkaura (Yunanca Mykerinos) için inşa edilmiştir. Khufu (Kheops) tarafından inşa ettirilen ilk ve en büyük piramit MÖ 2600 yılından sonra inşa edilmiştir ve günümüzde Büyük Piramit

olarak anılmaktadır. Khufu'nun piramidi inşa ettiren kişi olduğunu işçilerin adını andığı duvar yazısından çıkarabiliyoruz. Khafre (Chephren) tarafından inşa edilen ikinci piramit muhtemelen Sfenks'in ait olduğu piramittir, zira Sfenks bir zamanlar Khafre'ye ait mezar kompleksi olan yerin girişinde duruyor. Üçüncü piramit ise Menkaura (Mykerinos) tarafından inşa ettirilmiş ve üç piramit arasında en küçük olanı. Bu piramide girmek hayli klostorofobik bir deneyimdir, bu görüşü teyit edebilirim. Dünyanın en uzun insanı sayılmam ancak ben bile tavana çarpmamak için kafamı eğmek zorunda kalmıştım, piramidin içinde yer alan koridorlardan birisinde yürürken her iki omzum da duvarlara çarpıyordu, ayrıca tonlarca ve tonlarca kayanın ağırlığını üzerimde hissetmiştim.

Bu üç piramitten en ünlü olanı Büyük Piramittir. İnşası on ile yirmi yıl arasında sürmüş olmalı ancak bu piramit köleler tarafından inşa edilmedi. (Anlatılageldiği gibi İbrani köleler tarafından inşa edilmiş olmasıysa mümkün değil, İncil'de yer alan hikâye, Yusuf Peygamber İbranileri Mısır'a getirdiği, yazılmadan en az sekiz yüz yıl önce piramitler inşa edilmişti)

Mumyalama sürecini de anlatan Yunan tarihçi Herodotos, bu piramidi tamamlayabilmek için dört vardiya halinde yılda yüz bin insanın çalıştığını aktarmıştır. 1990'lardan beri işçilerin toplandığı merkez ve piramitlerin yakınlarındaki mezarlarında sürdürülen kazılar, işgücünü muhtemelen hasadın ardından gelen ölü dönemde ücret karşılığı çalışan köle, çiftçi ve alt sınıftan diğer insanların oluşturduğunu ve bu insanlara iyi davranıldığını göstermektedir. Bu sezonluk iş gücünün yanı sıra, işi idare eden ve teknik bilgi sağlayan binlerce piramit işçisi de inşaatta çalışmaktaydı. Piramitler devasa boyutlu kamu projeleriydi ve yüksek miktarda paranın hazineden ekonomiye akmasını sağlıyorlardı.

Her bir piramidin inşası için devasa miktarda taş bloğun gerektiği düşünüldüğünde muazzam bir işgücüne ihtiyaç duyulduğu açıktır. Örneğin Büyük Piramit inşa edildiği dönem-

de muhtemelen 146 metre boyunda ve her yönde 230 metre genişliğindeydi. Yapımında 2,3 milyon taş blok kullanılmıştı, bu taş bloklardan bir bölümü birkaç ton çekiyordu. Piramidin ise altı milyon ton ağırlığında olduğu tahmin edilmektedir. İnşa edildiği dönemde beyaz kireçtaşıyla kaplıydı ancak bu taşlar çıkarılalı çok oluyor. Piramitten çıkarılan taşların bir bölümü Kahire'de ve yakınlardaki köylerde daha sonraki dönemlerde inşa edilen yapılarda yeniden kullanılmıştı.

Büyük Piramidin içinde çok sayıda geçit ve oda da yer almaktadır. Bu oda ve geçitler halen tartışılmaktaysa da piramidin inşa edildiği dönemde giriş ve geçitlerin kralın gömüldüğü yeraltındaki odaya açıldığı düşünülmektedir. Muhtemelen yapının planında değişiklikler olmuştur ancak bir diğer geçit yukarı açılmaktadır, açıldığı yerde de Büyük Galeri, onun ardında da Kral Odası yer almaktadır. Bu odada ise büyük bir granit lahit yer almaktadır.

Kral Odasından piramidin her iki yanına açılan iki dar hava boşluğu da mevcuttur. Bazıları bu yapılara ritüel amaçlar atfetse de bunların hava boşluğu olduğu düşünülmektedir. Son yıllarda bu boşluklardan faydalanılmaya başlanmıştır, piramide giren turistlerin nefeslerinden yayılan nemin sorun yarattığı fark edilmiş ve boşluklara nemi dışarı aktarmak ve içeri kuru çöl havası pompalamak üzere klimalar yerleştirilmiş, böylece sorun çözülmüştür. Büyük Piramidi ziyaret ederken klima sesi duyarsanız, hayal kurmadığınızı bilin.

Sfenks Khafre tarafından inşa ettirilmiş olan ikinci piramidin girişinde yer almaktadır ve Eski Mısır bilimcilere göre yüzü Khafre'nin heykellerine benzemektedir. Bazı amatör heveslilerin iddia ettiği gibi on bin yaşında değildir, aksine MÖ 2250'li yıllara tarihlenmektedir. Mısırlıların piramitleri inşa ederken kullandıkları taşları çektikleri taş ocaklarından birisinin üzerinde yer almaktadır ancak orada yerleştirilmemiş orada bırakılmıştır, zira vücudu oluşturan çekirdek çü-

rük çıkmıştır, yani buradaki taş yapı malzemesi olarak kullanılacak kadar dayanıklı değildir. Taşa vücuda benzeyecek biçimde şekil verilmiş ardından da pençe, baş ve yüzü oluşturacak bloklar eklenmiştir.

Sfenks antik dönemde bir kez kazılmıştı. Firavun IV. Thutmosis henüz genç bir prensken boynuna kadar kuma gömülmüş Sfenksin gölgesinde uykuya daldığını anlatan bir yazıt bırakmıştı. Bu olay MÖ 1400'lü yıllarda gerçekleşmiş olmalıdır. Rüyasında Sfenks ona eğer kendisini kumlardan kurtarırsa onu Mısır kralı yapacağını söylemişti. IV. Thutmosis kumları taşımış ve parçalanmakta olan blokları tamir etmişti. Sonunda Kral olduğunda ise modern Eski Mısır bilimcilerinin yazıtı bulduğu yer olan Sfenks'in pençelerinin arasına Rüya Stelini bırakmıştı.

Napoléonun askerlerinin 1798 ya da 1799 yılında Sfenks'in burnunu vurduğu, bu nedenle de burnu olmadığı efsanesi dolaşmaktadır. Bu efsane de doğru değildir. Askerlerin Sfenks'i atış talimi için kullandığı doğrudur ancak bunu yaptıkları zaman burun zaten yerinde değildir. Arap tarihçi al-Maqrizi'nin on beşinci yüzyılda yazdıklarına bakılırsa Mısırlı köleler Sfenks'e sunularda bulunmakta ve ona pagan idolü gibi davranmaktaydılar, bu nedenle 1378 yılında Sufi Müslüman bir idareci burnu kırdırmıştır.

Günümüzde Mısır'da Kral Tut'un mezarı, Dashur'da yer alan Bent Piramidi, Kızıl Piramit ve Gize'de yer alan Büyük Piramidin de dahil olduğu çok sayıda piramit gibi ünlü mimari yapılardan bazıları yeni teknolojiler kullanılarak incelenmektedir.

Örneğin 2015 yılında Mısırlı, Japon, Kanadalı ve Fransız bilim insanları bazı piramitlerde farklı taş bloklar arasındaki ısı farkları gibi anomaliler olup olmadığını tespit etmek üzere kızılötesi termografi yöntemini kullandılar. Termal veri daha önce fark edilmemiş boşluk ya da yapı varsa ortaya koyabilir.

Bilim insanları bu muhtemel boşluklarla ilgili ek veri sağlayabilecek muon radyografisi yöntemini de kullanıyorlar. Muon kolektörleri ya da detektörler katı yapıların içinden geçebilecek kozmik parçaları ölçüyor ve yapının içindeki boşluk ya da kırıkları tespit edebiliyorlar. Aynı yöntem 2013 yılında Belize'deki bir Maya piramidinde de kullanılmıştı. 2015 yılının sonunda üç metrekare alana sahip kırk muon detektör levhası ünlü Gize piramitlerinden yüz yıl önce inşa edilmiş Bent Piramidinin –Dashur'da yer alan piramit– altındaki odaya yerleştirildi ve kırk gün boyunca orada bırakıldı. Nisan 2016'da duyurulan sonuçlar umut vaat ediyordu, alanda sadece halihazırda varlığı bilinen ikinci oda vardı ve detektörün taradığı alanda başka bir oda yer almıyordu. Bir sonraki hedef ise Büyük Piramidi taramak. Tüm bunlar arkeoloji ve Eski Mısır biliminin başlangıcından beri araştırmaların ortasında olan piramitlerin yine alandaki keşiflerde ilk sıralarda yer alacağını gösteriyor.

Antik Mısır'a yaptığımız bu kısa gezinti bu büyük uygarlığın başarılarına, yapılan keşiflere ve bu keşiflere imkân sunan teknolojilere ışık tutma amaçlıydı. Umarım okurlar artık özellikle piramitler, mumyalar ve hiyerogliflerle ilgili çevrimiçi ortamlarda, televizyonlarda, arkadaş ya da komşular arasında dile getirilen iddialar hakkında bir fikir edinmiş olurlar. Eski Mısır bilimcilerinin çalışma alanlarının bu popüler konu başlıklarıyla sınırlı olmadığını unutmamak gerekiyor. ARCE (American Research Center in Egypt), Amerikan Mısır Araştırmaları Merkezi 2016 toplantısında araştırmacıların sunumları arasında 'Üçüncü Ara Dönemde Krallık,' 'Tel el-Borg Doğu Sınırında Yeni Krallık Ölü Gömme Pratikleri, II. Bölüm,' 'Mısır Kralı Kaya Yazıtlarının İşleyişi' ve diğer başlıklar vardı ve bu başlıklarla ilgili televizyon programlarına pek rastlayamazsınız.

4
Mezopotamya'nın Sırları

2001 yılında British Museum 'Agatha Christie ve Arkeoloji' başlıklı bir sergi açtı. Christie, Hercule Poirot karakterinin maceralarını anlattığı gizem türünde kitaplarıyla tanınıyor olsa da zamanında 'Bir kadının sahip olabileceği en iyi koca arkeologdur. Kadın yaşlandıkça kocasının ona ilgisi artacaktır' dediği rivayet edilir.

Agatha Christie ne söylediğini biliyordu. Çoğu insan Christie'nin en az bir kitabını okumuştur ancak çok az insan arkeolog Max Mallowan'la evli olduğunu bilmektedir. Mallowan günümüzde Irak sınırları içinde kalan Ur'daki kazı alanında Leonard Wooley'in sağ koluydu. 1930 yılında Mallowan yirmi altı Christie ise kırk yaşındayken, Christie –İngiltere nüfusunun kalanı gibi– 'Ur Ölüm Çukurlarında yapılan keşiflerin verdiği heyecanla alanı ziyarete gelmişti. Agatha mezarları görmeye gelmiş olsa da Mallowan onun daha çok ilgisini çekti, ziyaretten altı ay sonra da evlendiler. Evlilik törenlerinin ardından Agatha kazı alanında çok da hoş

karşılanmıyordu, bu nedenle kendi kazılarını başlatmak üzere Ur'dan ayrıldılar. Agatha kazılarının çoğunda Mallowan'a eşlik etti ve ortaya çıkardıkları malzemeyi değerlendirmeye yardım etmediği zamanlarda kitaplarını yazdı.

Agatha'nın evliliğinin ardından Ur'da neden hoş karşılanmadığına gelince, söylentilere göre Wooley'in karısı Lady Katharine Woolley kazıda erkeklerin ilgisini başka bir kadınla paylaşmak istememişti, ancak Agatha intikamını çabucak almıştı. *Mezopotamya'da Cinayet* romanında ilk öldürülen karakter Güzel Louise'in Lady Woolley'i temsil ettiğine inanılıyor, Louise 'arkeoloğun güzel ancak geçimsiz eşi' olarak tanıtılıyordu. Söylenenlere göre konuyu bilenler Louise'in Lady Katharine olduğunu hemen fark etti ancak belli ki Lady bu durumu önemsemedi.

Ur antik kenti, Fırat Nehrinin Basra Körfezine döküldüğü yerin kuzeyinde yer alır. Bu bölge Mezopotamya olarak bilinir, bölgenin adı Yunanca 'meso' ve 'potamia' sözcüklerinden gelmektedir, bu iki sözcük 'nehirler arasında' anlamına gelmektedir, adı geçen iki nehir ise Fırat ve Dicle'dir.

Ur, antik dönemde hayli ünlü bir şehirdi. MÖ 6000 yılı ile Fırat nehrinin yatağının değiştiği ve ardından bölgenin terkedildiği MÖ 400 yılı arasında yerleşim görmüştü. MÖ 3000 yılından sonra ise (Bronz Çağı boyunca) gökyüzüne dek uzanan ve zigguratlar olarak bilinen kutsal yapılar da dahil olmak üzere Ur bir Mezopotamya şehrinin tüm niteliklerini taşımaktaydı. Woolley burayı 'Keldani Ur' olarak tanımlamaktadır, bu tanımlamayı da Yaratılış'da ata olarak adı geçen İbrahim'e dayandırmaktadır, ancak haklı olup olmadığı halen muallaktır.

Woolley ve Mallowan Carter'ın Mısır'da Kral Tut'un mezarını kazmaya başladığı yıl olan 1922'de kazılara başladılar, ancak 1926-1927 yılları arasında, beşinci kazı sezonunun ortalarında alandaki mezarlığı kazmaya başlayabildiler. 1927-1929 yılları arasında iki arkeolog kendilerine ün kazandıra-

cak olan on altı kraliyet mezarını ortaya çıkardı. Woolley'in Mallowan'ın kazıdan ayrıldığı 1931 yılından sonra yürüttüğü kazılar da dahil kazılarda mezarlık alanında yaklaşık 1850 tane açılmamış mezar bulundu, bu mezarların çok küçük bir bölümü kraliyet mensuplarına aitti.

Ur'daki krali mezarlar MÖ 2500'lü yıllara tarihlenmektedir, bu da mezarların neredeyse Gize piramitlerinin çağdaşı olduğu anlamına gelir. Mezarlıkta yer alan mezarların büyük bölümü gayet basit yapıdayken krali mezarlar hayli ihtişamlıdır. Bu mezarlar kemerli ya da kubbeli bir taş odadan oluşur. Bu oda derince bir çukurun dibinde bulunmaktadır ve ancak sarp bir rampa ile odaya ulaşılabilmektedir. Mezar hediyeleri çoğunlukla mezar odasında ölünün bedeninin yanında; tekerlekli araçlar, öküzler ve hizmetçiler ise hem mezar odasında hem de çukurda bulunur.

Ölüm Çukurlarında çok sayıda hizmetçi bulunmuştu, bir çukurda sahipleriyle birlikte öbür dünyaya gitmeleri için öldürülmüş yetmişten fazla hizmetçinin bedeni yer alırken diğer bir çukurda altmış bir diğerinde ise kırk adet beden vardı. Bulunanların çoğu kadınlara ait olsa da erkek bedenlerine de rastlanmaktaydı. Woolley bu hizmetçilerin çukura indikten sonra zehir içtiklerini düşünüyordu, oysa 2009 yılında Pensylvania Üniversitesinde bazı kafatasları üzerinde gerçekleştirilen CT-tarama işlemi bu insanlardan en azından bir bölümünün henüz canlı oldukları sırada kulaklarının arka-alt bölgesinden sivri bir cismin vurulmasıyla öldürüldüklerini göstermektedir. Hizmetçiler bu şekilde aniden ölmüştü.

Bu mezarların çoğu antik dönemde yağmalanmış olsa da Woolley ve Mallowan'ın soyluların bedenlerinin yanında bulduğu mezar hediyeleri inanılmazdı. Mezarda altından yapılmış taçlar, altın ve lapis lazuliyle işlenmiş mücevherler, altın ve elektrum hançerler, hatta altından bir miğfer bile bulunmuştu – bu miğfer muhtemelen törenlerde kullanılıyordu zira savaş sırasında altın bir miğfer kılıç ya da balta

darbelerine karşı dayanıksızdır. Bulunanlar arasında muntazam işçiliğe sahip plastik eserler de vardı, bunlardan birisi bir ağacın üzerine çıkmış bir keçiyi betimleyen iki figürden oluşmaktaydı (İshak'ın babası tarafından feda edildiği kıssaya benzerliği nedeniyle bu figür 'Çalılıklar İçindeki Koç' olarak adlandırılmaktadır). Bu güzel eserlerden birisi British Museum'da yer alırken diğeri Philadelphia'da Pennsylvania Üniversitesi Müzesinde sergilenmektedir.

Ur'da kazı yapan ekip Wooley'in daha sonra restore ettireceği fildişi ve lapis lazuli kakmalı parçalardan oluşan ahşap bir arpın kalıntılarını da ortaya çıkarmıştı. Krali mezarlardan birisinde ise önü ve arkası kakmalı ahşap bir kutu bulunmuştu. Woolley, Romalıların yüzyıllar sonra kullandıkları sancaklarda olduğu gibi savaşta askerlerin önünde bir direğin üzerinde taşındığını düşündüğünden, bu kutuya Ur Sancağı adını verdi. Bu adı önermesinin nedeni, muhtemelen bir savaş, ardından krala sunulan yağmalanmış mallar ve savaşın ardından verilmiş ziyafetin betimleriydi. Ziyafet betiminde yer alan figürler arasında arp tutmakta olan bir müzisyen de yer almaktaydı, bu betim Woolley'in teklifine kısmen temel oluşturmuştu. Elbette resmedilen bu sahneler tamamen farklı bir şeyi betimliyor olabilir, bu objenin de 'sancak' değil sıradan bir ahşap kutu olma ihtimali var. Bu kutu ve bulunan diğer objelerin yorumlanmasına ilişkin tartışmalar Woolley ve Mallowan'ın mezarları bulmasının üzerinden neredeyse bir asır geçmiş olmasına rağmen halen sürmekte.

Woolley ve Mallowan Mezopotamya'daki antik kentlerde olağanüstü şeyler bulmuş ilk arkeologlar değildi. 1800'lerin ortaları itibariyle, Ortadoğu'da birçok antik kentte önemli kazılar yürütülmekteydi. Bu kazılar British Museum ve Louvre gibi kurumlar tarafından finanse edilmekte ve Austen Henry Layard ve Paul Emile Botta gibi isimler tarafından sürdürülmekteydi. Bu insanlar günümüzde Irak sınırlarında kalan ancak MÖ 8 ve 7. yüzyılda Asur İmparatorluğu baş-

kentleri olan Ninive ve Nimrud gibi kentleri kazmaktaydı. Devasa boyutta kanatlı boğa figürleri, aslan frizleri ve günümüzde British Museum ve Louvre'da sergilenmekte olan diğer parçaların da dahil olduğu muhteşem objeler müzelere gönderilmekteydi. Çok geçmeden Alman ve Amerikan müzeleri de harekete geçti ve Babil, Uruk ve Nippur gibi alanlarda yapılacak saha çalışması ve kazılara sponsor oldular.

Arkeologlara antik yazıtlar üzerinde çalışan akademisyenler olan epigraflar da yardımcı olmaktaydı. Bu epigraflardan birisi de Henry Rawlinson'dur, kendisi 1830'larda çivi yazısının çözülmesine yardımcı olmuştur. Çivi yazısı kama biçimli bir yazı sistemidir aslında çivi yazısı anlamına gelen cuneiform, bizzat kama biçimli anlamı taşımaktadır. Günümüzde biz nasıl İngilizce, Fransızca, Almanca, İtalyanca, İspanyolca ve diğer dillerde yazmak için Latin alfabesi kullanıyorsak Antik Ortadoğu'da da Akkadca, Babilce, Hititçe, Persçe ve diğer dillerde yazı yazmak için çivi yazısı kullanılmaktaydı.

Günümüzde İran sınırları içinde kalan bölgeye Britanya subayı olarak atanan Rawlinson, çivi yazısının sırrını Champollion'un Mısır hiyerogliflerini çözümlediği biçimde, yani üç dilli yazıtları çevirerek çözer. Rawlinson'un çözmeye uğraştığı çivi yazısı örneğindeyse metin Eski Persçe (Modern zamanlara dek korunmuş bir dildir) Elamca (yine eski bir Pers dilidir ancak Eski Persçenin aksine uzun zaman önce ortadan kaybolmuştur) ve Babilce yazılmıştı. Bu metin İran Behistun'da çöl yüzeyinden 122 metre yukarısında bulunan dağlık yüzüne MÖ yaklaşık 519 yılında Pers kralı Darius'un emriyle işlenmişti.

Çivi yazılarının çözümüyle ilgili anlatılagelen hikâye Rawlinson'un bizzat anlattığı hikâyedir. 1835-1847 arasında 12 yılını iskele ve merdivenlere tırmanarak yazıtları kopyalamakla harcadıktan sonra, Rawlinson uzun yazıtın son satırlarını kopyalamak üzere tepeciğin üzerinden bir iple salınacak 'yaban bir Kürt çocuğu' tutar. Çocuk son satırları da

kopyalamak üzere kayalığa tutunmadan önce tepecik üzerinde boydan boya salınmış, hatta tepeciği diklemesine koşmak zorunda kalmıştır.

1837 yılına kadar, yani projenin ilk iki yılında Rawlinson Eski Persçe yazılmış ilk iki paragrafı nasıl okuyabileceğini keşfetmiştir bile. Ulaştığı verileri Hincks isimli yaşlı bir İrlandalının da dahil olduğu yazıtı çözmeye çalışan diğer insanlardan önce 1837 ve 1839 yıllarında sunar ve yayımlar. Yazıtın Babilce ve Elamca yazılmış bölümlerini anlamasının ve bütün yazıtı okuyabilmesinin Rawlinson'ın bir yirmi yılına daha mal olduğu söylenmektedir.

Tüm bunlar olup biterken, Paul Emile Botta 1842 Kasımında, günümüzde Irak sınırları içinde kalan bölgede yürütülecek ilk arkeolojik kazıları başlatmıştır. Botta İtalya doğumlu olsa da o tarihte Musul'da Fransız konsolosuydu, bu iş ona Paris Louvre Müzesi adına arkeolojik saha çalışması yapacak zamanı tanıyordu. Bu nedenle Botta Fransa'da yüksek mevkilerdeki ahbaplarının da desteğiyle zamanının çoğunu bu çalışmalara ayırıyordu.

Botta'nın ilk çalışmalarının odağında Musul'da ırmağın karşısında yer alan ve Kuyunjik olarak adlandırılan höyükler yer alıyordu. Bu alanda çok bir şey bulamadı ve burada doğru düzgün çaba sarf etmeden çalışmaktan vazgeçti. Yanından çalışan işçilerden birisinden yirmi iki kilometre kadar kuzeyde yer alan Horsabad adı verilen alanda bazı heykeller bulunduğunu öğrendi ve 1843 Martında bu alanda kazı çalışmalarına başladı, kazı meyvelerini vermişti. Bir hafta içinde muhteşem bir Asur sarayını gün yüzüne çıkarmaya başlamıştı bile. Önceleri antik Ninive kentinin kalıntılarını bulduğunu düşünüyordu, oysa günümüzde Horsabad'ın MÖ 721-705 yılları arasında hüküm sürmüş Asur kralı II. Sargon'un başkenti olan Dur-Şarrukin olduğu biliniyor.

Austen Henry Layard'a gelince, en azından ilk aşamada Mezopotamya'da kazı yürütmek istemediğini biliyoruz. 1839 yılında henüz yirmi iki yaşındayken bir arkadaşıyla birlikte İngiltere'den karayolu ile günümüzde Sri Lanka olarak bildiğimiz Seylan'a seyahat ediyordu. Türkiye'den geçtiler, Kudüs, Petra, Halep ve diğer antik şehirleri ziyaret ederek 1840 Mayısında Musul'a ulaştılar. Burada arkeoloji virüsü ona da bulaştı ve Musul'da nehir karşısındaki höyükleri kazmaya meyletti, ancak Musul'a dönerek kazıya başlaması birkaç yıl alacaktı.

Layard 1845 yılı itibariyle arkeoloji alanındaki çalışmalarına başlayarak önceleri antik Ninive olduğunu düşündüğü Nimrud'da çalışmalar yürüttü. Bu bölge Musul'dan birkaç kilometre uzaklıktaydı. Tek gözü, tek kulağı olan bölgenin idarecisi Muhammet Paşa'yı kandırabilmek için Layard ava çıkmış gibi hazırlanmıştı, yanına aldığı ekipmanlar arasına gizlice kazı ekipmanlarını da ekledi.

Alana ulaştıktan sonra ilk gece köy muhtarının kulübesinde neler bulacağının hayaliyle uyudu. Bu hayalini çok sonraları 'yer altında saraylar, devasa canavarlar, heykeller ve sonsuz yazıtlar' olarak betimleyecekti. O gece gördükleri bir rüyadan çok gelecekten kesitlerdi zira ilerleyen yıllarda düşlediğinden çok daha fazlasını bulacaktı.

Hemen ertesi sabah kazıya başladılar. Yanında iki ekibe ayırdığı altı Musullu işçi yer alıyordu. Höyükte birbirinden uzakta iki ayrı alanda kazmaya başladılar. Gün bitmemişti ki her iki ekip de yazıtlarla kaplı duvarları olan odaları gün yüzüne çıkardı. İki oda farklı saraylara aitti, tek bir gün içinde Layard bir değil iki Asur sarayı bulmuştu. Bu iki saraya günümüzde Kuzeybatı ve Güneybatı Sarayı adı veriliyor. Layard birlikte çalıştığı ekibi on bir kişiye çıkardı, daha sonra ise otuz kişiye.

Layard'ın açığa çıkardığı yazıtlardan, Kuzeybatı Sarayını II. Aşurnasirpal isimli bir hükümdarın inşa ettirdiği anlaşılı-

yordu. İki yüz yıl sonra ise bir diğer yönetici olan Esarhaddon Güneybatı Sarayını inşa ettirmişti. Alanda çok daha sonra keşfedilecek bir de Merkez Saray yer almaktaydı, bu saray ise III. Tiglat-pileser tarafından inşa ettirilmişti. II. Aşurnasirpal'in oğlu olan III. Şalmaneser de bu alanda yapı ve anıtların inşa edilmesi emri vermişti. Adını saydığım bu hükümdarlar alandaki yapıları MÖ 884-669 yılları arasında toplamda iki yüz yıldan uzun bir sürede inşa ettirmişlerdi.

Nimrud alanı Layard'dan beri neredeyse günümüze dek kazılmaya devam edildi. 2015 Martında ise haberlerde İŞİD militanlarının alandaki antik kalıntıları buldozerlerle yıktıklarını ve Musul Müzesinde sergilenen Nimrud eserlerini balyozla yok ettiklerini izledik.

Layard, İsrail kralı olan ve kutsal kitaplarda da adı geçen Yehu'ya da atıfta bulunan yazıtlarla –bu yazıtlar kralın serüvenlerini de içermektedir– kaplı iki metreden uzun bir sütun olan III. Şalmaneser Siyah Dikilitaşını da kapsayan Nimrud'daki keşifleri üzerine bir kitap yayımlar. Kitap, 1849 yılında piyasaya sürülmüştür ve kısa sürede Layard'ın arkeolog, cesur bir maceracı ve yetenekli bir yazar olarak ününe ün katmıştır. Kazdığı alanın Ninive olduğunu düşündüğü için kitaba da *Nineveh and Its Remains* (Ninive ve Kalıntıları) adını vermiştir. Kitabın ismi talihsiz bir seçimdir zira Rawlinson alandaki yazıtları çözümlediğinde antik kentin Ninive değil de Kalhu, kutsal kitaplarda geçen adıyla Kalah olduğu ortaya çıkmıştır.

Kalhu Asurların kurduğu ikinci başkenttir, ilki ise Asur'dur. Kalhu MÖ 879-706 yılları arasında neredeyse 175 yıl başkent olarak kalmıştır, daha sonra II. Sargon kısa süre için başkenti Dur-Şarrukin'e ardından ise Sanherib Ninive'ye taşımıştır. O halde Ninive neresidir? O tarihte kimse bu soruya cevap verememektedir.

1849 yılında Layard 1851'e kadar sürecek olan kazılar için Musul'a döner. Bu kez yedi yıl önce Botta'nın boşalttığı Ku-

yunjik'e odaklanmış durumdadır ve Nimrud'da çalıştırdığının on katı işçi, yani üç yüz işçi çalıştırabilecek kadar parası vardır.

Layard Botta'ya göre çok daha şanslıdır. Çalıştırdığı adamlar MÖ 704-681 arasında hüküm sürmüş olan Sanherib tarafından inşa ettirilmiş saray olduğunu öğreneceğimiz kabartma ve resimlerle kaplı duvarları gün yüzüne çıkarmaya başladılar. Layard bu yapıyı önceleri sadece Güneybatı Sarayı olarak biliyordu sonraları yapının içinde 'Kral Kütüphanesi' olarak adlandırılan yapıyı keşfetti. Bu yapı tabanlarından otuz santimetre yüksekliğe dek kil tabletlerle dolu iki büyük odadan oluşmaktaydı. Bu tabletlerin çevirisine başlandığında sarayın gerçek ismi de ortaya çıkmış oldu 'Eşsiz Saray.' Rawlinson'un çevirisiyle nihayet tabletler bu alanın antik Ninive olduğunu ispatlamıştı, zira Sanherib tahta çıkmasının ardından Asur başkentini Dur-Şarrukin'den Ninive'ye taşımıştı.

Günümüzde Sanherib'in sarayı muhtemelen 'Lakiş Odası' ile ünlü. Bu odada Layard taş levhalara işlenmiş ve MÖ 701 yılında Sanherib'in Lakiş kentini ele geçirmesini betimleyen resim ve yazıtlar halinde duvar kabartmalarını buldu. O dönemde Lakiş Yehuda Krallığı sınırları içindeki en güçlü ikinci kentti ve Sanherib Kudüs'ü kuşatmadan önce bu kente saldırmıştı.

Lakiş kentinin ele geçirilmesi de Kudüs'ün ele geçirilmesiyle birlikte Eski Ahitte (II Krallar 18:13–14) betimlenmektedir. Layard'ın keşfi, İncil'in İncil dışı kaynaklardan doğrulanabildiği ilk örneklerden birisiydi.

Layard'ın Sanherib'in sarayını bulmasının üzerinden neredeyse otuz sene geçmişti ki Lord Byron 1815 yılında yazdığı 'The Destruction of Sennacherib' (Sanherib'in Yıkımı) şiiriyle Kutsal Kitap'ta geçen bu olayı ölümsüzleştirdi: 'Asurlular sürü halindeki kurtlar gibi geldiler, Müfrezeler mor ve sarı içinde, Mızraklarının yansıması denize düşen yıldız akislerini andırırken, bu devasa mavi dalga Celile'ye aktı.'

Günümüzde İsrail sınırları içinde kalan Lakiş'te 1930'lar, 1970 ve 1980'lerde yapılan kazılar kentin yaklaşık MÖ 701 yılında yıkıma uğradığını doğrulamaktadır, ayrıca bu kazılar Sanherib'in kabartmalarındakine oldukça benzeyen, tonlarca toprak ve kayadan imal edilmiş bir Asur kuşatma rampasını da ortaya çıkarmıştır.

Ninive kabartmaları ürkütücü sahnelerle doluydu, canlıyken derisi yüzülmüş ve dilleri koparılmış tutsaklar, çubuğa takılmış kesik başlar. Evrensel olarak Asurluların fikri neyse zikrinin de o olduğu düşünülmektedir ancak Sanherib'in sarayında yer alan betimler muhtemelen propaganda amaçlıydı, Asurluların amacı krallıkların Asurlulara karşı isyan etmesine engel olmaktı. Muhtemelen yabancı elçilerin sarayın ortasında yer alan bu odayı ziyaret etmeleri ve Asurlulara karşı herhangi bir biçimde isyan etmemeleri gerektiği mesajını heybelerine koyarak saraydan ayrılmaları sağlanıyordu.

Ninive'deki Sanherib'in sarayının kazısı sırasında Layard'ın aldığı notlar arasında şunlar da yazmaktaydı: 'Bu anıtsal yapıda, hemen hepsinin duvarları kaymak taşından levhalarla kaplanmış yetmiş birden fazla hol, oda ve geçit açtım.' Tahminlerine göre işçiler bu duvarlarla kaplı toplamda neredeyse üç buçuk kilometre uzunluğunda tüneli, aslan başlı sfenks ve devasa kanatlı boğalarla bezeli yirmi yedi girişi gün yüzüne çıkaracak kadar kazı yapmışlardı.

Layard'ın aslında işin eğitimini almış bir arkeolog değil, bir diplomat olduğunu aklımızdan çıkarmamamız gerekiyor. Botta da aynı durumdaydı. Brian Fagan'ın pervasız ifadelerine göre Botta ve Layard günümüz standartları açısından istekli bir kazıcıdan ötesi değildi. Özellikle de Layard duvar takibiyle kazı yapmıştır ki bu günümüzde yaptığımız bir iş değil. Layard'ın çalıştırdığı işçiler höyükte taş bir duvara rastlayana kadar derinleşen bir sondaj açıyordu, ardından da tünel kazarak duvarı takip ediyordu. Duvarın bir diğer

duvara kavuştuğu noktada da köşeden devam ederek tünel kazıyorlardı böylece odanın dört köşesi de ortaya çıkıyordu. Botta ve çalıştırdığı işçilerin yaptığı da özünde bu işten farklı değildi.

Bu şekilde kazarak, Layard devasa heykellerin yanı sıra bu duvarları oluşturan çok sayıda yazıtlı levhayı da açığa çıkardı, ancak odanın ortasında kazıyı yarıda bıraktığına da sıklıkla rastlanmaktaydı. Kazı sırasında ele geçen seramiklerle ilgilendiği de söylenemezdi. Levhaların büyük bir bölümü günümüzde halen sergilenmekte oldukları British Museum'a gönderildi. Hem Nimrud hem de Horsabad'da ele geçirilen diğer levhalar ise Amerika Birleşik Devletleri'nde yer alan Dartmouth ve Amherst College de dahil olmak üzere dünyanın çeşitli yerlerindeki müzelerin koleksiyonlarında duruyor.

Ele geçirilen parçaları British Museum ya da Botta ve ardılı Victor Place açısından ise Louvre'a taşımak muazzam emek gerektirmekteydi. Botta'nın keşifleri Mayıs 1847'de Louvre Müzesinde sergilenmeye başlandı, Botta, aynı yılın Eylül ayına dek ele geçen parçaları sergilemeye başlayamayan Layard ve British Museum'u ay farkıyla da olsa geride bırakmıştı. Botta, ele geçirdiği parçaları Fransa'ya taşımak amacıyla nereyse bir metre genişliğinde tekerlekleri olan bir vagon yaptırmıştı, ancak vagon iki yüz işçinin yerinden oynatamayacağı kadar ağırdı. Layard da keşiflerini İngiltere'ye taşımaya çalışırken benzer sorunlar yaşamıştı.

Botta'nın yerine Horsabad'da göreve başlayan Victor Place ise aralarında en şanssızıydı. 1855 Mayısında Fransa'ya gönderilmek üzere onun gözetiminde yola çıkan iki yüz üç yüz sandık dolusu parça Dicle Nehrinde kaybolmuştu. Gemi Bağdat'ta mola verdikten sonra Dicle Nehri üzerinde seyir halindeyken eşkıyalar konvoya saldırmış ve geminin yükünün altın olmadığını anladıklarında ise gemiyi ele geçirmiş ve tayfanın bir bölümünü öldürmüşlerdi.

İnsan başlı kanatlı boğa, Dur-Şarrukin (modern Horsabad)

Sandıklar dolusu değerli ve aslında kaybedilmelerinin telafisi olmayan parça da nehrin dibini boylamıştı. Horsabad'da gün yüzüne çıkarılan yaklaşık yüz yirmi parça ve kazıları Britanyalı ekip yürütmüş olsa da Place tarafından Louvre'a götürülmesine izin verilmiş olan Sanherib'in Ninive'deki sarayında ele geçmiş altmış sekiz heykel kaybolmuştu. Kaybolanlar arasında Babil'e keşif gezisi düzenleyen Fransızların buldukları Mezopotamya'nın farklı yerlerinden gelen parçalar da vardı. Sandıkların ancak yetmiş sekizi bulunabildi, günümüz Britanyalı arkeologlarının en ünlülerinden olan Seton Lloyd bu durumu 'arkeoloji tarihinin en ürkütücü felaketlerinden birisi' olarak betimleyecekti. Kalan sandıklara hiçbir zaman ulaşılamadı ancak nehrin uzaktan algılama teknolojisiyle taranması belki fayda sağlayabilir.

Keşifler sürüyordu. Dicle Nehrindeki felaketten iki yıl önce, yani 1853 yılında Hormuzd Rassam adında Layard'ın hem çırağı hem de Ninive'de ardılı olan bölgede doğmuş bir arkeolog, kazı alanında hem de orada kazı yapmakta olan Victor Place'in burnunun dibinde Aşurbanipal'in sarayını buldu. Aşurbanipal, Sanherib'in torunuydu ve MÖ 668-627 yılları arasında hüküm sürmüştü. Rassam ve çalıştırdığı işçiler höyüğün üzerinde yer alan dağınık alanda üç gece gizlice kazı yapmıştı, kazdıkları çukur sarayın duvar ve heykellerini gün yüzüne çıkardığında Place'in onları tebrik etmekten başka yapacağı bir şey kalmamıştı.

Rassam sarayın içinde Layard'ın Sanherib'in sarayında bulduğu gibi çivi yazısı metinlerden oluşan muazzam bir kütüphane buldu. Her ne kadar aralarında iki kuşak kadar fark mevcutsa da, Asur devlet arşivini oluşturan toplam yirmi beş bin tabletin iki ayrı sarayda muhafaza edildiği düşünülmektedir. Günümüzde bu arşivin tümü British Museum'da yer almaktadır.

Rassam'ın Aşurbanipal'in sarayında bulduğu metinler Kraliyet Kütüphanesi adı verilen yerden gelmiştir. Asur İmparatorluğu'nun politik, ekonomik ve sosyal koşullarını detaylı biçimde betimleyen devlet kayıtlarının yanı sıra bulunan metinler arasında Aşurbanipal'in kâtiplerine imparatorluk çapında toplayarak kopyalamaları emrini verdiği dini, bilimsel ve yazınsal metinler de yer almaktadır. Böylece antik dünyada kendisinden sonra oluşturulacak Pergamon ve İskenderiye kütüphaneleriyle aynı cümle içinde anılacak kadar muhteşem bir kütüphane oluşturulmuştu. Kopyalanan tabletler arasında Gılgamış Destanı ve Babil Tufanı hikâyesi de yer almaktaydı.

Tufanı ilk kez tercüme eden British Museum'da amatör bir Assurolog olarak ön plana çıkan bir hakkâk olan George Smith'di. Rassam'ın tabletleri bulmasının üzerinden neredeyse yirmi yıl geçmişti ki 1872 yılında Smith parçalar ha-

lindeki tableti birleştirmeye başladı. Büyük Tufana ilişkin kayıtların Eski Ahit'te yer alan Nuh Tufanıyla benzerliği karşısında büyülenmişti. Smith'in elindeki tablet Gılgamış Destanının on birinci tabletiydi, tufandan kurtulan kişiyse Nuh değil Utnapiştim idi. Aralık 1872'de keşfini Society of Biblical Archeology toplantısında açıkladığında bütün Londra heyecana kapıldı.

Sorun ise tabletin her şeyin ilginç bir hal aldığı orta kısmının kayıp olmasıydı. Günün gazetelerinden olan *Daily Telegraph*, kayıp parçayı bulan kişiye bin pound ödül vereceğini açıkladı. Smith ne arkeoloji eğitimi almış ne de daha önce Mezopotamya'da bulunmuştu, ancak teklifle ilgilenmekten geri durmadı. Ninive'ye vardıktan bir hafta da sonra kayıp parçayı buldu.

Peki bunu nasıl başarmıştı? Çok kolaydı aslında, Smith kayıp parçanın diğer parçaları bulan işçilerin gözünden kaçmış olabileceğini düşünmüştü, bu nedenle de höyüğü yeniden kazmak yerine alanı kazarken işçi ve arkeologların alandan atılan toprakla yarattıkları devasa yapay höyüğe, arkeologların tabiriyle atık toprak yığınına baktı.

Bu yığınlardaki toprakta antik objeler bulunmamalıdır ancak Ninive'de yer alan yığın obje doluydu zira işçiler hem çok hızlı kazıyorlardı hem de toprak kap ya da kil tablet fark etmeksizin denk geldikleri parçaları seçmekte özensiz davranıyorlardı. Smith hem aradığı parçayı hem de işçilerin attığı ya da gözlerinden kaçırdığı üç yüze yakın kil tablet parçasını buldu. Londra'ya döndüğünde ise bulduğu 'kayıp parça'nın Tufan Tabletine şıp diye uyduğunu farketti.

Bu tablet tufana ilişkin çok sayıda kayıttan sadece birisiydi. 2014 yılında British Museum'da Assurolog olan görev alan Irving Finkel, Tufan hikâyesinin başka bir versiyonunu bulduğunu duyurdu. Finkel'in bulduğu versiyonda tufandan kurtulan adamın adı Atrahasis'ti ve ilginç olan şeyse çoğu kişinin düşündüğünün aksine geminin yuvarlak hatlı

olarak betimlenmesiydi. Tablet özel bir koleksiyona ait ve sahibi tableti ilk kez 1985 yılında getirmiş olsa da çevirisinin yapılabileceği kadar uzun süre kalmasına izin vermemiş. Finkel ancak 2009 yılında erişim izni almış ve çeviriye başlayabilmiş.

Nimrud, Ninive, Horsabad, ardından da Ur, Babil, Nippur, Uruk ve diğer alanlarda on dokuzuncu yüzyılda yapılan kazılar bölgede bir kazılar çağı açtı ve bu çağ halen kapanmadı. Mezopotamya'da yürütülen arkeoloji ve metin çözümleme- çeviri çalışmaları Batının karmaşık kültürünün ve günümüz toplumunun politikadan hukuka matematikten tıbba eğitimden vergilendirmeye ve her şeye ilişkin işleyişini nasıl biçimlendirdiğinin başlangıcına ışık tutuyor.

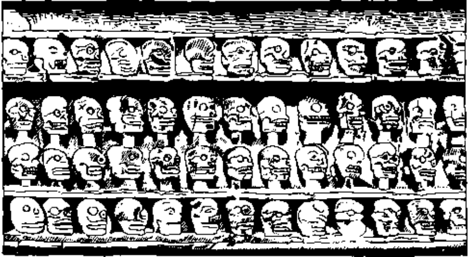
Bu ilk arkeologlara baktığımızda bazı akademisyenlerin bu arkeologların zamanın Avrupa kolonizasyon faaliyetlerinde görev almış sayılabileceklerini düşündüğünü, bu nedenle de müzelerin sponsorluğunda yürütülen bir yarış ya da yarışmanın kendi çıkarları için bir parçası oldukları ya da kendi ulusları dışında kalan ulusların tarihlerini biçimlendirmede görevli Avrupa işbirlikçileri olduklarını varsayarak bu arkeologları küçümsediklerini görüyoruz. Bu çalışmaların altında yatan gizli güdüler bunlar olsa bile Layard, Botta ve diğerleri Asur, Babil, Sümer gibi daha önceden bilinmeyen ve üzerine kazı çalışması yapılmamış uygarlıklara ışık tutmamıza yardımcı oldular ve Batı medeniyetinin kökenlerine ilişkin kavrayışımızın sınırlarını genişlettiler. Bu objelerin açığa çıkarıldıkları topraklara iade edilip edilmemesine ilişkin gayet haklı soruyu sorarken, 1990'ların başında Ortadoğu'da başlayan ve günümüzde de Irak'tan Suriye'ye kadar tüm bu coğrafyada süregelen karışıklıkları da göz önüne almak gerekiyor.

1988 yılında Nimrud'da Iraklı arkeologlar tarafından dikkat çekici keşifler yapıldı. MÖ 9. yüzyıl, II. Aşurnasirpal döneminden Asur kraliçelerinin mezarları gün ışığına çıkarıldı,

mezar hediyeleri arasında da olağanüstü altın kolyeler, küpeler ve diğer hazineler yer almaktaydı. Bu objeler İkinci Körfez Savaşı sırasında kayboldu, ancak bir banka kasasında ortaya çıktılar. O zamandan beri de güvendeler ve şimdi ise yayımlandılar. Bölgenin diğer yerlerinde de 1990'ların başında duran çalışmalar başladı. Gelecek yüzyılın arkeoloji keşiflerinin neler getireceğini görmek hayli ilginç olacak.

5

Orta Amerika Ormanlarını Keşfe Çıkmak

Maya çalışmalarında son yıllarda gerçekleşen en heyecan verici olaylardan birisi 2009 yılında yaşandı. Çift motorlu bir uçağa kurulu ileri LIDAR sistemiyle bir grup arkeolog Belize'de gizli kalmış bir Maya kenti olan Caracol'un yerini belirledi. Sadece dört gün içerisinde dışarıdan girilemez bir orman olarak görülen geniş bir arazide aslında yapılar, yollar ve kente ait parçaların bulunduğunu ve ormanın genişlemesinin bu alanı gizlediğini ortaya koyabildiler.

LIDAR 'Light Detection and Ranging'nin (Işık Vasıtasıyla Tespit ve Mesafe Tayin Sistemi) kısaltılmış adıdır. Bu uzaktan algılama teknolojisinin çalışma prensibi radarla benzerlik gösterse de yüksek ölçüde güvenilir ölçümler yapmak üzere lazer ışınlarını kullanır, lazer ışınları yüzeyden seker ve yüz binlerce veri noktasından üç boyutlu görseller oluşturur. Bu sistem uçak üzerinden kullanılır ve orman ya da yağmur ormanı içinde yer alan ağaçların arasından haritalama yapa-

bilinmeyen ve ormanın içinde gizlenmiş kayıp tapınak, yapı hatta kentlerin görsellerini sağlayabilmesi nedeniyle Orta Amerika gibi bölgelerde fayda sağladığı görülmüştür.

Bu Maya arkeolojik alanlarına ilişkin çalışmalarda çoğu kez karşılaşılan sorun, bu alanlarda ağaçların büyümesi ve uzun süreler boyunca alanları dış dünyadan gizleyebilmesidir. Günümüzde dahi eğer bu alanlarda turist ziyaretleri için ağaçlar ve otlar budanmazsa ve de alanların bakımları yapılmazsa, kalıntılar yeniden ormanın içinde kalacaktır. Diğer kentler halen ormanın içindedir, bu nedenle de 2014 yılında dahi bölgenin diğer kısımlarında orman içinde kaybolmuş Maya kentlerini bulmak üzere araştırma ekipleri çalışma yürütmekteydi. Araştırmacılardan birisi 'Kocaman bir kentin iki yüz elli metre yakınına gelseniz bile farkında olmayabiliyorsunuz' demiştir. LIDAR işte bu durumu değiştirme gücünü taşımakta zira hem kayıp kentlerin yerlerinin belirlenmesine yardımcı oluyor hem de var olduğunu bildiğimiz kentlerin haftalar hatta aylar, yıllar sürecek haritalama işini gün hatta saatler içinde tamamlayabilmemizi sağlıyor.

'Meksika'nın içlerine seyahat eden İspanyalı bir ekip bir kentten artakalanları, yani antik taş yapıları ıssızlığın tam da ortasında bulduğunda ... 1750 yılıydı.' İspanyol kâşifler bir zamanlar pencere oldukları anlaşılan deliklerinden devasa binaları sarmış sarmaşık ve ağaçları gördüklerinde şaşakaldılar. Günümüzde biliyoruz ki buldukları Maya kenti Palenque adını taşıyordu.

Haber tez duyulsa da resmi makamlar bu buluşa çok da ilgi göstermemişlerdi. Ancak otuz yıldan uzun bir süre sonra, yani 1784 yılında İspanya kralı söylentileri araştırmaları için bölgeye bir kâşif daha gönderdi. Takip eden elli yıl içinde İspanyol keşif ekipleri bölgeyi pek çok kez ziyaret etmiş ve tutulan kayıtlar İngilizce olarak 1822 ve 1835 yıllında yayımlanmış olsa da çok az insan alanın farkına varmıştı. Bu nedenlerle, Amerikalı kâşif John Lloyd Stephens Layard'ın

Mezopotamya'da bulduğu kalıntılara ilişkin yayın yapmaya başlamasına on yıl bile kalmamışken, 1841 yılında kendi seyahat notlarını yayınlayana ve bölgeyi geniş kitlelere tanıtana dek çoğu Batılı Palenque'in keşfini dikkate almıyordu.

Stephens kitabı *Incidents of Travel* çıkana kadar Palenque'e karşı gösterilen ilgisizliği hayretle karşılıyordu. 1750 yılında gerçekleştirilen ilk keşfi ve İspanyolların ardıl incelemelerini betimledikten sonra şu notu düşmüştü 'Bu keşif Avrupalıların seyahat rotasında olan İtalya, Yunanistan, Mısır ya da Asya'da gerçekleşmiş olsaydı yaratacağı ilgi Herculaneum, Pompei ya da Paestum'un kalıntılarının keşfinin yarattığı ilgiden az olmazdı'

Kendisinin Britanyalı sanatçı ve mimar Frederick Catherwood ile Orta Amerika'da yaptığı keşif gezileri bu durumu değiştirdi. Gerçekleştirdikleri seyahatler sonunda çoğu daha önceleri bilinmeyen çok sayıda Maya arkeolojik alanının keşfini duyurdukları çok satan seyahat kitaplarını yazdılar.

Stephens ve Catherwood bu alanları ziyaret eden ilk yabancılar sayılamaz şüphesiz, bu ikili alanda kazı yapmaktan çok bölgede keşif gezilerine çıkmış, yollarına çıkan ağaçları temizlemiş, alanı gezmiş ve çizimler yapmıştır, ancak ardından yayınladıkları notlarla Orta Amerika'da yer alan kalıntılara ilgi çekmeyi başardılar. Bu süreçte de günümüzde Yeni Dünya Arkeolojisi olarak adlandırdığımız arkeoloji türünün temellerini attılar. Bir akademisyenin de işaret ettiği üzere tüm bunlar Heinrich Schliemann Troia'yı kazmaya başlamadan neredeyse otuz, Howard Carter Kral Tut'u keşfetmeden neredeyse seksen yıl önce gerçekleşti.

Stephens henüz genç bir öğrenciyken Yunanca ve Latince dersleri almış, henüz on üç yaşında Columbia Üniversitesine başlamış, yirmi yaşında ise avukat unvanı almıştı ancak avukat olarak uzun süre çalışmadı, bunun yerine Yunanistan, Türkiye, Mısır ve Ürdün de dahil olmak üzere Avrupa ve Ortadoğu'yu ziyaret etti. Seyahatlerinde tuttuğu notları

yayımladı ki kısa sürede çok tutulan bu notlar ona ün ve şans getirdi.

Catherwood, Stephens'tan birkaç yaş büyüktü, kurdukları dostluk ile Orta Amerika'yı beraber keşfetmeye karar verdiler. Özellikle de bugün Maya adını verdiğimiz uygarlığa ait kalıntıları araştırmak istiyorlardı. 1839 yılında haklarında bir şeyler okumuş oldukları üç Mezoamerika kenti olan Copán, Palenque ve Uxmal'ı ziyaret etmek üzere Amerika Birleşik Devletleri'nden yola çıktılar. Düzenledikleri iki ayrı keşif gezisiyle de bu alanları ve Chichén Itzá adı verilen kent de dahil elli kenti ziyaret ettiler.

Bu keşif gezilerine ilişkin kayıtlar 1841 ve 1843 yılında gezi notları olarak yayımlandı. Bu kayıtlarda Stephens hem karşılaştıkları kent ve yapıları hem de seyahat sırasında yakalandıkları hastalıkları ayrıntılı olarak betimlemişti. Sıtmaya yakalanmalarına neden olan sivrisinekler, ayak tırnaklarının arasına larvalarını bırakan böcekler ve bazıları öldürücü olabilen rahatsızlıklar bu kayıtlarda birkaç kez geçiyordu. İlk elden tutulan kayıtları okuduğunuzda bırakın bu keşif gezisini iki kez düzenlediklerini, sırf tek seferinde dahi ormandan çıkarak ABD'ye dönebilmeleri bile insana inanılmaz gelmekteydi.

Stephens hayli zeki bir gözlemciydi, Yeni Dünyada keşfettikleri ile Eski Dünyayı kıyaslayabiliyordu. Ortadoğu'ya yaptığı seyahatlerde edindiği tecrübeden Copán ve Palenque gibi kentlerin daha önce varsayıldığı üzere Mısırlılar ya da Atlantis'ten kurtulmuş insanlar tarafından değil de bölgede yaşamını sürdürmüş topluluklar, yani Mayalar tarafından inşa edildiği çıkarımını yapabiliyordu ki bu çıkarım doğruydu. Copán'da gördüğü piramit, sütun ve heykeller ile Mısır'da gördüklerini karşılaştırarak 'Yanılmıyorsam bu kentlerin yapılarını Mısırlılar ya da başka insanlarla bağlantılandırmaktan çok daha ilgi çekici ve harika bir sonuca varmış bulunuyoruz.... Kanımca bizden önce ortaya çıkmış tüm spe-

külasyonların aksine [bu kalıntılar] İspanya'dan gelenler bu toprakları işgal edene kadar bu bölgede yaşayan insanların ırkı ya da bu ırkın çok da uzak olmayan ataları tarafından inşa edilmiş olmalıdır.' notunu düşmüştür.

Stephens ve Catherwood Copán ve diğer yerlerde anıtlara işlenmiş hiyeroglifleri asıllarına uygun biçimde kayıt altına aldılar. Stephens çözülebildiklerinde bu hiyerogliflerin Maya tarihini aydınlatacağına ikna olmuştu. Notları arasında 'Tek şeye inancım var. Tarih bu anıtlara kazınmış durumda. Hiçbir Champollion sorgulayıcı zihninin enerjisini henüz bu yazıtlara odaklamadı. Bu hiyeroglifleri kimin okuması gerekiyor?' ifadeleri de yer almaktaydı. Bu ifadeleri de 'Hiyerogliflerin okunabileceğine inanıyorum. Yüzyıllar boyu Mısır Hiyeroglifleri de gizemini korumuştu, belki şimdi değil ama bir gün en az Rosetta taşı kadar güvenilir bir anahtarın keşfedileceğine inanıyorum.' notu izliyordu.

Stephens düştüğü bu notla Rosetta taşı üzerindeki üç dilli yazıtları çalışarak 1823 yılında Mısır hiyerogliflerini çözebilen Jean-François Champollion'a atıfta bulunmaktadır. Stephens haklıydı, anıtlara işli hiyeroglifler sonunda çözüldüğünde Maya tarihine ilişkin kayıtlar tüm ayrıntısıyla ortaya çıkmıştı. Yazıtları doğru biçimde okuyabilmek için son on yıllara kadar çaba göstermemiz gerekti ancak günümüzde Mayaların sandığımız kadar barış yanlısı olmadıklarını ve tarihlerinin diğer antik medeniyetler gibi rekabet ve savaşlarla dolu olduğunu biliyoruz.

Maya yazı sisteminin çözülmesi bir grup insanın yoğun çabasıyla mümkün olmuştu. Bu insanlar arasında İngiliz Eric Thompson, Rus kökenli Amerikalı akademisyen Tatiana Proskouriakoff ve Ukraynalı akademisyen Yuri Knorosov da yer almaktaydı. Thompson ve Knorosov genellikle Mısır hiyerogliflerini kimin önce çözeceğine ilişkin yarış sürdüren Fransız Jean-François Champollion ve Britanyalı Thomas Young'a benzer şekilde ezeli rakip olarak biliniyorlardı.

Thompson 1950 yılında yayımlanan temel çalışmasıyla Maya hiyeroglif çalışmalarının atası sayılabilirdi. Proskouriakoff ise hiyerogliflerin tarihi olay ve bu olayların tarihlerini içerdiğini ortaya koyan ilk kişi olmuştu, hem de erkeklerin aksine metinlerde geçen bazı kadınları ortaya koymuştu. Ancak günümüzde kabul gördüğü üzere MS 16. yüzyılda yaşamış İspanyol Piskopos Diego de Landa'nın bizlere bıraktığı Mayalar üzerine el yazmalarını kullanarak metinlerin okunmasında asıl ilerlemeyi sağlayan kişi Soğuk Savaş Dönemi Stalin Rusya'sında çalışmalarını sürdüren Knorosov'du. De Landa'nın Maya yazısına ilişkin düşünceleri yanlış olsa da el yazmaları Knorosov'a büyük fayda sağlamıştı, bu nedenle De Landa'ya Maya hiyerogliflerinin Rosetta Taşı adı verilmektedir. Bu durum hayli ironiktir, zira katlanır formda Maya kitaplarının büyük bölümünün imha edilmesinden Landa mesuldü, bu nedenle elimize çok az kitap ulaşabilmiştir.

Maya hiyerogliflerinin okunmasında en yeni ve büyük gelişmelerden birisi de geçtiğimiz on yılda yaşanmıştır ve başrolünde de Amerikalı akademisyen David Stuart vardır. David 1965 doğumludur ve National Geographic Society'ye neredeyse kırk yıl hizmet etmiş Maya uzmanı George Stuart'ın oğludur. David üç yaşından beri ebeveynlerinin Maya kalıntılarını ziyaretlerine katılmaktadır, sekiz yaşında ise hiyeroglifler üzerinden çalışmaya başlamıştır bile. On yaşında ise hâlihazırda Maya epigrafı Linda Schele'ye Palenque'te sürdürdüğü çalışmalarda yardım etmektedir.

Stuart 1995 yılında doktorasını tamamladığında, hâlihazırda on üç makale ve kitap yayımlamış durumdaydı. MacArthur Genius Bursu almış az sayıda arkeologdan birisidir ve bu bursu alanların en gencidir, bursu sadece on sekiz yaşındayken almıştır. Stuart ayrıca MacArthur ve Gugenheim burslarının her ikisini de almış tek kişidir. Ancak kamuoyu onu 2011 yılında yayımladığı kitapta, beş bin yıllık Maya takviminin döngüsü tamamlandığında 2012 yılında dün-

yanın sonunun geleceğine ilişkin Maya kehanetiyle ilgili medya çılgınlığı sürerken konu üzerine yazdıklarıyla tanımaktadır. Stuart Mayaların Dünyanın sonunun ne zaman geleceğine ilişkin değil, belli bir kralın saltanatının daha geniş bağlamına ya da döngüsüne ilişkin kehanette bulunduklarını göstermiştir.

Bütün bu insanlar ve adı geçmeyen diğerleri sayesinde John Lloyd Stephens'ın tahmini gerçek oldu. Nihayetinde Maya hiyeroglifleri ve Stephens'ın da değindiği gibi Copán ve diğer Maya kentlerinin 'anıtlara kazınmış tarihleri' çözülmüş oldu. Honduras'ta yer alan ve UNESCO Dünya Mirası listesinde olan Copán'da Mayaların MS 427'den MS 810'lara kadar dört yüz yıllık sürede hüküm sürmüş on altı hükümdarın isimlerini yazdıklarını biliyoruz örneğin. Mayalar 1,8 metreye 1,8 metre genişliğinde ve 1,2 metre uzunluğunda küçük kutu şeklinde bir taş olan Q Sunağı üzerine her yüze dört hükümdar ismi gelecek biçimde bu isimleri kazımışlar. Hanedanlığın kurucusu 'Büyük Güneş, Yeşil Quetzal-Macaw' Bu yerleşimde MS 200-900 yılları arasında yerleşim görülse de muhtemelen bu dört yüz yıl alanın en önemli yıllarıydı.

Bu alanlarda yapılan kazılar ve buralarda bulunan yazıtlar üzerinden yürütülen çalışmalardan Mayaların yükselişi ve çöküşleriyle ilgili hayli bilgi edinmiş durumdayız. Arkeologlar Maya tarihini çeşitli ana dönemlere ayırmaktalar, tarım yapmaya ilişkin ilk çabalar ve ilk köyler MÖ 2000 yılından önceye Arkaik döneme tarihlenmekteyken, Klasik öncesi dönem MÖ 2000 ve MS 300 yılları arasında sürmüş ve kentler MÖ 750'li yıllarda kurulmaya başlanmıştır. Klasik dönemse MS 300-900 yılları arasını kapsamaktadır. Son klasik dönem MS 800-900 yılları arasını kapsamaktadır, Klasik Dönemin son aşamasıdır ve Mayaların kurduğu büyük kentler bu dönemde yıkıma uğramıştır, bu dönem farklı alanlar için farklı tarih aralıklarını kapsamaktadır. Geçici klasik dönemi Klasik Sonrası Dönem izlemektedir ki MS 900'lü yıllardan on altın-

cı yüzyılda İspanyolların bölgeye ulaştığı döneme kadar olan aralığı kapsar.

Klasik dönemde yükselişe geçen Copán, Kasım 1939'da John Lloyd Stephens ve Frederick Catherwood'un bakmaya gittiği üç kentten birisiydi. (Stephens ve Catherwood her üç kenti de bulmuştur.) Stephens tüm Copán alanını sahiplerinden cüzi bir miktar olan elli dolara satın aldığını iddia etmekteydi ve bu anıtları ülkesine nasıl taşıyacağına kafa yoruyordu, ancak sonunda hepsini Catherwood'a çizdirmekle yetindi. Stephens'in yaptığı sözleşme bulunduğunda alanı satın almadığı üç yıllığına kiraladığı anlaşılmıştı, bu üç yıl Catherwood'un çizimleri yapabilmesine yeter de artardı bile.

Stephens ve Catherwood Copán'da tam on üç gün geçirdi, bu süre içinde de üzerinde yazıtlar olan on dört adet dikilmiş taş buldular. Bu taşlara genellikle steller (Yunanca aslında çoğulu *stelai* tekiliyse *stele*'dir) denilmektedir, stel sözcüğü Yunanca kökenlidir ve arkeologlar üzerinde yazıt olan dikine dikilmiş taşları ifade etmek için bu sözcüğü kullanır. Catherwood Q Sunağının yanı sıra Copán'da buldukları bütün stelleri çizdi. Stephens, Q Sunağının üzerindeki betimlerden kuşku duymaktaydı. Stephens, on altı kişinin betimde yer aldığını ifade etmekte ve bu betimlerin üzerinde yer aldığı hiyerogliflerin de muhtemelen bu kişilerin isim ve makamlarını ele vereceğinden şüphe duymaktadır ki bu şüphesinde de haklıdır. Ayrıca 'sunağın üzerinde yer alan hiyerogliflerin 'şüpheye yer bırakmayacak biçimde bir zamanlar bu kentte yaşamış gizemli insanların tarihinde gerçekleşmiş bazı olayların kayıtları olduğu' düşüncesinde de haklıdır.

Stephens ve Catherwood Copán'da bulunan diğer kalıntıları da ağaç, sarmaşık ve otlardan kurtardı. Bu kalıntılar arasında Hiyeroglif Merdiven Tapınağı ve Kutsal Top Sahası da yer almaktaydı. Hiyeroglif Merdiveninde altmış üç merdiven yirmi üç metre yüksekliğindeki tapınağın tepesine ka-

dar çıkıyordu, bu merdivenlerse en az yirmi iki bin hiyerogli̇fiyle süslenmişti. Bu metin bilinen en uzun Maya metnidir ve hanedana ilişkin bir kayıt olarak görülmektedir. Yazımına Copán'ın on üçüncü hükümdarının emriyle başlanmıştır, bu hükümdar oldukça şanssızdır, rakip bir krallıkla savaşları sırasında esir düşmüş ve kafası kesilmiştir. Bu kraldan sonra metnin uzunluğu iki katına çıkmış ve MS sekizinci yüzyılda on beşinci kral döneminde tamamlanmıştır, bu kral döneminde metin iki dilli halini de almıştır. Sağ kolonda Maya hiyeroglifleri yer almaktayken sol kolonda ise ilginç Teotihuacán hiyeroglifleri yer almaktadır, bu hiyerogliflerin görünürde anlamı yoktur ve salt dekoratif amaçlar taşımaktadırlar.

Top Sahası Maya yerleşimlerinde bulunmuş örnekler arasında türünün en güzel örneğidir, oyunun kuralları ise halen tartışılmaktadır. Kimileri oyunun futbola benzer biçimde oynandığını savunmaktadır. Oyunu kazanmanın bir yolu topu küçük bir dairenin içinden geçirmektir, ancak top zemine ya da oyunculardan birisinin eline çarparsa oyun bitmektedir. Oyunun kazananlar kahraman olarak karşılanırken bazı akademisyenlere göre kaybedenler ise bazen ölüm cezasına çarptırılmaktadır. Top sahaları Mezoamerika genelinde görülmektedir, hatta bunlar Amerika'nın güneybatısına da ihraç edilmiştir.

Stephens ve Catherwood alanda iki haftadan az kaldığı için Copán'da keşif ve kazı çalışmalarını sürdürmek başkalarına kalmıştır. Bu kişiler arasında bölgeye 1880'lerde ulaşan ünlü amatör arkeolog Alfred Maudslay ve 1930'ların ortalarında ulaşan Carneige Enstitüsünden bir ekip de yer almaktadır.

Seyahatlerine verdikleri aranın ardından Stephens ve Catherwood 1940 Nisanında Palenque'yi aramak üzere yola koyulur. Yol üzerinde ise Guatemala yağmur ormanlarının içinde günümüzde muhtemelen Tikal olarak adlandırdığımız

kayıp kente rastlarlar. Bu kentin varlığına ilişkin hikâyeler kulaklarına gelmiştir ve Stephens buraya ulaşmak, alanı haritalamak ve dönmek için on gün ayırabileceklerini düşünmektedir, ancak vakit kaybetmeksizin Palenque'e ulaşmayı tercih ederler bu nedenle de başkalarının keşfedeceği bu kenti kaçırmış olurlar.

Büyük Jaguar Tapınağı, (Tapınak 1), Tikal

Özellikle de kararlarının üzerinden on yıl dahi geçmemişken 1848 yılında Tikal tam da tahmin ettikleri yerde keşfedildiğinde bu kararlarından pişman oldukları kesin. İmkânları olduğunda bu alanı ziyaret etmiş olsalardı bir zamanlar yaklaşık yüz bin Mayanın yaşadığı bu bölgeyi, Maya kentlerinden en büyüklerinden birisini bulmanın sağladığı prestijden faydalanabilirlerdi. Sonraları başka arkeolog ve kâşifler de buraya ulaştı, ancak Pennsylvania Üniversitesi 1956-1970 yılları arasında kentte ilk arkeoloji projesini yürütene kadar yüz yıldan uzun bir zaman geride kalmıştı bile.

Çok sayıda yapı halen yağmur ormanlarının içinde olsa da üç binin üzerinde yapı görülebilir durumda. Bu yapılar

arasında çoğu bu dönemin son üç yüz yılında inşa edilmiş Klasik Döneme (MS 200-900 yıllarına) tarihlenen tapınak ve saraylar da yer alıyor. *National Geographic* bünyesinde arkeolog olarak görev yapan George Stuart Tikal'da keşfedilmeyi bekleyen ve daha erken dönemlere tarihlenen on bin yapı olduğunun tahmin edildiğini söylüyor. Tikal günümüzde bir Ulusal Park, ayrıca 1979 yılından beri de UNESCO Dünya Miras Alanı olarak adlandırılıyor.

Tikal'de Büyük Jaguar Tapınağı olarak adlandırılan Tapınak I ile birlikte altı adet tapınak piramidi yer alıyor. 1962 yılında tapınağın içinde tapınağı inşa ettiren büyük Maya hükümdarının mezarının bulunduğu keşfedildi. Hükümdarın adı genellikle 'Lord Çikolata' olarak tercüme ediliyor, bu hükümdar MS 700'lü yıllarda elli iki yıl Tikal tahtında kalmış. Mezarda yeşim parçaları, kabuklardan yapılmış süslemeler ve bir zamanlar yiyecek ve içecek dolu seramik kapların yanı sıra muhtemelen Maya yaratılış hikâyesinden betimler sunan garip biçimde işlenmiş kemikler de bulundu. Tüm bu yapıların yanı sıra kente içme suyu sağlayan on adet de su deposu keşfedildi.

Elbette Stephens ve Catherwood Palenque'yi aramaya çıkan ilk Avrupalılar değildi. Çok sayıda İspanyol gezginin tuttukları raporlardan İngilizceye tercüme edilmiş kısa kayıtlarda okudukları kayıp kente ilişkin bilgilerden aldıkları ilhamla yolculuğa başlamışlardı. Bu raporların bir bölümü bu devasa kalıntıların Mısırlılar tarafından inşa edildiğini savunurken keşifleri sırasında Copán'a uğramış olan kaşif Dupaix Palenque'nin Atlantisliler tarafından inşa edildiği çıkarımını yapıyordu. Bu hipotez, küçük köylerde yaşamakta olan fakir Mayaların bu muhteşem yapıların inşa eden insanların torunları olamayacağı, bu yapıların Mısırlılar, Romalılar, Atlantisliler ya da benzeri halklar gibi Avrupalıların tanıdığı insanlar tarafından inşa edilmiş olması gerektiği varsayımı üzerine kuruluydu ki bu varsayım hatalıdır. Stephens Pa-

lenque ve diğer harabelerin Mayalar tarafından inşa edildiğini ve bu sürece başka insanların dahil olduğunu düşünmek için bir sebep olmadığını ifade ettiğinde bu hipoteze de karşı çıkmıştı.

Stephens ve Catherwood Mayıs 1840'ta hayli zorlu bir yolculuğun ardından sonunda Güney Meksika'da yer alan Palenque'e ulaştı. Alanda üç hafta geçirdiler, bu süre içinde sözde Saray, Haç Tapınağı (The Temple of the Cross) ve büyükçe bir top sahası da dahil yapıların ve anıtların çizimlerini yapmak üzere bu yapı ve anıtları ağaçlardan temizlediler.

Gün yüzüne çıkardıkları yapılar arasında yaklaşık yirmi beş metre uzunluğunda taş bir piramidin üzerinde bulunan ve günümüzde Yazıtlar Tapınağı olarak adlandırdığımız yapı da vardı. Bu tapınak Maya dünyasından günümüze ulaşan bilinen ikinci en uzun yazıt olan, üzerinde altı yüzden fazla hiyeroglifin bulunduğu üç devasa tabletle ün kazanmıştır. Stephens hiyerogliflerin Copán'da bulduklarıyla aynı yapıda olduğuna emindi, bu nedenle de ileride başka akademisyenlerin bu yazıtları deşifre edebilmesi için Catherwood'dan yazıtları kopyalamasını istedi, nihayetinde dediği de çıktı.

Bu kopyalama işi söylendiği kadar kolay gerçekleşmedi. Stephens'in Catherwood'un çizimleri yapabilmesi için yaptıklarına ilişkin açıklaması bu işleri tamamlamak için gerekli çabaya ilişkin bir fikir vermektedir. 'Tabletleri bulduğumuzda yeşil kalınca bir yosun tabakasıyla kaplıydılar, tabletlerin üzerini yıkamak ve kazımak, ardından bir çubukla satırları belirgin hale getirmek ve fırçayla temizlik yapmak gerekiyordu... Koridor karanlıktı ve ağaçların gölgesi de koridora düşüyordu, Bay Catherwood çizim yaparken tam da bu nedenle mum ya da meşale yakarak taşları aydınlatmak gerekti.'

Catherwood ve Stephens haberdar olmasa da Yazıtlar Tapınağının üzerinde yer aldığı yaklaşık yirmi beş metre uzunluğundaki piramit aynı zamanda MS 615-683 yılları arasında yaklaşık yetmiş sene Palenque'de hüküm sürmüş

Lord Pacal'ın da gömüldüğü yerdi. Kendisinden yaklaşık iki yüz yıl önce Mısır'da tahta çıkmış Kral Tut'a benzer biçimde Pacal da tahta çıktığında henüz çocuktu ancak Tut'un aksine, uzun yıllar yaşadı ve tahtta kaldı. Pacal'ın mezarı ancak 1952 yılında, Stephens ve Catherwood'un alanı bulmasından neredeyse yüz yıl, Howard Carter'ın Tut'un mezarını keşfinden ise otuz yıl sonra keşfedildi.

Mezarın keşfeden kişi piramidin tepesinde, Yazıtlar Tapınağının zemininde yer alan bir taş levhanın ardından giden Meksikalı arkeolog Alberto Ruz Lhuillier'di. Levhanın üzerinde iki sıra halinde yuvarlak çukurluklar, bu çukurluğun içinde de kollar vardı. Alberto Ruz Lhuillier bu kolların levhanın kaldırılabilmesi için yerleştirildiğini anladı. Levhayı kaldırdı ve piramidin içine açılan molozla dolu merdiveni gün yüzüne çıkardı. Ekibinin bu uzun merdiveni temizleyebilmesi ve Pacal'ın mezarını bulacakları yirmi beş metre aşağıdaki tabana ulaşabilmesi birkaç yıl sürecekti. Mezar tabanda ve piramidin içindeydi. Günümüzde piramidin mezarın üzerine inşa edildiği düşünülüyor.

Pacal ebediyete yaklaşık dört metre uzunluğundan kireçtaşından bir tabut ya da lahit içinde uğurlanmıştı. Lahdin kapağında Pacal'ın ötedünyaya gidişini betimleyen karmaşık bir sahne vardı. Arkeologlar ilkin kapağın bir lahdi kapattığının farkına varamadılar ve bunun üzeri betimli masif bir sunak olduğunu düşündüler, ancak taşa keşif amaçlı küçük bir delik açtıkları zaman içinin dolu değil boş olduğunun farkına varabildiler.

Pacal'ın bedeni lahdin içindeydi, bedene dokunulmamıştı, on üç yüz yıl önce yüzüne yerleştirilmiş yeşim maske de halen yerindeydi. Mezarda gerdanlıklar, kulak süsleri, bir adet diadem, yüzük, göğüs zırhı, bileklikler, iki heykelcik ve bir kemer de dahil çok sayıda yeşim obje de bulunmuştu. Bedeninin yanında ölüm sonrası yolculuğuna eşlik etmek üzere kurban edildiği anlaşılan altı kişinin daha iskelet bulundu.

1987 yılında UNESCO Dünya Mirası Alanı ilan edilen Palenque 1993-2000 yılları arasında yeni yapılar ve gömü alanlarını keşfedenler de dahil arkeolog ve gezginleri kendine çekmeye devam ediyor. Keşfedilenler arasında Kızıl Kraliçe de yer alıyordu, Kraliçe Tapınak XIII'de yer alan özel odada muhteşem mezar hediyeleri arasında bulunduğunda takvimler 1994'ü göstermekteydi. Bu tapınak Pacal'ın gömüldüğü piramite çok yakındı, Kızıl Kraliçe'nin kendisinden yaklaşık on yıl önce vefat eden Pacal'ın karısı olabileceği düşünülüyor. Palenque Haritalama Projesi 1998-2000 yılları arasında sürdürüldü, proje kapsamında halen orman içinde keşfedilmeyi bekleyenler de dahil yapıların haritalanması ve yüzey araştırması yapılması amaçlanmaktaydı.

Palenque'in ardından Stephens ve Catherwood listelerindeki üçüncü kent olan Uxmal'a devam edecekti ancak seyahatlerini Catherwood'un ağır hastalığı nedeniyle yarıda kesmek zorunda kaldılar. Her ikisi de yolculuk süresince hastalanmıştı ve sıtma krizine tutuluyordu, on aydır yoldaydılar ve New York'a dönme zamanı gelmiş çatmıştı. Dönüş yolu da hayli macera dolu geçse, hatta gemide ölüm tehlikesi atlatsalar da 1840 Temmuzunda Birleşik Devletler'e ulaştılar, hemen ardından da Stephens maceralarını Catherwood'un çizimleriyle iki cilt halinde yayımladı. Kitap Haziran 1841'de çıktı, aralık ayına dek iki cilt için beş dolarlık makul ücretiyle yirmi bin kopya satmıştı.

Stephens ve Catherwood Yucatán bölgesine dönmek üzere plan yaptılar ve kitabın çıkmasının ardından henüz dört ay geçmişken 1841 Ekiminde yola çıktılar. Bu kez bölgeyi dolaşmaları sekiz ay sürdü ve nihayetinde 1842 Haziranında Birleşik Devletler'e döndüler, 1843 Şubatında ise bu ikinci yolculuğu konu edinen kitaplar piyasaya çıktı.

Bu yolculuğun odağında ise Yucatán yarımadasının ucunda yer alan Chichén Itzá'da yaptıkları keşif gezisi yer alıyordu. Bölgede on sekiz gün geçirdiler, bu sürede işçi çalıştırdılar ve

işçilerle beraber Jaguarlar Tapınağı, Savaşçılar Tapınağı, Kukulkan Piramidi ve Venüs Platformu da dahil çok sayıda yapının içinden ağaç, çalı ve döküntüleri temizlediler. El Castillo olarak da bilinen Kukulkan Merdivenleri bahar gündönümü esnasında üzerine devasa bir yılanın gölgesi düşecek biçimde inşa edilmiştir ve her yıl binlerce ziyaretçinin akınına uğramaktadır.

Jaguarlar Tapınağı ve Savaşçılar Tapınağı gibi bazı yapılarda bölgenin Topiltzin Quetzalcoatl liderliğindeki Toltecler tarafından fethini betimleyen duvar resimleri ve sahneler yer almaktadır. Toltecler yaklaşık MS 1000-1200 yılları arasındaki dönemde Meksiya'ya gelmişlerdir. Duvar resimlerine göre işgalciler denizden gelmiş ve işgalcileri kanolarda karşılamak isteyen Maya savaşçılarını yenilgiye uğratmışlardır, ardından büyük bir savaş yaşanmış ve Mayalar yine yenilgiye uğramıştır.

Burada ayrıca bir astronomi gözlemevi de bulunmuştur, içinde gerçek kafataslarına benzer taştan yontulmuş kafataslarından oluşan uzun bir raf ve Stephens'ın da ayrıntılı biçimde betimlediği Mezoamerika'nın en büyük top sahası yer almaktadır. Bu yapıların büyük bölümü Toltec işgali dönemine tarihlenmektedir, bu dönemde daha önce inşa edilmiş Maya yapılarına yenileri eklenmiş veyahut bu yapıların yerine tümüyle yeni olanları yapılmıştır. Zira Chichén Itzá çoğu Maya yerleşiminden daha sonra yükselişe geçmiş ve MS 800-1200 yılları arasında en parlak dönemini yaşamıştır. Bu dönemin ortasında gelen Toltecler kentin yükselişinde kısmi de olsa pay sahibidir.

Stephens ve Catherwood 1841-1842 yıllarında, Maudslay ise 1886 yılında alanı ziyaret etmiş olsa da Chichén Itzá'da sistematik olarak saha çalışması ancak 1895 yılında Edward Thompson'un alana gelmesinin ardından başlamıştır. Thompson'un yürüttüğü kazılar otuz yıl sürmüştür. Bölgenin UNESCO Dünya Miras Alanı olarak kabul edilmesi ise neredeyse yüz yıl sonra 1988 yılında gerçekleşmiştir.

Thomspon'un yürüttüğü kazılar obrukların taranmasını da kapsamaktaydı. Stephens kitabında obruğun ne olduğuna ilişkin fikri olmayan okurlar için güzel bir tanıma yer vermektedir: 'obruklar daire biçiminde derin çukurlardır, çapları yirmi metre ile altmış metre arasında, kırık, kayalık dikey alanların derinliği ise on beş ile otuz metre arasında değişmektedir, çukurun dibinde ise muazzam miktarda su bulunur.' Chichén Itzá'da iki adet obruk yer almaktadır, Stephens bu obruklardan birisinin 'gördüğü obrukların en geniş ve vahşileri olduğunu, ormanın tam da ortasında yer aldığını ve üzerine gizemli bir etkinin sinmiş olduğunu," ifade etmektedir. Stephens insan kurbanların bu obruğa atılması geleneğini bilmektedir ve tam da obruğun kenarında yer alan yapının 'muhtemelen kurbanların karanlığa itildiği yer' olduğunu yazmıştır.

Bu obrukta Thompson ve diğerlerince yapılan tarama ve keşif çalışmaları genç kadınlara, erkeklere ve çok sayıda çocuğa ait en az elli adet iskelet de dahil insanlara ait kalıntıların varlığını ortaya koymuştur. Tarama çalışmalarında yeşim ve altın diskler, bakır çanlar ve diğer objeler de bulunmuştur. Yıllarca bu obrukta farklı biçimlerde kurban törenlerinin gerçekleştirildiği, Toltecler tarafından üretilmiş objelerin de bulunması nedeniyle bu kurban törenlerinin sadece Mayalara özgü olmadığı açıktır.

Büyüklü küçüklü çok sayıda Maya kentini betimlememiz mümkün ancak Copán, Tikal, Palenque ve Chichén Itzá kentleri tüm bu kentleri temsil edebilecek yapıdalar. Mayalar ve medeniyetlerine ilişkin bilgi dağarcığımız geniş ancak bu medeniyetin neden MS 900 yılının hemen ardından sona erdiği, bu muhteşem alanların terk edildiği ardından da ormanın içinde kaybolarak dünyanın geriye kalanı tarafından bulunamadığı halen gizemini koruyor. Bu soruyu cevaplama amaçlı savlardan birisi iklim değişikliği nedenli yüz yıl süren kuraklıkla baş edemedikleri, ancak bu sav henüz yeterince

güçlü değil. Aşırı nüfus artışı ve ormanların tahrip edilmiş olması da dahil çok sayıda hipotez ortaya atıldı. Bu sorunun tek bir cevabı olmayabilir, Mayaların çöküşüne ilişkin çeşitli olasılıkların tartışılması ise başlı başına bir kitabı doldurabilir. Şu an açık olan tek bir şey var: bu gizemin çözülebilmesi için daha çok çalışma ve muhtemelen çok daha geniş çaplı kazılar gerekiyor.

Mayaların keşfinin Yeni Dünyada daha önce bilinmeyen uygarlıkların arkeologlar tarafından ilk kez tespiti olduğunu ifade edebiliriz. İspanyollar İnka ve Azteklerden haberdardı ancak John Lloyd Stephens ve Frederick Catherwood varlıklarını keşfedene dek Mayalar bilinmiyordu. Stephens ve Catherwood'un yayınları Amerika'nın yerlilerinin zavallı köylüler olduğu ve uygar Avrupalılar tarafından fethedilmeyi hakettikleri ve Mısır, Yunan ya da Romalılarla aynı safta yer alacak yeterlilikte olmadıkları varsayımlarını yerle bir etti. Bu iki kâşifin ardından sürdürülen çalışmalar da Mayaların tuttukları ayrıntılı kayıtların düzgün biçimde tercüme edilmesini sağladı ve Mayaların daha iyi bildiğimiz Eski Dünya uygarlıkları kadar karmaşık (ve kanlı) siyasi, kültürel ve askeri yapıları olduğunu gözler önüne serdi.

Daha Derine İnmek 1: Nereyi Kazmanız Gerektiğini Nereden Biliyorsunuz?

Mısır'dan Orta Amerika'ya kadar dünyanın farklı yerlerinde yapılmış ilk arkeolojik keşiflere değindikten sonra sizin için konuyu biraz değiştireyim. Bu kitap boyunca bu tür aralar vereceğiz, bu aralarda da arkeologların işlerini nasıl yaptıklarına ilişkin bana sorulan sorulara cevap vermeye çalışacağım. Arkeoloji teknik ve zanaatın birleşimidir, işin nasıl yapıldığını bilmek de hikâyenin bir parçasıdır.

Sıklıkla 'Nereyi kazmanız gerektiğini nasıl biliyorsunuz?' sorusuyla karşılaşıyoruz örneğin. Bu soru arkeologların kullandığı bazı temel araçları ve yöntemleri de barındıran mükemmel bir soru. Bu bölümde arkeolojik yüzey araştırmasına değinerek bu soruyu cevaplamaya çalışacağım, yüzey araştırması yüzeyde yerleşim arama işine verilen isimdir zira bazı alanlar görünür durumdayken bazıları değildir. Yüzey araştırması ayrıca bilinen bir kazı alanında nereyi kazmamız gerektiğini belirlememize yardımcı olur.

Öncelikle alan kavramıyla ne ifade ettiğimizi tanımlamalıyız zira alanlar çok farklı boyutlarda ve biçimlerde olabiliyor, örneğin kazılarında bulunduğun Atina'da yer alan Agora ve İsrail'deki Megiddo gibi devasa höyükler açık biçimde antik alanlardır, ancak başka alanlar çok küçük boyutlu ve bulmanızın çok zor olacağı yapıda olabilir. Fagan ve Durrani'nin de ifade ettiği gibi bir alan 'bir avcı-toplayıcının kullandığı objelerden oluşan küçük bir yığın' ya da Meksika'da yer alan Teotihuacán gibi devasa bir şehir de olabilir; alan en temel haliyle 'geçmişten insan eylemlerinin izlerinin bulunabildiği yerlerdir ... ve insan yapımı objelerin varlığıyla ayırt edilirler.'

İnsan yapımı objenin ne olduğu ve ne olmadığı üzerine de bir tanım yapmalıyız. En basit haliyle insan yapımı obje 'iyi şeylerdir' yüzey araştırması ya da kazı bitip de eve döndüğünüzde üzerine yayın yapmaya değer objelerdir, insanlar tarafından üretilmiş ya da müdahaleye tabi tutulmuşlardır. Bu kategoriye insan üretimi her şey, taştan yapılmış ilk araç gereçten çanak çömleğe, silahlara, takılara, giysilere kadar taşınabilir her şey dahildir. Bazı insan yapımı objeler ve bu objelerle ilintili 'şeyler' taşınamaz. Bu taşınmazlara müdahale (feature) adını veririz, örneğin bir hendek müdahaledir, insan yapımı olduğu açıktır ancak zarar vermeden taşımanız imkânsızdır. Aynı durum kapı girişleri, ateş çukurları, taş sunaklar ve benzer yapılar için de geçerlidir. Bazen de karşılaştığımız şeyin potansiyelini fark edip ne olduğundan emin olmadığımızda da ona yine müdahale adını veririz. 'Bir taş bir taştır, iki taş müdahale, üç taş ise duvardır' dememizin sebebi de budur.

Bir alanı bulmanın çeşitli yolları vardır, ancak bu yolların neredeyse tümü arkeolojik yüzey araştırması dediğimiz sürece çıkar. Bu geniş kategoride yüzey araştırması, havadan yüzey araştırması, uzaktan algılama, buluntu odaklı yüzey araştırması yer alır ki bu uygulamaların büyük bölümünü bu bölümde ele alacağız. Tüm bu örneklerde amaç belirli bir böl-

gedeki alanı bulmaktır, bir zamanlar yüzey araştırması yürüttüğüm Güney Yunanistan'da yer alan Pylos gibi.

Geleneksel yüzey araştırması yöntemi ekibin bölgede yürümesi ve kalıntıları incelemesidir. Bu yönteme keşif araştırması ya da kapsamlı yüzey araştırması adı verilir ancak sizin de anlayabileceğiniz nedenlerle yayan yüzey araştırması adı da verilebilir.

Birleşik Devletler'in kuzeydoğusunda yer alan ve bitki örtüsü nedeniyle hiçbir şey görülmeyen bölgelerde olduğu gibi bazı alanlarda yüzey araştırması toprağın altında insan yapımı objelerin olup olmadığını görmek üzere kürekle küçük çukurların kazılması suretiyle gerçekleştirilir. Bölgenin arkeolojik alan olup olmadığını belirlemekte kullanılan ölçüt ele geçen obje miktarıdır.

Yüzey araştırmaları kazıya göre daha ucuza mal olmaları ve daha geniş alanlarda gerçekleştirilmeleri nedeniyle 1960 ve 1970'lerde popülerlik kazanmaya başlamış, 1980'lerde ise hayli ilgi görür hale gelmiştir. Bu çalışmalar birden çok alanı kapsamalarıyla da tek bir alanda yapılan kazı çalışmasına göre arkeologların hem daha fazla soru sorabilmesine hem de bu soruları cevaplayabilmesine olanak tanımaktadırlar. Birisinin Yunanistan'da yer alan bir bölgenin Bronz Çağı ve bunu takip eden (Karanlık Çağ, Arkaik ve Klasik dönem, Roma, Bizans ve Osmanlı) dönemlerde hangi yoğunlukla yerleşime sahip olduğunu öğrenmek istediğini varsayalım. Bu dönemlerde yerleşim düzeni değişime uğramış mıdır? Alanların sayısı ve büyüklüğü çeşitli dönemlerde bölgenin nüfus yapısına ilişkin göreli bilgi sunabilmekte midir? Yerleşimlerdeki değişim insanların kullandığı kaynaklar, çevrenin tehlikeli olup olmadığı ve siyasi durumla ilgili bilgi vermekte midir?

Yüzey araştırmaları bu tür sorulara cevap verebilmemize yardımcı olmaktadır. Yüzey araştırması yaparak bölgede yer alan farklı dönemlerden alanların tanımlanması, tek bir

alanda dahi kazı çalışması yapmadan bölgenin tarihsel gelişiminin göz önüne serilebilmesini mümkün kılmaktadır. Çoğu zaman yüzey araştırmasını kazılar takip eder, özellikle de arkeologlar buldukları ve umut vaat eden alanlardan birisinde karar kılıp kazı izni alabildiklerinde.

Zaman değişiyor, günümüzde bölgenin eski sakinlerinin inşa ettiği yapıların ya da halen gözle görülebilen dayanıklı malzemeden inşa edilmiş kalıntıların bulunduğu alanlarda havadan yüzey araştırmasını tercih etmek klasik yüzey araştırması yapmaktan daha mantıklıdır. Bu işlem belirli şirketlerden havadan çekilmiş fotoğraflar ya da uydu görsellerini satın almak kadar kolay olabileceği gibi yüzey araştırmasını bölgede LIDAR kullanıp uçuş yaparak gerçekleştirmek kadar karmaşık ve pahalı da olabilir.

Çok daha kolay bir yöntem olan görsel satın almaya karar verdiğinizde, birkaç seçeneğiniz vardır elinizde. Bu seçeneklerden birisi Corona Programı örneğinde olduğu gibi sona ermiş askeri görevlerin uydu görsellerini satın almaktır. Corona Programı 1960-1972 yılları arasında ABD İstihbarat servisi tarafından yürütülen bir izleme programıydı. Bu programdan elde edilen görsellerin gizliliği 1995 yılında çıkarılan bir kararnameyle kaldırıldı, bu görseller günümüzde arkeolojik alanları bulmak da dahil farklı amaçlarla kullanılabiliyor. Bu eski görsellerde dahi bazı alanlar çıplak gözle bakılarak bilgisayar ekranından görselin büyütülmesiyle ya da bir mercek ile görsele bakılması suretiyle görülebiliyor.

Bu tür eski fotoğraflar bazen çok değerli oluyor. Neredeyse yüz yıldır savaş, casusluk ya da keşif amaçlı fotoğraflar çekilmekte. Bu fotoğraflardan bazılarının değerli olma nedeni ekonomik gelişme ya da şehirleşme arkeolojik alanları tahrip etmeden önce çekilmiş olmaları. Bu fotoğraflara ilişkin ilk örneklerden birisi II. Dünya Savaşı sırasında Britanya ordusunda görev almış bir arkeolog olan John Bradford'ın erişim sağladığı fotoğraflar. 1943 yılında Royal Air Force (Kraliyet

Hava Kuvvetleri) tarafından askeri amaçlarla çekilmiş fotoğrafları incelediği sırada Bradford fotoğraflarda görünen çimen ve toprağın renk farkına bakarak İtalya'nın kuzeyinde yer alan iki binin üzerinde Etrüsk tümülüsünün konumunu belirlemiştir.

Ardından Bradford, 1956 yılında Milano'lu bir mühendis olan Carlo Lerici'yle güçlerini birleştirmiş, 1957 ve takip eden yıllarda ise bu ikili Bradford'un havadan çekilmiş fotoğraflardan yerlerini tespit ettiği çok sayıda Etrüsk mezarını küçük, yüksek devirli bir hilti vasıtasıyla kazarak keşfetmiştir. İlk zamanlarda mezarlara dar bir borunun içine yerleştirilmiş gizli kameralar salarak mezarın içinin fotoğraflarını çekmekteydiler, sonraları ise açılan küçük delikten içeri sokulan ve son derece güçlü bir ışığa sahip bir sistem geliştirdiler, bu sisteme günümüzde Lerici Periskopu adı veriliyor. Bu araç sayesinde fotoğrafların tab ettirilmesine gerek kalmaksızın mezarlara bakabiliyor ve antik dönem ya da modern zamanlarda hangi mezarların yağmalandığını, hangi mezarlarda halen kalıntılar olduğunu, hatta mezarın duvarında fresklerin bulunup bulunmadığını bile öğrenebiliyorlardı. Böylece mezarları kazmadan, haliyle de zarar vermeden bir kazı döneminde yüzlerce mezarı kontrol edebildiler.

Diğer seçenek ise Digital Globe benzeri şirketlerden güncel yüksek çözünürlüklü renkli uydu görsellerini ya da uzay aracından çekilmiş görselleri satın almaktır. Bunun bir örneği Kamboçya'da yer alan Angkor antik kentinin hayli ünlü fotoğrafıdır, bu fotoğraf Endeavor tarafından çekilmiştir ve yıkılmamış yapılar net bir şekilde görülmektedir.

Alabama Üniversitesinde doçent olarak görev yapan *National Geographic* gezgini meslektaşım Sarah Parcak ya da kamuoyunda daha iyi bilinen unvanıyla 'uzay arkeoloğu' ve 1 milyon dolar değerindeki 2016 TED ödülü kazananı, yüzey araştırmasını uydu görselleri kullanarak yürütmektedir. Görseller kızılötesi görüntüleme ve bazı özellikleri ön pla-

na çıkarırken diğerlerini arka planda bırakma gibi eğlenceli özellikleri kullanmasına olanak tanımaktadır. Parcak bu teknikleri kullanarak Mısır'da "tamamının gözümüzün önünde olduğunu" söylediği ancak kendisinden önce keşfedilememiş on yedi kayıp piramit ve efsanevi Tanis kenti de dahil birkaç yüz arkeolojik alanı tespit etmiştir.

Uydu görüntülerinin beraberinde getirdiği bu tür yeni yöntemler çölün üzerinde çaprazlamasına uzanan antik yollar da dahil daha önce göremediğimiz 'şeyleri' algılayabileceğimiz biçimde görme yetimizi geliştirmiştir, Umman'da yer alan kayıp Ubar kenti de 1992 yılında bu şekilde bulunmuştur. Endeavor bölgenin fotoğrafını çekmiş, arkeologlar da antik yolların kesiştiği alanı fark etmiş, ardından kazı çalışması başlamış ve antik kent bulunmuştur.

Toprak altında kalmış surlar, hafriyat ve yerleşimin varlığıyla ilişkilendirebileceğimiz diğer büyük yapıları, üzerinde yürüyor olsanız bile havadan fark edebileceğinizden çok daha zor ayırt edersiniz. Açılı bir ışık altında ya da hafif açılı biçimde havadan çekilen bir fotoğrafta toprak altında kalmış duvarların gölgesi görülebiliyor bazen, çoğu zamansa havadan fotoğraflama, 'kırpma izlerini' ortaya çıkarabiliyor. Kırpma izleriyse hendek gibi taşınmaz müdahale, yapı ve duvarlar gibi gömülü öğelerin yerlerini belli edebiliyor. Bu durumun ardındaki neden ise oldukça basit, toprağın altına gömülen bu yapılar toprağın emebildiği suyun miktarını etkiliyor, bu nedenle bu bölgenin üzerinde büyüyen bitki örtüsünün rengi ve büyüklüğü farklı oluyor. Bu yöntem bölgenin üzerine modern park alanı benzeri bir yapı inşa edilmişse işe yaramıyor ancak çimen, buğday, arpa ya da küçük boyutlu otların yetiştiği yerlerde işe yarıyor.

Modern yüzeyin altında gömülü bir hendek varsa bu bölgedeki toprak, su ve besleyici maddeler açısından daha zengin olacağı için bitki örtüsü de çevredeki bitki örtüsüne göre daha büyük ve gelişkin olur. Modern yüzeyin altında hendek

değil de sur varsa, toprak besleyici maddeler açısından daha fakir olacağı için bitkiler çevresinde yer alan bitkilere göre daha kısa ve daha az yoğun olacaktır.

Bu büyüklük ve bitki yoğunluğu farkı bölgenin üzerinde yürürken fark edilemeyebilir ancak yılın belli dönemlerinde havadan çekilen fotoğraflarda açık biçimde görülecektir. İngiltere, Avrupa özellikle de İtalya'da neredeyse bir metre genişliğinde ve tarlaların ortasında bir ok çizen imler toprak altında kalmış Roma dönemi yollarına işaret etmektedir. John Bradford'ın Kuzey İtalya'da Royal Air Force tarafından çekilen fotoğraflarda gördüğü örneklerde olduğu gibi yuvarlak imler ise toprak altında kalmış mezarlara işaret edebilmektedir.

Uçakla Avrupa'da bir yere iniyorsam alçalırken pencereden bakar ve havalimanının çevresinde im görüp göremeyeceğimi merak ederek eğlenirim. Ne olduğunu anlamak için kazı yapmak üzere dönmek istediğim kaç kez oldu inanamazsınız.

Ocak 2010'da Sarah Parcak'la birlikte İsrail'de Megiddo'nun çevresindeki bölgenin Qucikbird tarafından çekilmiş uydu görsellerini satın aldık, amacımız Parcak'ın yeni yönteminin kullanarak neleri tespit edebileceğimizi görmek üzere bir deneme yapmaktı. Neredeyse hemen ardından, tam da İsrailli arkeolog Yotam Tepper'in MS ikinci yüzyılda Altıncı Roma Lejyonunun –Legio VI Ferrata (Demirzırhlılar)– ordugâhlarını inşa ettiklerini düşündüğü ve antik bir höyüğün hemen yanında yer alan bölgede büyük yapıları andıran izler gördük.

İzleri bilinen diğer alan ve yapılarla karşılaştırdığımızda ise, Romalıların MS 73 ya da 74 yılında kuşatma için bölgeye geldiklerinde Masada'nın çevresinde kurdukları ordugâhların da dahil olduğu diğer Roma ordugâhlarıyla aynı olduklarını fark ettik. Tepper'in savı doğruydu, Altıncı Lejyon'un karargâhlarını kurduğu alana baktığımız açıktı.

Görselleri Tepper ve Yizrael Vadisi Bölge Projesi yöneticisi Matt Adams'la paylaştık. Bu ikili zemin radarı ve elektromanyetik yüzey araştırması da dahil ayrıntılı uzaktan algılama çalışmaları yürüttü, ardından 2013 ve 2015 yılında kazı çalışmalarına başladılar. Hemen ardından ise sur ve hendekler, Roma dönemi sikkeleri, zırh parçaları ve daha da önemlisi çatı kiremitleri buldular. Kiremitlerin üzerinde lejyonun damgası yer alıyordu bu durumda alan ordugâh olmalıydı.

Yukarıda bahsettiğim gibi arkeologlar LIDAR'ı da alet çantalarına eklediler. LIDAR daha çok Orta Amerika ya da Güneydoğu Asya'da iş görüyor, zira zemine lazer ışınları göndererek orman ya da yağmur ormanı gibi alanlarda görüş sağlıyor. Böylece 2010 yılında Belize'de bulunan Maya kenti Caracol gibi ormanın içinde kalmış ve aksi halde erişmemizin mümkün olmadığı kayıp kent, tapınak ve yapılara ilişkin görseller edinmemizi sağlıyor.

2016 Haziranında Kamboçya'da çalışmalarını sürdüren arkeologlar 'Antik tapınak kenti Angkor Wat'ın yakınlarında daha önce belgelenmemiş olan ortaçağ kentleri' keşfettiklerini ve 'bu kentlerin Güney Doğu Asya'nın tarihine ilişkin varsayımları altüst edebileceğini' ifade ettiler. Kentler dokuz yüz ila bin dört yüz yaşındaydı ve yürüttüğü 1902 kilometrekarelik bölgeyi kapsayan bir havadan yüzey araştırması sırasında helikoptere monte edilmiş ekipmanla edindiği LIDAR verisini kullanan Avustralyalı arkeolog Damian Adams tarafından keşfedilmişti. Evans'a göre "12. yüzyıldaki şahlanış döneminde bu devasa ve kalabalık kentler dünyadaki en büyük imparatorluğun parçası olmalıydı." Diğer arkeologlar da bu görüşe katılmakta ve bu çalışmaların geride bıraktığımız yüz yılda bölgede yapılmış en büyük keşif olduğunu ifade etmekteler.

LIDAR devasa bitkilerin var olmadığı alanlarda da iş görmekte ve İsrail'in kuzeyinde yer alan Yizrael alanının olduğu gibi İngiltere'deki Roma yollarının da haritalanmasında kul-

lanılmakta. Okuduğunuz kitabın hemen başında betimlediğim, 2013 yılında gerçekleştirdiğimiz şarap mahzeni kazısının hızlı ve düzgün bir biçimde kayıt altına alınabilmesi için İsrail'de çalıştığımız Tel Kabri alanında biz de LIDAR sistemi kullandık.

Son zamanlarda ise arkeologlar ticari amaçlarla üretilmiş *drone*ları da alet çantalarına eklediler, bunları model uçak uçuranlara benzer biçimde kullanıyorlar. Bu araçlar vasıtasıyla arkeolojik alanları buluyor ve kayıt altına alıyor, yağma girişimlerini tespit ediyorlar. Dronelarla bölgenin düşük ya da yüksek çözünürlüklü fotoğraflarını çekebilmek, zaman zaman bu fotoğrafları düzenleme ve çözümleme amaçlı doğrudan bilgisayara aktarmak mümkün.

Zemin temelli ve kazı yapmak istediğiniz bölgenin altında bir şeylerin bulunup bulunmadığını anlamaya yardımcı olabilecek diğer uzaktan algılama sistemleri de mevcut. Bu sistemler elektrik direnci ve iletkenliği ilkelerini kullanmaktalar, basitçe iki kutup arasında elektrik akımı salarak çalışıyorlar. Yer altında sur benzeri bir yapı varsa akım kesiliyor, aksi halde kesintiye uğramıyor. Nihayetinde ise zeminin altında ne varsa bunların hayli bulanık bir resmi elde ediliyor, görseller doğru biçimde yorumlanmış olsa dahi genelde antikçağ kalıntılarının yüzeyin ne kadar altında olduğu belirsiz kalıyor.

İşte tam da bu noktada 'zemin doğrulama' (ground-truthing) denilen şey devreye giriyor. Zemin doğrulama fotoğraflar ya da uzaktan algılama vasıtasıyla zeminin altında tespit edilen her ne ise gerçekten var olduğuna ya da doğru yorumlandığına ilişkin sağlama yapılmasına olanak tanıyor. Genellikle bu tekniğe yürüyerek yapılan yüzey araştırması ya da kazı da eşlik ediyor. İsrail'in kuzeyindeki Tel Kabri'de de 2003 yılında elektrik iletkenliği kullanılarak elde edilen görseller ilgilendiğimiz alanda duvarların varlığı ihtimaline işaret etmekteydi. Bu nedenle de 2005 yılında bu bilginin

doğru olup olmadığını tespit etmek adına kazı çalışmasına başladık. Kenan sarayına ait sur ve zemine erişmeden önce iki hafta boyunca dolgu (içinde kayda değer hiçbir şey olmayan) toprak kazmamız gerekti, ancak yine de surlar oradaydı, toprağın tam da iki metre altında.

Arkeologların ilgilendiği bölgelerde manyetik alanları ölçmek için kullanılan manyetometreler de aynı ilkelerle çalışmaktadır. Toprak altında yapı, hendek ya da başka müdahaleler mevcutsa manyetometre değerlerinde belli olmaktadır zira bu tür yapılar bölgenin manyetik alanını etkilemektedir.

Her iki tekniğin de belirli kısıtları vardır, yüzeyin altında topraktan kaynaklı anomalilere işaret etseler de bu anomalilerin toprak altında yer alan yapılardan kaynaklandığını söylemek zordur. Yüzeyin altında yer alan toprağın heterojen dağılıp dağılmadığı da anomalilerin bu duruma işaret edip etmediğini gösterebilir, ölçülen değerler de her zaman bu yapıların bulunduğu derinliği göstermez. Aynı bölgede uygulanan farklı yöntemler farklı sonuçlar verebilir ve her örnekte uzaktan algılama araçlarının tespitlerini doğrulamak üzere kazı yapmak gerekmektedir.

Bu nedenlerin bir bölümü ya da tamamı kaynaklı muhtemelen de bölgedeki toprağın yapısı nedeniyle İsrail Tel Kabri'de manyetometre kullanma çabamız sonuçsuz kaldı. Diğer yandan ise David Schloen'in Zincirli'de yürüttüğü kazılarda manyetometre kullanımı o kadar başarılı olmuştu ki elde edilen sonuçlar kazı yapılmış bir alanda gün yüzüne çıkarılmış kalıntıların fotoğrafını andırmaktaydı, oysa kazı henüz başlamamıştı, kalıntılarsa halen toprak altındaydı. Daha önce de bahsettiğim gibi Troia'da kazı yapan ekip sonunda sonuç veren sezyum manyetometresinde karar kılana dek çeşit çeşit manyetometre denemiş, ardından höyüğün çevresindeki tarım alanlarının altında gömülü haldeki Troia'nın tüm alt şehrini haritalayabilmişti. Höyükte Schliemann'ın 1800'lerin sonlarında yürüttüğü kazıların ardın-

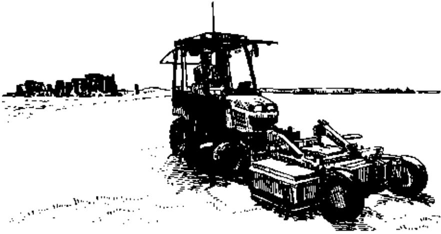
dan pek çok ekip kazı yürütmüş olsa da bu alanda hiçbir şey yok gibi görünmekteydi, bu nedenle de kimsenin aklına burayı kazmak gelmemişti. Hatırlamakta fayda var, ilk zamanlar ekip Troia'yı çevrelediği düşünülen surlara ilişkin analiz görsellerini de doğrulamakta (ground-truthing) başarısız olmuştu, bu görsellerdeki yapının sur değil hendek olduğu ortaya çıkmıştı.

Troia hazırlanılan raporlar medyayla paylaşılmadan önce zemin sağlama çalışmasının yapılması gereken tek alan değildir. Bir diğer yaygın uzaktan algılama tekniği de zemin radarıdır, bu radar da tam da adının çağrıştırdığı biçimde, toprak altında bulunan objelere gönderilen sinyallerin sekmesini izleyerek çalışır. Bu yöntemin güncel versiyonları hayli güçlüdür ve yüzeyin altında dört metreye kadar iş görmektedir. Radarın bu özelliği İngiltere'de yer alan Stonehenge'te 2014 ve 2015 yılında gerçekleştirilen keşifleri mümkün kılmıştır, tam da bu keşiflerle Stonehenge'in bir zamanlar tam bir daire biçiminde olduğunu öğrenebildik.

Arkeologlar bu bölgede manyetometre ve diğer uzaktan algılama sistemlerinin yanı sıra zemin radarını da kullanarak Stonehenge Gizli Kalmış Alanları Tespit Projesi adı verilen bir projeye dahil oldular. Medyada çıkan haberlere göre sadece birkaç yıl süren bir çalışmayla hiçbirisini daha önce fark edemediğimiz Bronz Çağı tümülüsleri, Demir Çağı tapınakları ve Bronz ya da Demir Çağına tarihlenen inek ve diğer besi hayvanları için dikilmiş çitler buldular.

2014 Eylülünde Stonehenge'den 3,2 kilometre uzaklıktaki Durrington Wall'da yer alan ve muhtemelen de Stonehenge ile aynı zaman dilimine tarihlenen –dört bin beş yüz yaşında– dikilitaşlar bulunduğuna ilişkin raporlar, bu keşifler içinde en heyecan verici olanlarıydı. Bu taşlar Stonehenge'den çok daha uzundu bu nedenle de Superhedge olarak adlandırılmaktaydı ve her biri 3 ila 4,5 metre uzunluğunda ve bir buçuk metre çapında elli ile doksan adet devasa taştan

meydana gelen C şeklinde bir kapama olduğu düşünülüyordu. Bu taşlardan hiçbirisi çıplak gözle görülemiyordu, bilinçli olarak yüzeyin yaklaşık bir metre altına gömülmüş oldukları için daha önce tespit edilememişlerdi. Bu taşların yerlerinin saptanıp raporlanması uzaktan algılama sistemlerinin kullanımıyla mümkün oldu.

Stonehenge civarında traktörle zemin radarı taraması

Bu keşfin üzerinden iki yıl geçmişti ki 2016 yılında medyada bu devasa taşlardan ikisinin kazılarak gün yüzüne çıkarılması amaçlı deneme kazılarının başlatılarak uzaktan algılama sistemleriyle elde edilen görsellerin gerçeği yansıtıp yansıtmadığının anlaşılmaya çalışıldığına ilişkin haberler çıktı. Arkeologlar bölgede devasa taşlar yerine içinde bir zamanlar devasa ahşap direklerin bulunmuş olabileceği kocaman iki çukur buldular ve hayli şaşırdılar. Direkler çukurların içinde değildi, bir zamanlar gerçekten oradaysalar da zaman içinde yerlerinden sökülmüşlerdi, çukurlar ise moloz kireçtaşıyla doluydu. Uzaktan algılama araçları da bu yığını masif kaya tabakası olarak algılamış ve yığın dolu çukurlar yerine devasa taşların varlığına ilişkin raporların yazılmasına neden olmuştu. Alanda yer aldığı düşünülen diğer taşlar

da moloz dolu yığınlarsa, Troia'da kale suru olduğu düşünülen alanın hendek çıkması gibi bir durumla karşı karşıyayız demektir. Medyada yer alan bazı haberlerde Superhenge beş yüz metre çapında, kalastan yapılmış ancak hiçbir zaman tamamlanamamış bir kompleks olarak betimlenmektedir. Bu savın doğru olup olmadığını henüz bilmiyoruz ancak şu ana kadar gerçekleşen olaylar bir tür masala dönüştü ve varsayımda ya da hipotez oluşturmadan önce arkeologların işlerini bitirmelerini ve bulduklarını hakemli dergilerde yayımlamalarını beklemeliyiz.

Geçtiğimiz yirmi küsür yılda uzaktan algılama sistemlerinde büyük ilerleme kaydedilmiş olsa da uydulardan elde edilen görseller ve yüksek çözünürlük her zaman alanların bulunmasına yardımcı olamıyor. Bu durumda, arkeologlar da arkeolojik alanları aramak için kullanılan denenmiş ve doğrulanmış yönteme, yani yürüyerek yüzey araştırması yapmaya yöneliyorlar. Bazen bölgede doğal yollarla gerçekleşmiş yıkımın izini sürmek ve arkeolojik alan olması muhtemel yerlerde yürürken gözünü açık tutmak yeterli olabiliyor. Daha sonra ayrıntılı biçimde de anlatacağım gibi Donald Johanson, 1974 yılında Lucy'nin ilk kalıntılarını bu şekilde keşfetti örneğin.

Diğer hallerde ise yapı, müdahale ve insan yapımı objelerin zeminde doğrudan görülebildiği planlı bir yüzey araştırması yürütmek daha iyi bir seçenek olarak karşımızı çıkar. Bu yöntemler arkeolojinin kökenlerine dayanır; 1960 ve 1970'lerde daha sistemli hale gelmişlerdir. Bu yöntemleri Yunanistan'da katıldığım iki, İsrail'de katıldığım bir arkeolojik yüzey araştırması sırasında kullandık ve bu alanlarda yapılan yüzey araştırmasının hangi yöntemleri kapsadığını anlatabilirim. Bu tür yüzey araştırmaları tüm dünyada gerçekleştirilir, kısıtları ise yüzeyde yer alan materyallerin görülebilir olması ve alanın sahiplerinin bu tür bir araştırmaya izin vermiş olmalarıdır.

Dünyanın belli yerlerinde uygulanabilen iki tür yüzey araştırması mevcuttur. Daha önce de bahsettiğim gibi birisi daha büyük çaplı ve daha geniş alanların hızla araştırılmasını hedefleyen yüzey araştırmasıdır ki bu tür yüzey araştırmalarına keşif ya da geniş çaplı yüzey araştırması adı verilir. Bu tür bir yüzey araştırmasında amaç geniş bir alanda muhtemel antik alanların konumlarını haritalamaktır. Diğer yüzey araştırması türü ise yoğun yüzey araştırmasıdır, bu çalışma sırasında geniş çaplı yüzey araştırmasında keşfedilmiş ve kayda değer bulunmuş bir yerleşim ya da küçük bir alan incelenir. Amaç bölgenin niteliklerine ilişkin mümkün olduğunca fazla bilgiyi –kapladığı alan, ait olduğu dönem, kültürel olarak ilişkilendirilme ve materyal objelerin skalası– muhtemel bir kazıdan önce elde etmektir. Arkeologlar alanı oldukça ayrıntılı biçimde irdeler ve alanda buldukları en küçük insan yapımı objeyi bile alarak kampa taşırlar.

Farklı tarihi dönemlerin görüldüğü, geniş kapsamlı bir haritası çıkarılamamış alanlarda çalışan arkeologlar genel bir keşif yüzey araştırmasıyla çalışmaya girişirler. Yürüyerek ve sistemli bir biçimde –ekibin söz konusu alanın her bir metrekaresi üzerinde itinayla yürümesiyle– gerçekleştirilen yüzey araştırmasına kapsamlı yüzey araştırması adı verilir. Biz de 1980'lerin başında Yunanistan'ın Boiotia bölgesinde Thebai kenti yakınlarında ve 1990'ların başında Pylos'ta Miken sarayı civarında aynı yöntemi uyguladık.

Pylos'ta her biri yaklaşık altı kişiden oluşan üç ekibe ayrıldık. Ben de hemen A Takımı olarak adlandırılacak olan Takım A'nın lideriydim. Çalışmanın başında yükseklik korkum nedeniyle bu fikri protesto etmiş olsam da görevimiz vadinin bir yüzündeki dağlık alanda yüzey araştırması yapmaktı, henüz çalışmaya başlamıştık ki donakaldım. Sarp bir kayalıktan aracımıza kadar ekipten birisinin yardımıyla gidebildim, ne ekip ne de ekip lideri olan bendeniz için şahane bir açılış sekansı oldu. İlerleyen günlerde daha alçakta yer alan arazi-

lerde çalışmaya başladık ve sorun yaşamadım ancak kulağıma küpe olacak bir nasihat edindim, ekibinizde yer alan insanları dinleyin özellikle de korkularının verdiğiniz görevleri yerine getirmelerine engel olacağını ifade ediyorlarsa.

İşler yoluna girdiğinde bir rutinimiz vardı artık. Önce elimizdeki günümüz haritasında konumumuzu yol gibi kolayca ayırt edilebilen bir unsurdan yola çıkarak buluyorduk. Günümüzde bu işlem GPS sağolsun çok daha kolay. Ekibin elemanları diğer elemandan dokuz metre kadar uzaklaşıyordu, böylece yaklaşık elli beş metrelik bir alanda çalışma yapılabiliyordu. Bağırmam ya da çaldığım ıslıkla beraber ekibimizin her bir elemanı daha önce belirlediğimiz istikamete doğru yürümeye başlıyor ve genelde haritada işaretlenmiş olan duvar ya da yol benzeri belirli bir noktaya ulaşana dek yürümeyi sürdürüyordu. Bu yürüyüş yaklaşık yüz metre uzunluğunda bir Amerikan futbol sahasını yürümeye eşdeğerdi, ancak yapılan iş bundan çok daha karmaşıktı.

Bu işleme arkeolojik yüzey araştırması literatüründe enlemesine yürümek adı veriliyor. Düz hat üzerinde yürümek dediğimizde ise akıntının içinde geçmek, yamaçtan iple inmek, tepeden yuvarlanmak, sizi arazisinde görmek istemeyen pompalı tüfekli bir çiftçiyle ya da kızgın bir boğayla karşılaşmak da dahil ne olursa olsun dümdüz yürümek eylemini kastediyorum. Bu saydıklarım benim ya da ekibimdeki insanların başına geldi, ancak daha yaygın karşılaştığımız sorun pantolonumuza rağmen çalı çırpının bacaklarımızı çizmesiydi, zira Yunanistan'da tam da maki denilen bu çalı çırpının içinden geçmek zorundaydık, bu bitkiler oldukça arsız olabiliyor.

Yürüyüş sırasında toprağı ayağımızla şöyle bir dürteriz ve antik bir yerleşimin kalıntılarına işaret eden çanak çömlek parçaları, taştan yapılmış araç gereç ve parçaları, antik duvarlar ve benzeri herhangi bir şey ararız. Bu arada arkeolojik yüzey araştırmasında birkaç hafta geçirmiş birisini kolayca

tanırsınız, zira medeniyete döndükleri zaman yerdeki bozuk para ve küçük parçaları kolayca bulabilirler.

Ekip üyelerinin yanında sayaç bulunur ve çanak çömlek parçası, işleme taş ya da insan yapımı obje gördüğünde bu aleti kullanır. Üç parça gördüyse aleti üç kez, beş parça bulduysa beş kez kullanır. Her on adımda o ana kadar yürüdükleri alanda yer alan insan yapımı objelerin sayısını bildiren sayaç üzerindeki sayı kaydedilir ve sayaç sıfırlanır. Ardından da ekip üyesi yürümeye ve yeniden saymaya başlar. Yürünecek alanın sonuna gelindiğinde ise bu yaklaşık yüz metrelik alanda karşılaştıkları insan yapımı objelerin sayısı kaydedilmiş olur.

Peki bu işlem neden önem taşır? Çiftçilik faaliyetleri, erozyon, kemirgenler, sulama kanalları, doğa ananın diğer eylemleri ve insan müdahalesiyle toprağın altında kalmış arkeolojik yapılardan toprak yüzeyine pişmiş toprak, taş ve metal gibi dayanıklı maddelerin taşınması sık görülmektedir. Bronz Çağı, Demir Çağı, Roma ve Bizans Dönemleri boyunca yerleşim gören alanlar üzerinde yürüyüş yaparken yüzeyde bu dönemlerden kalma çanak çömlek parçaları ve taştan yapılmış araç gereçlere rastlarsınız. Bu parçaların sayısını kaydediyorsanız, bu sayının arkeolojik alana girildiğinde hayli yükseldiğini fark edersiniz. Alanın dışına çıkıldığındaysa sayı hemen düşecektir.

Bu parçaların sayısını kaydeden ve her on adımda bir bu işlemi tekrarlayan ekip üyesinin ulaştığı sayılar 1, 5, 25, 107, 510, 423, 298, 152, 87, 0 gibi bir çetele oluşturur. Bu üyenin hemen yanından yürümekte olan üyelerin de kaydettiği sayılar bu sayılara çok benzer olacaktır, zira muhtemelen aynı alanda yürüyüş yapmışlardır. Bu üyeye uzak bir mesafede yürüyüş gerçekleştirenlerden ise yürüdükleri bölge alanın içinde kalmıyorsa kaydettiği sayılar 1, 6, 4, 12, 0, 5, 3, 8, 5, 0 gibi bir çetele oluşturur, buna 'ard alanda obje dağılımı' adı verilebilir.

Ekip üyeleri sayıları ekip liderine verir, ekip lideri sayıları defterine kaydeder ve arkalarından gelecek ekibin alanı bulabilmesi ve daha ayrıntılı inceleme yapabilmesi için alanın muhtemel sınırlarını harita üzerinde işaretler. Ardından ekip bir sonraki alanda aynı işlemi yapmak üzere dağılır, yine daha önceden belirlenmiş mesafeyi yürürler, buldukları insan yapımı objelerin sayısını kaydederler ve bölgenin sınırlarının sonuna varana dek aynı işlemler tekrarlanır. Ardından başa dönerler, bir kez daha aralarında mesafe olacak biçimde yürüyüş yapılacak alanı paylaşır ve bu işlemleri tekrarlarlar. Böylece bütün bölgeyi bitirene kadar yüzey araştırması yapılan alan kilometrekare kilometrekare ya da mil kare mil kare kaydedilir.

Kampa dönüldüğünde ise gün içinde yapılmış yüzey araştırmasının sonuçları kayıt altına alınır, bu sonuçlarla da muhtemel arkeolojik alanların haritası çıkarılır. Bu arkeolojik alan olması muhtemel bölgeler arasında en çok gelecek vaat eden alanları bu yeni keşfedilmiş bölgede yoğun yüzey araştırması yapmakla görevlendirilmiş tecrübeli bir ekip ziyaret eder. Söz konusu yoğun yüzey araştırmasına katılanlar yüzeyi daha özenli biçimde kayıt altına alır ve kendilerinden sonra bölgede çalışma yürütecek araştırmacılar için kayıt tutmak adına alandaki objeleri temsil edebilecek nitelikte objeler toplarlar. Bizim çalışmamızda ölçülerinin, kap üzerindeki konumlarının, üretim tekniklerinin ve süslemelerinin ekipteki seramik uzmanlarının tarihleme yapabilmesi için kriter oluşturacağı düşünüldüğünden, alanı temsil edecek obje olarak çanak çömlek parçaları seçilmişti.

1990'larda Pylos'ta uyguladığımız yüzey araştırması yöntemleri bunlardır, aynı yöntemler dünyanın başka yerlerinde de kullanılmıştır. Ancak zeminin sık ormanlık alanlarda olduğu gibi yapraklarla kaplı olması, coğrafyanın doğal nedenlerle toprakla örtülmüş olması ya da Amerika Birleşik Devletleri'nin kuzeydoğusunda olduğu gibi antikçağda bölgede

yaşamış insanların dayanıklı materyalden büyük yapılar inşa etmemiş olması halinde yüzey araştırma teknikleri değişiklik gösterecektir. Objelerin ahşap, lif ya da çürüyebilecek diğer malzemelerden üretildiği yerlerde bu tür yüzey araştırması teknikleri işe yaramayacaktır. Bu nedenle, nehir kenarlarındaki taşkın yataklarında çiftçilerin tarlaları sürdüğü Amerika Birleşik Devletleri'nin doğu bölgesinde yürüyerek gerçekleştirilen yüzey araştırmaları yaygınken ağaçlık alanların yoğun olduğu bölgelerde bu yöntemler kullanılmaz.

Bölgenin geniş çaplı yüzey araştırması yapılamayacak kadar büyük olduğu durumlarda ise söz konusu bölgenin sadece belirli ya da rastgele seçilmiş parçalarında yüzey araştırması gerçekleştirilir. Bu alanlar ise istatistik alanından ödünç alınan örneklem(e) teknikleri kullanılarak seçilir ve buna örneklemli yüzey araştırması adı verilir.

Bahsetmek istediğim bir yüzey araştırması türü daha var, hedeflenmiş yüzey araştırması. Bu tür yüzey araştırmaları daha önce keşfedilmiş alanların yeniden ziyaret edilmesini kapsamaktadır. 2006-2007 yıllarında İsrail'in kuzeyinde yer alan Tel Kabri'de yürüttüğümüz yüzey araştırması bu tür bir yüzey araştırmasıydı. 2005 yılında öncül kazıları gerçekleştirmiş durumdaydık; uzun sürecek ve çok sayıda kazı sezonunu kapsayacak bir kazının yapılmasına karar vermiştik, ancak öncelikle konteksti anlamaya karar verdik – Tel Kabri'nin çevresinde yer alan bölge dört bin yıl önce Orta Bronz Çağının başı, ortası ve sonunda nasıl görünüyordu?

Şans yanımızdaydı, bilinen bir bölgede böylesi bir hedeflenmiş yüzey araştırması yapacaktık, geride bırakmış olduğumuz otuz yılda hayal edebileceğiniz her koşulda ve neredeyse her kazı sezonunda Kabri'nin bulunduğu Celile'nin batı bölgesinde farklı ekiplerce kapsamlı yüzey araştırmaları gerçekleştirilmişti. Elimizde Orta Bronz Çağında bölgede bilinen yerleşimlerin tümünün işaretlenmiş olduğu bir harita mevcuttu, ayrıca bölgede çalışmış arkeologlar tarafından

toplanmış ve depolanmış çanak çömlek ve de insan yapımı diğer objelere erişebiliyorduk.

Elimizde harita ve yüzey araştırması raporlarıyla, daha önceden keşfedilmiş ve kayıt altına alınmış bölgeleri ziyaret ettik, Tel Kabri ve hinterlandındaki bütün arkeolojik alanlarda yoğun yüzey araştırması çalışması gerçekleştirdik. Amacımız bu alanlara atfedilen tarihlerin doğruluğunu irdelemekti, ayrıca her bir alanın büyüklüğünü de yeniden değerlendirmek istiyorduk. Nihayetinde Kabri'nin neredeyse dört bin yıl önce önemli bir merkez haline geldiği dönemin öncesi, sırası ve sonrasında yerleşim gören alanların bir haritasını oluşturduk.

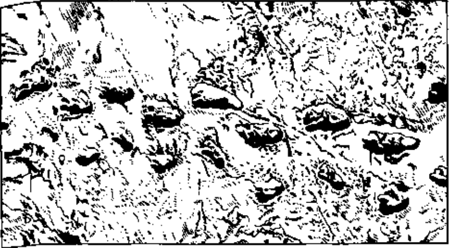
Evet, bu bölümün başında sorduğumuz 'Nereyi kazmanız gerektiğini nasıl bilebiliyorsunuz?' sorusunun cevabı yüzey araştırması kavramında gizli, zira bir alanda yüzey araştırması gerçekleştirildikten sonra nereyi kazacağınıza karar vermek hayli kolaylaşıyor. Nasıl kazmamız gerektiği ise bambaşka bir hikâye, onu da başka bir bölümde ele alacağız.

2. Kısım

Afrika, Avrupa ve Levant: Erken Hominինlerden Çiftçilere

6

En Erken Atalarımızı Keşfe Çıkmak

2015 yılında *National Geographic*'in kasım sayısında, Lee Berger ve ekibinin Rising Star adı verilen bir Güney Afrika mağarasında yaptıkları hayli ilginç bir keşfe ilişkin bir makale yayımlandı. İki amatör mağara araştırmacısının söz konusu mağaranın zemininin kemiklerle kaplı olduğunu kendisine bildirmesinin ardından Berger'in ekibi inceleme sürecini başlattı ve Berger'in daha önce bilinmeyen insansı türlerine ait olduğunu düşündüğü bin beş yüzden fazla kemik buldu. İçinde bulundukları mağaranın adından hareketle bu türe Homo Naledi adı verildi zira Naledi Sesotho dilinde yıldız (star) anlamına gelmekteydi, hominin (insansı) ise kitabımızın bu bölümünde de kullanılacağı haliyle, modern insan, soyu tükenmiş türler ve bütün atalarımızı ifade eden bir terimdir.

Kemikler yaklaşık 2,8 milyon yıl öncesine tarihlenebilmektedir. 2013 ve 2014 yılında iki mağara kaşifinin Berger'e bu odalara nasıl ulaşıldığını göstermesinin ardından, mağa-

ranın erişilmesi neredeyse imkânsız kısımlarında kemikler bulunmuştu. *National Geographic* çalışanı Jamie Shreeve'nin de betimlediği gibi, kemiklerin bulunduğu Dinaledi Odasına ulaşabilmek için, Süpermen Emeklemesi olarak bilinen ve sadece yirmi beş santim yüksekliğe sahip bu nedenle de ancak Süperman'in uçarken aldığı pozisyona benzer bir pozisyon alarak, yani bir kolunu vücuduna yapıştırıp diğer kolunu ise uzatarak geçilebilen bir geçitten geçmek ardından Ejderha Sırtı denilen tırtıklarla dolu hayli dik bir duvarı tırmanmak ve çok sayıda eğri büğrü patikadan geçtikten sonra nihayet bir noktada yaklaşık on sekiz santimetre genişliğindeki bir geçitten süzülmek gerekiyordu.

Bu geçitleri aşabilecek kadar minyon altı tecrübeli kadın arkeolog kemikleri iki yıl zarfında çıkarabilmişti. Shreeve'e göre Berger Facebook'a 'Dar alanlarda çalışmaya istekli mağaracılık deneyimi ve bilimsel referansları olan zayıf kişiler' aradığına ilişkin ilan vermişti. On gün içerisinde ilana altmış kişi başvurmuştu, bu altmış kişiden 'yeraltı astronotu' adını verdiği altı tanesini seçmişti.

Buluşları heyecan verici olduğu gibi bir miktar tartışmalıydı da. Berger'in savladığı gibi buldukları alan bir gömü alanıysa gördüğümüz şey insan öz bilincinin erken bir örneğiydi, geçmiş ve geleceğe ilişkin bir kavrayış muhtemelen oluşmuş durumdaydı ve milyonlarca yıl geriye giden bir din anlayışı mevcuttu, aksi halde bu bedenler bu mağaraya taşınmaz, öldükleri yerde bırakılırdı. Bazılarının da betimlediği gibi zihnimizi bulandıran bir ihtimal söz konusuydu ve insan evrimi konusunda çalışma yürütenler açısından ezber bozan bir örnekle karşı karşıyaydık.

Bazı araştırmacılar ise Berger'in çalışma biçimine takılmıştı; Berger, dünyanın farklı bölgelerinden gelen genç antropologların bulunan parçaları çalışmasına izin veriyor, açık erişimli dergilerde sonuçları oldukça hızlı biçimde yayımlıyor, hatta diğer araştrmacıların indirerek kendi model-

lerini yapabilmesi adına fosillerin üç boyutlu görsellerini de yayımlıyordu. Bazı araştırmacıların tercihi oldukça yavaş bir tempoda çalışmanın sürdürülmesi ve tek bir iskeletin bile incelenmesi ve yayımlanmasının on yıllar sürmesiydi ancak Berger tek bir kişi yerine dünyanın farklı ülkelerinden bilim insanlarının kalıntıları topluluk olarak çalışmasını tercih ediyordu ve bu yaklaşım internet çağında bazı şeylerin ulaşması gereken duraklardan birisiydi.

Berger'in keşifleri Prehistorik Arkeoloji başka bir deyişle Paleoantropolojinin alanına giriyordu. Bu alanda çalışan arkeologlar en erken insansı atalarımızdan kayıtlı tarihin başlangıcına dek süren milyonlarca yıllık zaman aralığını çalışırlar. Arkeoloji geleneği bu uzun süreyi farklı dönemler halinde inceler:

Paleolitik Çağ ya da Eski Taş Çağı: Üç buçuk milyon yıl öncesinden başlayarak yirmi bin-on iki bin yıl öncesine kadar olan süreyi kapsar, bu çağın sonu Afrika, Avrupa ve Asya için farklı aralıklardadır.

Mezolitik ya da Orta Taş Çağı, günümüzden on bin yıl öncesine kadar devam etmiştir.

Neolitik ya da Yeni Taş Çağı, dört bin beş yüz yıl öncesine kadar devam etmiştir.

Prehistorik arkeoloji alanında çalışmalar yürüten en ünlü aile Leakey Ailesidir. Louis ve Mary Leakey bu ailenin ilk nesli, oğulları Richard ve eşi Meave ikinci nesli, Louise –Louis ve Mary'nin torunu– ise üçüncü neslidir.

2001 yılında University College of London'da doktora eğitimini tamamlayan Louise'in insansı fosil bulan en genç insan olma unvanını taşıdığı belirtilmektedir. 1977 yılında on yedi milyon yaşında ilkel bir atamızın dişini bulduğunda henüz altı yaşındaydı. 1999 yılında, yani yirmi iki yıl sonraysa annesi Meave ve kendisi erken insanlara ait üç buçuk milyon yıl yaşında bir kafatası buldular. Louise 1993 yılında babası Richard'ın 1968 annesi Meave'in ise 1969 yılında ça-

lışmaya başladıkları Kuzey Kenya'da Koobi Fora projesinde görev yapmaya başlamıştı.

Meave kariyerine Louis Leakey'in yanında çalışarak başladı. Louis önce tez danışmanı, ardından da 1970 yılında Richard'la evlendiğinde kayınbabası oldu. Richard halihazırda tanınıyordu, uzun ve başarılarla dolu bir kariyer vardı, çok sayıda yayın yapmıştı, bu yayınlar arasında genel okur kitlesi için kaleme alınmış *Origins* [Kökenler] kitabı da yer almaktaydı. Ekibinin gerçekleştirdiği keşiflerin arasında bir buçuk milyon yaşında bir iskeletin neredeyse tamamı yer alıyordu. Louis ve Mary ile 1950'lerde çalışmaya başlamış, o zamanlar ise Richard'la çalışan bir Kenyalı olan Kamoya Kimeu bu iskeletin ilk parçasını 1984 yılında bulmuştu, gerisiyse beş kazı sezonu boyunca özenli bir biçimde çıkartılmıştı.

Bildiğimiz adıyla 'Turkana Çocuğu' öldüğünde sekiz ila on bir yaşındaydı. Turkana Çocuğu modern insanın doğrudan atası olan Homo Erectus türünün bir örneğidir.

Louis Kenya'da büyümüştü ve insanlığın kökenlerinin o zamana kadar genel anlamda kabul görmüş kuram uyarınca Asya'da değil de Afrika'da aranması gerektiğini savunan ilk insanlar arasındaydı. Diğer araştırmacıların görüşünü kabul edebilmesi uzun sürmüş olsa da Louis haklı çıkmıştı. Savı kendisi ve Mary'nin 1948'de başlayan ancak 1959 sonrası hız kazanan keşifleriyle doğrulanmıştı. O zamanlar her ikisi de Tanzanya'da Olduvia Gorge olarak bilinen kırk sekiz kilometre uzunluğunda ve doksan bir metre derinliğinde bir kanyon ya da dar ve geniş bir vadide çalışmalarını yürütmekteydi.

Louis ve Mary bu alanda o zamana kadar bilinmeyen bir insansı türe ait olduğunu düşündükleri iskelet parçaları buldular. Aslında ilk parçayı bulan kişi Mary idi, zira Louis'in ateşi vardı ve o gün kampta kalmıştı. Mary iki dalmaçyalı cinsi köpeğiyle beraber 1931 yılından beri uğramadıkları alanı ziyarete gitti ve hemen ardından da bir insansının çenesinde iki adet diş ve bir kafatası parçası buldu. Hemen Land

Rover'a atladı ve Louis'i almak üzere döndü. İkili çok daha fazla kemik parçası buldu ve kafatasının büyük bölümünü yeniden oluşturabildi.

Bu türün ilk kaşifleri olmuşlardı haliyle de türe isim verme hakları mahfuzdu. Önceleri türe o zamanlar ana sponsorları olan Charles Boise'den hareketle *Zinjanthropus boisei* adını verdiler ancak farklı bir *genusa* ait olduğundan (biyolojik sınıflandırmada kullanılan taksonomik sistem uyarınca) günümüzdeki adı olan *Australopithecus* (ya da Paranthropus) *boisei* adını aldı. Keşfin ilk zamanlarında kemiklerin altı yüz bin yıl önceye tarihlenebileceğini düşünmüşlerdi, ancak o zamanlar yeni olan ve volkanik kayaların içinde bulunan argondaki potasyumun radyoaktif çürümesini ölçen bir teknik bu tarihin 1,75 milyon yıl olabileceğini göstermişti. O zamanlar bu gelişme keşfin yaşı nedeniyle büyük sansasyon yaratmıştı.

Mary ve Louis bu keşfin hemen ardından bir sonraki yıl da yeni bir insansı türünü *Homo Habilis*'i keşfetti. Bu kez keşiflerine sponsorlarının adını vermediler, *homo habilis* 'becerikli adam' anlamına gelmekteydi ve bu türün fosil kalıntıları yanında bulunan taş aletlerle ilişkilendirilmekteydi.

Leakey ailesi açısından bu keşfin anlamını tahayyül etmek zor, elimizde sadece sahada çalışırken çekilmiş fotoğraflar var. Bu fotoğraflarda kemiklerin üzerindeki tozu ve kiri itina ile temizlediklerini, gölge etmesi için kocaman bir şemsiyenin dikilmiş olmasından da havanın çok sıcak olduğunu, birkaç Dalmaçyalı cinsi köpeğin de kazılara eşlik ettiğini anlayabiliyoruz.

Louis'in 1972 yılında ölümünün ardından Mary, 1978 ve 1979 yılında Laetoli'deki insansı ayak izlerini keşfetti ki bu keşfi hayatının en önemli keşfi kabul etmektedir. Keşfin yapıldığı alan Olduvia Gorge'un kırk beş kilometre güneydoğusunda yer almaktaydı. Ekip üyeleri 1976 yılında keşif yapılmadan birkaç yıl önce eğlence amacıyla birbirine fil pisliği

atmaktaydı ki ayak izlerini fark etmiş ancak hayvanlara ait olduklarını düşünmüşlerdi.

Bu ünlü ayak izleri yaklaşık 3,6 milyon yıl önce yakınlardaki bir volkandan toprağa henüz düşmüş küllerin üzerinde yürümüş üç kişiye aitti. Ayak izlerinin *Australopithecus afarensis* olarak adlandırdığımız bir insansı türe ait olduğu düşünülmektedir. İki izin yan yana yürümekte olan iki kişiye, diğerinin ise bu ikisiyle ilgisi olmayan başka bir kişiye ait olduğu varsayılmaktadır. Her halükârda ilk izlenim her üçünün de bir buçuk metreden kısa olduğuydu.

Bu alanda yürümenin bu insansılar açısından nasıl bir duygu olduğunu ancak tahayyül edebiliyoruz. Volkan onlardan uzakta da olsa patlamaya devam ediyordu, küller her yere düşmekteydi ve muhtemelen yağmur da küllere eşlik etmekteydi. Hava muhtemelen kapalıydı, patlama kaynaklı duman güneşin önünü kapatmıştı ve gece karanlığının hakim olduğu neredeyse kesindi, Genç Plinius'un milyonlarca yıl sonra Vezüv volkanik patlamasını betimlediği biçimde karanlıktı. Hayvanlar güvenli alanlara yönelmişti, kahramanımız olan insansılar da bu durumun farkındaydılar ve yine de muhtemelen aceleleri yoktu. Ayak izlerine bakılırsa çok da normal bir gün geçirmiyor olmalarına rağmen koşmuyor, yürüyorlardı.

Mary Leakey ve ekibi neredeyse yirmi yedi metrelik bir alanda yetmiş ayak izi buldu. İnsansıların da iki ayak üzerinde yürüdüklerinin erken kanıtları olan bu ayak izlerinin reprodüksiyonu Washington Smithsonian National Museum of Natural History Hall of Human Origins ve New York City American Museum of National History'nin zeminlerini süslemektedir.

Bu ayak izleri keşfedilmiş tek ayak izleri değildi. Turkana Gölü yakınlarında yer alan Koobi Fora'da da 2007 ve 2008 yılında ayak izleri bulunmuştu. Bu ayak izleri ise sadece 1,5 milyon yaşındaydı, Mary Leakey'in bulduğu ayak izlerine

göre iki milyon yıl daha gençti. Turkana Çocuğuyla benzerlik gösteren Homo Erectus türünün üyeleri, Koobi Fora'da bulunan ayak izlerinin muhtemel sahipleriydi. Günümüzde erkek ayakkabılarının numarasıyla değerlendirildiğinde, bu ayakların numarası 42 olurdu.

Tüm bu keşifler arkeoloji tarihindeki en büyük aldatmacalarından birisi olan sözde Piltdown Adamı'nın çaldığı kara lekenin temizlenmesine yardımcı olmuştu. Leakey ailesi keşif gezilerine başlamadan çok önceleri 1912 yılında Charles Dawson adında bir adam İngiltere'de Piltdown taş ocağında kafatası parçaları, dişler ve çene kemiği bulduğunu ilan etti. İnsanlar ve maymunlar arasındaki zincirin kayıp halkası olduğu varsayılan bu keşif, eşzamanlı olarak hem sansasyon yarattı hem de şüphe uyandırdı. Fransız akademisyen Boucher de Perthes Sommes Nehri yakınlarında erken dönem insansılarına ait araç gereçleri 1846 yılında keşfetmiş, 1856 yılında ise Almanlar Neander Vadisinde Neanderthal türünü bulmuşlardı, Britanyalıların ise Piltdown'daki keşfe kadar bu keşiflere eşdeğer bir keşif yapmışlığı yoktu, bu nedenle tartışma kısmen de olsa milliyetçi argümanlara dayanmaktaydı.

Ünlü bilim insanları keşfe ilişkin şüphelerini birkaç yıl içinde dile getirmiş olsa da Piltdown Adamının fabrikasyon olduğu 1953 yılına dek kesin olarak kanıtlanamamıştı. Kafatası bir insan kafasına ait olsa da ortaçağa tarihlenmekteydi, fosilleşmiş diş bir şempanzeye, beş yüz yıllık çene kemiği ise bir orangutana aitti. Dawson 1916 yılında öldü ancak bu sahtekarlığı halen onun yaptığı düşünülüyor. Faili meçhul bu suçun tek şüphelisi Dawson değil, şüphelilerin listesi hayli kabarık, hatta Sherlock Holmes'ün yazarı Arthur Conan Doyle da listede yer alıyor.

Gerçek keşifler ise sürüyor. Louis Leakey öldükten hemensonra, Mary Leakey Laetoli'de ilk ayak izlerini bulmadan sadece iki yıl önce, yani 1974 yılında Berkeley'de paleoantro-

polog olan Donald Johanson onu prehistorya Gurur Tablosuna dahil eden keşfi gerçekleştirdi.

Arkeoloji tarihinde sıklıkla rastladığımız gibi bu da şans eseri yapılmış bir keşifti. Johanson ve bir meslektaşı Leakey ailesinin çalışmakta olduğu Tanzanya'nın kuzeyinde Etiyopya sınırları içinde yer alan Hadar'a yakın bir bölgede yüzey araştırması yapmaktaydılar. Güneş altında uzun bir gün geçirmişlerdi, harcadıkları çabaya değecek hiçbir şeye ulaşamamışlardı, Land Rover'ı park ettikleri yere dönmek üzere yürümeye başladılar. Johanson geldikleri yolu kullanmak yerine küçük bir oyuktan geçecekleri farklı bir rota önerdi. Johanson'un anlattığı hikâyeye göre önce bir insansıya ait bir ön kol, sonra kafatası parçası, bacak kemiği, kaburga kemiği, leğen kemiği ve alt çene kemiği buldular. İki hafta içinde tamamı tek bir iskelete ait yüzlerce kemik parçası bulmuşlardı.

Lucy, yeni adı buydu, yaklaşık 3,2 milyon yıl önce takribi yirmi yaşında ölmüştü. *Australopithecus afarensis* türünde olduğu ve kendisinden beş yüz bin yıl önce Laetoli'de ayak izlerini bırakmış olan insansılara benzediği düşünülüyor. Azami bir ila bir metre yirmi santimetre uzunluğunda ve otuz kilogram ağırlığında olduğu tahmin ediliyor. Elbette bunlar tamamen tahmin zira iskeletinin sadece yüzde kırkı elimize geçti, ancak bu iskelet elimizdeki en 'tamamlanmış' insansı iskeleti.

İskeletin kalıntılarıyla kampa döndükleri gece kampta düzenlenen partide Beatles'ın 'Lucy in the Sky With Diamons' şarkısı defalarca ve defalarca çalınmıştı. O akşam bu iskelete Lucy adı verildi. Günümüzde adı halen Lucy.

Lee Berger'in keşifleri geçmişimizle bağlantımızı anlamamız sürecinde oynadıkları rolle mağaraların da prehistorik arkeoloji açısından önemli rol üstlendiğini göstermektedir. Bu önemli keşiflerden bir bölümü 1920 ve 30'lu yıllarda günümüzde İsrail sınırları içinde yer alan Hayfa kentinin güneyindeki Karmel Dağı yamaçlarındaki mağaralarda Dorothy

Garrod isimli arkeolog ve meslektaşları tarafından gerçekleştirilmiştir. UNESCO bu mağaraları 2012 yılında Dünya Kültür Miras Alanı ilan etmiştir. Mağaraların büyük bölümü halka açıktır ve öncesinde bir işlem yapmaya gerek kalmaksızın ziyaret edilebilmektedir. Turistlerin kullanımı için ayrılmış patika korunmuş durumdadır, ancak ziyaretçilerin özellikle de yaz aylarında sıcak ve nemli koşullara hazırlıklı olması gerekmektedir.

Garrod ilk arkeologların en önemlileri arasında yer almaktadır. Kendisi 1939-1952 yılları arasında Disney Chair of Archeology unvanını elinde bulundurduğu Cambridge Üniversitesinin ilk kadın profesörüdür. Çok saygın olan bu unvanın Walt Disney'le bir ilgisi yoktur, 1852 yılında John Disney'in kurduğu kürsüye atıfta bulunmaktadır.

Dorothy Garrod'un uzmanlık alanı Paleolitik dönemdi. Karmel dağında yürüttüğü ilk kazılar 1928 yılında Kebara Mağarasında gerçekleştirdiği kısa süreli kazı çalışmasıydı. Ardından kazı çalışmasını daha ünlü olanı Tabun Mağarası ile El Wad isimli iki mağaraya kaydırdı ve 1929-1934 arasında beş yılını bu kazı çalışmasına ayırdı. Garrod bu iki mağarada neredeyse birbirini izler biçimde yarım milyon yıl boyunca yerleşime rastlandığını kanıtladı. İlk yerleşim Tabun mağarasında günümüzden beş yüz bin ila kırk bin yıl önce görülmüştü, El Wad'da yerleşim ise Tabun terk edilmeden hemen önce yaklaşık kırk beş bin yıl önce görülmeye başlamıştı.

Tabun Mağarasında yüz yirmi bin yıl öncesine tarihlenen Neanderthal kadını gömü alanı bulunmaktaydı. Kafatasından anlaşıldığı kadarıyla beyni günümüzde insan beyninin boyutlarına yakın olmakla birlikte neredeyse çenesi yoktu ve alnı basıktı.

Garrod'un Amerikalı meslektaşı Theodore McCown'un kazı çalışması yürüttüğü Skhul Mağarasının yakınlarında da gömü alanları bulunmuştu. Bu alanda yüz yirmi bin ila sek-

sen bin yılına tarihlenen yaklaşık on dört gömü vardı ve bu mezarlar anatomik olarak modern insan olarak kabul edilen Homo Sapiens'e, yani kendi atalarımıza aitti. Bu gömü alanları Neanderthaller ve modern insanın ayrı türler olduğunu ve bir süre yan yana yaşadıkları varsayımını destekleyen bir kanıt olarak kabul eden akademisyenler arasında tatrışmaya neden oldu. Son zamanlarda yürütülen DNA çalışmaları modern insan ve Neanderthallerin kendi aralarında çiftleştiklerini ve bizim atalarımız da dahil olmak üzere Avrupalı ve Asyalı ardıllarının her ikisinin de genetik belirleyicilerini taşıdığını göstermektedir.

Harvard Üniversitesinde arkeolog Ofer Bar-Yosef, 1982-1989 yıllarında Garrod'un 1928 yılında kazı yaptığı Kebara Mağarasına döndü. Kendisi ve ekibi bu mağarada yaklaşık altmış bin yıl önce yaşamış yetişkin bir erkeğe ait Neanderthal mezarı buldular. Moshe lakabı takılan bu iskelet, günümüze dek bulunmuş bütünlüğü en fazla korunmuş Neanderthal iskeletidir.

Bu iskelet başı eksik olmasına rağmen bulunduğunda büyük çaplı heyecana neden oldu. Boğaz kemikleri ele geçmişti ki bu durum konuşma yeteneğine sahip olabileceğini göstermektedir. Konuşma becerisinin insan evriminde bir dönüm noktası olduğu düşünüldüğünde Neanderthaller ve modern öncesi insansıların bu yeteneğe sahip olup olmadıkları her zaman bir tartışma konusu olmuştu.

Columbia Üniversitesinden antropolog Ralph Solecki'nin 1951-1961 yılları arasında birkaç yıl kazı çalışması yürüttüğü Kuzey Irak'ta yer alan Shanidar Mağarasında da yaklaşık aynı dönemlere tarihlenen Neanderthal mezarları bulunmuştu. Solecki ve ekibinin kazdığı on iskelet altmış beş bin yıl ila otuz beş bin yıl öncesine tarihlenmektedir. Bu iskeletler de, öldüğünde kırk ile elli yaşlarında olan dolayısıyla kısmen yaşlı kabul edilen ve hayatı boyunca çok sayıda yaralanma atlatmış, bu durumunun da ait olduğu grubun

hasta ve yaralılarıyla ilgilendiğini gösterdiği Shanidar 1 adı verilen adam nedeniyle büyük ilgi görmüştür. Bir diğer yetişkin erkek olan Shanidar 4 otuz ila kırk beş yaşında ölmüştür, çiçeklerle birlikte gömüldüğü düşünülmektedir, bu durum bir tür cenaze ritüeli, belki de ölüm sonrası hayata inancın göstergesi ya da yalnızca hayatını sürdürmekte olan akrabalarının anması olarak yorumlanabilir. Sahnidar 4'ün bir tür hekim olabileceği de savlanmaktadır zira beraber gömüldüğü çiçekler kanarya otu ve gülhatmi benzeri tıbbi niteliği olan çiçeklerdir. Son zamanlarda ise çiçek kalıntılarının bir kemirgen tarafından o alana taşınmış olabileceği iddia edilmiştir, bu sav diğerlerine göre çok daha az ilgi çekicidir ve daha önce yazılıp çizileni gözden geçirmemizi gerektirecektir.

Avrupa, özellikle de Fransa ve İspanya'da, Fransa'da Chauvet ve Lascaux, İspanya'da Altamira da dahil, duvar resimleri ile ünlü mağaralar bulunmaktadır. Chauvet bu mağaraların en eskisidir, ilk kalıntılar MÖ 35,000 yılına tarihlenmektedir, onu MÖ 15,000 yılına tarihlenen Lascaux takip etmektedir, en sonda ise MÖ 12,000 yılına tarihlenen Altamira yer almaktadır.

Altamira diğer mağaralara göre daha genç olsa da bu üç mağara arasında ilk keşfedilen olmuştur. Mağarayı 1868 yılında bir avcı fark etmiş, 1876 yılında ise bölgede yerleşik bir toprak sahibi olan Don Marcelino Sanz de Sautuola ziyaret etmiştir. İki yıl sonra Paris'te Paleolitik sanata ilişkin bir şovdan etkilenen Sautuola mağaraya sekiz yaşındaki kızı Maria ile döner. Kendisi mağara zemini kazarak insan yapımı obje ve araç gereç ararken duvardaki resimler kızının dikkatini çeker. 1880 de keşfini açıkladığında ise akademisyenler ona şüphe ile yaklaşır. İlkel insan nasıl olur da bu kadar çağrışımcı, zanaat gerektiren hatta artistik yapıda sanat eseri oluşturabilmiştir? Sautuola'nın ölümünden çok sonra akademisyenler duvar boyamalarının eskiliği konusunda haklı olduğunu itiraf ederler.

Mağaradaki duvar resimleri son Buzul Çağının sonuna, MÖ 12,000 yılına tarihlense de bazı akademisyenler resimlerin çok daha öncesine tarihlenebileceklerini savunmaktadır. Bu tartışmalar güncelliğini yitirdi, mağara girişine düşen bir kaya girişi mühürledi.

Mağaranın kendisi yaklaşık üç yüz metre uzunluğundadır ve içinde bu tür bir mağarada bulunmasını bekleyeceğimiz biçimde oda ve geçitler var. Mağara duvarlarına işlenmiş hayvan figürlerinin en ünlüleri Çokrenkli Tavanda yer alıyor, bu figürler arasında bizon sürüsü, birkaç çift at, bir geyik ve muhtemelen diğer hayvanlar da var.

1979 yılına dek Altamira mağarasını yıllık yüz elli bin turist ziyaret ediyordu, mağara 1985 yılında UNESCO Dünya Mirası Listesine alındı. Duvar resimleri bu devasa ziyaretçi sayısının nedeni olsa da bu küçücük alanda insanların aldığı nefeslerin neden olduğu nem, graffiti ve diğer vandal davranışları duvar resimlerine zarar verdi. Bu nedenle yıllık ziyaretçi sayısı on binin altına düşürüldü. Sonunda ise 2002 yılında mağara kapatıldı, mağaranın yakınına birebir kopyası inşa edildi ve turistlerin ziyaretine açıldı. 2015 yılından itibaren haftada bir kez otuz yedi dakika süreyle rastgele seçilmiş ziyaretçilerin mağarayı ziyaretine izin veriliyor.

Lascaux'un keşif hikâyesi ise oldukça basit. Yanlarında adı nedense Robot olan köpekleriyle dört ergen 1940 yılında mağaraya rastlıyor. Gençler Fransa'nın güneyinde Bordeaux yakınlarında Dordogne adı verilen bölgede yer alan Montignac kentinde bir tepede yürümekteyken buldukları bir deliği keşfetmeye karar veriyorlar –hikâyeye göre bu kararı da köpeklerinin deliği kazmaya başlaması üzerine alıyorlar– ve bu çukurda gömü olabileceğini düşünüyorlar. Günümüzde çukurda bir hazine olduğunu biliyoruz ancak bu hazine gençlerin düşündüğü gibi altından değil sanat eserlerinden oluşuyor.

Mağaranın uzunluğu yüz doksan sekiz metreydi, duvarlarında da en az altı yüz duvar resmi ve bin beş yüz kazıma bezek yer alıyordu. Mağara 1979 yılında UNESCO Dünya Mirası Alanı ilan edildi. Willard Libby kitabın ilerleyen bölümlerinde de ele alacağımız radyokarbon tarihleme tekniğini 1947 yılında icat etmiş ve bu tekniğin ilk denemelerinden birisi de Lascaux'da bulunan bir kömür parçası üzerinden gerçekleştirilmişti. Kısmen de bu teknik sayesinde mağara günümüzden yaklaşık on yedi bin yıl öncesine, yani MÖ 15.000 yılına tarihlenmektedir.

Mağaranın günümüzdeki muhtemelen de original olan girişi beş metreden geniş bir alanı kaplayan dört devasa boğa resminin yer aldığı Boğa Holüne açılmaktadır. Daha doğrusu bunlar soyu tükenmiş vahşi büyükbaşlar olan Avrupa bizonlarının resimleridir. Holde ayrıca daha küçük boyutlu atların ve minik bir geyiğin de resmi yer almaktadır.

On yedi bin yıl önce, elektriğin, turistler için yapılmış yolların, karanlığa gömülmenize mani herhangi bir şeyin olmadığı zamanlarda bu mağaraya girmenin ne anlama geldiğini tam anlamıyla kavrayabilmemize imkânı olduğunu düşünmüyorum. Tahayyül sınırlarımızın içinde kalan ise bir tür meşaleyi kavramak ve karanlığın içine ürkekçe yürümek. Adımınızı attığınız her birkaç metrede bir duvarlardaki hayvanlar meşalenin titrek ışığıyla aydınlanıyor ancak ortam halen karanlık, korkutucu ve sessiz. Bu mağaradaki çizimleri yapmış olan sanatçı da olsanız, mağaraya girdiğinizde adımlarınızı atarken özellikle de sizden çok daha önceleri adları bilinmeyen kişilerin çizdikleri, hatta birkaç yıl önce sizin çizdiğiniz korkutucu hayvanların gölgelerinin üzerinden atlarken içinizi bir ürperti kaplardı muhtemelen.

Patika Boğalar Holünden doğrudan Resimli Galeriye açılmaktadır. Bu alanda da Çin'de 960-1279 yılları arasında hüküm sürmüş Song hanedanlığının atlarının çizimlerine benzedikleri söylendiği için sözde Çin atları denilen ancak Çin

ile bir bağlantısı olmayan atlar da dahil olmak üzere atların, sığırların ve geyiklerin çizimleri yer almaktaydı.

Resimli Galeriye girmek yerine sağa dönerseniz çoğu atlara ait yaklaşık dört yüz bezemenin daha yer aldığı bir geçişe ulaşırsınız. Bu noktadan sonra yine sağa dönmeniz halinde duvarlarında binden fazla bezemenin yer aldığı Büyük Apsis çıkar karşınıza. Lascaux'nun içinde onlarca bezemenin yanı sıra altı büyük kedigil resminin de bulunduğu Kedigiller Odası bulunmaktadır.

Mağara hiçbir zaman gerçekten kazılmamış, bunun yerine turizm faaliyetleri için hazırlanmış ve 1948'de kamuya açılmıştır. Yıllık yüz binin üzerinde ziyaretçi sayısı Altamira'da ortaya çıkan sorunların bu mağarada da yaşanmasına neden olsa da sorun daha erken fark edilebilmiştir. 1963 yılında mağara ziyarete kapatılmış ve bu yıldan sonra da sadece küçük grupların ziyaretine izin verilmiştir, ancak sorun halen sürmektedir. 2000 yılında yeni iklimlendirme sisteminin kurulumunun ardından duvarlarda ve resimlerin üzerinde mantarlar görülmeye başlamış, 2006 yılında ise aynı şekilde küf görülmüştür. Duvarlar ve resimlere verilen zararın telafisi muhtemelen imkânsızdır, bu nedenle de mağaranın yakınlarına bir replikası inşa edilmiştir ve ziyaretçiler artık bu replikayı ziyaret etmektedirler.

Chauvet ele aldığımız mağaralardan en eskisi olsa da en son keşfedilenidir. Mağara Fransa'nın güneyinde Ardèche bölgesinde yer almaktadır. Devasa mağara neredeyse dört yüz metre uzunluğundadır ve genişliği sekiz bin metrekareden fazladır. Cahuvet Mağarası 1994 Aralığının sonunda, Jean Marine Chauvet ve bir grup arkadaşı tarafından keşfedildikten sadece yirmi yıl sonra 2014 yılında UNESCO Dünya Mirası Alanı ilan edildi. Chauvet, ünlü yönetmen Werner Herzog'un çektiği ve 2011 yılında piyasaya sürülen üç boyutlu bir filmde de yer aldı.

Chauvet Mağara Resimleri

Mağarada neredeyse dört bin insan yapımı obje ve hayvan kemikleri bulundu, duvarlarında ise bin civarı duvar resmi yer alıyordu. Duvarlarda yer alan çizim ve resimler ise tam anlamıyla seçkindi. Bu resimler arasında arslanlardan atlara kürklü gergedanlardan baykuşlara, mamutlardan ayılara kadar en az on üç farklı türü betimleyen dünyanın en erken ve en iyi korunmuş mağara sanatı yer almaktaydı. Bu çizimlerde dünyanın bilinen ilk patlamakta olan volkan betimi de vardı.

Bu çizimlerin tarihine ilişkin tartışma ise halen canlı. Günümüze dek yıllar içinde otuz ila seksen örnek üzerinde yapılan radyokarbon ölçümleri mağarayı ilk kez yerleşim gördüğü tarih olduğu varsayılan MÖ 30.000 yıla tarihlenmekteydi. Ardından mağara birkaç bin yıl boş kalmış ve MÖ 25.000 civarında yeniden yerleşim görmüş ve duvarlarına onlarca yeni mağara resmi eklenmişti. Mağara zemininde yumuşak kil üzerinde muhtemelen ikinci yerleşim dönemine ait bir çocuk ayak izi de yer almaktadır. Verilen bu tarihler yakın zamanda sorgulanmaya başlamıştır.

Son zamanlarda yayımlanmış yeni bir çalışma mağarada bulunan kömür, kemikler ve siyah boyada bulunan pigmentlerden

elde edilmiş 259 radyokarbon tarihlemesi sunmaktadır. Aynı çalışmada uranyum-toryum, termolüminesans ve klorin-36 dahil daha nadir teknikler kullanılarak elde edilmiş yüz tarihleme örneği de yer almaktadır. Bu yöntemlerle elde edilen veri mağaranın ayılar tarafından en az elli bin yıl önce kullanılmaya başladığı ve ilk resimlerin MÖ 35.000 civarında çizildiğini göstermektedir. Bu dönem yaklaşık MÖ 31.500'lü yıllarda sona ermiş, bu tarihlerde ayılar ve insanlar mağaradan ayrılmıştır. Mağara yeniden ayı değil insan yerleşimine uğradığı tarihler olan MÖ 29.000-26.000 arasındaki döneme kadar iki bin beş yüz yıl kadar boş kalmıştır. Ardından kaya düşmesi sonucu mağaranın girişi kapanmış ve mağaranın yeniden keşfedildiği 1994 yılına dek ne insanlar ne de hayvanlar girebilmiştir.

Chauvet'in keşfi şans eseri değildir. 2008 yılında *New Yorker*'da yayınlanan ayrıntılı bir makaleye göre Jean-Marie Chauvet Fransa Kültür Bakanlığında görev yapan bir park bekçisidir ve bu tür mağaraları aramaktadır. Bu mağara ise Ardèche Nehrinin eski yatağı üzerindeki kireçtaşından bir tepenin üstünde yer almaktadır. Pont d'Arc denilen kireçtaşından doğal köprünün hayli yakınındadır. Mağaranın orijinal girişi düşen kaya yüzünden en az yirmi bin yıldır kapalı olsa da Chauvet'nin ekibinin üyeleri tepelik alandaki küçük bir açıklıktan sızan soğuk havayı fark edebilmişlerdir.

Açıklığı genişletmek üzere birkaç kayayı kaldırmalarının ardından ekibin en ufak tefek üyesi olan Éliette Brunel tepeciğe tırmanmıştır. Ekibin diğer üyeleri de on metre derinliğindeki bir kuyuya inmek üzere yanlarında getirdikleri zincir merdiveni kullanarak onu izlemiştir. Tırmandıkları yerde onları her yerinde sarkıt ve dikitler olan bir mağara karşılamıştır. Zeminde hayvan kemikleri ve duvarda da mağara resimleri bulmuşlar, Brunell 'Buradaymışlar' diye bağırmıştır, kastettiği Paleolitik mağara ressamlarıdır.

Nİsan 2015'de *Smithsonian*'da yayımlanan bir makalede, Joshua Hammer o sırada ne olup bittiğini kaşiflerin 1996 yı-

lında yayımladıkları anılardan yola çıkarak canlı bir biçimde betimlemektedir:

Üçlü merakla yüzlerce resme bakarken toprak zeminde ürkek bir biçimde hareket ettiler, antik bir ateşten kalan kristalleşmiş küllere zarar vermemeye çalışıyorlardı. 'Kırmızı aşıboyası kullanılarak çizilmiş resimlerle kaplı kayadan bir duvarın önündeydik... Panelde uzunca bir hortumu olan bir mamut ve burnunun çevresinde kana benzer kırmızı noktalar bulunan bir arslan vardı. Diz çökmüştük, gördüklerimiz karşısında dilimiz tutulmuştu, mağara duvarına bakakalmıştık'

O gün Chauvet'in kimlerle beraber olduğu, bölgeye sonra kimi götürdüğü hatta o küçük açıklığı fark eden kişinin o olup olmadığı konusu halen tartışmalıdır. Bu tartışmalar bir yana, küçüklü büyüklü, tekli ya da grup halinde çizilmiş yüzlerce resim buldular, ardından da hemen yetkililere haber verdiler, bunun üzerine Kültür Bakanlığına akademik danışmanlık yapan mağara resimleri uzmanı Jean Clottes bölgeye gönderildi. Clottes bu keşfin yirminci yüzyılın en önemli keşifleri arasında yer aldığını ifade etmiştir.

Clottes Chauvet mağara resimleri üzerine 1996 yılından beri çalışma yürüten uzmanlardan oluşan bir ekip topladı. Bu süre boyunca mağara Lascaux ve Altamira mağarasının turizme açılmasından kaynaklanan sorunların benzerlerinin yaşanmaması adına halka kapalı tutuldu. Aslında araştırma ekipleri dahi Chauvet mağarasına baharda birkaç hafta son baharda birkaç hafta olmak üzere yılda iki kez girmektedir. Yılın geri kalanında bir metre yirmi beş santimere uzunluğunda kilitli bir kapı ziyaretçi girişine engel olmaktadır. Bu mağara üç mağara arasında modern yöntemlerle kazılan tek örnektir.

Mağara bir dizi bölümden meydana gelmektedir. Antik döneme ait bir kayanın kapadığı orijinal giriş binlerce yıl sonra mağaraya giren ilk kişi olan Éliette Brunel'e atıfla Brunel Odası olarak adlandırılan büyükçe bir alana açılmaktadır.

Brunel Odasından sonra ise Ayı Oyukları Odasına ulaşılmaktadır, bu odada bir zamanlar ayıların bulunduğuna ilişkin yumuşak kil zemine açtıkları oyuklar dahil çok sayıda kanıt vardır.

Ayı oyuklarından ulaşılabilen iki galeri mevcuttur. Bu galerilerden birisi hayli kısadır ve Kaktüs Galerisi adını taşımaktadır. Bu galeride Éliette Brunel'in dışardaki ekip üyelerine çağırmadan önce baktığı ve Chauvet ve ekibinin de gördüğü ilk mağara resmi olan bir kaya üzerinde çizilmiş küçük kırmızı bir mamut betimi yer almaktadır.

Diğer galeri çok daha büyüktür ve çok sayıda odaya açılmaktadır. Bu galeri Kırmızı Paneller Galerisi olarak bilinmektedir zira bu alanda bulunmuş resimlerden büyük bölümü doğu yönündeki duvarın üzerinde yer alan panele çizilmiş durumdadır ve kırmızı renklidir.

Kırmızı Paneller Galerisinden sonra sola dönülerek (batı yönünde) mağara sisteminin ikinci bölümünün başlangıcı olan Mum Galerisine ulaşılmaktadır. Mum Galerisinden sonra mağarayı keşfeden üçlüden üçüncüsü olan Christian Hillaire'den adını almış olan Hillaire Odası yer almaktadır. Bu oda yaklaşık otuz metre çapındadır –yaklaşık otuz metre genişliğindedir– tavanı da neredeyse otuz metre yüksekliğindedir. Odanın içinde çok sayıda mağara resmi yer almaktadır, bu resimlerden bir bölümü üst üste binmiştir, bu durum bize resimlerin farklı zamanlarda çizildiklerini göstermektedir. Bu arada merak eden varsa diye söylüyorum, bu resimlerin büyük bölümü kalsiyum karbonatla kaplanmıştır, bu nedenle de sahte olmaları imkânsıza yakındır.

Hillaire Odasından sonra iki seçeneğiniz var: batıya yönelmeniz halinde tavandan düşmüş bir taşın üzerine özenli bir şekilde yerleştirilmiş ayı kafatasının bulunduğu Kafatası Odasına ulaşılmaktadır. Kafatası Odasından sonra ise Çapraz Tarama Galerisi yer alır, bu galeride kayaların üzerine büyücek bir at çizilmiştir.

Batıya gitmek yerine Hillaire Odasından kuzey yönüne giderseniz, Megaloceros Galerisine ulaşırsınız. Bu galeride birkaç gergedan çizimi yer almaktadır, ancak galeri adını devasa boynuzlara sahip soyu tükenmiş bir geyik türü olan megalocerostan almaktadır. Megaloceros türünün en büyük üyesi ortalama bir insandan çok daha uzundu ve İrlanda elki, İrlanda geyiği ya da büyük geyik olarak bilinmekteydi.

2016 yılının başlarında Fransız araştırmacılar özellikle megalocerosların çevrelediği püskürtme biçimindeki çizimin muhtemelen yakınlarda patlamakta olan bir yanardağın betimi olduğunu öne sürdüler. Mağaranın farklı yerlerinde buna benzer betimler yer almaktaydı ve bu betimlerin sırrı çözülebilmiş değildi, ancak günümüzde bu çizimlerin tamamının mağaradan sadece otuz beş kilometre uzaklıkta yer alan ve on dokuz bin ila kırk üç bin yıl önce patlamış Bas Vivarais volkanik alanına ait betimler olduğu düşünülüyor. Bu zaman dilimi mağaranın yerleşim gördüğü zaman dilimleriyle de örtüşüyor. Eğer uzmanların yorumları doğruysa bunlar bilinen ilk volkanik patlama betimleridir.

Megaloceros Galerisinden Son Odaya erişmeniz mümkün. Bu odada bizon, gergedan, mamut ve büyük kedilerin betimlendiği mağara resimleri yer alıyor. Bu resimlerin sayısı o kadar fazla ki tüm mağarada yer alan resimlerin üçte biri bu alanda yer alıyor, bir grup resimde on altı aslanın bir bizonu avlamasının betimi görülmekte. Mağaradaki resimlerin büyük bölümüne benzer biçimde hayvanların hareket halinde ve canlı olduğu izlemini veren teknikler kullanılmış.

Son Odadan Belvedere Galerisine geçilebiliyor, bu galeride mağara resimleri yer almıyor, sadece Son Odanın sol duvarına bakabileceğiniz küçük bir delik var. Diğer yandan ilerlendiğinde ise Kutsal Eşya Odasına ulaşılıyor, bu alanın duvarlarında at, büyücek bir bizon yine büyücek bir kedi ve gergedan çizimleri, yumuşak kilden zemininde ise çok sayıda

hayvana ait iz yer alıyor. Bu noktadaysa mağara sistemi sona eriyor, en azından bildiğimiz kadarıyla.

2015 yılı nisan ayının sonlarında Chauvet mağarasının replikası açıldı. 55 milyon avroya malolan (yaklaşık 63 milyon dolar) mağara ziyaretçilerin orijinal mağarada yer alan duvar ve kayalardaki inanılmaz görselleri görebilmesine olanak tanıyor. Her bir çizim orijinalinin bire bir replikası olup bilimsel ve sanatsal teknikler, dijital görseller ve üç boyutlu modeller kullanılarak üretilmiş durumda. Orijinal mağaranın kireçtaşı duvarları betondan, sarkıt ve dikitler ise reçineden üretilmiş. Söylenilenlere göre sonuçta şahane bir iş çıkmış ortaya.

Her üç mağara da –Lascaux, Altamira ve Chauvet– ziyaretçilere kapalı ancak bu mağaraların replikaları orijinallerinden daha çok ziyaretçi çekiyor ya da çekebiliyor. Örneğin en çok ilgi gördüğü dönemde dahi Altamira Mağarası yıllık yüz elli bin ziyaretçi çekebilmişken replikasının iki yüz elli bin ziyaretçi tarafından ziyaret edildiği bildiriliyor.

Belki de bu durum Mısır'da Kral Tut'un mezarı örneğinde olduğu gibi daha çok replikanın üretilmesini teşvik eder, zira turistlerin ziyaret ettiği çok sayıda arkeolojik alan ziyaretçi kabul etmekle korumacı olmak arasında bir tercih yapma sorunu yaşıyor. Bu tür alanların Disneyland benzeri bir yaklaşımla pazarlanması yerine bu tür birebir replikalarının üretilmesi çok sayıda insanın bu harikaları görebilmesini sağlıyor, böylece alanlar kısmen de olsa korunmuş oluyor ve gelecekte yapılacak bilimsel çalışmalara olanak tanınıyor.

Mağara sanatı üzerine çok şey yazıldı çizildi, Üst Paleolitik Dönemde resim üretiminin nedenlerine ilişkin savlar ortaya konuldu, ancak bildiklerimizden çok daha fazlası keşfedilmeyi bekliyor. Bundan otuz beş bin yıl önce insanların el becerilerinin inanılmaz ölçüde gelişmiş olduğunu, sanat ve dini anladıklarını ve de bize benzer yönlerinin sandığımızdan fazla olduğunu anlayabiliyoruz.

Prehistorya arkeolojisinin birkaç milyon yıl önce Tanzanya'daki Laetoli'de küllere ayak izlerini bırakmış olan üç kişiden tutun da daha yakın akrabalarımızın Fransa ve İspanya'da mağara duvarlarına çizdikleri resimlere dek uzanan bir zaman dilimi içerisinde insansı tarihinin kesitlerine bakabilmemize olanak sunduğu açık. Bu bağlamda, insan ailesinin ağacını bir çalıdan ziyade gezegende eşzamanlı olarak çok sayıda insansı türünün var olduğunu ifade eden bir ağaç olarak tahayyül edebiliriz. Elli bin yıl önce insan ve Neanderthallerin Avrupa'da bir arada yaşadıklarını biliyoruz. Örneğin burada değinmemiş olsam da Asya'da Denisovanlar, Flores adalarında Hobbitler, hatta genetik uzmanları haklıysa henüz tanımlanmamış türler de bu gen havuzuna eklenebilir. İnsanlar ancak yirmi beş bin yıl önce yaşayan tek tür olarak kaldı, diğer türlerin bilgisi ise DNA'mızda yer alıyor. Bu hızla gelişen bir araştırma alanı, keşif sayısı arttıkça sıradaki keşfin ne olduğunu öğrenmek ilginç olacak.

7

Bereketli Hilalin İlk Çiftçileri

Bazı alanlar keşifleriyle birlikte tüm dünyada manşetleri süslemeye başlar, bazı alanlar bala üşüşen sinekler misali saçma sapan teorileri üzerine çeker, bazı alanlar içinse her ikisi de söz konusu olabilir. 2007 yılında günümüz Türkiyesi'nde on bir bin yıldan daha eskiye tarihlenen Göbekli Tepe isimli bir alanda kazılar başladı. 2010 yılında bu alan Ancient Aliens bölümüne konu edildi.

Çeşitli anlatımlara göre Göbekli Tepe 1983 yılında bir çiftçi tarafından keşfedilmiştir. Çiftçi tarlasında işlenmiş bir taş bulmuş ve bölgedeki müzeye götürmüştür. 1960'lı yıllarda bölgede Chicago Üniversitesinde çalışan olan arkeologlar tarafından yüzey araştırması yapılmıştı. Bu arkeologlar civarda buldukları kırık taş levhaların muhtemelen mezar taşları olduğunu düşünmüş ve alanı ortaçağa ait bir mezarlık olarak işaretleyip bir kenara bırakmışlardı. Bu nedenle de çiftçinin keşfi başlangıçta çok da anlam ifade etmiyordu.

1993 yılında ise Alman bir arkeolog olan Klaus Schmidt çiftçinin bulduğu taşı gördü ve yaklaşık bir yıl sonra alanı yeniden inceledi. Schmidt'in işleri yoluna koyması on yıl sürmüştü, bu nedenle alandaki kazılar 2007 yılına dek başlayamadı. Kısa süre sonra Göbekli Tepe'nin MÖ 9600'lü yıllara tarihlenen ve daha önce rastlanmamış dini inanç kanıtları sunan Çanak Çömlek Öncesi Neolitik döneme ait en eski alanlardan birisi olduğu ortaya çıktı. Schmidt alandaki kazıları 2014 Haziranında yüzerken geçirdiği kalp krizi kaynaklı zamansız ölümüne dek yedi yıl boyunca yürüttü.

Neolitik Dönem ya da Yeni Taş Çağı (Yunanca "yeni" anlamına gelen *neos* ve "taş" anlamına gelen *lithos* sözcüklerinin birleşiminden meydana gelmektedir) eski Yakındoğu'da yaklaşık on iki bin yıl önce, MÖ 10.000'li yıllarda başlamıştır. Bu çağın yaklaşık dört bin yıl süren ilk kısmında bildiğimiz anlamda çanak çömlek icat edilmemiştir, bu nedenle de bu döneme Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Dönem adı verilmektedir.

Bu dönemden bahsederken tamamen yeni bir yaşam biçiminin başlangıcına tanıklık etmesi nedeniyle Neolitik Devrime de değiniriz. Bu dönemde hem taştan yapılmış araç gereç değişime uğradığını –zaten bu döneme Yeni Taş Çağı adı verilmesinin nedeni de budur– hem de Basra Körfezinden başlayarak Türkiye-Suriye sınırına uzanan buradan da günümüzde İsrail topraklarına dek Akdeniz sahil şeridini takip eden Bereketli Hilal adı verilen bölgede buğday, arpa, koyun, keçinin de dahil olduğu bitki ve hayvanların evcilleştirildiğini görürüz.

Bu devrim sırasıyla her şeyi değiştirmiştir. Göçebelik yerine yerleşim kurabileceğinizi ve sabit yaşama geçebilecek kadar yiyeceğe sahip olduğunuzu hayal edin. Tüm yıl yetecek kadar yiyeceğiniz olduğunu bu nedenle de çocuk yapmaktan korkmadığınızı ve nüfusunuzun arttığını hayal edin. Barakalarınızın önce köy, sonra kasaba daha sonra da kent olacak

sayıya ulaştığını, nihayetinde de toplumunuzun karmaşık yapıya sahip olduğunu, bu nedenle de yasa, hesap ve yazıya ihtiyaç duyduğunuzu hayal edin. Tüm bu gelişmeleri hayvan ve bitkileri evcilleştirmiş olmamıza borçluyuz, hatta bazılarına göre şiddet, sosyal adaletsizlik ve diğer eşitsizlikleri de aynı şeye borçluyuz.

Tarım ile bitki ve hayvanların evcilleştirme sürecinin neden Neolitik dönemde bu bölgede başladığına ilişkin çok sayıda teori ortaya koyulmuş durumda. Bu teorilerden bazıları Avustralyalı arkeolog V. Gordon Childe, araştırmalarını Chicago Üniversitesinde yürütmüş olan arkeolog Robert Braidwood, University of Michigan mensubu antopolog Henry Wright ve Danimarkalı tarım ekonomisi uzmanı Ester Boserup gibi çok ünlü akademisyenlere ait. Bu akademisyenlerin önerileri, insanların vahalara yerleşmelerine ve evcilleştirilebilecek hayvan ve bitki türlerini keşfetmelerine neden olan ve MÖ on bin ila dokuz bin yıllarında gerçekleşmiş olması muhtemel bir iklim değişikliğinin, hayvan ve bitkilerin evcilleştirilmesini hem gerekli hem de mümkün kılan aşırı nüfus artışı, doğal kaynakların aşırı kullanımı ve diğer olayların bu duruma neden olduğunu savlıyor.

Göbekli Tepe eski Yakındoğu'da anıtsal mimarinin bilinen ilk örneklerinin görüldüğü alandır. Günümüze dek arkeologlar birisi yirmi metre çapında olmak üzere farklı boyutlarda beşten fazla çemberi gün yüzüne çıkarmıştır. Bu çemberler oldukça etkileyicidir, hatta yayımlanmış farklı fotoğraflarda göründüklerinden çok daha etkileyicidir.

Dikili taşların büyük bölümü hayvan betimleri de dahil olmak üzere figür ve sahnelerle bezelidir. Bu taşlar arkeologların, sıradan insanların ve inanılması hayli güç teorileri ortaya atanların da aralarında bulunduğu çok sayıda insanın ilgisini çekmeyi başarabilmiştir. Bu hayvanlar arasında kertenkeleler, akrepler, boğalar, aslanlar, akbabalar, köpek ya da kurt olması muhtemel hayvanlar ve çok sayıda farklı

tür yer almaktadır. 2015 Yılı yazında ortaya atılan bir sava göre ise bu çizimlerden bazıları piktograf olabilir –yani yazının icadından beş bin yıl önce hikâye anlatan görseller– Schmidt'e göre, yer radarı gibi uzaktan algılama teknikleriyle tespit edebildiği ve henüz toprak altında bulunan en az on altı taş çemberi daha mevcuttur. Günümüze dek kazılan her bir çemberin içinde çok sayıda dikili taş vardır, bu dikili taşlardan büyükçe olan ikisi ortada yer almaktadır ve T şeklindedir, görece küçük diğer taşlar ise bu taşların çevresine dizilmiştir. Büyük taşlar yaklaşık beş beş buçuk metre uzunluğundadır.

Göbeklitepe sakinlerinin bu alanda ne yapmaya çalıştığı henüz anlaşılmamış olsa da Schmidt bu alanın kutsal bir alan olduğuna ve belki de insanlar tarafından inşa edilmiş en erken mimari kutsal alan olarak kabul edilebileceğine inanmaktaydı. 2008 yılında *Smithsonian* dergisinde bu alanın dünyanın ilk tapınağı olması ihtimali üzerinde duran bir makale yayımlandı, 2011 yılında ise *National Geographic*'de yayımlanan bir makalede 'tapınma güdüsünün medeniyeti ateşledi" denilmekteydi.

Bu makalede Göbekli Tepeyi inşa edenlerin 'tekerlek ve yük hayvanı olmaksızın 16 ton ağırlığında taşları kesebildikleri, şekillendirebildikleri ve kilometrelerce uzağa taşıyabildikleri'ne vurgu yapılmakta, bu alanı inşa edenlerin yazı, metal ve çömlekçiliğin olmadığı bir dünyada yaşamlarını sürdürdüklerine işaret edilmekteydi.

Bizim açımızdan ise Göbekli Tepe'nin Bereketli Hilalin kuzey ucunda yer alması ve o zamandan günümüze ulaşmış en erken alanlardan birisi olması önem taşımaktadır. Bölgede ele geçirilen ve incelenen binlerce hayvan kemiği bölge sakinlerinin başta ceylanlar ve kuşlar olmak üzere av hayvanlarını avladıkları ve tükettiklerini göstermektedir, bu durumda bölge sakinleri evcilleştirmeyi öğrenmeden hemen önce bölgeye yerleşmiş olmalıdır.

Yukarda da ifade ettiğim gibi uzun süredir insanların yerleşik hayata geçmesinin hayvan ve bitkileri evcilleştirmeleriyle mümkün olduğuna inanılmaktaydı ancak Göbekli Tepe benzeri alanlar bize aksini söylemektedir. Bu tür bir alanda çok sayıda insanın toplanması, taş çemberler inşa etmeleri, dikili taşları işlemeleri ve benzeri faaliyetlerde bulunmaları için geleneksel avcılık ve de toplayıcılık yönteminin yeterli gelmemesi nedeniyle, beslenmek için başka yollar aramaya başlamış olabilirler. Bu nedenle Göbekli Tepe çok önemli bir alandır, ancak arkeolojik çalışmalar oldukça erken bir safhadadır. Yeni kazı başkanının yönetiminde önümüzdeki yıllarda bu alanın adını duymaya devam edeceğiz.

Bu arada Göbekli Tepe'nin ne olmadığına da değinmek durumundayız. Göbekli Tepe Cennet Bahçesi değildir, bazı gazete haberlerinin aksine Schmidt de hiçbir zaman olduğunu iddia etmemiştir. Bu alanın İncil'de betimlenen Devler ya da Gözcülerle ilgisi yoktur, 2014'te basılan bir kitapta savlandığı gibi Buzul Çağının sonunda gerçekleştiği düşünülen küresel bir felaketle de uzaktan yakından ilgisi yok.

Göbekli Tepe mevcut haliyle arkeologların incelemekte olduğu Neolitik alanlar arasında en ilgi çekici olanlarından birisidir. Bu alan muhtemelen en erken din pratiklerine ışık tutacaktır, insanların yerleşik hayata geçtiği ve hayvan ve bitkileri evcilleştirmeye başladığı döneme ışık tutacağı ise kesindir. Bu bağlamda Göbekli Tepe'yle birlikte son derece etkileyici iki alana daha değinmemiz gerekir, günümüzde Türkiye sınırları içersinden yer alan Çatalhöyük ve Ölü Deniz yakınlarındaki Batı Yakasında yer alan Eriha.

Eriha çoğu insana, kutsal kitap anlatısına göre Mısır'dan Çıkış'ın ardından Kenan diyarını işgal eden Yeşua ve İsrailliler hikâyesinden ötürü tanıdık gelecektir. Arkeoloji ile bu hikâye arasında hayli garip bir ilişkiler yumağı olsa da aslında İncil kökenli bu hikâyenin doğru olup olmadığına gösterilen ilgi Neolitik Dönem Erihası'nın keşfinin yolunu açmıştır.

Eriha ıssız çölün ortasında bir vahanın içinde yer almaktadır. Bölgedeki su kaynakları hem içme hem de sulama açısından yeterlidir, böylece insanlar bu bölgede hayatta kalabilmiş hatta gelişebilmişlerdir. 1930-1936 yılları arasında John Garstang isimli ünlü bir Britanyalı arkeolog Eriha'da kazı çalışması yürütmüştür. Ortaya çıkardıklarından yola çıkarak, höyükte bulduğu katmanlardan birisini Yeşua ve İsraillilerin ele geçirdiği kent olarak tanımlamıştır, ancak savı hemen sorgulanmaya başlamış ve bulduğu alandaki seramiğin tarihlemesinin yanlış olduğu, bu nedenle de Garstang'ın her şeyi yanlış yorumladığı öne sürülmüştür.

John Garstang bunun üzerine bulduğu seramiklerin yeniden incelemesi için Eriha'nın biraz kuzeyinde yer alan Samiriye'de kazı yapan ve Mortimer Wheeler ile çalışmış genç bir arkeolog olan Kathleen Kenyon'ı davet etmiştir. Kenyon kesin bir cevaba ulaşacak kanıt olmadığına ve alanda kazı çalışmasının devam etmesi gerektiğine kanaat getişrmiştir ki hemen hemen her arkeolog bu durumda aynı kararı verecektir.

Böylece 1952 yılında Kenyon, Eriha'ya dönmüş ve kendisi kazı çalışmalarına başlamıştır. İşgalin dört dönemi ve seviyesini belgelemek amaçlı tabakalanma çalışması beklendiğinden daha karmaşık çıkmıştır. Höyüğün bir kısmının tamamında yürüttüğü kazı çalışmasının ardından belirlediği kesitlerin çizimleri duvar, zemin, yıkıntı ve diğer arkeolojik kalıntıların iç içe geçtiğini göstermektedir.

Bu noktada yıllar önce Eriha'nın batısında Tell el-Hesi adı verilen bölgede kazı yaptıkları sırada jeolojiden ödünçlenerek William Matthew Flinders Petrie ve Frederick Jones Bliss tarafından arkeolojiye kazandırılan tabakalanma yöntemine de değinmek gerekir. Bu ikili özellikle de Eriha'nın da dahil olduğu Ortadoğu'da tell adını verdiğimiz insan yapısı höyüklerde eski şeylerin yeni şeylerden daha aşağı tabakalarda yer aldığını savunmuşlar ve Kenyon'ın da Eriha'da deneyimlediği

üzere bir alanın tabakalanmasının oldukça karmaşık olabileceğini ifade etmişlerdir.

Kenyon Garstang tarafından bulunmuş olan tahrip edilmiş katmanın Yeşua'dan bin yıl öncesine tarihlendiğine ilişkin kendisini ve akademik dünyanın büyük bölümünü ikna edebilecek –daha çok da seramiklerden oluşan– kanıtlara ulaştı, bu kentin kalıntıları Geç Bronz Çağa değil, Erken Bronz Çağa tarihlenmekteydi. Ayrıca Kenyon'a göre kent MÖ ikinci binyılın ortalarında halihazırda terk edilmiş durumdaydı, Yeşua ve İsrailliler bölgeyi işgal ettiklerinde tamamen harabe halde değilse bile boş ve ıssız olmalıydı.

Kenyon Eriha kazısı sırasında Neolitik tabakalarda duvar, yapı ve mezarlar buldu ve bu bölümde bunların üzerinde duracağız. MÖ 7500'lü yıllarda Eriha'nın azami nüfusu iki ya da üç bin civarında olmalıydı. Bu zaman dilimi Göbekli Tepe'den yaklaşık iki bin yıl sonrasına denk düşmekteyken, halen Çanak Çömlek Öncesi Neolitik dönem sınırları içinde kalır. Kent kalın taş bir surla çevrilmiştir, bu saptama arkeoloji literatüründe Eriha'nın bilinen surla çevrili ilk kent olarak kabul edilmesiyle sonuçlanmıştır.

Aynı seviyede Kenyon sözde Eriha Kulesi adı verilen yapıyı da gün yüzüne çıkarmıştır. Kule yaklaşık yedi metre doksan iki santimetre yüksekliğinde ve temel seviyesinde dokuz metre genişliğindedir. İşlenmemiş orta büyüklükte taşlar kullanılarak inşa edilmiştir, dardır ve zeminden üst katmanlara kadar uzanan bir iç merdiven barındırmaktadır. Kule, hasat edilen ürünlerin ihtiyaç duyulacağı zamana dek depolandıkları bir depolama birimi ya da antik tipte bir tahıl ambarı olarak kullanılmış olabilir, bu yapının kenti korumak üzere kullanılan savunma amaçlı bir yapı olabileceği de düşünülmektedir. Bazı akademisyenler yapının daha sosyal bir işlevi olabileceğini, hatta astronomik gözlemler için kullanılmış olabileceğini savunmaktadır.

Bu dönemde Eriha sakinleri ölülerini yaşadıkları evlerin tabanının altına gömmekteydi. Kenyon neredeyse üç yüz gömüye ulaşmıştı, asıl ilginç olan MÖ 6000'li yıllara dek bin yıl sürecek olan Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B aşamasında kafataslarıyla yaptıklarıydı.

Eriha'da ve Yakındoğu'daki çok sayıda yerde bu dönemde bölge sakinleri kafatasını kafayı kesmelerine gerek olmayacak biçimde vücut çürüdükten sonra çıkarırlar, alt çeneyi kafatasından ayırırlar ardından da kalan bölümü kille kaplarlardı. Özünde, yaptıkları iş yüzün etli kısmını yeniden oluşturmaktı. Bir zamanlar gözlerin bulunduğu göz çukurlarına da deniz kabukları yerleştirilirdi, böylece daha canlı bir görünüm sağlanır, ardından da kafatası evlerinin oturma odası gibi görünür bir yere konulurdu.

Alçı kafatası, Eriha

Bu uygulamanın bir tür atalara tapım eylemi olarak değerlendirilebileceği düşünülmektedir, ancak bu uygulama-

yı yapma nedenlerini anlattıkları kayıtlar bulunmadığı için kesin amacını bilemiyoruz. Bana göre amcam Fred'in ya da vefat etmiş annem ya da babamın kafatasının oturma odasının köşesinde durması ve olan biteni izlemesi fikri çok garip ve korkutucu, ancak benim de yemek odamın bir köşesinde rahmetli annemin resmi duruyor değil mi?

Günümüzde bile bu kafataslarına şaşırıyoruz, bazılarımız ise şaşırmakla kalmıyor. Sanatçı Damien Hirst bu tür bir kafatasını yaptığında Eriha'da bulunan bir kafatasının ve Hirst'in 2007 yılında yaptığı kafatasının fotoğraflarını yan yana koyarak öğrencilerime gösterdim. Bu iki kafatasının birbirine az çok benzediği ancak Damien Hirst'ün yaptığının muhtemelen biraz daha pahalıya malolduğu konusunda uzlaştık zira bu kafatası altı bin sekiz yüz mükemmel elmas ve platin kullanılarak üretilmişti. Sadece kullanılan malzemenin maliyeti 14 milyon pound (yaklaşık 22 milyon dolar) olsa da hayli indirimle, sadece 50 milyon pounda satışa sunulmuştu.

Yakınlarda İtalyan ve Filistinli arkeologlardan oluşan ortak bir ekip 1997-2000 yılları arasında Eriha'da kazı çalışmaları yürüttü ve Orta Bronz Çağa tarihlenebilecek büyük bir aşağı kent de dahil olmak üzere hayli ilginç bilgilere ulaştılar. Kazı yapılan bölgede güvenlik sorun haline geldiğinde kazı çalışması dursa da 2008 yılında alana döndüler ve bu tarih itibariyle çalışmalar devam ediyor.

Bu bölümde ele alacağımız son alanda da Eriha'da bulunanlara benzer iki adet kafatası bulundu ancak burası daha başka şeylerle ünlenmiş durumda. Söz konusu alan Eriha'dan hemen sonra, Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B döneminde MÖ 6500-5600 yılları arasında en parlak dönemini yaşamış olan ve günümüzde Türkiye sınırları içerisinde yer alan Çatalhöyüktür.

Alanda kazılar Brintanyalı arkeolog James Mellaart başkanlığında 1960'lı yılların başında başladı. Mellaart, üç bin

ila sekiz bin nüfusa sahip inanılmaz bir köy ya da küçük kasabada yer alan yaklaşık yüz altmış evi gün yüzüne çıkardı.

Bu tek katlı evler birbirine bağlıydı, bir duvar iki evi birbirinden ayırmaktaydı. Duvarlar kerpiç tuğladan örülmüştü ancak tuhaf bir şekilde evlerin hiçbirisinde kapı ya da pencere mevcut değildi. Evler birbirine bitişik halde inşa edildiğinden cadde ya da sokak aralarına da rastlanmıyordu.

Kapı, pencere, yol ya da sokak arası yoksa bu insanlar evlerine nasıl girebiliyordu ki? Bu sorunun cevabının merdiven olduğunu düşünüyoruz. Merdivenle evin damına oradan da yine merdivenle içine giriliyordu. İnsanlar bir şekilde evlerine ulaşabildiğine göre cevap bu olmalı yaşam alanı için hayli değişik bir çözüm. Evlerini neden bu şekilde inşa etmek durumunda kalmış olabilirler?

Bu sorunun cevabıysa evlerin birisinin duvarında yer alan resimdedir. Resimde muhtemelen boynuzları da olan devasa bir hayvanın birkaç tane atın eşlik ettiği kendisine göre küçük boyutlu insanlar tarafından avlanmasının betimi yer almaktadır. Sanatçının perspektiften pek de anlamadığı açıktır, aksi halde yaban domuzuna ya da –daha muhtemel olarak– boğaya benzeyen bu hayvan devasa olmalıdır. Hayvan resimde görüldüğü kadar büyük olmasa da köyde dolaşan devasa vahşi hayvanların varlığına işaret etmektedir. Köylülerin bu devasa hayvanlardan korkmuş olmaları ve kendilerini korumaya çalışmaları şaşırtıcı değil. Evlerinin neden kapı ve penceresinin olmamasını da açıklıyor bu durum, hayvanların evlere ulaşamaması için. Yerleşimin sakinleri hayvanların kullanamayacağı merdivenleri kullanarak geceleri yırtıcılardan uzak duruyorlar ve hayatta kalabiliyorlardı. Kapı ve pencerelerin olmamasını daha iyi açıklayan başka bir sav mevcut değildir.

Mellaart bu resmi 1960'larda sürdürdüğü kazılarda buldu ancak ne yazık ki tabiat güçlerinden koruyamadı, bu nedenle de resim günümüzde iyi durumda değil. Mellaart başka re-

simler de buldu, bu resimlerden birisinde üzerinde sadece peştemal bulunan kocaman adamlar koşarken betimlenmiş. Bir diğerindeyse üst kısımda göze hoş gelen geometrik şekiller yer alırken altta kırmızı bir zemin üzerinde beyaz eller yer alıyor. Bu beyaz eller, çocukların kreşte ellerini bir kâğıda çizdikten sonra içini boyamalarını hatırlatıyor. Bu insanlar da kırmızı zemin üzerine beyaz boyayla aynısını yapmışlar.

Diğer resimlerde de av betimleri yer alıyor, bu betimlerden birisinde çok sayıda minik insan kocaman boynuzları olan büyükçe bir geyik, antilop ya da benzeri bir hayvanı avlıyorlar. Çoğu tek bir evin aynı odasında bulunan bu resimlerin tamamında hayvanlar onları avlamakta olan insanlardan çok daha büyük boyutlarda çizilmiş. Bu durum hayvanların gerçekten devasa olmasından ziyade insanlar açısından önemine işaret ediyor olabilir.

Başka bir açıdan köyün sakinlerinin boğalara takıntılı olduklarını söyleyebiliriz. Boğaları betimleyen resimlerin yanı sıra odaların bazılarında plastik ya da üç boyutlu olarak adlandırabileceğimiz heykeller bulundu. Bu heykellerden bazıları boynuzları da bulunan kilden boğa kafalarıyken diğerleri ise sadece boynuzlardı.

Boğalardan neden bu kadar etkilendiklerini açıklayabilecek kanıtımız yok. Daha sonra da değineceğimiz gibi Ege Denizinde yer alan Girit'te kendilerinden dört bin yıl sonra Bronz çağında yaşayacak olan geç Minoslular da boğalara takıntılıydı. Girit'in yerlilerinin antik Anadolu'dan geldiğine ilişkin cazip savlar ortaya atılmış olsa da aradaki zaman dilimi Çatalhöyük'te bulunan Neolitik dönem boğaları ile Knossos'ta bulunan Bronz Çağı boğaları arasında bağ kurmak bir arada düşünmek için çok geniştir.

Bir diğer duvar resminde ise doğa betimi yer almaktadır. Aslında bu manzara uzaktaki dağa köyden bakmakta olan birisinin göreceği manzaradır. Hasan Dağı denilen bu devasa dağ bir yanardağdır ve Çatalhöyük'te bulunan obsidyen

araç-gerecin büyük bölümünün kaynağıdır. Resimde dağın önünde küçük küçük kareler de betimlenmiştir, sanatçı belki de kendi köyünü, yani Çatalhöyük'ü betimlemektedir. Bu betimde yanardağın patlıyor olduğu düşünülmektedir, en azından bir grup akademisyen böyle düşünmektedir.

Bir başka betimde ise akbabaya benzeyen devasa kanatları olan kuşlar yerde yatan bir insana saldırmaktadır. Bu betim, etin leşçiller tarafından tüketilebilmesi böylece geri kalan iskeletin gömülebilmesi için ölülerin bedenlerinin kasti olarak açıkta bırakıldığına ilişkin hipotezlerin ortaya atılmasına neden olmuştur.

Aslnda Mellaart ve ardılı Stanford Üniversitesinden Ian Hodder Kathleen Kenyon'ın Eriha'da bulduklarına benzer biçimde, evlerin tabanının altına gömülmüş iskeletler bulmuştur ancak bu mezarlarda bulunan iskeletlerden bir bölümünün tüm parçalarıyla eksiksiz olarak konduğu anlaşılıyor olsa da buraya gömülmeden önce etlerinin yenilip yenilmediğini saptamak çok zordur.

Hodder 1993 yılında kazılara yeniden başlarken beraberinde çok sayıda yeni fikri de getirmiştir, bu fikirler arasında Mellaart'ın düştüğü hataya düşüp buluntuları doğanın tahribatına maruz bırakmamak adına kazı alanının üzerine genişçe bir çatı inşa etmek de vardır. Kendisi kazı için para toplayabilmek adına yaratıcı yöntemler de benimsemiştir, Birleşik Devlerler'de futbol ya da basketbol stadyumlarına sponsor isminin verilmesine benzer biçimde büyük yerli bir bankayla anlaşma imzalamış ve başka alanlarda daha önce tanık olmadığımız üzere IBM, Pepsi, British Airways ve Shell gibi kurumsal sponsorlardan destek almıştır. Hodder 1997 yılında İstanbul'da 2010 yılında·ise Şangay'da World Expo'da düzenlenen moda şovlarına modellerin Neolitik dönemden ilham alınmış kıyafetleri içinde kedi yürüyüşü yapmadan önce içinden çıkabilecekleri büyükçe bir Çatalhöyük replikası inşa ettirerek katkıda bulunmuştur.

Hodder bu kazıdan önce daha çok kuramsal arkelojiye getirdiği yaklaşımlarla bilinmekteydi. Stanford'dan önce İngiltere'de Cambridge Üniversitesinde profesör olarak görev yapmaktaydı. Hodder, Michael Shanks ve Christopher Tilley ile birlikte aşağıda da özetle değineceğimiz post süreçsel arkeolojinin ilk adımlarını atmıştır.

1960'lardan itibaren Lewis Binford isimli Amerikalı arkeolog Yeni Arkeoloji de denilen süreçsel arkeoloji yaklaşımını geliştirmiştir. O zamana dek arkeoloji ve arkeolojik yayınlar betimleyici nitelikteydi, yani dönemlerine, bulundukları yere, hangi kültüre ait olduklarına ve biçimlerine göre keşif, alan ve insanlar betimlenmekteydi. Binford arkeolojinin daha antropolojik ve daha bilimsel olmasını istiyordu. Bu bağlamda 1950'lerin sonlarında diğer Amerikalı arkeologların başlattığı trendi takip etti ve 'arkeoloji ya antropolojidir ya da hiçbir şeydir' sözüyle ünlü oldu.

Binford arkeolojinin bazı şeyleri betimlemesini değil açıklamasını istiyor, Einstein'in fizik alanında yaptığına benzer biçimde arkeologların da insan davranışına ilişkin evrensel yasalar ve genellemelere ulaşmasını arzu ediyor, arkeologların da daha önce yaptıklarının aksine sürdürdükleri tartışmalarda bilimsel süreçleri kullanmalarını ve nesnel davranmalarını talep ediyordu.

Binford'un görüşleri insanlar üzerinden son derece etkili olmuştu, özellikle 1960 ve 1970'li yıllarda kendisi ve öğrencileri mesajını yayabilmişti. Bu görüş Amerikalı akademisyenler arasında kabul görürken Avrupalıları o kadar da etkileyememişti, 1980'lerde ise karşı hareket ortaya çıkmıştı bile.

Bu karşı hareket de post süreçsel arkeoloji ya da post süreçsellik adını almıştır. Bu hareketin önderleri arasında Ian Hodder vardı ve halen bu konumunu korumaktadır.

Hodder ve onunla aynı fikirde olan akademisyenler bir yere kadar Binford'un bilime güvenine karşı çıkmaktadırlar.

Post süreçsel arkeolojiyi savunanlara göre insan davranışlarını kontrol edebilecek evrensel kanunlar yoktur ve bu tür bir kanun arayışında olmak saçmadır, ayrıca arkeoloji müspet bir bilim olmadığı için açık biçimde sınırları çizilmiş bilimsel yöntemler kullanmamalıdır. Hodder ve ardılları yorum ve tartışmalarda nesnel ve tarafsız olmanın gülünç olduğunu savunmaktadırlar. İnsanlar önyargıları olan canlılardır ve bu önyargıyı yorumlardan çıkarıp atmak imkânsızdır.

Yine bu bilim insanlarına göre Yeni Arkeoloji arkeolojiyi insansızlaştırmaktadır, geçmişte Büyük İskender ve Iulius Caesar gibi güçlü adamların yanı sıra kadınlar ve azınlıklar da dahil olmak üzere farklı sesler duyulmuştur, insanları ve muhtemel motivasyonlarını anlamadan geçmişi anlamlandırmak mümkün değildir. Hodder Binford'a cevaben sarf ettiği 'Arkeoloji arkeolojidir, arkeoloji tarihtir ancak arkeoloji antropoloji değildir' anlamına gelen sözüyle ün kazanmıştır. İronik bir biçimde Hodder şimdilerde Stanford Üniversitesi Anropoloji bölümünde çalışmaktadır.

Post süreçsel arkeoloji yaklaşımı halen etkisini sürdürmektedir, ancak bu bakış açısı bir takım sorunları da beraberinde getirmektedir zira bu bakış açısında her şey göreceli ve yoruma açıktır, bu yorum uzman olmayanlar tarafından da yapılabilir. Uzman olmayan kişilerin ilgisi Çatalhöyük'te de özellikle New Age ve Mother Goddess tarikatları müritlerinin bu bölgede bulunan figürinler nedeniyle bölgeyi ziyaret etmesiyle ilginç durumların ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Çatalhöyük'de bulunan söz konusu figürinler dişildir, oturur durumda betimlenmişlerdir ve cinsel istek uyandıracak hatları vardır. Avrupa'daki bazı bölgelerde ancak belirli zaman dilimlerinde görülmüş olan dişil figürinlerle benzerlik göstermektedirler. 1963-1989 yılları arasında UCLA'da profesör olarak görev yapmış olan Marija Gimbutas, bu figürinlerin yeryüzünde Doğa Ananın hâkimiyetini, doğurganlığı ve anneliği temsil ettiklerini savunmuştur.

Bu figürinlerin neyi temsil ettikleri açık değildir. Bazı figürinler doğurganlık ve anneliğin belli yönlerini temsil ediyor olabilir ancak betimlenen varlığın tanrıça olup olmadığı ve betimin nedeni bilinmemektedir. Ya bu figürinin sahibi bir kadınsa ve hamile kalmak istiyorsa? Ya da hamile kaldığı için bu figürini adamışsa? Peki ya bu ikisi de değilse? Bazı figürinlerde kadın tahta benzer bir şeyin üzerinde oturmaktadır, bir figürinde ise omuzlarına hayvan derisi atılmış gibi durmaktadır. Bu betim tanrıçanın kendisi değil de kraliçe ya da rahibenin betimlendiğine işaret ediyor olabilir. Gimbutas'ın kuramı evrensel olarak kabul görmüş olmasa da Çatalhöyük halen Ana Tanrıça turlarına tanıklık ediyor.

Salt bu bölümde ele aldığımız üç alandan hareketle değerlendirildiğinde dahi Neolitik dönem hayli ilginç bir dönemdir. Bu dönemde inanılması güç bir dönüşüm gerçekleşmiştir ancak halen bu dönüşüm hakkında tam olarak bilgi sahibi değiliz. 1990'ların ortalarından günümüze dek Göbekli Tepe'den elde edilen buluntular, Çatalhöyük ve Eriha'dan çıkarılanlar halen öğreneceğimiz çok şey olduğunu göstermektedir. Gelecekteki keşifler Neolitik döneme ilişkin bilgimizi ve algımızı kesinlikle değiştirecek, muhtemelen hayvan ve bitkilerin neden o dönemde Bereketli Hilal adı verilen bu bölgede evcilleştirildiğine daha net bir cevap bulacağız.

3. Kısım

Bronz Çağı Ege'sini Kazmak

8

İlk Yunanları Ortaya Çıkarmak

'Troia Kâşifi' Heinrich Schliemann Miken arkeolojisinin babası olarak da bilinmektedir. Bu durumun nedenini anlamak da zor değildir, 1870-1873 yıllarında Türkiye'deki Hisarlık'ta kazı çalışması yaptıktan ve Troia'yı bulduğunu dünyaya duyurduktan sonra, karşı tarafta Menelaos, Odysseus ve Troialılara karşı on yıl boyunca savaş vermiş diğer Mikenleri ve Agamemnon'u aramaya karar vermiştir.

Schliemann Hisarlık'ta yürüttüğü kazı çalışmasına ara vermiş, krallar kralı ve Troia'da Yunan işgal gücü lideri Agamemnon'un bir zamanlar hükmettiği söylenen Yunanistan Peloponnesos'ta yer alan Mykenai kentini aramaya koyulmuştur. Mykenai'ı bulmak Troia'yı bulmaktan çok daha kolay olmuştur zira bölgede günümüzde yer alan köy Yunanca *Mykēnē* olan aynı adı taşımaktadır ve kentin girişinde yer alan ünlü Aslanlı Kapının kalıntıları toprağın üzerindedir, halen kısmen de olsa görülebilmektedir.

Schliemann kent içerisinde Agamemnon'u nerede araması gerektiğini bildiğini düşünüyordu. Homeros'tan MÖ beşinci yüzyılda Sophokles, Aiskhylos ve Euripides'in yazdığı oyunlara dek Antik Yunan kaynaklarında Agamemnon'un Troia'da on yıl savaşıp yurda döndükten sonra öldürüldüğü bilgisi yer almaktaydı. Homeros'a göre (*Odysseia* IV. 524–35), Agamemnon bir festival sırasında yemek masasında daha geç kaynaklara göreyse banyo yaparken karısı Klytaimnestra ve karısının sevgilisi Aigisthos tarafından öldürülmüştü. Kendisiyle birlikte adamları da öldürülmüştü.

MS 2. yüzyılda Roma döneminde Yunanistan seyahatinde gördüklerini yazan Pausanias isimli ziyaretçi Agamemnon ve adamlarının Mykenai kenti içine gömüldüklerini aktarmaktadır. Pausanias mezarların yerine ilişkin kesin bilgi vermemektedir, bu nedenle de Schliemann çıkarım gücüne güvenmek zorunda kalmıştır.

Schliemann, 1874 Şubatında adeti olduğu üzere izni olmaksızın kazı yapmaya devam etmekteyken alanda bazı keşif çalışmaları yürüttü. Çalışmalarını "Alanı yoklamak ve nereyi kazacağımı belirlemek için alanın farklı kısımlarında otuz dört tane kuyu açtım" şeklinde ifade etmiştir. Bir diğer deyişle –daha önce ele aldığımız bir tekniği kullanarak– gerçek kazı başladığında hangi alanda yoğunlaşması gerektiğini saptayabilmek adına alanda sondajlar açmıştı. Bu çukurlardan bazılarında ilginç sonuçlara ulaşılmıştı ancak en önemlilerinin Aslanlı Kapının yakınlarına açtığı çukurlar olduğu anlaşılmıştı. Schliemann bu kısımda yontulmamış mezar taşlarına benzer levhaların" yanı sıra dişi idoller ve küçük figürinler gibi pek çok buluntuya ulaştığını aktarmaktadır.

1876 Ağustosunun başlarında başlangıç olarak 63 işçiyle alana döndüğü zaman bu ekibin üçte ikisini Aslanlı Kapının on iki metre yakınında bulunan kısmı kazmak üzere görevlendirmiştir. Bu ekibe otuz dört metre uzunluğunda ve otuz dört metre genişliğinde devasa bir alanı kazmaları söylen-

mişti. İki hafta içinde bu alanı kazan işçi sayısı 125'e çıkarıldı, alanda mezarlardan oluşan bir halka buldular, mezarların başında savaşçı ve av sahneleri betimleri yer alan kırık mezar taşlarıyla işaretlenmiş beş derin kuyu yer alıyordu. Bu alan günümüzde A Mezar Halkası olarak bilinmektedir.

Schliemann'ın bulduğu kuyular inanılamayacak kadar çok kılıç, çok sayıda altın ve gümüş obje ile diğer mezar hediyeleri barındıran çoklu gömülü çok sayıda mezara açılıyordu.

Aslanlı Kapı, Mykenai

Bu mezar hediyelerinin içinde çok sayıda ölü adamın yüzünü kaplayan altından yapılmış maskeler de vardı.

Anlatılagelen hikâyeye göre Schliemann aradığını bulduğundan o kadar emindi ki hemen Yunan kralı I. Georgios'a bir telgraf çekti ve 'Agamemnon'un yüzüne baktım' yazdı. Kral Mykenai'a koştu ve Schliemann ona bıyık ve sakalı ile üzerine bir kralın yüzünün işlenmiş olduğu harikulade altın maskeyi gösterdi. Bu maske günümüzde Atina Ulusal Arkeoloji Müzesinde bir mahfazada asılı durmaktadır.

Sorun şu ki ne o maske Schliemann'ın telgraf çekerken baktığı maskeydi ne de Krala gönderdiği mesaj o hikâyede anlatılan mesajdı. Schliemann'ın mesajı o kadar da kısa ve etkili değildi. 'Siz majestelerine Pausanias'ın aktardığı geleneğe bakılırsa Agamemnon, Kassandra, Eurymedon ve yoldaşlarının mezarlarını keşfettiğimi bildirmekten mutluluk duymaktayım' yazmıştı telgrafta. Ayrıca o sırada çok daha güzel ve melek gibi bir yoldaşın maskesine bakmaktaydı. Schliemann Yunan kralı bölgeye ulaşmadan önce daha kral görünümlü bir maske bulmuş ve ona bu maskeyi göstermişti.

Tam da Schliemann'a yaraşır bir hareketti, kazıları da izin almadan başlattığını hatırladınız mı? Schliemann, ancak Almanya hükümeti bakanı ve basına çektiği telgrafla birlikte Agamemnon'un yüzüne ya da gözlerinin içine baktığını söylemişti.

Schliemann'ın bulduğu mezar hediyeleri arasında bıçak kısmına altın ve gümüş ile av ve vahşi doğa betimleri işlenmiş bronz kama, kaya kristali ve yarı değerli taşlardan mamul objeler ile söylenilene göre toplam sekiz yüz kilogram ağırlığında altın objelerin de bulunduğu harikulade parçalar vardı.

Yunan arkeolog Panayiotis Stamatakis'in hemen hemen bir yıl sonra başlattığı kazı çalışmasında A Mezar Halkasının içinde birden fazla mezar olduğu ortaya çıkmıştı, tarihlemeyi daha doğru biçimde gerçekleştiren yöntemler kullanılması, bu mezarların Agamemnon ve adamlarına ait olmasının neredeyse imkânsız olduğunu ortaya koymuştur. Sadece mit ya da efsanelerde değil, gerçek hayatta da var oldularsa, ölümleri MÖ 1250-1175 yıllarında gerçekleşmiş olmalıydı, ancak artık mezarlarda ele geçen seramikler ve diğer objelerin MÖ 1600-1500 yıllarına, yani Troia savaşından üç ya da dört yüz yıl öncesine tarihlendiğini bilmekteyiz..

Schliemann da ilk yargısından şüphe duymuş olmalıdır, zira kazıdan birkaç yıl sonra 1880 yılında yayımlanan Mykenai konulu kitabında kırık mezar taşlarının MÖ 2. bin-

yılın ortalarına tarihlenmesinin muhtemel olduğunu ifade etmekte hatta 4. Bölümün içindekiler tablosunda bu taşları MÖ 1500 yılına tarihlemektedir. Bu bağlamda bu bedenlerin kime ait olduğu konusunda yanılmış olsa da mezarlar ve mezarların içinde bulunan objelerin tarihlemesi hakkında hayli doğru bir tahminde bulunmuştur.

Günümüzde bu mezarların Mykenai'de hüküm sürmüş ilk hanedanlardan birinin üyelerine ait olduğu düşünülmektedir, zira kent MÖ 1700'lü yıllarda öne çıkmaya başlamıştı. Bu hükümdarlar da bu yükseliş döneminin yüz ya da iki yüz yılı süresince yaşamış ve kent surlarının dışına gömülmüş olmalılar. Geç Bronz Çağı sonlarına doğru, muhtemelen MÖ 1250'li yıllarda kentin surları daha geniş bir alanı kapsayacak biçimde genişletilmiş ve bu süreçte Aslanlı Kapı inşa edilmiştir. A Mezar Halkasının da surların içine alındığı dönem bu dönem olmalı.

Tepenin hemen yanında ise 1950'li yıllarda keşfedilen, günümüzdeyse turist otobüs ve araçlarının park yerinin yakınlarında kalan B Mezar Halkası yer almaktadır. Bu halkada yer alan mezarlar MÖ 1650-1550 yıllarına tarihlenmektedir, bu durumda bu mezarların bir bölümü A Mezar Halkasında yer alan mezarlardan daha eskidir. Bu mezarlarda yatanlar Mykenai'da hüküm sürmüş ilk krallar ve belki de ilk kraliçe olabilir. 1995 yılında B Mezar Halkasında bulunan iskelet kalıntıları üzerinde çalışmalarını sürdüren adli antropologlar bu bedenlerin sahiplerinin dış görünüşlerinin neye benzediğini anlamak üzere bir rekonstrüksiyon çalışması başlattılar, hatta bu çalışma *CSI: Ancient Greek* dizi bölümüne de konu olabilirdi. Bu çalışma sırasında mezarlarda altı erkek ve bir kadın iskeleti bulunduğunu saptadılar. Çalışmanın nihai sonucu ise uzmanların "en makul" tahminine dayanıyordu. Uzun zaman önce ölmüş olan bu insanların saçlarını, bazılarının ise sakallarını da yeniden oluşturarak onları salt kemiklerin başaramayacağı bir biçimde hayata döndürdüler.

Alanın başka bir bölümündeyse *tholos* mezarları olarak bilinen ve devasa taş bloklardan inşa edilmiş birkaç arı kovanı biçiminde mezar bulundu. Bu mezarlardan bazılarına günümüze yakın tarihlerde Klytaimnestra Mezarı ve Agamemnon Mezarı (ya da Atreus Hazinesi) gibi isimler verildi. Mezarlar MÖ 1250'li yıllarda inşa edilmişti, Agamemnon bir yere gömülmüşse, bu mezarlardan birisine gömülmüş olabilir. Ancak bu mezarlar bulundukları zaman çoktan yağmalanmış ve boş vaziyetteydi.

Schliemann Mykenai'da sadece 1874-1876 yıllarında kazı çalışması yürüttü. Ardından Odysseus'un yurdu olan İthaka'yı aramaya koyuldu, daha sonra birkaç sezon kazı yapmak üzere Troia'ya döndü. 1884 yılında Mykenai'ın birkaç kilometre uzağında yer alan Tiryns'te kazı çalışması yaptı ancak Mykenai'da bir daha hiç çalışmadı. Yüz on beş yıl sonra, 1999 yılında Mykenai ve Tiryns UNESCO Dünya Mirası Listesine alındı.

Alanın geri kalanını gün yüzüne çıkarma işi gelecek kuşakların arkeologlarına kaldı ve bu arkeologlar Schliemann'a göre daha makul kazı yöntemleri kullandılar. Schliemann'dan sonra bölgede kazı çalışması neredeyse kesintisiz biçimde sürdü, George Mylonas, Alan Wace, Elizabeth French ve benim hocam Spyros Iakovides'in de aralarında bulunduğu ünlü Yunan, Britanyalı ve Amerikalı arkeologlar bölgedeki kazı çalışmalarına katıldı.

Bu çabalar sonucunda kalenin zirvesindeki saraydan geri kalanların tamamı kazıldı. Bu sarayın iç ve muhtemelen dışının da parlak renkli astarla kaplı olduğu ve duvarlarında mavi, sarı, kırmızı ve diğer renklerle boyanmış av ve diğer eylemlerin betimlemelerinin yer aldığı anlaşılmaktadır. Bir zamanlar hükümdar, mekânın ortasında ateşin yandığı ve bu tür betimlerle kaplı genişçe bir odanın bir yanında oturmaktaydı. Mykenai sarayları, dışa değil içe odaklanan tasarımıyla, az sayıda pencere ve açıklıklarıyla hayli klostrofobik olmalı.

Sarayın etrafında yer alan odalar kraliyet ailesinin ikametgâhı olarak iş görmekten çalışanlara atölye olarak hizmet vermeye kadar geniş bir kullanım alanına sahipti muhtemelen. Bir de dini ritüellerin gerçekleştiği bir kült merkezi mevcut olmalı. Bu odada duvar resimlerinin yanı sıra ilginç idol ve figürinler bulundu.

Diğer Mykenai saray komplekslerine benzer biçimde bu sarayın da içinde ve çevresinde yazıtlı kil tabletler bulunmuştu. Linear B yazısıyla yazılmış bu yazıtlar 1952 yılında bu yazının erken Yunanca olduğunu kanıtlayan İngiliz mimar Michael Ventris tarafından çözümlenmişti. Tabletlerin çoğunda saraya gelen ve saraydan çıkan malzemenin envanter kayıtları vardı, ancak bazı tabletlerde okur olarak size de tanıdık gelecek Zeus, Hera, Poseidon, Artemis ve Dionysos gibi tanrıların isimleri de yer almaktaydı.

Uluslararası ilişkileri olan Mykenai'ın zengin bir kent olduğuna şüphe yok. Kentte İtalya, Mısır, Kenan, Kıbrıs, Anadolu hatta Mezopotamya'dan ithal edilmiş ürünler bulundu. Bu ürünler arasında muhtemelen Mısır elçisi tarafından getirilen ve MÖ 14. yüzyılın ortalarında Mykenai'a gönderilen Firavun III. Amenhotep'in adının yazılı olduğu çini plakalar da vardı.

Aslanlı Kapı'yla aynı zamanda, yani MÖ 1250'li yıllarda –Bronz Çağı sonlarında– kentin sakinleri kuşatma zamanlarında kent dışına çıkmak zorunda kalmasın diye su kaynağına açılan taş basamaklı bir tünel de inşa edilmişti. Bu durum yaklaşmakta olan tehlikenin çanlarını duyduklarının işareti olabilir.

MÖ 1200'lü yılların ardından neden kentin sonunun geldiği açık değil ancak bölgede Geç Bronz Çağının sonunu getiren facia ile kentin de sonu geldi. Mykenai sismik bir fay hattının üzerine kurulmuştu ve bir ya da birden fazla deprem bu dönemde yıkımlara neden olmuştu. Bir zamanlar muhteşem olarak anılan bu kentin sonunu kuraklık ve kıtlık, ardından da bir iç isyan ya da işgal getirmiş olabilir. Kalenin zirvesinde

MÖ sekizinci yüzyıldan sonra, Arkaik dönemde inşa edilmiş bir Hera tapınağı gibi daha sonraki dönemlere ait kalıntılara rastlansa da Mykenai hiçbir zaman o ihtişamlı günlerine dönemedi.

Tiryns, Thebai, Pylos ve Yunanistan'ın diğer bölgelerindeki Mykenai sarayları da Geç Bronz Çağının sonlarında tahrip edilmiş ya da terk edilmişti. 2015 yılında Jack Davis ve Sharon Stocker yönetimindeki Cincinnati Üniversitesi ekibinin Pylos'ta Griffin Savaşçısı olarak adlandırılan mezarı keşfi burada ve diğer merkezlerde kazı çalışması yapılmasını gerektiren çok sayıda kalıntının bulunduğunu göstermektedir. MÖ 15. yüzyıla tarihlenen ve Nestor Sarayı olduğu düşünülen alanın yakınında ki bu mezarda öldüğünde otuz ila otuz beş yaşlarında olduğu savlanan bir adama ait erkek iskeletinin yanı sıra bin dört yüzden fazla obje yer almaktaydı. Kazı ekibince yapılan ilk duyuru ve medyada çıkan haberlere göre mezarda bulunan insan objeler arasında altın yüzükler, gerdanlıklar ve türlü mücevherler; altından bardaklar, gümüş bardaklar, bronz kâseler; bronz bir ayna, fildişinden yapılmış taraklar, oyma mühür taşları; altın varaklı fildişi bir sapı olan uzun bronz bir kılıç da yer almaktaydı. İskeletin bacakları arasında üzerine oyma tekniğiyle grifon işlenmiş fildişi bir levha yer almaktaydı, hem mezar hem de savaşçı adını bu grifondan almaktadır. Mezarda yer alan insan yapımı objeler o kadar zarifti ki arkeologlar zarar vermemek adına çalışmalarını metal dişçi aletleri yerine şiş kebap çöpleriyle sürdürdüler.

Schliemann Ege Denizinin bir diğer tarafında yer alan Girit adasında efsanevi Kral Minos'a ait olduğunu düşündüğü bir araziyi de satın almaya çalışmıştı. Arazinin sahibi satmayı reddetmiş, böylelikle yirmi yıl sonra Arthur Evans adlı başka bir arkeolog bu alanı kazmış ve bir diğer Bronz Çağı Ege Medeniyeti olan Minosluları gün yüzüne çıkarmıştı. 1900 yılı itibariyle kazdığı kent Knossos olarak bilinmektedir.

Evans her anlamda bir Viktorya dönemi beyefendisiydi. Evans, günümüz arkeologlarının kılığından çok farklı olarak keten beyaz bir takım elbise giyinir ve siperlikli şapka takardı. Kendisi 1851 yılında doğmuş ve tanınmış bir akademisyen, British Museum mütevellisi, Society of Antiquaries, Nümismatik Topluluğu, Londra Jeoloji Topluluğu ve diğer topluluk ve derneklerin başkanlığını yürütmüş John Evans'ın oğlu olarak İngiltere'de hayli iyi koşullarda yetişmişti.

Evans, Atina'da bir pazarda satılan objeleri gördüğü an itibariyle yıllar boyu Knossos'u arayacaktı. Bu objeler süt taşı olarak bilinmekteydi ve hamile kadınlara doğum sırası ve sonrasında yardımcı olması amacıyla satılmaktaydı. Bu yarı değerli taşların üzerinde ilginç figür ve kazıma motifler yer alıyordu. Evans bu objelerin izini sürerek tam da Schliemann'ın satın almaya çalıştığı araziye, yani Girit'te günümüz liman kenti Heraklion'un eteklerindeki Kephala Tepesine ulaştı. Evans daha şanslıydı, höyüğü satın aldı ve kazı çalışmasına başladı. Tepe çalılar ve ağaçlarla kaplıydı, çalıştırdığı işçiler kısa zaman içerisinde Evans'ın aradığı saray olduğunu düşündüğü kalıntılara ulaştılar. Evans hayatının geri kalanını ve ailesinin neredeyse tüm servetini bu alanda kazı çalışması yapmak, sonuçları yayımlamak ve kalıntıları restore etmek için harcadı.

Evans'ın Knossos'ta bulduğu medeniyet Mikenlerden daha eskiydi ve Miken medeniyeti gelişirken onları etkilemişti. Örneğin Schliemann'ın Mykenai Kuyu Mezarlarında bulduğu bir dizi obje ya Minos üretimiydi ya da Minos etkisinin izlerini taşımaktaydı. Evans Minosluların Mikenleri işgal ettiğini düşünmüştü oysa durum tam aksiydi.

Minos halkından bahsederken Evans'ın onlara verdiği isimle sesleniyoruz zira bu insanların ne nereden geldiklerini ne de kendilerine ne isim verdiklerini biliyoruz. Minosluların yükselişi MÖ 3. binyılın sonu ila 2. binyılın neredeyse tümü boyunca süregeldi, bu dönemlere günümüzde Orta ve

Geç Bronz Çağı adını veriyoruz. MÖ 1700'lü yıllarda Knossos'da çok büyük bir deprem gerçekleşmiştir ancak kentin sakinleri hayatta kalmış ve sarayı yeniden inşa etmişlerdir. MÖ 1350'li yıllarda ise Yunan anakarasından gelen Mikenler muhtemelen bölgeyi işgal etmiş ve MÖ 1200'lü yıllarda her şey çökene kadar, yani yaklaşık yüz elli yıl sürecek daha militarist bir yaşam biçimi, yeni bir yazı tipi, yeni duvar resmi sahnelerini de beraberlerinde getirmişlerdir.

Evans Knossos'ta muhteşem şeyler bulmuş olsa da kalıntılardan bir rekonstrüksiyon çalışmasına girişerek günümüzde ölümcül hata olarak nitelendirdiğimiz işler de yapmıştır. Örneğin Evans, bulduğu merdiven kalıntılarından yola çıkarak saray ana binasının üç katlı olduğunu düşünmüş ve sarayın rekonstrüksiyonunu üç katlı olarak gerçekleştirmiştir. Çimento ve başka geri dönüşümsüz malzemeler kullandığı için yaptığı rekonstrüksiyon çalışmasının düzeltilmesi mümkün değil. Evans kısmen haklı olsa da tahminlerinin tamamı doğru değildi, tam da bu nedenle günümüzde orijinal kısım ile rekonstrüksiyonun ayırt edilmesini sağlayan bir gösterge kullanılmadığı sürece bu tip rekonstrüksiyon faaliyetlerine izin verilmiyor.

Evans ve ekibinin bulduğu yapı, devasa bir merkezi avlusu olan büyük bir açık hava sarayıydı. Işık alan bu yapı havadardı, başka birimlere açıktı ve çevreyle bütünleşikti. Su ve kanalizasyon sistemine bile sahipti. Bir başka deyişle Teknolojik olarak zamanının çok ötesinde bir kültür tarafından inşa edilmişti ve hem hükümdarın karargâhı hem de yeniden dağıtım merkezi olarak işlev görmekteydi. Kent sakinleri arpa, buğday, şarap ve üzüm gibi mallarını depolanması için saraya getiriyor, bu mallar da saraydan ihtiyaca göre dağıtılıyordu. Sarayın bir bölümü büyük depolama kaplarının bulunduğu koridorlardan oluşuyordu, bu kapların bir bölümü toprağa gömülüydü ve içinde saklananları serin ortamda saklamaya yarıyordu.

İki husus ise halen gizemini korumakta. Birincisi çoğu zaman aksi iddia edilse de Knossos sarayı ve Girit'te bulunan diğer altı ya da yedi sarayın surlarla korunmuyor oluşudur. Bu durum hayli garip. Giritliler neden kendilerine saldırılmasından korkmuyorlardı?

Çok sonraları Yunan tarihçi Thukydides Minosluların *thalassokratia*sı, yani donanmalarıyla kurdukları deniz hâkimiyetinden söz etmiştir, bu durum da dışarından gelebilecek bir işgal tehdidinden neden korkmadıklarını açıklıyor. Kara yolundan gelebilecek bir işgal tehdidine karşı neden önlem almadıklarına ilişkin savlar öne sürülse de hiçbirisi tatmin edici bir açıklama getiremedi. Öne sürülen hipotezlerden birisine göre Girit o sırada tek bir aile tarafından yönetilmekteydi ve baba Knossos'ta, oğullar Phaistos ve Kato Zakro gibi diğer saraylarda, kuzenler ise Khania gibi diğer saraylarda ikamet ediyordu. Girit'te anaerkil bir düzenin kurulmuş olduğu, bu nedenle de kadınların hüküm sürdüğü ve kadınların barışçıl yönetim biçiminin surları gereksiz kıldığı savı da dile getirilmişti. Anaerkil toplum düzeni gerçekten de kurulmuş olabilir ancak bu durum surların yokluğunu açıklamamaktadır. Palmyra'da hüküm sürmüş Zenobia, İngiltere'deki Keltlere hükmetmiş Boudicca, Mısır'da tahtındaki Kleopatra ve antik dünyanın farklı yerlerinde farklı zamanlarda gücü elinde tutmuş diğer kadın hükümdarlar, erkekler kadar kadınların da savaşma, başka kent ve bölgelere saldırma gücüne sahip olduğunu kanıtlamaktadır

Bu durum bizi ikinci gizeme bağlamaktadır, Knossos'ta bir kralın hüküm sürüp sürmediğini bilmiyoruz, belki de Knossos hükümdarı bir kraliçeydi, belki bir rahip ya da rahibe. Belki de halk kendi kendisini yönetiyordu. Henüz bilemiyoruz, alanda bulunan arkeolojik kalıntılar, objeler hatta metinlerin hepsi muğlak ve Knossos'ta kimin hüküm sürdüğü sorusunu cevaplamamıza yardımcı olamıyor. Evans bulduğu odalarda birisine 'kralın taht odası' bir diğerine ise

'kraliçenin megaronu' adını vermişti ancak bu isimler onun belirlediği isimlerdi. Elbette Knossos'ta birileri hüküm sürmüştü ancak o birilerinin kim olduğunu henüz bilemiyoruz.

Evans'ın gün yüzüne çıkardığı objeler arasında yılan tutan kadın şeklinde betimlenmiş iki ünlü figürin de bulunuyordu. Bu figürinler fayans ve fildişinden üretilmişti, parçalar halinde ele geçmiş olsalar da Evans'ın tuttuğu becerikli zanaatkârlar figürinleri düzgün biçimde onarabilmişti. Daha büyük boyutlu olanına Yılanlı Tanrıça görece küçük olanına ise Yılanlı Rahibe adı verilmişti, ancak isimler genelde karıştırılıyordu, ayrıca figürinlerin bir tanrıça ya da rahibeyi temsil edip etmedikleri de bilinmiyordu. Günümüzde dünyanın farklı yerlerindeki müzelerde bu türde çok sayıda figürin mevcut, ancak ne yazık ki bu figürinlerin çok küçük bir bölümü özgün. Diğerleri ise sahte ve muhtemelen de Evans'ın orijinal figürinleri restore ettirdiği zanaatkârlar tarafından üretildiler.

Sarayın resimlerle kaplı olan iç duvarları ışıl ışıldı. Kent sakinlerinin baktığı her yerde bir başka incelikli bezeme duruyordu, bu bezemelerin büyük bölümünün Minoslular hakkında olduğunu söyleyebiliriz. Örneğin Evans'ın Parisli Kız (La Parisienne) lakabını taktığı hayli güzel bir kadının betimi mevcut. Kadın özenli saçları, makyajı, taktığı mücevherler ve kırmızı, beyaz ve mavi renkli bir elbiseyle betimlenmiş. Diğer fresklerde de benzer biçimde giyinmiş kadınlar var. Erkeklere ilişkin betimler de var, bu betimlerde erkekler sadece kilt giyiyor, mücevher takıyor ve muhtemelen makyajlı.

Evans ve ekibinde yer alan restoratörlerin tamamen hatalı biçimde restore ettiği freskler de vardı. Bunlardan biri ünlü Yunus Freski, bir diğeri ise Rahip Kral Freskiydi.

Yunus Freskinde Evans Kraliçe Megaronu kısmındaki bir duvarda yer alan resmi beş yunus ve birkaç tane de uçan balığı betimlercesine restore edilmişti. Resim elbette o anda duvarda değildi, Evans kazılar sırasında resmin parçalarını

duvar dibindeki toz toprağın içinde bulmuştu. Aslında Evans iki tane yunusa ait parçalar bulmuştu ancak resmin kapladığı alan o kadar büyüktü ki orijinalinde beş adet yunusun olduğunu düşünmüştü.

Bu noktada Occam usturası –en basit açıklamanın muhtemelen doğru olduğu– ilkesi devreye girer. Evans iki adet yunus bulmuşsa orijinal resimde ancak iki adet yunus olduğunu savunulabilir, savladığı diğer her şey hipotez olarak kalır. Resim odanın herhangi bir bölümünden hatta üst kattan düşmüş olabilir, öyleyse diğer olasılıklar da göz önüne alınmalıdır. 1986 yılında Hunter Üniversitesinde profesör olarak görev yapan Robert Koehl, Yunus Freskinde beş değil sadece iki adet yunus bulunduğunu ve freskin duvarda değil tabanda bulunduğunu iddia etmiştir zira fresk tam da zemindeki alan ile aynı boydaydı, ayrıca Minoslular ve Mikenlerin zeminlere resim çizdiklerini biliyoruz. Freskin bu odanın üzerinde yer alan odanın zemininde yer almaktayken saray terk edildikten sonra bu odaya düşmüş olması da mümkün.

Evans'ın diğer hatalı restorasyonu ise Rahip Kral Freskidir ve fresk bu şekliyle kitap kapaklarından servis atlıklarına hatta alçıdan replikalara kadar pek çok yerde yer almaktadır. Evans ve restorasyon ekibi bu freskte betimlenmiş olan adama Knossos Rahip Kralı adını vermişlerdir, oysa bu isim bile kente kimin hükmettiğinden emin olmadıklarını ima etmektedir ki günümüzde dahi bu bilgiye sahip değiliz. Bu restorasyona göre, adam başı ve ayakları sola bakar vaziyette sola doğru yürümekte, hafif sağa dönük olan bedeniyse resme bakanın karşısında duracak biçimde cepheden görülmektedir. Sağ kolunu göğsünün üzerine gelecek biçimde kaldırmış, sol kolu ise sağa yönelmişti ve elinde bir ip tutmaktaydı (Evans ve ekibine göre ipin ucunda resimde görülmeyen bir boğa vardı).

Peki bu betimde yanlış olan neydi? Söyleyeyim, neredeyse her şey yanlış. Birincisi parçalar bir arada tek bir alanda

değil üç farklı odada bulunmuştu. Evans'ın bu parçaların tek bir resme ait olduğunu düşünmesine aklım ermiyor. İkincisi figürde betimlenen ten rengi iki farklı tonda, sola bakan ve derinin daha görünür olduğu başı beyazken sağa dönük göğüs kırmızımsı kahverengi. Minos sanatındaki kadın ve erkek betimi geleneğine göre erkekler her zaman kırmızımsı ya da kahverengi renkle betimlenirken kadınlar beyaz ya da sarı renkte betimlenirdi.

Bir diğer ifadeyle Evans'ın tek bir kişi olarak restore ettiği figür üç farklı betimin birleşiminden oluşuyor. Elimizde sadece başı olan sola dönük bir kadın figürü, sadece bacakları olan sola dönük bir erkek figürü ve sağ kolu göğsüne uzanan, sadece gövdesi olan bir ergen oğlan ya da genç var. Ayrıca gövdenin pozu Santorini'de bulunmuş olan boks yapan iki erkek çocuğun betiminden etkilenmiş gibi görünüyor. Knossos Rahip Kralı için çok zaman ayırdık ancak bu örnek bize arkeoloji ve arkeolojik rekonstrüksiyonun daima yapıldığı dönemden sonra çalışma yapacak arkeologların düzeltmelerine olanak tanımasının gerekliliğini hatırlatıyor.

Evans'ın restore ettiği freskleri bir kenara bırakalım ve Knossos'taki büyük merkezi avluya dönelim. Bu avlu şüphesiz dünyadaki diğer törensel alan örnekleri gibi pek çok faaliyet için kullanılmış olmalı ancak yapılardan birisinin duvarında bulunan ve bir boğanın üzerinden atlayan bir erkek ve iki kadını betimleyen küçük resme inanacak olursak bu alanda hayli ilginç olayların meydana geldiğini söyleyebiliriz.

Bu betimde erkek neredeyse uçar durumda ve boğanın sırtında takla atıyor, kadınlardan birisi boğanın önünde ve muhtemelen dikkatini dağıtmak üzere boynuzlarını tutuyor, diğer kadın ise boğanın arkasında ve adamın indiğinde onu tutmak üzere pozisyon almış gibi duruyor. Bir diğer ihtimal ise her üçünün de boğanın üzerinden atlaması; bu durumda kadın yere inmiş, adam inmekte, diğer kadınsa atlamaya hazır biçimde betimlenmiş olmalı. Hangi yorumun doğru oldu-

ğu ise belli değil. Her iki durumda da Olimpiyatlarda kuplu beygire binme rutini gibi olduğu anlaşılıyor, tabii bu kulplu beygir canlı, boynuzları var ve sizi öldürmeye çalışıyor.

Knossos'taki kazı çalışmasını yürüten ekip, boğaya binen bir gruba ait olduğu düşünülebilecek bir fildişi figürin de buldu. Figür muhtemelen havada süzülür biçimde betimlenmiş zira ayak parmakları yere bakıyor, bacakları da gerilmiş durumda.

Bunların haricinde Knossos'ta taştan yapılmış boğa başları da bulundu, bu başlardan bazıları muhtemelen bir ritüelden sonra ezilmiş. Bu başlar oyuktur ve burun delikleri çukur halinde belirtilmiştir. Böylece örneğin kırmızı şarapla doldurulduğunda düzgün bir açıyla tutulursa tutan kişinin tanrılara henüz kurban edilmiş ve üzerinden kan damlayan bir boğa başını tuttuğu izlenimi oluşabilir.

Öyle görünüyor ki Minoslular ana avluda, saray içinde ya da çevresinde boğaları da içeren bazı ritüellerde boğanın üzerinden atlıyorlardı.

Bu durum Theseus ve Minotor'a dair Yunan mitini akla getiriyor. Buna göre, Bronz Çağında Kral Minos Knossos'taki sarayının altında yaşayan yarı insan yarı boğa Minotor için her yıl kurban adanmasını talep ediyordu. Sarayın altındaki oda labirent şeklindeydi bir giren bir daha canlı olarak çıkamıyordu. Atina kralı her yıl Kral Minos'a yedi erkek yedi de kız gönderir, Minos da bu çocukları labirente bırakırdı.

Bir yıl Atina kralının oğlu Theseus Minotor'u öldürerek bu kurban eylemine son vermek üzere labirente girmeye gönüllü oldu. Perişan haldeki babası rıza gösterdi. Theseus Knossos'a vardıktan sonra Kral Minos'un kızı Ariadne ile arkadaşlık kurdu. Ariadne ona bir kılıç ve bir sicim yumağı verdi, Theseus labirente girdiğinde yumağı salarak ilerleyecek ve böylece dönüş yolunu bulabilecekti. Minotor ile karşılaşan Theseus kılıç ile yaratığın kafasını kesti ve sicimi takip ederek geldiği yoldan muzaffer olarak geri döndü.

Uzun süredir bu hikâyenin bölgenin Minoslulardan sonraki sakinleri tarafından Knossos sarayının kalıntılarının yerini açıklayabilmek ve atalarının boğalarla bir şeyler yaptığına hatta yıkılmış durumdaki depolama alanlarının labirent benzeri görünümüne ilişkin hatıralarını canlı tutmak için uydurulduğunu düşünüyorum.

Bu konuda tamamen yanılıyor da olabilirim, zira 1990'ların başında çok sayıda boğa ve boğa binicisinin labirent olarak tanımlayabileceğimiz bir alanın önünde betimlendiği devasa bir duvar resmi bulundu, demek ki bu hikâyenin farklı bir açıklaması olabilir. Bu resmi Knossos'ta bulmuş olsak tamamdı ancak resim Knossos'ta hatta Girit'te değil, Mısır Nil Delta bölgesinde Tell el Dab'a alanında bulundu ve Minos kültürünün zirvesi olan Bronz Çağı MÖ 17. ila 15. yüzyıla tarihleniyor.

Bu nedenle Theseus ve Minotor miti Minos pratiklerine dayanan bir gerçeklik kırıntısı barındırıyor ve bu hikâye Knossos harabelerinin durumunu açıklamak üzere uydurulmamış olabilir. Ancak Minos motiflerinin izlerini taşıyan ve Mısırlıların o dönemde kullandıkları tekniklerden hayli farklı tekniklerle yapılmış bu tür bir resmin Mısır'da bulunmuş olması bana daha ilginç geliyor. Kazı çalışmasını yapan ekip resmin belki de hanedanlar arası evlilikle bölgeye gelmiş bir Minos prensesiyle açıklanabileceğini savlıyor. Bu türden karmaşık bir izahı gerekli görmemekle birlikte resmin varlığının Girit ile Mısır arasında o dönemde doğrudan temas olduğuna işaret ettiğine katılıyorum. Benim düşünceme göre resim Minoslu ya da Minoslular tarafından eğitilmiş bir Mısırlı sanatçı tarafından yapılmış olabilir. Bu tür bağlantıların olduğunu bilsek de üç bin yıldan önce de Bronz Çağında Ege ve Doğu Akdeniz arasında bu tür canlı uluslararası ilişkilerin olduğunu bulmak büyüleyici.

Schliemann Yunan anakarasında Mikenlerin, Evans ise Girit'te Minosluların varlığını ortaya çıkardıkları için methe-

diledursun, Bronz Çağında Ege Bölgesinde Girit'in kuzeyinde Yunanistan anakarasının doğusunda kalan Kyklad adalarında bir diğer grup yükseldi.

Naksos, Paros, Melos, Thera ve diğer adalar kendi Kyklad kültürlerine sahipti ve Mykenai ve Minoslular'la da bağlantıları vardı. Bu insanlar MÖ 3. binyıl, yani Erken Kyklad Dönemine ait genelde kadın figürleri ve ayrıca çifte flüt, arp ya da lir gibi enstrümanları çalarken betimlenmiş mermer figürinleriyle bilinirler. Bu adalardan en azından bir kısmı daha sonraki bir zaman diliminde, yani MÖ 2. binyıl süresince günümüzdeki adı Santorini olan Thera adasının da aralarında olduğu merkezlerle bağlantılar kurmuşlardır. Bu bağlantıları bir sonraki bölümde ele alacağım.

9
Atlantis'i Bulmak

2011 yılında televizyonda *Finding Atlantis* (*Atlantis'i Bulmak*) isimli bir belgesel yayınlandı, belgeselde bir ekibin kayıp adanın kalıntılarını İspanya sınırları içinde Cadiz'in kuzeyinde yer alan bir bölgede aradıkları söylenmekteydi. Tanıdığım çok sayıda arkeolog ve sıradan izleyici de ekibin vardığı sonucu dişe dokunur bulamadı.

Öyle görünüyor ki her yıl belki Bahama Adaları'nda belki Kıbrıs açıklarında birilerinin kayıp ada Atlantis'in izini bulduğu duyuruluyor. Bazen bir televizyon kanalında yayınlanıyor sonuçlar bazen de bir kitap olarak.

Şahsen ben kayıp adanın gözlerimizin önünde olduğunu düşünüyorum; bana ve çok sayıda arkeoloğa göre eğer Atlantis mitinin en ufak bir gerçeklik payı varsa MÖ 2. binyılın ortalarında patlayan volkanik Yunan adası Thera, bugün bildiğimiz adıyla Santorini Atlantis olmalı. Mit ve ada arasındaki ilişkiye döneceğiz ancak önce 1967 yılından beri adada yapılan kazı ve keşiflere dönelim.

Santorini Girit adasının yaklaşık yüz 12 kilometre kuzeyinde yer almaktadır. Ada, Santorini adını da yakın zamanda almıştır, adaya bu adı Azize Irene'ye atıfla Venedikliler vermiştir. Adanın genelde arkeologlar tarafında kullanılan eski adı Thera'dır ve Yunan tarihçi Herodotos, bu adın kökeninin MÖ 1. binyılda burada kurulmuş olan koloninin önderi Spartalı komutan Theras'a dayandığını aktarmaktadır. Daha önceleri ise adanın adı 'güzel olan' 'latif olan' anlamlarına gelen Kalliste idi, (Kalliste Yunanca bir kelime olsa da) Herodotos'a göre adaya bu adı Fenikeliler vermiştir. Adanın ilk adının 'yuvarlak olan' anlamına gelen Strongili olabileceği görüşü de ortaya atılmıştır ve adanın dairesel biçimi göz önünde bulundurulduğunda bu görüşün doğru olabileceği düşünülebilir. Ada aslında bir yanardağdır ve günümüzde de aktiftir.

Santorini'de Yanardağ Patlaması

2. bin yılın ortalarında muhtemelen de MÖ 17. ya da 16. yüzyılda yanardağ patlamış ve daha çok da adanın güneyinde ve doğusunda kalan bölgelere kül ve süngertaşlarının dağılmasına neden olmuştur.

Bu olay Minos uygarlığının Girit'te yükselişte olduğu bir döneme denk gelmiş olmalıdır ve bu uygarlığı uzun ya da kısa vadede etkilemiştir. Patlamanın modern zamanlarda en güçlü yanardağ patlaması kabul edilen 1883 yılında Endonezya'da yaşanan Krakatoa yanardağı patlamasından dört ya da beş kat daha güçlü olduğu düşünülmektedir. Arkeolog ve jeologlar Girit, Mısır ve Türkiye'de göl tabanlarında ve yaptıkları kazılarda Santorini patlamasıyla saçılmış süngertaşlarına rastlamışlardır.

Patlama sonucu adanın orta bölümü kaybolmuştur. Adanın kalan bölümüyse tamamlanmamış bir çembere benzeyen dış kısımdır. Çember iki noktada kırılmış durumdadır, metrelerce uzunluktaki kalderayı doldurmak üzere bu iki noktadan da Ege Denizinden binlerce ton su hücum etmiştir. Muhtemelen de sonrasında bir gel-git dalgası ya da tsunami oluşmuş ve Girit kadar uzakta kalan bölgeler dahi bu dalgadan etkilenmiştir. Devasa kaya blokları bu felaket sırasında düştükleri Amnisos yerleşiminin yanındaki plajda günümüzde bile görülebilir. Günümüzde ise kalderanın ortasında süregelen düşük yoğunluklu volkanik aktivite sonucu geçtiğimiz yüzyılda ortaya çıkmış çok sayıda küçük adacığı görebilirsiniz. Turistler (ve arkeologlar) botlara binerek bu adacıklara gitmekte ve adalar üzerinde tırmanış yapmaktadır. Şahsen size kayaların ısısının ayakkabılarınızın tabanlarından hissedebileceğiniz kadar yüksek, her şeyin bozuk yumurta esanslı sülfür kokmakta olduğunu söyleyebilirim. Bu tırmanış tamamen memnun kalmayacağınız eşsiz ve unutulmaz bir deneyimdir.

Bu patlamayla kenti tamamen kaplayan ve o dönemdeki haliyle koruyan derin kül tabakası nedeniyle genelde Ege'nin Pompei'si olarak adlandırılan Bronz Çağ kenti Akrotiri de tamamen gömülmüştür. Adanın bazı bölümlerinde kül tabakası o kadar kalındır ki günümüzde çimento benzeri kullanımlar için ocaklar açılmış durumdadır. Akrotiri'de evleri

dolduran kül bu yeni evlerin bazılarının ikinci kat seviyesinde korunagelmesini sağlamıştır. Pompei 'de olduğu gibi Akrotiri'de de hayat üç bin beş yüz yıl önce aniden durmuş gibidir.

Atlantis miti gerçek olsun ya da olmasın, Akrotiri'de devam eden kazılar Bronz Çağ dönemi Ege'sindeki yaşamın çok ilginç ve önemli yanlarını yansıtmaktadır. Zira patlamanın gerçekleştiği dönemde ada sakinleri ve adanın yakınlarında yer alan Girit'te yşamakta olan Minoslular Mısır ve Doğu Akdeniz'deki Kenan gibi bölgelerle sürekli temas halindeydiler ve aralarında uluslararası bir ticaret ağı söz konusuydu.

Arkeolojik kazılarda ulaşılan kalıntıların bir bölümü yerleşimin son volkanik patlama gerçekleşmeden önce neredeyse tamamen boşaltılmış olabileceğini göstermektedir. Son patlama gerçekleşmeden yaklaşık on yıl önce bölgede büyük bir deprem ya da çok sayıda depremin gerçekleştiğine ilişkin kanıtlar da vardır. Ada sakinlerinin küçük bir bölümü meydana gelen zararı telafi etmek için çaba göstermiş olsa da çoğu insan yaklaşmakta olan felaketin ilk işaretleriyle birlikte bölgeyi terk etmiş olmalıdır. Bugün volkanik patlamalardan önce genellikle depremlerin yaşandığını biliyoruz, antikçağda yaşayanlar da aynı şeyi biliyor olabilir. Neredeyse elli yıldır sürmekte olan kazılarda insan bedeni ya da bedene ait parçalara rastlanamamış ancak birkaç tane değerli obje bulunabilmiştir, muhtemelen çoğu ada sakini en değerli ve kolayca taşınabilecek varlıklarını beraberlerinde götürerek nihai son yaklaşmadan bölgeyi terk etmişlerdir. Yine de geride bulabileceğimiz pek çok şeyi de bırakmışlardır.

Yunan arkeolog Spyridon Marinatos yerleşiminin keşfiyle takdir toplamış olsa da alanı bulmak çok da zor olmamıştı. Yerleşimin bir bölümü her yağışta taşan bir dere yatağında yer alıyordu. Bu su bölgedeki külün büyük bölümünü silmişti, böylelikle yerleşimin bazı parçaları çıplak gözle görülebiliyordu. Kazı çalışması 1967 yılında başladı.

Marinatos *Antiquity* dergisinde makalesini yayımladığı 1939 yılından beri neredeyse otuz yıldır kazı çalışmasına başlamak istiyordu. Bu makalede kendisi Girit'te Minos uygarlığının MÖ 2. binyıl içerisinde Santorini'de gerçekleşen patlamayla sonunun geldiğini öyle olmasa bile uygarlığın ciddi anlamda etkilendiğini savlamaktaydı. Bu sav o kadar radikaldi ki editörler ancak makalenin başında Maritanos'un hipotezini sınamak üzere kazı çalışması yapması gerektiği notunu düşebilmeleri şartıyla yayımlanabileceğini belirttiler.

Marinatos Akrotiri kazısını 1967 ile alanda öldüğü 1974 yıl arasında yönetti. Otopsi sonucu ölümünün bir çukura yuvarlanmasına neden olan geçirdiği şiddetli felç kaynaklı olduğu anlaşıldı. Marinatos bu alana gömüldü ancak bana söylenenlere göre düzgün bir mezar kazılabilmesi için çok çaba harcanması gerekmiş, zira antik yerleşimden kalıntılar çıkmaya devam ediyormuş. (Her yeni çatı sistemi kurulmaya çalışıldığında sistem için gerekli çukurların kazılması sırasında arkeolojik kalıntılara rastlandığı için çukurların kazılmasında da benzer sorunlarla karşılaşıldığını not düşeyim.)

Marinatos kazıya başladığı ilk günden itibaren keşfetmeye de başlamış oldu. Kazı çalışması onun ölümünün ardından da devam etti ve günümüzde de ünlü arkeolog Christos Doumas tarafından sürdürülüyor. Günümüze dek bu yerleşimdeki kazılar elli yıldır kesintisiz biçimde devam etse de yerleşimin çok küçük bir bölümünün açıldığı tahmin ediliyor.

Çoğu yerde kazı çalışmasını yapanların karşılaştıkları manzara Pompei ile benzerlik gösteriyor, ahşap ve diğer organik materyaller çürüyüp çözülerek ya da kaybolarak katılaşmış olan volkanik külün içinde boş bir alan bırakmış durumda. Bu boşlukların içine çimento ya da Paris alçısı dökülüyor (Pompei'de de aynı yöntem uygulanmıştı) ardından da orijinal ahşap görüntüsü oluşturmak adına dökülen karışıma kahverengi boya katılıyor, böylece yapılar ikinci kata hatta bazen daha da yükseğe kadar, Maritanos ve Doumas'ın

onları bulduğu halleriyle korunagelmiştir ve bu yapıların arasında gezinmek isteyen arkeolog ve turistler için de güvenlidir.

Bu kalıntılar beyaz ve maviye boyansa antik yerleşimi günümüzde ada üzerinde yer alan köylerden ayırabilmek mümkün olmazdı ve Santorini'de mimari devamlılığa şahit olurduk.

Akrotiri köşe bucak her yer kül altında kalmış ve patlama zamanına ait her şey olduğu gibi korunmuştu. Bu nedenle korunagelen büyük depolama kapları her ne kadar çoğunlukla bulundukları yerden düşmüş olsa da yerlerinde ortaya çıkarılabilmişti. Ahşap yataklar gibi diğer büyük objeler de titizlikle yürütülen kazı çalışmasının ardından çözündükleri yerlerde kalan boşluklarda kayıp balmumu tekniği kullanılarak yeniden yaratılıyordu.

Kazılardan taş ve diğer materyallerden mamül objelerin yanı sıra çok sayıda çanak çömlek de ele geçmişti. Bu objelerden özellikle de çanak çömleklerin bazılarının üzerinde yunus ve ahtapot betimlerinin olduğu deniz sahneleri çizilmişti. Diğerlerinde ise çiçek, yaprak, uzun çimenler gibi doğa manzaraları ve günümüzde de adada görülebilen kırlangıçlara benzer kuşlar betimlenmişti.

Bazı evlerde odalar duvar resimleriyle bezenmekteydi. Bu odalardan birisinde duvarların ikisinde küçük kırlangıçların oynaştığı, papirüs bitkileriyle süslenmiş doğa manzarası betimi dört duvarı da kaplamaktaydı. Akrotiri'de bulunan resimlerin Bronz Çağı Ege Dünyasında en iyi korunmuş resimler arasında olabileceği hatta Knossos'ta bulunan resimlerle karşılaştırılabilecek düzeyde oldukları söylenebilir. Nil Freski adı verilen freskte ise Mısır'daki Nil Nehrinin betiminin yer alıyor olması muhtemeldir. Bu freskte yer alan betimde sıçrayan bir kedigil bir ördek ya da kazı kovalıyor. Nehir ya da akıntının iki yanında ise palmiye ağacı ya da papirüs bitkisine benzer bitkiler var. Bu fresk, Batı Evi olarak adlandırılan

evde, deniz temalı muhtemelen de Thera dışından sahnelerin işlendiği diğer fresklerle birlikte bulundu. Bu evin bir gemi kaptanına ya da denizaşırı yolculuk yapan birisine ait olabileceği düşünülüyor.

Bir diğer egzotik görünümlü duvar resminde ise maymunların ağaçtan ağaca atlamaları, genel olarak da yapmayı çok sevdikleri üzere ağaca asılmaları betimlenmişti. Garip olan ise maymunların mavi yanaklarının ise beyaz olması Girit'te Knossos'ta da benzer biçimde beyaz yanaklı mavi maymun betimleyen bir duvar resmi bulunmuştu, ayrıca Yunan anakarasındaki Mykenai ve Tiryns'de de iki küçük sarı yanaklı maymun figürini ele geçti.

Daha da garip olan maymunların Ege Bölgesinin yerlisi olmaması. Afrika'da yeşil maymun denilen bir maymun türü olduğu ve bu hayvanların kürklerinin mavi-yeşil renklerde yanaklarının ise sarı ya da beyazımsı olduğu anlaşılmıştı. Bu maymunlar Nübye gibi bölgelerde bulunmaktaydı ve Mısır Yeni Krallık Dönemi firavunları da bu maymunları evcil hayvan olarak besler ve diğer ülkelerin hükümdarlarına hediye olarak gönderirdi. Ne kadar garip görünse de bu resimler ve figürinlerdeki maymun betimleri maymunların gerçek dünyadaki görünüşleriyle örtüşmektedir. Bu durumda birilerinin bu maymunları Mısır'da gördüğü ya da bu maymunların Santorini ya da Girit hükümdarlarına hediye olarak gönderildiği kanısına varılabilir.

Başyapıt olarak değerlendirilebilecek bir resimde ise Yunan adalarında hayli yaygın olan ibeks ya da dağ keçisi gibi görünen iki hayvan betimi yer almaktadır. Bu iki hayvan kuyruktan boyuna oradan da hayvanın kafasına ulaşan tek bir kalın çizgi üzerine diğer ayrıntıların da yine kalın çizgilerle eklenmesiyle çizilmiştir. Bu harikulade ancak basit çizim tekniği her iki hayvanın çizimlerinde de görülmektedir.

Resimlerde çok sayıda insan betimi de yer almaktadır. Bu betimlerden birisinde de iki genç erkek boks yapar görül-

ınektedir, önceki bir bölümde Knossos'taki Rahip-Kral Freskinden söz ederken bu betime değinmiştim.

Bu iki genç erkek nereyse çırılçıplaktır, üzerlerinde sadece kısa donlar vardır ve kazınmış kafalarında yer yer bırakılmış olan kıvrımlı zülüfleri omuzlarından aşağı uzanmaktadır. Saçlarının neredeyse kazındığı yerler ise siyah renge değil de mavi renge boyanmıştır. Bir başka resimdeyse gene genç ve çıplak bir adam henüz yakaladığını anladığımız ipe bağlanmış iki dizi balığı tutmaktadır. Bu betimde saç daha da kazınmış haldedir, geriye sadece birkaç tutam saç lülesi ya da saç teli kalmıştır. Bu erkek çocuklarının saçlarının belki de bir ritüel bağlamında her yıl daha da kısa saç kalacak biçimde kazınmakta olduğu ve geç ergenlik dönemlerine ulaştıklarında asker tıraşıyla dolaştıkları düşünülmektedir.

Diğer resimlerde ise genç kadınlar çiğdem, safran ve benzeri çiçekleri toplamak gibi işleri yaparken betimlenmiştir. Bu resimlerde betimlenen kadınların bir bölümünün de saçları neredeyse kazınmış durumdadır. Saçla ilgili ve yaşa bağlı bir tören varsa, erkek çocuklarının yanı sıra genç kadınlar da bu ritüele katılmış olmalı. Kadınların büyük bölümü ise küpe ve mücevher takmış, işli elbiseler giymiş halde betimlenmekteydi, bu nedenle nasıl süslendiklerini gözümüzde canlandırabiliyoruz.

Batı Evinde Nil Freskinin yanı sıra Minyatür Fresk ya da Filotilla Freski adı verilen bir resim daha vardır. Sahnenin bir ucunda savaşa giden savaşçıları görürüz. Homeros'un *İlyada* destanında betimlediği savaşçılara benzer kıyafetler giymişlerdir. Bu savaşçılar domuz dişinden miğferler takmakta ve boyunlarından dizlerine kadar kendilerini koruyabilecek Kule Kalkan adı verilen kalkanlar taşımaktaydılar. Savaşçıların ardında ise çatısından kendilerine el sallayan kadınlar bulunduğu büyük bir yapı vardı. İneğe benzeyen figürler ve diğer sürü hayvanları ile bu hayvanları uzaktan güden bir sığırtmaç da vardı resimde, bu manzaranın altındaysa

tersyüz olmuş birkaç tekne ve adamın betimi yer alıyordu, Bronz Çağı sanatçılarının ölmüş ve boğulmakta olan insanları betimlediği biçimde çizilmişlerdi. Bu sahnenin bir deniz savaşının betimi olduğu düşünülse de kurban ritüeli olarak yorumlayanlar da vardır.

Fresk bir küçük filo sahnesiyle sürmektedir, Santorini'de olup olmadığı belli olmayan bir limandan ayrılmakta olan bir düzine ya da daha fazla gemi betimlenmektedir. Betimde erkekler gemileri bağlayarak karaya çıktıkları ikinci bir kente ulaşana dek kürek çekmekte, gemilere su üzerinde zıplayan yunuslar eşlik etmektedir. Freskin bu bölümü arkeologlar arasında tartışmalara neden olmuştur, bazı arkeologlar gemilerin tasarım ve betimlerine odaklanmış, diğerlerini ise geminin yolculuğa başladığı ve yolculuğu sonlandırdığı kentler meraklandırmıştır. Bu yolculuğun Mısır ya da Anadolu'ya başlamış ya da bitmiş olabileceğine ilişkin görüşler ortaya atılmış olsa da henüz bir uzlaşıya varılamamıştır.

Santorini 1987 yılında yanardağ patlamasının yeniden tarihlenmesi önerildiğinden beri Bronz Çağda Ege Dünyası çalışan arkeologlar arasında büyük bir tartışmanın odağında yer almaktadır. Santorini'de yanardağ patlamasının MÖ 1450'li yıllarda gerçekleştiği düşünülüyordu. Patlamanın yaşandığı dönemde Geç Minos (LM) lb seramiği olarak bilinen kapların yaygın olduğu düşünüldüğünde, bu tür kapların da MÖ 1450'li yıllara tarihlenmesi gerektiği düşünülüyordu.

Yerleşim ve civarında yapılan yeni radyokarbon analizleri, patlamanın MÖ 1450'li yıllarda değil de neredeyse iki yüz yıl önce 1628'li yıllarda gerçekleşmiş olduğuna işaret etmektedir. Patlamanın tarihi ve LM lb tipi kapların kullanıldığı zaman dilimi halen bağıntılı biçimde tarihlendiğinden, bu kapların bulunduğu herhangi bir yerleşimdeki herhangi bir tabaka MÖ 15. yüzyıla değil de 17. yüzyıla tarihlenmesi gerekecektir. Bu durum tarihsel olayları daha önceki dönemlere tarihlemeyi gerektirdiğinden üst kronoloji olarak adlandırılmaktadır.

Günümüzde Cornell Üniversitesinde çalışmalarını sürdüren Stuart Manning, yeniden tarihleme tartışmaları başladığından beri bu tartışmanın içindedir. Kendisi konu üzerine çok sayıda makale kaleme aldığı gibi *A Test of Time* [Zaman Denemesi] isimli bir de kitap yazmıştır. Tarihleme çalışmasının odağında ise patlama sırasında küllerin altında kalmış zeytin ağacından düşmüş bir parçanın tarihlenmesi yer almaktadır. Zeytin ağacı MÖ 1628'li yıllara tarihlenmektedir.

Yeniden tarihleme işlemi yeni radyokarbon yönteminin sağladığı tarihlerin doğru olduğunu varsaymaktadır, ancak karbon tarihlemenin de atmosferdeki karbon oranının dalgalanması ya da örneklerin kirlenmiş olması ihtimali gibi sorunları olduğu kabul edilmektedir ve tarihlemedeki bu değişiklik herkes tarafından kabul görmemiştir. Bazılarıysa tarihlemede değişikliği kabul etmiş ancak patlamanın tarihini MÖ 1628'li yıllar yerine 1550'li yıllara yerleştirmiş böylece Santorini'nin üst ve alt kronolojileri arasında bir orta kronoloji oluşmuştur.

Her şeyi bir kenara bıraktığımızda ise hangi tarih kabul edilirse edilsin patlamanın yeniden tarihlenmesi ile İsraillilerin Mısır'dan kovulması ve sonrasında Mısır'ın On Belası ya da Kızıl Deniz'in yarılması arasında hiçbir bağlantı olmadığı ifade edilmelidir. Patlama Mısır'dan Kovulma gerçekleşmeden yüz ila dört yüz yıl önce gerçekleşmiş olduğundan çok az sayıda akademisyen bu iki olayı bağlantılandırmak istemiştir, çoğu sahte arkeoloğun ise gözde savı budur.

Bana göre üst kronoloji doğrudur ancak tartışma halen sürmektedir. Elimizde yerleşime ait çok sayıda yapı, kap kacak ya da insan yapımı obje olsa ve olayın ne zaman gerçekleştiğine ilişkin kısmi bilgi sahibi olsak dahi, kesin ve kronolojik tarih konusunda emin olamayabileceğimizi size aktarmak üzere bu olayın altını çizmek istedim. Bu konuyu ve radyo karbon tarihleme yöntemini daha sonraki bir bölümde ayrıntılı biçimde ele alacağız.

Santorini ve Akrotiri en az üç bin beş yüzyıl önce Yunanistan, Mısır ve Yakındoğu arasında süregelen uluslararası ticaret ve temasa ilişkin neredeyse bütün tartışmaların odağında olmalarıyla arkeologların ilgisini çekmektedir ancak genel anlamda insanların ilgisini çekmelerinin nedeni Atlantis efsanesiyle muhtemel bağlantılarıdır.

Daha önce de değindiğim üzere Yunan mit ve efsanelerinin az da olsa gerçeklik içerdiğine inanıyor, bu abartılı öykülerin bazı açılardan gerçeğe dayandığını düşünüyorum. Bu nedenle Troia Savaşı sırasında bu öyküleri doğuran bir şeyler gerçekleşmiş olmalı. MÖ 17. (ya da 15. yüzyıl da olabilir kim bilir) yüzyılda Santorini'de meydana gelen yanardağ patlamasının da Atlantis hikâyesinin altında yatan gerçek olay olabileceğini düşünüyorum. Tam da bu noktada kurgu olması muhtemel yerlerin peşinde koşan sahte arkeologların dünyasına çok yaklaşmış olsam da bu düşüncemin nedenini size kısaca açıklayayım.

Atlantis hikâyesi Yunan filozof Platon'un teveccühüyle bizlere kadar ulaşabildi. Thera'daki patlamadan yaklaşık bin yıl sonra MÖ 4. yüzyılda kaleme aldığı *Timaios* ve *Kritias* adlı iki kısa eseriyle Platon bizlere muhteşem bir uygarlık barındıran bir adanın bir gün içerisinde bir daha görülmemek üzere dalgalara gömülmesini şu şekilde aktarır: 'O kara gün ve gecede, mahşeri depremler ve seller oldu... Atlantis adası...Denizin derinliklerine gömüldü.' Atlantis'in 'Herakles Sütunları' dediğiniz boğazın önünde, Libya ve Asya'nın toplamından daha büyük' bir ada olduğu dışında yerine değinmemektedir.

Platon'a göre Atlantis hikâyesini Mısırlı bir rahip MÖ 590 yılından sonralara denk gelen tarihte Solon adındaki bir yasa koyucuya anlatmıştır. Rahibe göre bahsettiği olaylar bulundukları zamandan dokuz bin yıl önce gerçekleşmiştir ancak (bazı sahte arkeologlar aksini savunsa da) karmaşık kültürlerin henüz var olmadığı Neolitik Döneme den düşen MÖ

9600'lü yıllardansa Solon'un var olduğu zamandan 900 yıl öncesi, yani MÖ 1500'lü yıllar daha gerçekçi durmaktadır. Hikâye Solon tarafından oğluna, oğlu tarafından ise torununa, ardından da kuşaktan kuşağa aktarılarak MÖ 400'lü yıllarda Platon'a kadar ulaşmıştır.

Platon su ve karanın iç içe geçtiği çemberler halinde inşa edilmiş olmasından kentin belirli bölümlerinin spesifik ölçülerine dek Atlantis'e ilişkin ayrıntılı betimler sunmaktadır. Platon'un Atlantis'in yerine ilişkin verdiği bilginin çok genel olması nedeniyle Bahama Adaları, Kıbrıs açıkları ve bu bölgeler arasında kalan her yerde Atlantis seferine çıkılmıştı.

Atlantis'in bulunduğuna ilişkin kanıt ise yok. Bulunan yerler ile Atlantis arasında fiziksel benzerlik bulunsa dahi bulunan yerin ya Yunan kültürüyle bağlantısız ya da doğal oluşumlardan meydana gelmiş olduğu ortaya çıkıyor, bazı yerlerdeyse her iki durum birden söz konusu olabiliyor. Santorini Atlantis olmaya en yakın aday olsa da değindiğimiz üzere tarihler bile uyuşmuyor.

Atlantis'in Platon'un mükemmel kent ve toplum tasavvurunu betimlemek üzer uydurduğu bit mit olduğu savunulabilir, belki de savunulmalıdır.

Bu nedenle ortada bu adanın peşine düşmemizi gerektirecek bir neden yok, bununla beraber Santorini'de meydana gelen yanardağ patlaması Mısır'dan dahi duyulmuş hissedilmiş olmalı. Mısırlılar patlama sonucu ortaya çıkan bulutları ve kuzey kıyılarına kadar ulaşan sünger taşlarını da görmüş olmalılar. Bazı Eski Mısır Uzmanları ve araştırmacılar Tempest Steli adlı ünlü Mısır yazıtının Mısırlıların patlama esnasında ve sonrasında görüp duyduklarının güncel bir kaydı olduğunu savunmaktadır.

Dahası Santorini gibi Kyklad adalarının sakinleri ve Minoslular patlamanın ardından geçici süre ile de olsa Mısır'a gelmemeye başladıysa, ki muhtemelen öyle de oldu, Mısırlılar büyük bir

ada imparatorluğunun kaybolduğunu düşünmüş olabilirler. Akrotiri ya da adanın başka bir köşesinde yaşamını sürdüren kişiler açısından dünyanın o talihsiz gün ve gecede sonunun geldiğini söyleyebiliriz.

Bu nedenlerle Santorini'de meydana gelen yanardağ patlaması Platon'un Atlantis hikâyesinin özünü oluşturuyor olabilir. Öyle olmasa bile Marinatos, Doumas ve diğer arkeologların Akrotiri'de elde ettikleri arkeolojik bulgular bana göre insanlık tarihindeki en büyüleyici zaman dilimlerinden biri olan MÖ 2. binyılda Bronz Çağı Ege dünyasına ışık tutmaktadır.

10

Denizin Altındaki Efsun

1982 yılıydı, Türkiye'nin güneybatısında sünger avlamak için dalan on yedi yaşındaki bir genç şarap kızılı denizden çıktı ve kaptana 'kulakları olan metal bisküviler' gördüğünü söyledi. Çocuğun çizdiği resmi gören kaptan bunların Texas A&M Üniversitesi Denizcilik Arkeolojisi Enstitüsünde görevli arkeologların kendisinden sünger için daldıkları sırada aramalarını istediği öküz gönü şeklinde bakır külçeler olduğunu anlamıştı. Kaptan enstitü ile temasa geçti, bir sonraki yaz arkeologlar bu külçelerin Geç Bronz Çağına ait bir gemi batığına ait olduğunu teyit ettiler. Arkeologların bulduğu batık günümüzde Uluburun Batığı olarak bilinmektedir.

MÖ 1300'lü yıllarda battığı düşünülen gemi tüm zamanların en önemli arkeolojik keşiflerinden birisidir. Titanic'ten eski zamanlara dek gemi batıkları bize zamanın bir izdüşümünü sunar, ancak bu denli yüklü bir kargoyla ve bu kadar

erken döneme tarihlenen bir batıkla karşılaşmak çok sıra dışıdır. Uluburun Batığı bakır, kalay, fildişi ve işlenmemiş cam gibi hammaddelerin yanı sıra Kıbrıs ve Kenan işi çanak çömlekler gibi hazır ürünlerle doludur, bu haliyle de üç bin yıldan öncesinin uluslararası ticareti ve ilişkilerine ışık tutmaktadır. Bu batık zamanının birbiriyle temas halindeki dünyasının bir küçük evrenini sunması nedeniyle büyük önem taşımaktadır. Denizden kırk iki ila elli iki metre derinlikte bulunmuş olması ve arkeologların on yıl boyunca gerçekleştirdikleri yirmi binden fazla dalışta tek bir önemli kazanın dahi meydana gelmemiş olması bu masalı daha da inanılmaz kılmaktadır.

Hikâyenin kahramanları sualtı arkeolojisinin babası olan George Bass ve Bass'ın ilk öğrencisi ve günümüzde de Texas A&M Üniversitesi Denizcilik Arkeolojisi Enstitüsünde meslektaşı Cemal Pulak'tır. Aslında hikâye ise 1959 yılında Bass'ın henüz Pennsylvania Üniversitesinde lisansüstü öğrenci olduğu dönemde başlamaktadır. Bass, Penn Müzesi Akdeniz Bölümü sorumlusu Rodney Young kendisini ofisine çağırdığında tez konusu aramaktadır. Türkiye sahilleri açıklarında bir batık bulunmuştur ve birisinin bu batıkta kazı çalışması yapması gerekmektedir. Young'a göre Bass bu iş için biçilmiş kaftandır.

Bass gerçekten de bu iş için biçilmiş kaftan olduğunu kanıtlar, Türkiye'ye gider ve günümüzde Gelidonya Burnu Batığı olarak bildiğimiz batıkta dünyanın ilk sualtı arkeoloji k kazı çalışmasını gerçekleştirir, bu nedenle de kendisi sualtı arkeolojisinin babası olarak anılmaktadır. Gelidonya Burnu Batığı Uluburun Batığına hayli yakın bir yerde bulunmaktadır, ancak elbette Bass o dönemde bunu bilmemektedir. Gelidonya Burnu Batığı da Uluburun Batığı ile hemen hemen aynı döneme tarihlenmektedir, zira bu gemi MÖ 1200'lü yıllarda bu gemi batmıştır.

Gelidonya Burnu Batığında Bass'ın bulduğu insan yapımı objeler geminin uğradığı limanlarda mal alıp satan ve liman liman gezen küçük bir gemi olduğunu göstermektedir. Gemi görünüşe göre bir kral ya da zengin bir tüccara değil de ekmeğini çıkarmaya çalışan bir şahsa aitti. Bass'ın bulduğu objeler arasında masif bakır külçeler de vardır, bu külçelere öküz gönü külçe adı verilmektedir zira bu külçeler zemine halı olarak serilen ya da duvara asılan öküz ya da inek gönüne benzemektedir. Külçelerin her biri yaklaşık yirmi yedi kilogram ağırlığındadır ve Genç sünger avcısının 1982 yılında Uluburun'da bulacağı 'kulakları olan metal bisküviler'in aynısıdırlar.

Bronz genelde yüzde doksan oranda bakır ile yüzden on oranda kalayın alaşımıyla elde edilmektedir. (Kalay yerine arsenik de kullanabilirsiniz ancak tavsiye eder misiniz diye sorsanız etmem.) Gelidonya Burnu Batığında kargosunda kalay bulunma ihtimali bu nedenle kulağa mantıklı gelmektedir ki gemide kalay bulunmuştur. Ne yazık ki tuzlu suyun neden olduğu korozyon nedeniyle bulunan malzeme kalaydan çok diş macununa benzemektedir, bazı akademisyenler de bu nedenle şüpheye düşmektedir.

Bulduğu insan yapımı objelerden yola çıkarak Bass, batığın muhtemelen Ege Denizinde yol almakta olan bir Kenan gemisini olduğunu savunmuştur. Bu görüş o günün akademik bakış açısıyla çelişmekteydi zira o dönemde sadece Girit'teki Minoslular denize açılabildikleri düşünülüyordu, Ne de olsa Thukydides de 'Minos thalassokratiası/deniz hâkimiyeti'nden bahsetmekteydi. Bass 1967'de konuya ilişkin kitabını yayımladığında, kimi akademik çevrelerce görüşleri alaya alınmış hatta küçük görülmüştü. Daha sonra Bass'ın yalnızca tüm varsayımlarında haklı olduğu değil, aynı zamanda Minoslular dışında birilerinin de denizlere açılmış olduğunu teşhis edebilmesi nedeniyle zamanının çok ötesinde bir bilim insanı olduğu ortaya çıktı.

Bass Gelidonya Burnu Batığına ilişkin çıkarımlarının doğruluğunu kanıtlayabilecek bir başka gemi batığı bulmakta kararlıydı. 1972 yılında görev yaptığı Pennsylvania Üniversitesinde Amerikan Denizcilik Arkeolojisi Enstitüsünü kurdu ve 1976 yılında enstitüyü Texas A&M Üniversitesine taşıdı, kendisi ve enstitü o zamandan beri bu üniversite bünyesinde çalışmalarını sürdürmektedir, uzun süre önceyse enstitünün adından yapılan çalışmanın uluslararası niteliğine vurgu yapmak üzere 'Amerikan' ifadesi çıkarıldı.

1980 yılında enstitü adına bir gemi satın alındı ve ekip diğer batıkları aramak üzere sualtı yüzey araştırmaları yapmaya başladı. 1980'li yıllarda karada yapılan yüzey araştırmalarıyla aynı yöntemlerle, yani belirlenen uzun kesitlerin taranması ve rastlanan her şeyin kaydedilmesi şeklinde yapılan denizaltı yüzey araştırmaları hem uzun sürüyordu hem de zaman alıyordu. Bir yerden sonra ekibin aklına denizaltında yüzey araştırması yapmaktansa Türk sünger avcılarının yaşadığı köyleri ziyaret ederek onlara aradıkları şeyi anlatmak fikri geldi, böylece her gün denize dalarak satacakları süngerleri arayan profesyonellerin de yardımını alabilirlerdi.

Gerçekten de bundan kısa bir süre sonra 1982 yılında genç bir sünger avcısı 'kulakları olan metal bisküvileri' fark etti. Bass bir başka batıkta kazı çalışması gerçekleştirerek Gelidonya Burnu Batığına ilişkin görüşlerinin doğruluğunu kanıtlayabilme yolundaydı. O zamanlar bulacağı batığın Gelidonya Burnu Batığına göre çok daha zengin ve önemli olduğunun farkında değildi. Bu keşfin önemini kazı çalışmasının bitmesine hayli zaman varken 1986 yılında kendisinin Amerikan Arkeoloji Enstitüsünden Üstün Arkeoloji Başarısı Altın Madalyası Ödülünü, yani meslektaşlarının kendisine layık görebileceği en büyük ödülü almış olmasından anlayabiliriz.

Uluburun'da Bir Dalgıç

Uluburun Batığı Kazısı 1984 Yazında Bass'ın başkanlığında başladı. 1985 yılında ise Bass proje yönetimini Cemal Bulak'a devretti. Bu yıldan 1994 yılına dek kazılar her yıl profesyonel arkeologlar ve kazılara katılmaya istekli öğrenciler tarafından sürdürüldü. Ekibin her bir üyesi her gün günde iki kez suyun altında her seferinde yirmi dakika geçirecek biçimde dalıyordu. Dalgıçların karşı karşıya oldukları ana tehlike vurgun yemekti ve bunun önüne geçmek için daldıktan basıncın düşmesini beklemek uzun zaman alıyordu. Zaman geçirebilmek adına kitap okumalarına izin verecek ışığa ulaşabilecekleri kadar yüzeye yakın olduklarında bir ipe bağlı bulunan romanları okuyorlardı. On yıl boyunca ekip batık

kazı çalışmasında yaklaşık 6.600 saat geçirdi, bu sürede batığa yirmi iki binden fazla dalış gerçekleştirildi.

Batığın deniz seviyesinden kırk iki metre aşağıda olduğu ancak kalıntıların artakalanlarının elli iki metre derinliğe kadar bulunabildiği anlaşılmıştı. Ekip on beş metre uzunluğundaki geminin ön kırılarak parçasının ise resif ya da kayalıktan düştüğünü anladı, bu parça henüz bulunamadı. Bass'a göre bu derinlikte araştırma yapmak çalışmaya başlamadan önce iki duble rakı içmeye benziyordu, bu nedenle de her bir dalış önceden özenli bir biçimde planlanmak zorundaydı. Dalışlar çiftler halinde yapılıyordu ve dalış güvenliğini gözetmek üzere alanda eski bir deniz komandosu bulunduruluyordu, bu nedenle on yıl boyunca herhangi bir kaza yaşanmadı.

Bir Nova videosunda Bass ekibin bir parçası olmanın ne demek olduğunu betimlemişti. Bass'ın aktardıklarına göre, deniz tabanına ulaştıkları anda tabandaki kumun hemen üzerinde yüzer ya da yürürken kazara herhangi bir şeye zarar vermemek üzere paletlerini çıkarmaları gerekiyordu. Önce yüzeyden uzatılan bir vakumlu boru vasıtasıyla kum ayıklanıyor, ardından kazının ince işi başladığında ise suyun içinde elini bir kürek gibi kullanarak kumları uzaklaştırıyordu zira elini ileri geri sallamak kumu olduğu yerden kaldıracak ve görüşü engelleyecektir.

Oluşturulan plan karadaki herhangi bir arkeolojik alandaki çalışmalara benzer biçimde milimetre düzeyinde bir doğrulukla çizileceği için batığın ve batığın içinde bulunan her bir objenin özenle haritalanması gerekiyordu. Bu işi karada bile yapmanın zorluğu düşünüldüğünde bir de denizin kırk iki metre altında öğle yemeğinin ardından iki duble rakı içmişçesine çakırkeyif halde yapmaya çalıştığınızı hayal edin!

Ekip o kadar fazla sayıda obje ele geçti ki bu kitabın yazım aşamasında nihai rapor yazımı halen sürmekte nihai rapor bittiğinde birkaç cilt halinde yayımlanacak. Bass ve Pulak ise

her kazı sezonu bitişinde bir ön rapor yayımladı ve konferanslarda daha sonra yayımlanacak bildiriler sundular.

Batığa dalabilmek için ekip Uluburun'da geminin yaklaşık üç bin yıl önce batmadan evvel muhtemelen çarptığı burunun kayalık tarafına her yaz birkaç ay geçirecekleri ahşap yapılar inşa ettiler. Batığın bulunduğu alanın üzerinde demirlemiş dalış botu Virazon'un üzerinde de bir yaşam alanı mevcuttu. Ekip üyeleri, içinde erkekler ve kadınlar için birer yatakhane, buna ek olarak mutfak ve yeme içme alanı içeren bir yapı, bulunan objelerin konservasyonu ve depolanması için bir başka yapı, bir de su üzerinde süzülmekte olan banyodan oluşan ve en yakın kasaba ya da kente botla birkaç saat uzaklıkta bir kafeste yaşamış oldular...

Geminin ne zaman battığını elimizdeki dört ayrı kanıt sayesinde biliyoruz. İlk kanıtımız gemide Kraliçe Nefertiti'nin adının işlenmiş olduğu altın bir skarabe. Kendisinin Firavun Akhenaton ile birlikte MÖ 1350'li yıllarda hüküm sürdüğü düşünüldüğünde gemi bu tarihten önce batmış olamaz. İkinci kanıtımız kullanılan ağacın üzerindeki üç halkanın tarihleme için kullanıldığı dendrokronoloji tarihleme yöntemine başvurularak MÖ 1320'li yıllara tarihlenen geminin gövdesinden ele geçmiş bazı ahşap parçalar. Üçüncü kanıtımız ise arkeologların diğer Yunan yerleşimlerinde buldukları örneklerle karşılaştırarak MÖ 14. yüzyılın son bölümüne tarihledikleri Geç Hellas IIIA2 tip olarak adlandırılan Miken ve Minos tipi çanak çömleklerin gemide bulunmuş olması. Dördüncü kanıtımız ise gemide bulunan çalı çırpının karbon 14 yöntemiyle tarihlenmesi. Bütün bu kanıtlar geminin Mısır'da Kral Tut'un gömülmesinden yaklaşık otuz yıl sonra ve belki de Troia savaşından otuz kırk yıl önce, MÖ 1300'lü yıllarda battığını göstermektedir.

Geminin ne taşıdığını da biliyoruz. Öncelikle gemide, kargonun altında tüm gövde boyunca aralıklarla yerleştirilmiş yaklaşık on dört büyük taş çapa yer almaktadır. Bu çapalar

seyrüsefer halinde safra olarak işlev görmekteyken ihtiyaç hasıl olduğunda da her bir çapa denize salınmaktaydı. Böylece çapalardan birisinin resif ya da kayaya sıkışması halinde denizciler ipi kesiyor ve kargoların bulunduğu gövdeden bir diğerini denize salıyorlardı. Bu tür taştan çapalar Kıbrıs açıklarında Kition ya da Enkomi ve Suriye kıyılarında Ugarit gibi belli alanlarda ele geçmiş olsa da o ana dek Bronz Çağına ait batık bir gemide *in situ* olarak bulunamamıştı.

Geminin ana yükü öküz gönü külçelerdi, Kıbrıs'tan çıkarılmış yüzde doksan dokuz saflıkta bakırdan üretilmişlerdi. Geminin güvertesinde üst üste istiflenmiş biçimde üç yüz elliden fazla öküz gönü külçe yer alıyordu. Kıbrıs kralının Mısır kralından 'sadece' iki yüz bakır külçe (ya da o dönemdeki adıyla iki yüz "talent") gönderdiği için özür dilediği MÖ 1350'li yıllara ait bir mektubun varlığından haberdarız, bu gemi o dönemde üç yüz elli kadar tek seferde külçenin de taşınabildiğini göstermektedir. Bu tür külçeler uluslararası ticarette para birimi külçe olarak kullanılmış olabilir.

Sadece bu gemide on tondan fazla bakır yer alıyordu. Bu külçelerden bir bölümünde korozyon öyle bir aşamaya gelmişti ki arkeologlar külçenin elde kalan kısmına enjekte ettikleri ve kazı sezonları arasındaki tüm yıl boyunca malzemenin dağılmamasını sağlayan bir tür yapıştırıcı icat etmek zorunda kalmışlardı. Ardından her bir külçe bulunduğu yerden alındı ve yüzeye çıkarılarak Bodrum Müzesine teslim edildi. Külçeler burada konservasyona alındı ve üzerlerinde yüzyıllarca biriken korozyondan arındılar.

Bass'ın Gelidonya Burnu Batığında bulduğu, diş macununa benzeyen ve çok sayıda akademisyenin şüpheyle yaklaştığı kalaya gelince, Uluburun Batığı, burada da Bass'ı haklı çıkararak bulunan malzemenin kalay olduğunu da doğrulamaktaydı, zira batıkta bir bölümü öküz gönü külçe parçaları halinde bir bölümü disk külçe denilen daha küçük külçeler halinde, diğerleri de levhalar ya da kalaydan yapılmış kaplar

biçiminde ve bu sefer (Gelidonya'dan farklı olarak) tanınır formlarda bir tondan fazla kalay bulunmuştu. Kalayın çıkarıldığı yer muhtemelen Afganistan'ın Badahşan bölgesiydi ve halihazırda uzun bir yolculuk sonunda bulunduğu yere ulaşmıştı, geminin batması bütün planı altüst etmiş olsa da kalayın yolculuğu muhtemelen Ege'ye ulaşana kadar bitmemiş olacaktı.

On ton bakır ve bir ton kalayın alaşımı ile on bir ton bronz elde edilebilir. Bass bir zamanlar bu kadar materyal ile üç yüz askerlik bir ordunun kılıç, kalkan, miğfer, baldır zırhı ve diğer teçhizatla donatılabileceğini düşünmüştü. Bu gemi battığından birileri servetini kaybetti birileri de muhtemelen bir savaşı.

Gemide başka hammadde türleri de bulunmuştu, neredeyse bir ton menengiç reçinesi bunlardan birisiydi, reçine tütsü olarak, parfüm yapımının yanı sıra başka işler için de kullanılmaktaydı. Reçine fıstık ağaçlarından elde edilmekteydi ve o zamana dek bu kadar büyük boyutta reçineye rastlanmamıştı.

Reçine Kenan işi olduğu söylenen depolama kaplarıyla taşınmaktaydı, bu kaplardan gemiden yüz kırk kadarı bulunmuştu. Bu kaplar tam da isimlerinin çağrıştırdığı işleve sahipti, Kenan'da (günümüzde İsrail, Lübnan ve Suriye sınırları içinde kalan bölge) imal edilmekteydiler ve pek çok türde malzemenin taşınması ve depolanması için kullanılıyorlardı. Uluburun Batığında ise reçinenin yanı sıra bazılarında sayıları binleri bulan cam boncuklar ile incir ve hurma gibi gıda maddeleri de taşınmaktaydı.

Bu kapların birisinin üzerinde fildişinden menteşeleri olan ahşap bir tablet vardı. Bu tablet muhtemelen gemi battıktan sonra kabın üzerine düşmüştü. Tabletin iç kısmının oyuk olan iki yanında bir zamanlar menengiç reçinesinin sarı rengini verdiği balmumu yer alıyordu. Tablet iki kanatlı (diptykhon) ya da ahşap yazma tableti olarak adlandırdığı-

mız türdendi, bu durumda balmumunun üzerinden de çeşitli yazılar yer alıyor olmalı. Homeros *İlyada* destanının altıncı kitabında bu tür bir tabletten 'uğursuz işaretler bulunan' tablet olarak bahsetmektedir.

Ne yazık ki Uluburun batığında bulunan tabletin balmumu çoktan yok olmuştu. Çalışmalarda ikinci bir tablet bulunmuşsa da bu tabletin üzerinde balmumu yoktu, bu nedenle her iki tablette de ne yazdığını bilemiyoruz. Belki geminin güzergahı belki taşınan yükün niteliği belki de bir kraldan diğerine ulaştırılması istenen bir mesaj vardı tablette. Bu mesajın içeriğini hiçbir zaman bilemeyeceğiz.

Arkeologlar, gemide taşınan hammaddeler arasında yaklaşık 175 külçe işlenmemiş cam da ele geçirmişlerdi, camların büyük bölümü kobalt mavisi, bir bölümü açık mavi kalanları ise amber rengindeydi. Bu işlenmemiş camlar üzerinde yapılan kimyasal analiz, bunların aynı dönemlerde Mısır ve Yunanistan'da bulunan cam objeleriyle benzerlik gösterdiğine işaret etmekteydi, bu durumda herkes işlenmemiş camları aynı yerden, yani muhtemelen Kuzey Suriye ya da Mısır'dan alıyor olmalıydı.

Geminin gizli mahzenlerinde ise fil dişleri ve hipopotam köpek dişleri ve ön dişleri bulunmuştu. Bu keşfin ardından araştırmacılar dünyanın dört bir yanındaki müzelerde yer alan Geç Bronz Çağına tarihlenen fildişi objeleri yeniden inceledi. Bu objelerin çoğunun fildişinden yapıldığı düşünülüyordu oysa araştırmacıların beklemediği biçimde bu objelerin büyük bölümü hipopotam hipopotam dişlerinden imal edilmişti. Ayrıca batıkta gemiye muhtemelen Ugarit limanında binmiş bir Suriye ev faresine ait olduğu düşünülen küçük bir çene kemiği (mandibula) de bulunmuştu. Batıkta Kuzeydoğu Afrika'da Mısır'ın güneyinde yer alan Nübye menşeili abanoz ağacı da bulunmuştu.

Geminin yükü arasında bazıları beklenmedik düzeyde muhafaza altına alınmış çok sayıda hazır ürün de bulunmak-

taydı. Arkeologlar üst düzey Mısırlı asillerin mezarlarının duvarlarına çizilmiş resimlerde betimlendiği üzere Bronz Çağı gemilerinin güvertelerinde görülen büyük kaplara benzer kapları ortaya çıkarmaktaydılar. Bu tür büyük kaplarda geminin tayfasının içeceği temiz suyun saklandığı düşünülmekteydi, ancak arkeologlar buldukları kaplardan ilkini yüzeye çıkarmak üzere ağa yerleştirdiklerinde kap yuvarlandı; içinden yeni ve kullanılmamış çömlekler döküldü. Dökülenler Kıbrıs ve Kenan işiydi; aralarında tabaklar, çanaklar, kaseler, testiler, testicikler ve kandiller vardı. Öyle görünüyor ki bu büyük kaplar temiz su depolamak için kullanılan türden değil de yeni çanak çömleğin taşınma sırasında zarar görmelerini önlemek üzere içine yerleştirilmesinde ve korunmasında kullanılan çin varili adını verdiğimiz türdendi.

Arkeologlar birkaç tane kılıcın yanı sıra hayli garip görünen bir nesne, Balkan işi olduğu düşünülen bir de gürz buldular. Kılıçlardan birisinin Kenan işi, diğerinin Ege işi bir diğerinin ise İtalya'dan gelme olduğu düşünülmektedir. Kılıçlar ve gürz muhtemelen kaptan ve tayfanın kişisel eşyalarıydı ancak yine de kesin konuşamıyoruz. Ele geçen ok, mızrak uçları ve çeşitli bronz alet edevat ya tayfanın kişisel eşyasıydı ya da taşıdıkları yükün bir parçasıydı.

Oltalar ve kurşun ağırlıklar ise kuşkusuz yolculuk süresince tayfa tarafından taze balık avlamak üzere kullanılmış olmalı. Uluburun Batığında tespit edilen erzak arasında zeytin, badem, incir, nar ve balık gibi Doğu Akdeniz ürünleri yer almaktaydı. Bugün de aynı bölgede balıkçılar aynı şeyleri yiyordur muhtemelen.

Koç başı gibi zoomorfik (hayvan biçimli) formda işlenmiş çiniden mamül (yarı kil yarı cam) az sayıda ilginç kadeh de ele geçmişti. Bu tür nesnelerin genellikle kraliyet ailesi tarafından kullanıldığı düşünüldüğünde geminin bir kraldan bir başka krala kraliyet hediyeler taşıdığı görüşü de zemin kazanmış oluyor. Bu dönemde kralların birbirlerini hediyeye

boğduğuna ilişkin yazılı kanıtların da bulunduğu düşünüldüğünde, Uluburun'da bu tür bir hediye gemisine tanık olma ihtimalimiz yüksek, hediye belki Mısır ya da Kenan kralından Mykenai kralına, belki de Mykenai'daki Agamemnon'un atasına gidiyordu. Gerçeği hiçbir zaman öğrenemeyeceğiz.

Bulunan nesneler arasında yer alan tek bir altın kadehin krallara layık olduğu çıkarımını yapabiliriz. Bu kadeh hayli güzel olsa da gemi, kökeni ve tarihi hakkında bize hiçbir şey söylemiyor zira bu nesne bir bölge ya da kişiye özgü değil. Günümüzde bütün arkeoloji ders kitaplarını bu kadehin deniz yatağından henüz çıkarılmamışken çekilmiş ikonik bir fotoğrafı süslüyor. Bu fotoğrafta altın bir kadehin yanında Kenan işi bir kap, sade bir Miken kyliksi ve kalaydan yapılmış bir matara yer alıyor. Öğrencilerime bu fotoğrafta gördükleri en önemli nesnenin ne olduğunu sorduğumda hepsinin cevabı altın kadeh oluyor, ancak bu cevap aslında yanlış, *Indiana Jones*'un üçüncü filminden yaptığım alıntıyla 'Aslında seçimleri......özensizdi.' Kenan işi kap içinde taşınanlar nedeniyle, matara ise kalaydan mamül nadir bir örnek olması nedeniyle önem taşımaktayken ayırt edici formunun batığı tarihlememize yardımcı olacağı göz önüne alındığında bu fotoğraftaki en önemli nesne sade Miken kabıdır.

Bass, Pulak ve ekibin diğer üyeleri gümüş bileziklerden altından kolye uçlarına kadar çok sayıda mücevher de buldu. Kolye uçlarından birisinde şahane bir işçilik örneği görülmekteydi, üzerinde tane tane işlenmiş altından yapılma pençeleri arasında bir yılan tutan bir şahin ya da başka bir kuş yer alıyordu. Bir diğer kolye ucunda her iki elinde birer ceylan tutan bir kadın betimi vardı. Bir diğer mücevher ise Mısır mezar resimlerinde Kenan erkeklerinin taktığı takılara benzemektedir. Mezopotamya silindir mühürleri de bulunmuştur batıkta, bu mühürlerden birisi kaya kristalinde yapılmıştır, her iki ucunda da altından kapaklar yer almaktadır, bu mühür bilek ya da boyuna takılmış olmalıydı ve Mısır'dan

gelmiş küçük bir siyah bir taş parçasının üzerinde de 'Ptah, Gerçeğin Tanrısı' yazılıydı.

Kraliçe Nefertiti'nin som altın skarabesi, ki kraliçenin kendi adıyla, yani Nefer-neferu-aten olarak hiyerogliflerler, Mısır hiyeroglifleriyle bezenmiş skarabeler ve diğer küçük nesnelerin arasında en küçük ancak en önemlisidir. Nefer-neferu-aten kraliçenin adının hüküm sürdüğü ilk beş yılda, yani kocası heretik Firavun Akhenaton'un güneş diskiyle temsil edilen tanrı Aton hariç her şeyi reddettiği dönemde, kullanıldığı bir versiyonudur. Bu nadir buluntu daha önce de değindiğimiz gibi skarabenin imal edildiği yıl olan MÖ 1350'li yıllardan önce geminin batmış olmayacağını göstermekte ve böylece bize tarihlemede yardımcı olmaktadır.

Gemide ele geçmeyen tek şey iskeletler ya da iskelet parçalarıdır. Belki kazadan kurtulanlar sahile yüzmüş belki de ölenlerin bedenleri su altında kaldıkları üç bin iki yüz yıl boyunca balıklara ya da diğer deniz canlıları ve deniz hayatına yem olmuşlardır.

Batık bulunduğunda kazı çalışmasını gerçekleştiren araştırmacılar Uluburun'da buldukları geminin bir zamanlar Doğu Akdeniz ve Ege Bölgelesi arasında saat yönünün tersi yönünde liman liman dolaştığını, kendisinden yüz yıl sonra Gelidonya Burnunda bulunan geminin yapacağına benzer biçimde muhtemelen al sat yaptığını ancak Uluburunda bulunan geminin yükünün daha değerli olduğunu düşünmüşlerdi. O zamandan beri de geminin yükünün o zamanlar görüldüğü üzere bir kralın diğer krala gönderdiği hediyelerden oluştuğunu, muhtemelen de Mısır-Yunanistan, Kenan-Yunanistan hatta Kıbrıs-Yunanistan arasında bir rota izlendiğine ilişkin teoriler de dahil pek çok teori ortaya atılmıştır. Her halükarda üzerinde uzlaşılan görüş geminin Yunanistan'a doğru yol almakta olduğuydu, zira gemide yedi ayrı kültüre ait olan ve geminin yükünü oluşturduğu kesin olan objeler varsa da, Yunanistan'dan gelme nesneler yeni olmaktan

ziyade kullanılmış olan Minos ve Miken kapları ve de Egeli bir kişinin takmış olabileceği iki kişisel mühürden oluşmaktaydı.. Gemide bulunan objeler Yunan beğenisine hitap eden ürünlerden seçilmişti.

Dönüş yolunda ya da bölgede geldiği yolun ters yönünde Mısır, Kenan ve Kıbrıs istikametinde yol alırken de gemi muhtemelen şarap, zeytin yağı ya da parfüm dolu seramik kaplar da dahil tipik Miken ve Minos malları taşıyor olacaktı, ancak bu dönüş yolculuğu hiçbir zaman gerçekleşmedi, gemi koruyucu tanrısını –bronzdan yapılmış ancak kafası, omuzları, el ve ayakları altın varakla kaplanmış bir figürin– taşımasına rağmen Uluburun'da battı. Bulunduğunda tamamen korozyona uğramış olsa da arkeoloji dünyası deyimiyle 'düzgün bir şekilde temizlendi.' Figürinin tipik bir adak, yani hem dini bağlılık hem de ilahi korumaya sığınma ifade eden figürlerin stilini yansıttığını söyleyebiliriz.

Bu heykelcik geminin koruyucu tanrısıysa işini iyi yapmadığını söyleyebiliriz. Gemidekilerin ancak gemidekilerin talihsizliği bizim şansımız sayılır, zira üç binyıl önce Geç Bronz Çağı uluslararası dünyasında yaşamın nasıl olduğuna dair bir üst bakışı bu gemi ve yükünü inceleyerek kazanabildik.

4. Kısım

Klasik Dönemi Gün Yüzüne Çıkarmak

11

Disk Atmaktan Demokrasiye

2016 Rio De Janerio Olimpiyat Oyunlarında su sporlarından okçuluğa halterden güreşe kadar geniş bir yelpazede kırk iki müsabaka düzenlendi. Fakat antikçağda koşucuların kafalarında miğfer, bacaklarında baldır zırhı ve sol kollarında kalkanla katıldığı koşu 2016 Olimpiyat Oyunları programında yer almadı. Benzer biçimde at arabası yarışları ile ısırma, göz oyma ya da tırmalama hariç her şeyin serbest olduğu ve günümüzde kick boks ya da karateyle judonun birleşimine eşdeğer bir savunma sporu olan pankration da Rio'da düzenlenen yarışmalar arasında yer almıyordu.

İlk olimpiyat oyunları günümüzden neredeyse üç bin yıl önce MÖ 776 yılında düzenlenmişti. Bu tarihten itibaren de bin yıldan uzun bir süre boyunca dört yılda bir olmak üzere düzenlenmeye devam etti. Tüm Yunan dünyasından atletler yarışmak üzere oyunlara katılıyordu, bu nedenle de oyunları Panhelenik olarak adlandırıyoruz (Pan bütün, Helenik ise

Yunanistan anlamlarına gelmektedir.) Roma İmparatoru (ve bir Hıristiyan olan) Theodosius MS 390'lı yılların başında tüm Pagan festivallerine son verdiğini ilan edene dek 293 olimpiyat düzenlenmişti.

Olimpiyatların düzenlediği Olympia'yı arama çabasında olan erken dönem kaşifler ve arkeologlar açısından Homeros'un bahsettiği yerler işaret fişeği işlevi görmüştü. Schliemann'ın Troia, Mykenai, Tiryns ve İthaka'yı aradığı gibi diğerleri de başka nedenlerle Yunan tarihindeki önemli yerleri olan bu alanı aramaya giriştiler. Olympia ve olimpiyat oyunlarını keşfetme çabasını, Delphi ile kehanet ocağı ve demokrasinin beşiği olan Atina'daki Akropolis ile Agora'ya ulaşma isteği takip ediyordu.

Yabancı arkeoloji okulları bu alanları paylaşmıştı bile 1875'te Almanlar Olympia'yı, 1892 yılında Fransızlar Delphi'yi ve 1931 yılı itibariyle de Amerikalılar Atina Agorasını kazmaya başlamışlardı. Stamatakis'in Schliemann'ın öncül kazılarının ardından Mykenai'daki kazı çalışmasını sürdürmesi örneğinde olduğu gibi Yunan arkeologlar da kendi miraslarının arayış çabası içinde kazılara katılıyordu. Kitabın bu bölümünde bu alanlara odaklanacağız.

Arkeologların Olympia'yı bulması hiç de kolay olmamıştı. MS 393 yılında düzenlenen son olimpiyat oyunlarının ardından bu kutsal alan gözden düşmüş, nihayetinde de terkedilmişti. MS 6. yüzyılda gerçekleşen depremler sonucu yapılar yıkılmış ve bu muhteşem tapınaklardan geriye kalan koca sütun tamburları kürdanlar gibi ortada kalmıştı, üstelik nehirler de taşmıştı. Kladeos nehri oyunların henüz düzenlenmekte olduğu MS 4. yüzyılda taşmış son darbeyi ise Orta Çağda taşarak alanı dört metreden daha derin sulu kum ve çamur tabakası altında bırakan Alpheios Nehri vurmuştu.

1766 yılında alanın yerini doğru tahmin eden kişi İngiliz kâşif Richard Chandler oldu. Schliemann'ın kendisinden yüz yıl sonra Mykenai'yi ararken yaptığı gibi, yerli halka bölgede

yaptıkları keşiflerle ilgili sorular soran ve Pausanias tarafından ikinci yüzyılda yazılmış bir gezi rehberine bakan Chandler tüm kutsal alanın kendisine adanmış olduğu Yunan tanrısı Zeus'un tapınağının kalıntıları da dahil olmak üzere kutsal alanın yerini belirleyebilmişti. 2015 Martında, George Washington Üniversitesinden bir grup öğrenciyle bölgeye yaptığımız ziyarette kalıntıların seyrine bakmak büyük bir keyifti. Küçük beyaz papatyalar ve vahşi kızıl gelincikler tazecik çimenden yeşil bir örtünün üzerine serili yosun kaplı antik gri taşların üzerini süslüyordu. Öğrencilerden bazıları başlarının üzerinde papatyalardan oluşan taçlarla alandaki anıtlarda gördüklerini aktarmışlardı. Kuzeybatı Peloponnesos'ta bahar çok güzeldi ancak Yunanları bölgeye çeken şey salt baharın güzelliği değildi. Yunanlar oraya Zeus'u onurlandırmak üzere atletizm yarışmalarını kazanmak için gelmişlerdi.

Ünlü Olimpiyat Oyunları Zeus onuruna düzenlenen festivalin bir parçasıydı –bu nedenle de atletizmin yanı sıra dini anlam da taşımaktaydılar– Chandler'ın hangi tanrıya adandığını saptadığı tapınak ise kutsal alanın en ünlü yapısı, aynı zamanda da altmış dört metreye yirmi sekiz metre boyutlarıyla o güne dek Yunanistan'da keşfedilmiş en büyük tapınaktı.

Alınlıklarda ve tapınağı süsleyen metoplarda mitsel bir at yarışı, kentaurosların dahil olduğu bir çarpışma ve Herakles'in on iki görevi betimlenmekteydi. Bu yapının inşası 5. yüzyılın ortalarında tamamlanmış (MÖ 466-457) ve on yıl sürmüştü.

En önemlisi de bir zamanlar bu tapınakta Antik Dünyanın Yedi Harikasından birisi kabul edilen ve ünlü Yunan heykeltraş Pheidias tarafından altın ve fildişinden yapılmış yaklaşık on üç metre uzunluğundaki Zeus heykeli yer alıyordu. Chandler bu yapıyı bulduğunda bu heykelin yerinde yeller esmekteydi zira heykel MS 4. yüzyılda Konstantinopolis,

yani günümüzde Türkiye sınırları içinde kalan İstanbul'a götürülmüş ve içinde bulunduğu yapıda, yangın sonucu da yok olmuştu.

Pausanias'un aktardığına göre daha normal boyutlarda olan, bazıları Praksiteles ve Lysippos gibi ünlü Yunan heykeltraşlar tarafından yapılmış çok sayıda bronz ve de mermer heykel vardı. Olympia'ya arkeologların gelmesi ve kazı çalışmalarının başlamasının nedeni tıpkı yüz yıl önce İtalya'da Herculaneum'da olduğu gibi kısmen de olsa bu ünlü antik sanat yapıtlarıydı.

Fransızlar 1829 yılında Olympia'da kazı çalışması yürüttüler ve Zeus Tapınağının metoplarına ait parçalar ele geçirdiler. Birbirini takip eden (üç dikey çubuktan oluşan) trigliffler ile metoplar Yunan tapınaklarında sütunların üst kısmı ile çatı arasında süsleme işlevi görürdü. Herakles'in görevlerini betimleyen buradaki metoplar ise günümüzde Paris'te Louvre müzesinde sergilenmektedir.

1875-1881 yılları arasında geçerli olmak üzere kazı çalışmaları için ayrıcalıklı haklar talebiyle Yunan hükümetiyle anlaşmaya varanlar ise Almanlardır. Olympia Sözleşmesi olarak bilinen bu anlaşma Yunanistan'da imzalandığı tarihten sonra yabancılar tarafından yürütülecek bütün kazılara emsal oluşturur. Anlaşmaya göre kazı çalışması süresince ele geçen bütün buluntular Yunanistan'da kalacak, hükümet dilerse gösterdikleri çabaya teşekkür mahiyetinde kazı çalışmasını yürüten kişilere ya da bu kişilerin tabi olduğu hükümetlere bulunan eserlerin bir kopyasını verebilecektir. Almanlar ise kazı sonuçlarını akademik dünyaya duyurmak üzere yayın yapmakla mükelleftirler ki bu hemen gerçekleşmiş ve Almanlar yazıt, yapı ve heykelleri yayınlamışlardır. Sonraki kazı başkanlarından Helmut Kyrieleis, yapılan incelemelerin, bir klasik dönem alanında 'belirli bilimsel amaçlar taşıyan' ilk büyük kazı projesi olduğunu belirterek çalışmaları göklere çıkarmaktaydı. Fransız Baron Pierre de Coubertin'in

ilki 1896 yılında Atina'da düzenlenecek modern Olimpiyat Oyunlarının ilhamını kısmen de olsa Almanların hazırladığı ayrıntılı raporlardan almıştı.

Wilhelm Dörpfeld de Almanların Olympia'da yürüttüğü ilk kazılara mimar olarak katılmış ve kazılar sırasında da arkeoloji becerilerini geliştirmişti. 1881 yılında alanda bulduklarını görmeye gelen Schliemann'a bölgeyi gezdiren isim de Dörpfeld'di. Dörpfeld Schliemann'ı çok etkilemişti, bu nedenle Schliemann kendisini Troia'da çalışmak üzere davet etti. Dörpfeld 1882 yılında Troia'da çalışmaya başladı. İkisi arasındaki bu eşleşme ve mükemmel ortaklık şans eseri ortaya çıkmış oldu ve hem Troia hem de Tiryns'de devam etti. Daha önceki bölümlerde de ifade ettiğim gibi Schliemann'ın ölümünün ardından Troia kazılarını Dörpfeld sürdürdü. Arthur Evans bir seferinde Scliemann'ın en büyük keşfinin özenli ve bilim odaklı çalışan bir araştırmacı olan Dörpfeld olduğunu ifade etmiştir.

1937 yılında bir önceki yıl düzenlenen Berlin Olimpiyatlarının yarattığı ilgiden faydalanmak üzere Alman bir ekip Olympia'da yeniden çalışmaya başladı. Bu kazı çalışması İkinci Dünya Savaşı sırası ve sonrasına denk gelen on yıllık bir araya (1942-1952) rağmen otuz yıl sürdü. Bu ekip de Pausanias'ın alan hakkındaki ayrıntılı betimlerine başvurdu, zira bu betimler olmaksızın muhtemelen yapıların çoğu tanımlanamayacaktı. Bu tarihten sonra da çalışmalar devam etmiş olsa da yakın dönem çalışmaları ancak 1985 yılından sonra Kyrielis yönetiminde başlatıldı.

Yüz yıldan uzun süredir devam eden çalışmalar sonucunda günümüzde bu alanda gezinebilmek ve kutsal alanın merkezinde yer alan Büyük Zeus Sunağı, Hera Tapınağı gibi yapılar ile kutsal alan ve festivallerden sorumlu yönetici ve meclis üyelerinin toplandığı Prytaneion ve Bouleuterion'u görebilmek mümkün. Atletlerin oyunlardan önce bir ay boyunca eğitim aldıkları ve egzersiz yaptıkları Gymnasion ve

de Palaistra yüzme havuzuyla birlikte kutsal alanın bir yanında yer almaktadır. Kutsal alanın diğer yanında ise araba yarışlarının yapıldığı hipodrom ve koşu yarışlarının düzenlendiği stadion yer alıyor. MÖ 350'li yıllarda inşa edilmiş olan yüz seksen üç metre uzunluğundaki stadionun kazılması ise çalışmanın en pahalı ve zaman kaybettiren bölümü olmuştu zira yüzlerce ton toprak çıkarılması gerekiyordu. Arkeologların çabası sonuç verdi ve yazıt, heykel, yapı, çanak çömlek ve diğer insan yapımı objelerden büyük miktarda bilgi edinildi. Olympia 1989 yılında UNESCO Dünya Kültür Mirası Alanı ilan edildi, burayı yılda yarım milyon turist ziyaret ediyor.

1950'li yıllarda stadionun iki yanında yer alan ve atletizm yarışlarını kırk bin kişinin izleyebileceği kapasitedeki toprak setlerde yapılan kazı çalışmasında arkeologlar parçalar halinde yirmi iki bronz miğfer, kalkanlar, baldır zırhları, kılıçlar da dahil bronzdan mamul zırh ve silahlar ele geçirdiler. Bu parçalar seyircilerin bulunduğu sıraların üzerine çakılmış ahşap direk ve kazıklara bağlanmıştı. Görsel olarak Los Angeles Coliseum ya da herhangi bir lise futbol sahasının üzerinde dalgalanan bayraklar gibi görünseler de aslında muzaffer savaşçıların Zeus'a adaklarıydılar. Zırh ve silahlar farklı Yunan şehir devletlerinden gelen ziyaretçilerin savaşçıların bireysel güç ve başarılarını takdir edebilecekleri ya da Pers Savaşı gibi savaşlarda gösterdikleri müşterek çabaya şükranlarını sunabilecekleri şekilde yerleştiriliyorlardı.

Ele geçen ödüller arasında MÖ 490 yılında gerçekleşen Marathon savaşında Yunanları Perslere karşı zafere taşıyan komutan Miltiades'in adamış olduğu bronz bir miğfer de vardı. Miğfer oldukça sadeydi ve arkeologların Korinth miğferi adını verdikleri yaygın bir türdü. Yanağa gelen parçanın altındaki bölümde 'Miltiades bunu Zeus'a sundu' yazmaktaydı. Ele geçenler arasında bir Pers miğferi de vardı, bu parça aynı savaşta ele geçmişti sonra da üzerine yazılmış 'Medes'ten al-

dıkları bu [parçayı] Atinalılar Zeus'a [adar]' ibaresine bakılırsa Zeus'a adanmıştı.

Altın ve gümüşten mamul daha değerli objelerden oluşan diğer adaklar ise Hazine Binası denilen küçük yapılarda saklanmaktaydı. Bu yapılar yurttaşlarının gönderdikleri objeleri saklamak üzere farklı şehir devletleri ya da koloniler tarafından minik tapınaklara benzeyecek biçimde inşa edilirdi.

Olympia'da ele geçen ve üzerinde yazıt bulunan bir diğer obje de günümüzde hayli ünlüdür ancak bu obje adak değil, altında 'Pheidias'a aitim' yazılı bir kadeh ya da şarap testisi olduğu düşünülmekte, bizzat heykeltıraşın kendisine ait bir içki kabı olduğu varsayılmaktadır. Almanlar bu kabı 1958 yılında kutsal alan sınırlarının hemen dışında, Phedias'ın Zeus'un devasa heykelini yaparken atölye olarak kullandığı bir yapıda bulmuşlardır. Yapı daha sonra Bizans kilisesine dönüştürülmüş olsa da ölçüleri heykelin yüzyıllar boyunca kaldığı tapınaktaki odanın boyutlarıyla bire bir uyuşmaktadır. Yapının yakınlarında atık materyal yığınlarından oluşan iki alanda arkeologlar tarafından gerçekleştirilen kazı çalışması sonucunda içinde demirci çekicinin de bulunduğu araç gereçler, pişmiş toprak kalıplar ile cam, metal ve fildişi parçalar ortaya çıkarılmıştır.

Sık sık yeni etkinliklerin eklenmesiyle birlikte oyunlar da zaman içinde daha karmaşık hale gelmişti. MÖ 776 yılında ilk kez düzenlenen oyunlar salt koşudan oluşmaktaydı. Aynı yüzyıl içinde oyunlara iki daha uzun koşu eklenmişti. Ardından oyunlara güreş ve boks sonra da disk atma, cirit atma, atlama, koşu ve güreş olmak üzere beş spordan oluşan pentathlon eklenmişti. Daha sonra ise araba yarışları, tamamen zırhlı olarak iştirak edilen yarışlar ve *pankration* eklendi.

Bu sporların hepsi günümüzde bildiğimiz haliyle yapılmıyordu. Örneğin uzun atlamacıların yarış sırasında ellerinde ağırlıklar olurdu, kendilerini daha uzağa atabilmek adına bu

ağırlıkları havadayken arkalarına bırakılardı. Alman arkeologlar yarışı kazanan sporcuların adak olarak bıraktığı bu ağırlıklardan bir bölümünü iki bin yıl sonra gün yüzüne çıkarmışlardı.

MÖ 100'lü yıllar itibariyle (muhtemelen de daha erken bir tarihten beri) atletik ve dini festivaller beş tam gün sürmekteydi. Her yarışmanın tek bir galibi vardı, bu galip sporcuya da oyunların son gününde defne yapraklarından bir taç takdim edilirdi. Atletler memleketlerine dönmelerinin ardından genellikle, Atinalı galiplerin ömür boyu yemek ve barınma ihtiyaçlarının karşılanması örneğinde olduğu gibi daha değerli hediyelerin de sahibi olurlardı.

Oyunların popülaritesi Romalılar MÖ 2. yüzyılda Yunanistan'ı fethettikten sonra bile Theodosius onları beş yüz yılı aşkın bir sürenin ardından sona erdirene kadar devam etti. Roma İmparatoru Neron oyunlardan hayli etkilenmiş, hatta MS 67 yılında düzenlenen oyunlara bizzat katılmıştı. Kendisi araba yarışı sırasında bitiş çizgisini göremeden düşmüş olsa da yarışın galibi ilan edildi. Ayrıca kendisinin de katılacağı bir müzikal performansın düzenlenmesini, müziğin icrası sırasında da kimse ayrılamasın diye yerleşimin kapılarının kapatılmasını emretti. Romalı Suetonius'un biraz da abartarak aktardığına göre, Neron sahnedeyken bu işkenceden kurtulabilmek adına bazı kadınlar doğum yapıyor numarası yapmış, diğer seyirciler ise cenaze merasimi için dışarı taşınabilmek gayesiyle ya ölü numarası yapmış ya da kutsal alanın duvarlarının tepesinden atlamışlardı.

Olimpiyat oyunları dört yılda bir düzenleniyor, bu dört yılın arasında kalan yıllarda ise başka Panhellenik oyunlar düzenleniyordu. Her biri farklı bir yılda olmak üzere, Korinthos'ta İsthmia Oyunları, Nemea'da Nemea Oyunları, Delphi'de ise Pythia Oyunları düzenleniyordu. Olympia'da olduğu gibi bu oyunların düzenlendikleri alanlarda da oranın baştanrısına adanan tapınaklar, hazine binaları, atletizm

alanları ve diğer anıtlar inşa ediliyordu. Delphi'de bu yapıların adandığı Tanrı Apollon'du.

Antik dönemde bölgeye önem, ün ve zenginlik getiren Apollon Tapınağında yer alan kehanet ocağıydı. Orta Yunanistan'daki Parnassos Dağı'nın eteklerinde kurulmuş olan kehanet ocağı, yer yarığının üzerine denk gelen iç odadaki üç ayağın (tripod) üzerinde oturduğu belirtilen bir kutsal rahibede vücut bulurdu. Bu yarıktan buhar yükselirdi, yükselen buhar kâhini transa geçirir ve tanrının ağzıyla kehanet ocağına gelenlerin sordukları sorulara esrarengiz cevaplar verebilmesini sağlardı.

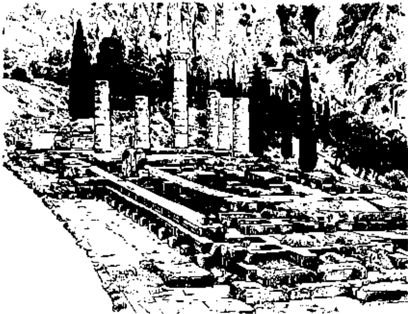
MÖ 8. ve 7. yüzyıllarda, Kuzey Afrika'daki Kyrene ve Fransa'nın güneyinde yer alan Marsilya da dahil Karadeniz'den Güney İtalya'ya kadar uzanan bir coğrafyadaki çeşitli bölgelere yerleşimci göndermek isteyen Yunan şehir devletleri sık sık Deplhi'ye danışmaktaydılar.

Kâhinin nasıl olup da makul bir tavsiyede bulunduğu sorusunun cevabı olmamakla birlikte, kolonilerin çoğu başarılı olmuş hatta bir bölümü edindikleri refah ve saygınlıkla kendilerini gönderen kenti geride bırakabilmişlerdi. Yunan tarihçi Herodotos'a göre kehanet ocağına sorulan sorulardan en ünlüsü MÖ altıncı yüzyılın ortalarında Büyük Kyros önderliğindeki Perslerle savaşıp savaşmaması gerektiğini öğrenmek isteyen Lydia kralı Kroisos tarafından sorulmuştu. Kâhin ona eğer ordusu ile Perslerin karşısına çıkarsa büyük bir imparatorluğu yıkacağını söylemişti, Kroisos da kâhinin söylediklerini hayra yormuş, savaşmış ve kaybetmişti. Kehanet nihayetinde gerçekleşmiş ve kendi imparatorluğu yıkılmıştı.

Bölgede kazı yapan Fransız arkeologlar hiçbir ize rastlayamadı. Bölge yakınlarında iki fay hattı birleşiyor olsa da ne zeminde yarık ne ortada üçayak ne de rahibe vardı.

1891 Mart ve Mayısında, Yunan hükümetiyle imzalanan sözleşmeler gereğince Fransız arkeologlara Delphi'de

kazı izni verildi. Bununla birlikte, ilk önce, doğrudan antik kutsal alanın üstüne inşa edilen köyü taşımak zorundaydılar. O zamanın parasıyla 150 bin dolar günümüz parasıyla ise neredeyse dört milyon dolar harcandı, üç yüz köy sakininin tamamı yeni inşa edilen köydeki evlerine taşındı ve kazı çalışması başladı. Yine de kendilerine ödenen bedelden memnun olmayan bazı köylülerin direnişiyle karşılaştılar, ancak nihayetinde sorunlar çözüldü ve arkeologlar kazı çalışmasına devam ettiler. Antik dünyada Yunanların dünyanın merkezi (tam sözcük karşılığıyla "göbeği" olarak kabul edilir omphalos ile sembolize edilirdi) kabul ettikleri Delphi'deki kazı çalışmalarında elde edilen sonuçlar o kadar önemliydi ki bu alan günümüzde ülkenin en güzel ve en çok turist çeken bölgelerinden birisidir. Delphi 1987 yılında UNESCO Dünya Mirası Alanı ilan edildi.

Delphi, Apollon Tapınağı

Bu Fransız arkeologlardan önce 1820'lerden başlayarak zaman zaman bölgede kazı teşebbüsleri görülmüştü, ancak Fransızların gerçekleştirdiği çalışma hem resmi izin alınarak

yapılmıştı hem de çıkacak büyük miktarda hafriyatı taşımak üzere bin sekiz yüz metre uzunluğunda bir tren yolu dahi inşa edilerek yürütülmüştü. Kazı çalışması 1892 yılı ekim ayı ile 1903 yılı mayıs ayı arasında on yıldan uzun sürmüş ve 'Büyük Kazı' olarak anılmıştı.

Kazı çalışması hem yapılan keşiflerin önemiyle hem de 1893 yılında 220 kişiyi bulan çalışanıyla gerçekten de büyüktü.

1920'lerde, 1930'larda, 1970'lerde ve 1980-1990'lı yıllarda farklı zamanlarda kısa süreli çalışmalar yapılmış olsa da o zamandan beri alanda bu ölçüde bir kazı çalışması gerçekleştirilmedi. Bu nedenle alanda kullanılan modern arkeolojik teknikler üzerine bir tartışma yürütmek yersiz, ancak yüz yıldan uzun bir süre önce on yıl süren bu kazı çalışması sonucu keşfedilenlerin korunması için çok şey yapıldı. Bunlar üzerine yapılan yayınlar da azımsanmayacak önemdeydi, zira alanda keşfedilen çeşitli yapılar, yazıtlar ve benzeri buluntular hakkında altmış ciltten fazla yayın ortaya kondu.

Kazının ilk yılı olan 1892 yılında çalışma, köylülerle sürdürülen müzakerelerin yarattığı nedeniyle kısa sürdü, ilk önemli keşifler 1893 yılında, daha fazlası 1894 ve sonraki yıllarda gerçekleşti. Bu bahsettiğim günlerde Fransız arkeoloji ekibinde olmak çok heyecan verici olmalı. Fotoğrafçılık o yıllarda henüz yeni bir uğraş olsa da arkeologlar bu uğraştan faydalanmayı bildiler. 1846 yılında kurulmuş olan École française d'Athènes'de bazı önemli eserlerin keşif anlarını ölümsüzleştirmiş iki bin adet cam fotoğraf levhası yer almaktadır.

Bulunan heykellerin birkaçı hayli heyecan vericiydi. MÖ yedinci yüzyılın sonlarına tarihlenen, Argoslu Kleobis ve Biton olarak bilinen iki genç erkeğin betimlendiği Arkaik dönem mermer heykel grubundaki bu figürlerden biri 1893, diğeriyse 1894 yıllarında bulunmuştu. Bu iki kardeşin hikâyesini Heredotus'un Tarihinden yapıtından biliyoruz, bu yapıtta bu iki hayırlı kardeşin annelerinin

dini bir festivale katılabilmesi için kendilerini bir arabaya koşup sekiz kilometre çektikleri anlatılmaktadır. Herodotos, Argosluların Kleobis ve Biton'u onurlandırmak adına "erkeklerin en iyisi oldukları için heykellerini yaptırdıkları ve Delphi'deki kutsal alana adadıkları"nı belirtir. Siyah beyaz fotoğraflarda buldukları ile gurur arkeolog ve işçileri topraktan çıkarılmakta olan heykellerin baş ve bedenlerine bakarken görürüz.

Kutsal alanda bulunmuş muhtemelen en ünlü heykelse Delphi Arabacısı olarak bilinmektedir. Bronzdan yapılmış bu heykelin alt kısmı yazıtlı taş kaidesiyle birlikte 1896 yılın Nisan ayı sonlarında Fransız arkeologlar tarafından gün yüzüne çıkarılmıştır. Üzerinde camdan kakma olarak işlenmiş gözler bulunan kafa ve yüz kısmının da bulunduğu üst bölüm ise Mayıs ayının ilk günlerinde bulunmuştur. Bu heykelin keşif anı da fotoğraflar ile ölümsüzleşmiştir. Kaidede bulunan yazıta göre MÖ 478 (ya da 474) yılı Pythia Oyunlarının galibi Syrakusalı Hieron'dur. Kendisi Tiran Gelon'un kardeşi ve halefiydi, yarışı kazanan arabanın da sahibiydi, bu tür yarışlarda arabanın sürücüsü değil de sahibi yarışın galibi ilan edilirdi. Diğer kardeşi ve halefi Polyzelos ise zaferi sahiplenmek adına heykeli yeniden.

Binalar ve diğer yapılar da ortaya çıkarıldı. Atinalılara, Siphnoslulara, Sikyonlulara, Knidoslulara ve diğerlerine ait hazine binalarının bir bölümü de gün yüzüne çıkarılmıştı, incelikle işlenmiş frizler ve diğer süsler bu yapıların etrafındaki toprağın içine saçılmış vaziyetteydi. Bu küçük ancak güzel yapılarda adı geçen şehir devletleri yurttaşlarının adadığı değerli altın ve gümüş adakları muhafaza etmekteydiler, ancak bu adaklar Romalı fatihler Sulla ve Neron tarafından çalınalı çok olmuştu. Nero'nun kutsal alandan beş yüz kadar heykeli de beraberinde götürdüğü söylenmektedir.

Apollon Tapınağından geri kalanlar da gün yüzüne çıkarıldı. Olimpiyat Oyunlarına benzer biçimde dört yılda bir

düzenlenen Pythia Oyunlarının yapıldığı stadion ve Gymnasion da ortaya çıkarılan yapılar arasındaydı.

Kutsal alanda yazıtlar da bulunmuştu, hatta o kadar çok yazıt vardı ki tek bir günde onlarcası ele geçiyordu. Bu yazıtların en ünlüleri MÖ 2. yüzyıldan Apollon'a adanmış iki Delphi hymnosudur (ilahisidir). Bu parçalar 1893 yılında Atina Hazine Binası içerisindeki taşlara işlenmiş biçimde bulunmuşlardı. Metnin satırları arasında vokal ve enstrümanlara ait notaları temsil eden semboller de vardı, bu da bu ilahilerin enstrümanlarla çalınabileceğini göstermekteydi ki 1894 yılı mart ayı ortalarında ilahiler Yunan Kral ve Kraliçesi huzurunda icra edildi. İlahiler St. Petersburg ve Johannesburg'da da icra edilmiş olsa da Pierre de Coubertin'in Paris'te düzenlediği konferansta 1894 yılında icraları, Olimpiyatların canlandırılması fikrine insanları ikna etmeyi başarmıştı.

Kutsal Yol da gün yüzüne çıkarıldı, bu yol kutsal alanın girişinden dağa doğru, stadiona dek alanın Delphi'den önceki adı Pytho'yu anıştıran bir yılan gibi uzanmaktaydı. Günümüzde, Pausanias'ın da betimlediği gibi, turist ve hacıların kullandığı yılankavi yolu tırmanmak mümkün. Vadideki kutsal zeytin koruları ve körfezin karşı yakasındaki Peloponnesos manzarası bana huşu veriyor ve hayrete düşürüyor, bu iki duygu temelde antik zamanlarda ve muhtemelen günümüzde de dini deneyimin temel bileşenleridir.

Gymnasionun da bulunduğu Athena Kutsal Alanının çok daha küçük boyutlu terasından inerken, modern bir yolu geçiyoruz ve alanın ana girişinde yer alan taş döşeli bir yol karşımıza çıkıyor. Kutsal Yolun her iki yanında yer alan ve şahıslar ya da şehir devletleri tarafından yaptırılmış adak ve heykelleri geçiyoruz. Bu heykel ve adakların büyük bir bölümü askeri başarıları ölümsüzleştirmek üzere dikilir, aralarında MÖ 490 yılında Marathon Savaşında Perslere karşı kazandıkları zaferi ölümsüzleştirmek isteyen Atinalıların adağı ve Peloponnesos Savaşının son muharebesi olan MÖ

405 tarihli Aigospotamoi'de yapılan muharebede Spartalıların Atinalılara karşı kazandıkları zaferi ölümsüzleştiren koca bir yapı da var.

Yolu takip edip ilk sağdan döndüğümüzde ise çeşitli Yunan şehir devletlerinin yaptırdığı Hazine Binalarının yanından geçiyoruz. Daha önce de belirtildiği gibi tüm bu yapılar içlerindeki zenginliklerle birlikte çoktan yok olmuş durumda. yılları arasında gün yüzüne çıkardıkları temeller; tanrılar ile devler arasındaki savaşları, Theseus'un yiğitliklerini ve çok sayıda diğer sahneyi betimleyen metop ve friz parçaları kalmış.

Tepeye tırmandıkça Apollon Tapınağının temellerinin dümdüz duvarları bize eşlik ediyor zira hâlâ tapınağın temel seviyesinden aşağıdayız. Bu duvarların karşısındaysa Atinalıların Stoası yer alıyor. Mevcut haliyle adaklarından yoksun olan stoadaki yazıtta şu ifade geçmekte: 'Atinalılar bu stoa ile düşmanlarından aldıkları silah ve pruva süslerini adamışlardır.' Fransız bir arkeoloğun 1948 yılındaki dedektifvari çabası, bu yazıtın Pers kralı Kserkses'in MÖ 480 yılında gerçekleştirdiği işgal için Anadolu'dan Yunanistan'a geçmek üzere Hellespontos üzerine kurduğu köprünün halatlarına işaret ettiğini ortaya koymuştur. Atinalılar Kserkses'i Plataia ve Salamis'te mağlup ettikten sonra bu köprünün halatlarını hatıra olarak sökmüş ve Delphi'deki bu stoada adamışlardı.

Sola sapan yolu izlediğimizdeyse, tapınağın köşesine varırız ve ön girişe yaklaşırız. Bu mesafeden bir zamanlar Plataia Üçayağının -ya da bir diğer adıyla Yılanlı Sütun'un-tapınağın girişi ve Apollon sunağının karşısında bulunduğu yeri görürüz.

Birbirine dolanmış üç bronz yılan heykelciğinden oluşan bir kaide üzerine oturan bu altın üçayak MÖ 479 tarihinde gerçekleşmiş Plataia Muharabesinde Yunanların Perslere karşı kazandığı zaferi ölümsüzleştirmektedir. Üçayağın kendisi uzun bir süre önce çalınmış ya da tahrip edilmiştir. Üze-

rinde savaşçıları muharebeye katılmış otuz bir Yunan şehir devletinin isimlerinin yazılı olduğu yazıtın da bulunduğu, üç yılandan oluşan bronz kaide de yerinde yoktur ancak bu kaideyi kimin alıp nereye götürdüğünü biliyoruz. Kaideyi MS 4. yüzyılda yerinden alan kişi Roma İmparatoru Büyük Konstantin'dir ve günümüzde İstanbul olarak bildiğimiz yeni başkenti Konstantinopolis'e götürmüştür. Kaide günümüzde halen İstanbul'dadır, Sultan Ahmet Meydanında Hipodromun ortasında yer alır, kafaları (ya da kafalara ait parçalar) ise İstanbul Arkeoloji Müzesinde görülebilir.

Kutsal Yoldan devam ederek Apollon Tapınağının içlerine ilerlediğimizdeyse kalıntıların restore edilmiş halini görürüz, tapınağın önünde bazıları orijinal olan altı sütun durmaktadır. Bir o kadar sütun da arkasında yer almalıdır. Yanlarda ise on beşer sütun olmalıdır, bu plandaki bir tapınakta olması beklenmeyecek ek iki sütun ise tüm Yunanistan'daki en ünlü kehanet ocağına fazladan alan yaratmak için kondurulmuştur.

Günümüzdeki tapınak Pausanias'a göre yapının beşinci evresini temsil etmektedir. Pausanias, tapınağın dördüncü kez yenilendiği sırada taştan inşa edildiğini öncesinde ise sırasıyla defne dalı, balmumu ve bronzdan inşa edilmiş olduğunu ifade etmektedir, bu nedenle de yazdıklarının tamamı güvenilir kaynak olarak kabul edilmeyebilir. Arkeologlar bu alanda daha önce en az iki farklı yapı evresinin var olduğuna dair bulgulara erişmişlerdir ki bu bulgular Pausanias'ın bu konu hakkındaki aktarımından daha güvenilirdir. Bu tapınaklardan ilki MÖ 548 yılında yanmış, ikincisiyse MÖ 373 yılında gerçekleşen bir deprem sırasında yıkılmıştır. Günümüzde gördüğümüz tapınak ise 4. yüzyılda inşa edilmiştir. Fransız arkeologlar tapınağın yeniden inşa edilebilmesi için maddi yardım sağlayan hayırhahların adlarından oluşan listenin bulunduğu bir yazıta ulaşmış, aynı yazıttan yola çıkılarak da bu dönemde kısmen Büyük İskender'in babası Make-

donya kralı II. Philippos'un Yunanistan'a düzenlediği seferler nedeniyle inşaatın neredeyse kırk yıl sürdüğü anlaşılmıştı.

Tapınaktan çıkıp, geldiğimiz yoldan geri döndüğümüzde Kutsal Yola ulaşır, yenide sola döndüğümüzde ise tapınağın uzak köşesine yönelmiş oluruz. Köşeyi döndüğümüzde sağımızda yine heykeller, adaklar ve onların arkasında da *stoa* adı verilen büyük sütunlu yapı kalır. Bu stoayı MÖ üçüncü yüzyılda, günümüzde Türkiye sınırları içinde kalan Pergamon'da hüküm sürmüş olan Helenistik dönem hükümdarlarından I. Attalos inşa ettirmiş ve adamıştır. Küçük oğlu ve halefi II. Attalos ise MÖ 2. yüzyılın ortalarında benzer bir Stoa'yı Atina'da inşa ettirmiştir.

Tapınağın sonuna geldiğimizde sağımızda büyük tiyatro kalır. Tüm bu yapıların üzerindeyse Pythia Oyunları sırasında koşu yarışlarının yapıldığı ve 1896 yılında Fransızlar tarafından kazılan stadion yer alır. Pausanias'a göre Olympia'ya benzer biçimde Delphi'de de yarış ve oyunlar düzenlenmekte ve bu yarışmaların galiplerine de taç takdim edilmekteydi. Oyunlar MÖ 591 yılında ilk kez düzenlenmiş, Theodosius'un Olympia da dahil tüm pagan kutsal alanlarını genel bir emirle kapattığı MS 390'lı yıllara dek dört yılda bir düzenlenmiştir.

Atina'da da Modern Olimpiyatların Yunanistan tarafından düzenlendiği 1896 ve 2004 yılında olmak üzere sadece iki kez kullanılmış modern bir stadyum yer almaktadır. Antikçağda kent oyunlara ev sahipliği yapmış olmasa da Olympia'nın Zeus'u ve Delphi'nin Apollon'u olduğu gibi Atina'nın da bir baştanrı(ça)sı, Athena'sı vardı. Atina, demokrasinin icadı gibi devasa yeniliklerin doğuşuna tanıklık etmiş ve Sokrates, Platon ve Aristoteles gibi felsefenin önemli isimlerine de ev sahipliği yapmıştır.

Kentin en yüksek noktası namı diğer Akropolis haklı bir üne sahiptir ve 1987 yılında UNESCO Dünya Mirası Alanı ilan edilmiştir. 1800'lü yıllardan itibaren burada kazı çalış-

ması yürüten Yunanlar ile Wilhelm Dörpfeld'in de dahil olduğu Almanlar, sayısız mermer heykel ve yazıtın yanı sıra Parthenon, Erekhteion, küçük Athena Nike Tapınağı dahil çok sayıda yapının kalıntılarını gün yüzüne çıkarmışlardır. Elgin Mermerleri olarak adlandırılan, Lord Elgin'in çıkararak 1805 yılında İngiltere'ye gönderdiği, bu tarihten on yıl sonra ise British Museum'a giden yapıtlar Parthenon'a aittir. Arkeologlar Akropolis'in eteklerindeki kalıntıları da gün yüzüne çıkarmışlardır, bu kalıntılar arasında bazı uzmanların Roma dönemine tarihlediği tiyatro ve Odeion'da vardır, Odeion günümüzde de Yunan ve ziyaretçi sanatçıların performanslarına ev sahipliği yapmaktadır.

Atinalıların günlük olarak ziyaret ettiği yerse, Atina şehir merkezinde kentin tam ortasında yer alan Agora ya da pazardı. Senatonun toplandığı Bouleuterion, senatonun yürütme komitesinin özel toplantılarını yaptığı Tholos, arşivlerin tutulduğu Metroon, çeşitli stoalar, diğer önemli idari yapılar ve yargıya ait yapılar dahil kentin önemli yapılarının yanı sıra mahkemeler de bu bölgede bulunuyordu. Pazaryeri olması nedeniyle çok sayıda dükkân da bu bölgede hizmet sunardı, bölge ayrıca Sokrates'in de dahil olduğu vatandaşların toplanma yeriydi. 1890'larda Almanlar tarafından kazılan Hephaistos'ın büyük tapınağı Hephaisteion'dan bütün agora görülebilmektedir. Bu tür bir kent merkezinden beklenebilecek biçimde bu bölge sürekli değişmektedir, bu nedenle de temel işlevleri korunmuş olsa da yapılar ve dizilişleri göz önüne alındığında MÖ 5. yüzyıl Agorası ile MS 1. yüzyıl Agorası birbirinden hayli farklıdır.

Agora'da American School of Classical Studies tarafından yürütülen kazı çalışması 1931 yılından beri neredeyse aralıksız olarak devam etmektedir ve bu çalışmalarda geçtiğimiz seksen beş yılda teknoloji ve tekniklerde görülen değişimin izini sürmek mümkündür. Arkeologlar daha önce bahsettiğimiz yapıları, Perikles ve Sokrates'in yürüdüğü

cadde ve yolları gün yüzüne çıkarmıştır, çok daha fazlası ise yeraltında keşfedilmeyi beklemektedir. Günümüzde sürdürülen kazı çalışmalarında kazıların teknoloji gurusu Bruce Harztler'in icadı olan ve Ipad platformunda kullanılan iDig yazılımı kullanılmaktadır. Birkaç yıl önce Pompei'de kazı yapan ekibin kullandığı yazılımların ötesine geçen bu özel yazılım Agora'da çalışan arkeologların gerçek zamanlı olarak hızlı, kolay ve doğru biçimde veri kaydetmesine olanak tanımaktadır.

Akropolis'in hemen dibinde yer alan bu bölge günümüzde de Atina'nın en yoğun ve nüfusu yüksek bölgelerinden birisidir ve modern dükkân, restoran ve evleri barındırmaktadır, bu nedenle arkeologlar bir yeri kazmadan önce o yerin üzerinde günümüzde mevcut ev ve diğer yapıları satın almak zorundadırlar. Sırasıyla T. Leslie Shear Sr., Homer Thompson, T. Leslie Shear Jr. ve günümüzde de John Camp II liderliğinde yürütülen çalışmalar sonucu dört yüze yakın ev ve yapı satın alınmış ve satın alınan yapıların altındaki alanda kazı çalışması gerçekleştirilmiştir. Kazıları yapan ekip tabakalanmayı dikkate alarak ilerlemek; Osmanlı, Bizans sonra da Roma dönemine ait tabakaları belgeledikten sonra Klasik Dönem Atinası, nihayetinde de Bronz Çağına ait tabakaya ulaşmak durumundadır.

Her yaz yürüttükleri kazı çalışmalarıyla arkeologlar bu ünlü pazar yerinin tarihini özenle ve yavaş bir biçimde ortaya çıkarmış, bölgenin sınırlarını çizen sınır taşlarına ulaşmışlardır. Her bir sınır taşının üzerinde adlı adınca 'Agora'nın sınır taşıyım' yazmaktadır. Ekip ayrıca On İki Tanrı Sunağı, Kahramanlar Anıtı, Attalos Stoası, belki de Ayakkabıcı Simon'un evini (Sokrates bir dönem bu evde ders vermiştir) ve Sokrates'in gençliği yozlaştırmak ve tanrılara inanmamak suçlarından aldığı cezayı çektiği hapishane de dahil antik dönem yazarlarının eserlerinden bildiğimiz çok sayıda yapıyı da gün yüzüne çıkarmıştır.

Burası aynı zamanda demokrasinin de doğduğu yerdir bu nedenle arkeologların oy sandıkları ve verilen oyun belli olmaması adına oy sandığına atılana dek başparmak ve işaret parmağı arasında tutulan bronzdan yapılmış küçük diskler halindeki oyları bulmuş olmaları şaşırtıcı değildir. Arkeologlar ayrıca davalarda görevli jüri üyelerinin seçimi için kullanılan kurayla atama makineleri, konuşmaların sürelerini ayarlamak üzere kullanılan su saatleri, bir tür politik sürgün olan "ostrakismos" terimine de kaynaklık eden, birisinin politikada çok güçlü ve etkili olduğu hallerde o kişinin sürgün edilip edilmeyeceğinin oylanması için kullanılan üzerinde şahıs isimleri bulunan kırık çanak çömlek parçaları (ostraka) da bulmuşlardı. Bu buluntuların büyük bir bölümü, 1950'li yıllarda orijinaliyle aynı türden malzemeler kullanılarak restore edilen ve günümüzde müze olarak hizmet sunan Attalos Stoasında muhafaza edilmektedir.

1982 yılında koleji bitirdiğim yüksek lisans başlamayı beklediğim yaz döneminde, Agora'da genç ve gönüllü bir ekip üyesi olarak bulunmuştum, o dönemde arkeoloji alanında kariyer yapmak isteyen kolej öğrencileri ya da mezunları ekip üyesi olarak alanda bulunabiliyordu. O zamanlar bunu bilmesem de o yaz benimle birlikte çalışmış en az on iki gönüllü daha vardı ki günümüzde bunların hepsi tecrübeli arkeologlar.

O dönem bir yıl kadar önce yeri tespit edilebilmiş olan Stoa Poikile-Boyalı Stoayı kazmak şerefine erişmiştim. Antikçağda bu yapı, duvarlarını süsleyen büyük resimleriyle ün kazanmıştı, bu resimlerin duvarlara işlenmesinden altı yüz yıl sonra Pausanias yapıyı ziyaret ettiğinde resimler hâlâ yerindeydi ancak elbette günümüzde bu resimlerin yerinde yeller esiyor.

Ayrıca içimde Boyalı Stoa'nın hemen yanında yer alan bir antik kuyuyu kazmanın merak uyandırıcı aynı zamanda 'cool' (rutubetli) heyecanını taşıyordum. Üzerimde sadece

şortum, kafamda çamurun saçıma ve gözlerime bulaşmasına engel olacak bandanam kuyudan su çekecekmişçesine bir kovanın içinde kuyuya salınıyordum. Zemine ulaştığım zaman ise, kovadan sulu çamurun üzerine zıplıyor, zorlukla sığdığım hayli dar ve klostrofobik bir alanda kazmaya başlıyordum. Kazı sezonu boyunca benim gibi çok sayıda minik kazıcı bu vıcık vıcık ortamda eğilip kalkarak saatlerini harcıyor; özenle uzun süre önce bu alana ya yanlışlıkla düşmüş ya da çöp olarak atılmış kapları, çanak çömlek parçalarını ve diğer objeleri kazıyor ve de içinde korunageldikleri çamurdan çıkarıyorlardı.

Atina kent merkezinde kazı çalışması yapmak oldukça özgün bir deneyimdir, kazı alanının dışındaki tel örgülerin arkasından onlarca turist her an yaptığınız hareketleri izler. Ancak burada intikam soğuk yenen bir yemek değildir, akşamüstleri Plaka üzerinden kalabalıklara karışarak kaldığımız yere dönüyorduk, özellikle de o gün kuyuda çalışmışsak çamurla kaplı olurduk, tüm yol boyunca bu halimizin verdiği büyülü güçle kalabalıkları yararak ilerlerdik. Otuz yılı aşkın saha tecrübemi gözden geçirdiğimde o yaz benim için halen eşsiz bir deneyimdir.

Antik Yunan hakkında bir şeyler okumuş her insan bu üç alanı da –Olympia, Delphi ve Atina– duymuştur. İki yüz yıldır devam eden arkeolojik çalışmalar sayesinde bu alanlarda anıtların arasında dolaşabilmek ve antikçağda orada olmanın nasıl bir his olduğunu duyumsamak mümkün. Özellikle de Delphi ve Atina'da, arkeologlar birkaç yapı hariç çoğu mimari unsuru restore etmiş değildir. Bu nedenle modern turistler bu yapıların bir zamanlar nasıl göründüğünü gözlerinde canlandırabilmek için bilfiil ilgi ve çaba göstermelidirler, bu nedenle de turistler bu alanların orijinal halleriyle görebiliyorlar.

Bu bölümde ele aldığımız üç merkez Klasik Dönem Yunanistan'ı hakkında yeteri kadar fikir sunmakta, ayrıca ünlü

alanların yerini ve heykelleri arama çabasından Antik Yunanlar ve başarılarına ilişkin sorular sormaya, bu soruları cevaplamaya evrilen klasik arkeolojinin bu bölgedeki gelişimini de temsil etmektedirler. Her şeyi bir kenara bırakın, Euripides ile aynı tiyatronun sıralarına oturmak, Sokrates'in hapsedildiği hücrenin içinde bulunmak, Kroisos'un temsilcilerinin başvurduğu Delphi Apollon Tapınağını ziyaret edebilmek ya da orijinal Olimpiyat stadionunda yarışabilmek muhteşem bir duygu. Bu duyguyu mümkün kılan da arkeologlar ve arkeoloji.

12

Romalılar Bizim İçin Ne Yapmıştı?

Arkeolojiye ilişkin bir kitabın bir bölümünün başlığını Monthy Python'a atıfla adlandırmak saygısızlık olarak görülebilir ancak kitabımızda *Indiana Jones* filmlerine hem de birden çok kez değindik. Bölümün başlığındaki soruya 1979 yapımı *Brian'ın Hayatı* filminde hayli doğru ve öz bir yanıt verilmişti: 'hıfzısıhha, tıp, eğitim, şarap, kamu düzeni, sulama sistemleri, yollar, temiz su sistemi ve kamu sağlığı.' Bu saydıklarımın tamamının mucidi Romalılar olmasa da, neredeyse tamamı Roma İmparatorluğu topraklarının büyük bölümüne özellikle de MÖ 1. yüzyıl ile MS 5. yüzyıl arasında, onların döneminde yayılmıştı. Romalılar ayrıca bize büyük katılımlı eğlence anlayışı ve bunlara ev sahipliği yapan Roma Colosseum'u gibi arenaları da miras bıraktılar.

Arkeologlar Roma dönemi kalıntılarını sadece İtalya'da değil İngiltere, Fransa, Almanya, İspanya ve Avrupa'nın diğer ülkeleri, Libya, Mısır, İsrail, Lübnan, Ürdün, Suriye ve Orta-

doğu'daki diğer ülkelerin topraklarında özellikle de Yunanistan, Türkiye ve Kıbrıs'ta buldular.

Örneğin 1986 yılında Kıbrıs Paphos'ta bir Roma villasında yürütülmekte olan kazı çalışmasında görev almıştım. MS 2. yüzyıl sonu 3. yüzyıl başına tarihlenen bu villanın bir deprem sonucu yıkıldığı düşünülüyordu. Villada bulduğumuz objeler yapının sahibinin hali vakti yerinde bir şahıs olduğunu doğrulamaktaydı. Yapının odalarından birisinde muhtemelen deprem sırasında hayatını kaybetmiş bir kız çocuğuna ait bir iskelet ve bir deri sandalet teki bulduk.

Evin en etkileyici yönü odalardan birisinde bulduğumuz ve üzerinde müzik yeteneğiyle tanınan ünlü Yunan kahraman Orpheus'un lir çalar ve çevresi hayvanlarla sarılmış halde betimi olan girift ve renkli bir zemin mozaiğiydi. Günümüzde ev de bu adla anılıyor (Orpheus Evi). Mozaik üç metreye üç buçuk metre ölçülerindeydi, bu nedenle gün yüzüne çıkarıldığında yukarıdan fotoğrafını çekmekte çok zorlanmıştık, o kazı tecrübesi tam da bu nedenle aklıma kazınmıştı. O günlerde dronelar ya da uçurtmalar olmadığı için fotoğrafçımız, bir merdivene tırmanmak, merdivenin son basamağına eklediğimiz bir kalasta yürümek, bu esnada da biz bütün mekanizmayı tutarken tıpkı bir jimnastikçi gibi dengede kalmak ve doğrudan mozaiğin üstüne gelerek yukarıdan fotoğrafı çekmek zorundaydı. Bir yüzme havuzunun içinde tramplenin üzerinde durduğunuzu hayal edin, tramplenin tam da ucundasınız ve suyun üzerinde zıplıyorsunuz, elinizde son derece pahalı bir fotoğraf makinesi var ve suya dalmak yerine fotoğraf çekiyorsunuz, fotoğrafçımızın hissettiği şey tam da buydu.

Kıbrıs'ta bulduğumuz villa ve mozaik örneğinde olduğu gibi Avrupa'dan Ortadoğu'ya, hatta oradan da öteye dek Roma yerleşimlerinin görüldüğü ya da Roma etkisinin hissedildiği her yerde benzer keşifler yapıldı. Bu kitabın da önceki bölümlerinde Londra, Troia, Atina, Delphi, Pompei ve Her-

culaneum'da Roma dönemine ait keşiflerinden bahsetmiştim. Kitabın ilerleyen bölümlerindeyse İsrail'deki Masada, Megiddo ve Ölü Deniz Mağaraları ile Sudan'daki Petra, Suriye'deki Palmyra ve benzeri merkezlerdeki Roma buluntularına değinme fırsatımız olacak. Bu bölümde ise kendimizi Roma'da bulunan birkaç önemli anıtla sınırlayacağız ve arkeolojinin milliyetçilik güdüsüyle araçsallaştırılmasının yarattığı sorunlara kafa yoracağız.

Geleneğe göre Roma, Romulus ve Remus adlı ikizler tarafından MÖ 753 yılı nisan ayının yirmi birinci gününde kurulmuştur. Bu ikizlerin, beş yüz yıl önce MÖ 1250'li yıllarda ya da biraz sonrasında gerçekleşen Troia Savaşı sonunda muzaffer Yunanlar tarafından yağmalanan ve yanmakta olan Troia kentinden kaçan Prens Aeneas'ın soyundan geldikleri söylenmektedir. Romalı şair Vergilius, MS 1. yüzyılda Roma'nın ilk imparatoru Augustus döneminde yazdığı Aeneis destanında Aeneas'ın hikâyesini anlatmıştır. Vergilius ayrıca 1. ve 8. kitapta ikizlerin öyküsüne de muhtelif kereler değinmiştir.

Vergilius, Homeros'un Yunanlar için *İlyada* ve *Odysseia* destanında yaptığı biçimde Romalılar için ulusal bir destan yaratma çabasındaydı, bu nedenle Aeneas hikâyesine bir parça şüpheci yaklaşılması şaşırtıcı değildir. Romulus ve Remus hikâyesine ise hayli şüpheci yaklaşmak gerekiyor. Bu hikâyenin ayrıntılarını yine Augustus döneminde Roma'nın ilk imparatorunu meşru kılmak ve yüceltmek hareketinin bir parçası olarak kabul edilebilecek Titus Livius'un *Roma Tarihi*'nin ilk kitabından öğreniriz. Livius'a göre ikizler doğumlarının ardından Tiber Nehri yakınlarında terk edilmişlerdir, ardından da çocukları bulan bir dişi kurt onları inine taşımış ve kendi yavrusu gibi büyütmüştür. Daha sonra Faustulus isimli bir çoban çocukları fark eder, karısına getirir ve çocukları kendi çocukları gibi yetiştirirler. Yıllar sonraysa kenti kurarken Romulus Remus'u öldürür ve kente adını verir, efsane böylece sürer gider.

Livius'un yazdığı ciltler Roma'nın kuruluşundan başlayıp kendi yaşadığı döneme değin uzanmaktadır. Yazdıklarının büyük bölümü arkeologlar tarafından da teyit edilmiştir, teyit edilenler arasında Roma'daki Palatinus Tepesinde MÖ erken 1. binyıla tarihlenen ilkel kulübeler ve kalıntıların keşfi de vardır. Livius'un Romulus ve Remus aktarımıysa, araştırmacıların kuruluş miti dedikleri ve toplulukların sıradan insanların nasıl lider olduğunu açıklamak üzere kullandığı hikâyelerin hayli tipik bir versiyonudur. Tevrat'ta Musa için, ayrıca Pers İmparatoru Büyük Kyros ve daha önceleriyse MÖ 23. yüzyılda Mezopotamya'da hüküm sürmüş Akkadlı Sargon için de benzer hikâyelerin anlatıldığını biliyoruz. Bu hikâyelerin tamamına şüpheyle yaklaşmak gerekiyor.

MS 1. yüzyılda yaşamış Livius, *Roma Tarihi*ne olan tutkusu ve bu geçmişi kendi toplumuna mal etme eğilimi konusunda yalnız değildi, zira 18 ve 19. yüzyılda da benzer yaklaşımlar sergilendi. Aslında, Roma'da 1870-1940 yılları arasında yapılan arkeolojik kazıların ve antikçağa ait anıtların restore edilmiş olmasının nedeni büyük ölçüde geçmiş ile günümüz arasında bağ kurma çabasıdır.

Papa VII. Pius, Roma'da 1803-1804 yılında kazı ve restorasyon çalışmasının başlamasına öncülük etmiştir. Çalışma Septimius Severus Takı, Pantheon, Constantine Takı ve Colosseum'un gün yüzüne çıkarılması ve korunmasını kapsamaktaydı. Bu çaba, Napoléon'un 1807 yılında Roma'yı fethetmesinden sonra da devam etmiş ve Traianus Forumu ve Colosseum'un iç kısmını da kapsayacak biçimde genişletilmiştir.

Milliyetçilikle güdülenmiş çalışmalarsa 1870 yılında Kral II. Emmanuel Victor'un emriyle başlatılmıştır. Colosseum ve Roma Forumu ile birlikte çok sayıda antikçağa ait yapı, anıt ve bazı ünlü heykeller kazılmış ya da toz topraktan kurtarılmıştır. O tarihte Roma, bir zamanlar Roma İmparatorluğunun merkezi olduğu gibi henüz birleşebilmiş İtalya'nın başkenti

olmuştu ve kral, Roma'nın hem eski hem de modern mimarisinin kentin yeniden kazandığı statüsünü yansıtmasını istiyordu.

Her şeyi bir kenara bırakalım günümüzde turistlerin ziyaret ettiği Roma, 1922 yılında başbakanlık koltuğuna oturan ve on yıl sonra da 'Her şeyden önce Romalıyım' diyen İtalya'nın faşist diktatörü Benito Mussolini'nin emriyle gün yüzüne çıkarılmıştı. Sözün özü, Mussolini'nin siyasi hareketini betimlemek üzere 1919 yılında icat ettiği faşizm sözcüğünün etimolojik kökeni Roma dilindeki *fasces* sözcüğüdür. *Fasces*, antikçağda Romalı yetkililerin otorite ve iktidarlarını sembolize eden, içinden balta başı çıkan ahşap çubuk demetidir. Mussolini, öncülük ettiği devrimin bir nişanesi, Roma'nın geçmiş ve günümüzdeki öneminin bir emaresi olarak kabul etmek üzere ve kendisini modern bir Augustus olarak görme eğilimiyle *fasces*'i aslına uygun olarak yeniden tasarlamak üzere bir arkeologla temasa geçmiş, ardından hareketinin sembolü olarak seçmiştir. İktidara geldiği dönemde Mussolini Augustus'un tuğladan bir kenti mermerden bir kente dönüştürdüğü o dönemdeki Roma'yı yeniden yaratmayı amaçlıyordu.

Bu amaç doğrultusunda Mussolini antikçağdan kalma yapıların kazılması ve bu yapıların üzerine inşa edilmiş baraka, dükkân ve diğer modern ve orta çağa ait yapıların yıkılması emrini verdi. Böylece Corrado Ricci başta olmak üzere bir grup arkeoloğun gözetiminde, 1924-1938'de Iulius Caesar, Augustus ve Traianus forumları gibi çok sayıda forum ve bir zamanlar içinde at ve araba yarışlarının düzenlendiği Circus Maximus temizlenmiş oldu. Antik yapı ve anıtlar kazıldı, daha önce kazılmış olan Colosseum ve Roma Forumu daha özenle ve ayrıntılı biçimde kazıldı. Augustus dönemine tarihlenen bir sunak olan Ara Pacis (Huzur Sunağı), Augustus Anıt Mezarı, Marcellus Tiyatrosu, Pantheon ve çok sayıda tapınak restore edildi. Kazılan bu anıt ve yapıları sergileyecek

biçimde yeni cadde ve meydanlar inşa edildi. Mussolini'nin emriyle on dört yılda yürütülen çalışmalar neticesinde Augustus dönemi Roma'sına ilişkin bu on dört yılı önceleyen bin dört yüz yılda öğrendiğimizden daha fazla bilgi edindiğimiz düşünülmektedir.

Mussolini bu kazı ve restorasyon çalışmalarıyla hayli ilgilenmişti, hatta kendisinin bu kalıntıların üzerine inşa edilmiş olan yapıların yıkım çalışmasının başladığı ilk anlarda elinde bir kazmayla çekilmiş bir fotoğrafı bile mevcuttu. Diğer fotoğraflardaysa yeni inşa edilmiş Via del Mare (Deniz Bulvarı) de Marcellus Tiyatrosunun önünde maiyetiyle birlikte, bir diğer fotoğraftaysa arka planda İanus Takı, Piazza Bocca della Verità'de yürürken görülmektedir. Bu örneklerden en ünlülerinden birisindeyse, Mussolini 1932 yılında yeni inşa edilmiş Via del Imperio'nun (İmparatorluk Yolu) açılışı sırasında arka planda Colosseum olduğu üzere ata binerken fotoğraflanmıştı.

Ara Pacis kazısı tam bir ustalık eseridir. Augustus'un üç yıl süren İspanya ve Galya (günümüzde Fransa) seferlerinden dönüşünü ve imparatorluğa barış getirmesini kutlamak üzere inşa edilen sunağın yapımına MÖ 13 yılında başlanmış ve MÖ 9 yılında tamamlanmıştı. Bu sunak, harika bir işçiliğe sahipti. Sunak yaklaşık on metrekare genişliğindeydi, dört tarafında heykelli frizler ve kabartmalı paneller vardı, bu kabartmalardan birisinde bir zırh yığını üzerinde oturan Tanrıça Roma personifikasyonu mevcuttu, bir diğerindeyse Romulus ve Remus'u emziren bir dişi kurt betimi vardı. Mussolini 23 Eylül 1938 yılında kutlanacak olan Augustus'un iki bininci doğum gününe bu yapının kazılmış ve restore edilmiş olmasını emretmişti.

Sunağın on parçası daha sonraları Palazzo Fiano adını alacak olan Palazzo Peretti'nin yapımı sırasında 1568 yılında tesadüf eseri, on yedi parçasıysa 1859 yılında bulunmuştu. Bu on yedi parça o zamanlar çoktan çeşitli müzelere dağıtıl-

mıştı, dağıtılan parçaların bir araya getirilmesi gerekiyordu. Ayrıca anıtın ana parçası halen sarayın altındaydı, 1903 yılında yapılan toprakaltı ve sualtı kazıları, sunağın elli üç parçasını daha gün yüzüne çıkarmış, sunağın bulunduğu alanın da su altında kaldığını teyit etmişti.

Arkeolog Giuseppe Moretti ve hidrolik mühendisi Giovanni Rodio, 1937-1938 yıllarındaki kazıları yönettiler. Ekip önce antik anıtın üzerindeki duvarları her bir tuğlasına sıvı çimento enjekte ederek güçlendirdiler. Ardından, üzerine sarayın duvarlarını yerleştirebilecekleri devasa bir testere tezgâhı inşa ettiler, duvarları yerlerinden kaldırmak üzere de hidrolik krikolar kullandılar. Daha sonraysa tüm alanı çevreleyen bir buçuk metre genişliğinde bir çukur kazdılar. Ellerinde çevresi yetmiş metre uzunluğunda, yirmi üç metre çapında devasa bir çember vardı artık. Çukura bir boru döşediler, bu boruya her biri 7,62 cm çapında elli beş boru yerleştirdiler ve bunları toprağın 7 metre kadar derinliğine oturttular. Bu borulara basınçlı karbondioksit pompalayarak devasa bir yeraltı derin dondurucusu inşa etmiş oldular, böylece boruların çevresindeki topraktaki nem dondu ve yaklaşık yedi metre derinliğinde yetmiş metre uzunluğunda donmuş topraktan bir duvar oluştu. Bu duvar içeri su sızmasını engelleyen bir bariyer işlevi görecekti. Yalıtılan bu alandaki su atıldıktan sonra arkeologlar kalıntıları kazmaya başladı ve sunağa ait yetmiş beş büyük yüzlerce küçük parça çıkarıldı. Sonra, sunak yeni parçalar, daha önce ele geçirilen parçalar ve müzelerden toplanan parçalar birleştirilerek Augustus Anıt Mezarı yakınlarındaki yeni yerinde yeniden inşa edildi. Mussolini'nin de arzu ettiği üzere çalışma Augustus'un doğumunun yıldönümünde bitmişti.

Sunak ve çevresi o tarihten beri yenilenmiş, bölgenin yenilenmiş nihai hali 2006 yılında sergilenmeye başladı. Ayrıca bazı akademisyenler, Mussolini'nin görevlendirdiği arkeologların yaptığı restorasyon çalışmasına şüpheyle yaklaş-

maktalar, onlara göre restorasyon çalışması aceleye gelmişti ve düzgün şekilde kotarılamadı, bazı parçalar yerine oturmadı, bazıları yanlış yerleştirildi, sunağın dış bölümüyse muhtemelen Augustus'un halefi Tiberius'un orijinal yapıya sonradan yapmış olduğu bir eklemeydi ve neticede restorasyon onun müdahalesi üzerinden gerçekleştirilmiş oldu.

Ara Pacis'in dışında Roma'yı ziyaret eden turistlerin göreceği ünlü anıtlar Flavius Hanedanının hüküm sürdüğü MS 1. yüzyıl sonlarına ve Beş İyi İmparatorun hüküm sürdüğü MS 2. yüzyılın ilk yarısına tarihlenmektedirler. Bu anıtlar arasında Vespasianus tarafından inşa ettirilmiş Colosseum, oğlu Titus tarafından inşa ettirilmiş tak, Traianus tarafından yaptırılmış sütun ve Hadrianus'un tamamlattırdığı Pantheon da yer almaktadır.

Augustus'un Ara Pacis'i inşa ettirmesinden yaklaşık seksen yıl sonra imparator Vespasianus Roma'da kendi Barış Tapınağını –Templum Pacis– yaptırdı. MS 71 yılında yapımına başlanan ve dört yıl sonra resmi olarak adanan tapınak söylenilenlere göre Ara Pacis'ten neredeyse on kat daha büyüktü. Bu yapı son zamanlara kadar kayıptı, ancak 1998-2000 yılları arasında kazı çalışmalarını yürüten arkeologlar Nerva Forumu yakınlarında tapınağın batı köşesini gün yüzüne çıkardılar.

Tapınağın en ünlü bölümüyse, tapınağın güneydoğu duvarındaki devasa mermer bloklara işlenmiş olan Roma haritasıydı. Yapıya MS 203 ila 211 yılında, yani hayli geç bir dönemde eklenmişti. On sekiz metre yüksekliğinde ve on üç metre genişliğiyle, bu parça Forma Urbis Romae (ya da halk arasındaki adıyla Severuslar Mermer Planı) olarak anılmaktadır. Yaklaşık 1:240 ölçeğindeki bu planda Tiber Nehri ile Colosseum'un güneyi arasındaki bölgede MS 3. yüzyılın başlarında kentte yer alan bütün önemli yapılar gösterilmektedir. MS 5. yüzyılın kaotik ortamında gerçekleşen barbar istilaları sırasında bu harita parçalara ayrılmış ve bu parçalar

Roma'nın başka bölgelerinde yeniden kullanılmıştı. Haritanın binden fazla parçası tesadüfen ya da arkeologların yaptığı çalışmalar sonucu 1562 yılından beri bulunmaktadır, son parça bulunduğunda 2006 yılıydı, ancak günümüze dek haritanın sadece yüzde yirmisi bulunabilmiştir (Bulunan parçaların da sadece yüzde onu yerlerine yerleştirilebilmiştir.)

Vespasianus MS 69 yılında, yani Dört İmparator Yılı olarak bilinen yılda tahta çıkan dördüncü imparatordu. O yıl İmparatorluk, günümüzde İsrail sınırları içinde kalan bölgede çıkmış ve MS 66-70 yılları arasında sürmüş İlk Yahudi İsyanını bastırmaya çalışıyordu. Vespasianus da o yıl isyancılara karşı Roma askerlerinin başında görevini ifa eden bir komutandı ki Roma'ya çağrıldı ve İmparator ilan edildi. Tahta çıkmasıyla Flavius Hanedanı dönemi de başlamış oldu, iki oğlu Titus ve Domitianus da kendisinin halefiydi. Vespasianus ve oğulları MS 69-96 yılları arasında tahtta kaldı.

Vespasianus Roma'ya çağrılmıştı, bu nedenle MS 70 yılında Kudüs'ün zaptı ve yakıp yıkılmasında başrol oğlu Titus'a aitti. O sırada Herodes Tapınağı da yıkıldı, içindeki hazine yağmalandı. O kadar çok esir alınmış o kadar çok mal yağmalanmıştı ki, bu işgalin hemen ardından hem köle hem de altın fiyatları düşüşe geçmişti, tarihçi Iosephos'a göre "Suriye'de yarım kilo altın eski fiyatının yarısına satılmaya" başlanmıştı.

Vespasianus'un Barış Tapınağı büyük ölçüde İlk Yahudi İsyanının bastırılmasını kutlamak üzere Kudüs yağması sırasında ele geçen altınlar harcanarak inşa ettirilmişti. Iosephos'a göre, som altından yedi kollu bir şamdan (menora), hamursuz tablası, bir çift gümüş trompetin de dahil olduğu Herodes Tapınağından yağmalanan hazineler Roma caddelerinde gezdirilmiş sonra da tapınağa konulmuştu.

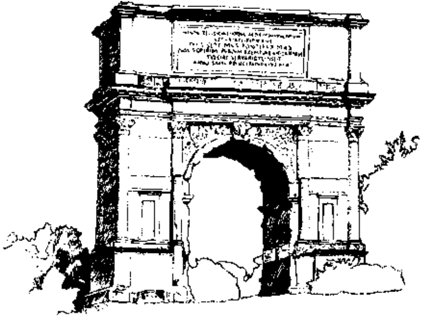
Hazinenin bütün parçalarının muhtemelen devasa haritanın da parçalandığı MS 5. yüzyılda gerçekleşen barbar istilaları sırasında Kartaca'ya oradan da MS 6. yüzyılda Konstantinopolis'e götürüldüğü söylenmektedir. Hazine-

nin hiçbir parçası bulunamamış olsa da tamamı, Colosseum yakınlarında Roma Forumunun bir ucunda İudaea zaferini ölümsüzleştirmek üzere Titus'un MS 81 yılında gerçekleşen ölümünden kısa süre sonra dikilen anıtsal Titus Takı üzerinde betimlenmiştir.

Bu takın şans eseri korunagelmesinin nedeni, MS on ikinci yüzyılda kısa bir süre Roma'yı yönetmiş güçlü bir aile olan Frangipani Ailesinin inşa ettirdiği kalenin bir parçası olan müstahkem kuleye eklemlenmiş olmasıydı. 1821 yılındaysa Frangipanilerin kemere ekledikleri parçalar yerlerinden sökülmüş ve kemer orijinal görünümüne kavuşmuştu. Bu yapı günümüzde Forumu ziyaret eden yüz binlerce turistin üzerinde yükselen etkileyici bir anıttır. İnşa edildiği dönemdeyse oldukça etkileyici bir görünüm arz ediyor olmalıydı.

Takın, içinden yaya ya da bisikletle geçen insanlara bakan iç yüzlerinden birisinde yer alan ve "hazinelerin Roma askerleri tarafından Roma sokaklarında taşınması"nın betimlenmiş olduğu sahne 2012 Haziranında ilginç bir deneye konu olmuştur. New York Yeshiva Üniversitesinden Steve Fine, Virginia Üniversitesinden Bernard Frischer ve Soprintendenze Speciale per I Beni Archeologici di Roma'dan Cinzia Conti liderliğinde bir ekip bu betimlerin orijinal hallerinin de boyalı olup olmadığını anlamak üzere yeni bir teknik uygulama kararı aldı, zira Atina'daki Parthenon, Mısır'daki Luksor Tapınağı ve pek çok antikçağ mermer heykeli ile çok sayıda antikçağ yapısının mimari unsurunun bir zamanlar renk cümbüşüyle onurlandırıldığını biliyoruz.

Titus Takı Dijital Restorasyon Projesi olarak anılan ekip işe, kemerin tümünün orijinal halinin üç boyutlu bir modelini yaratabilmek adına yüksek çözünürlüklü üç boyutlu tarama çalışmalarıyla başladı. Bu model, Frischer liderliğinde sürdürülen ve MÖ 1000-MS 500 yılları Antik Roma'sının üç boyutlu olarak yeniden yaratılmasını amaçlayan Roma Reborn projesinin bir parçası olacaktı.

Titus Takı

Titus Takı-Yakın Çekim

Ekip ayrıca mermer kabartmanın herhangi bir kısmında boya olup olmadığını anlamak üzere UV-VIS spektrometri adı verilen müdahalesiz bir tekniği de kullandı, bu teknik hiçbir parçaya zarar vermedi. Kabartmanın otuz iki ayrı kısmında pigment taraması yapıldı ve bunların yirmisinde pigme izine rastlandı. Sonuçları tecrübeli bir Alman konserva-

tör olan Dr. Heinrich Piening değerlendirdi ve askerlerden birisinin taşıdığı menoranın (yedi kollu şamdan) kaidesinin önünde ve bir kolunda doğrudan taş yüzeye uygulanmış bir boya katmanında sarı aşı boyası bulunduğunu bildirdi. Böylece menora uzaktan bakıldığından orijinalinin yapıldığı malzeme olan altın gibi görünecekti. Diğer parçaların da boyanmış olduğu açık ancak ekip bu pilot çalışma ile yetindi.

Ortaçağdaki Frangipani Ailesi ayrıca Vespasianus'un MS 72 yılında inşasına başladığı ve MS 80 yılındaysa halen bitirilmemiş haldeyken oğlu Titus'un adadığı Colosseum'un da sahibiydi ve bu yapıyı da tahkim etmişti. Bu arenanın adı o dönemde Flavianus Amphitiyatrosuydu, bu nedenle de kısaca "amphitiyatro" olarak anılırdı. Bununla birlikte sekizinci yüzyılla birlikte bu yapıya Colosseum denmeye başlandığını biliyoruz, bazı akademisyenlere göre yapıya bu adın verilmesinin nedeni de belki bir zamanlar önünde yaklaşık otuz yedi metre uzunluğunda bir Neron heykelinin bulunması, belki de yapının kentteki en kolosal, yani devasa yapı olmasıydı.

Vespasianus amphitiyatrosu bir zamanlar Nero'nun Altın Evinin (Domus Aurea) bir parçası olan kurumuş bir yapay gölün üzerinde kurulmuştu. Bu devasa sarayın adı altın duvarları, bazı altın odaları ve muhtemelen de altın varaklı ön cephesinden geliyordu. Nero'nun düzenlediği akşam yemeği partileri ve ziyafetlerle ünlenmiş olan saray, Nero'nun Roma yanarken aylaklık yaptığı söylenen MS 64 yılındaki Büyük Yangın'dan sonra inşa edilmişti. (Başka kaynaklara göre Nero, yangını uzaktan güvenli bir yüksek kuleden izlerken, Troia'nın yağmalanışını mırıldanmaktaydı.)

MS 68 yılında, yani yangından sadece dört yıl sonra Neron intihar etti, Altın Ev boşaltıldı ve bazı bölümleri de halefi olan imparatorlar tarafından yıktırıldı. Ev 1488 yılında Rönesans döneminde yeniden keşfedildi, söylenilene göre Troia Savaşından betimlerin olduğu bir odada bulunan ve günümüzde Vatikan'da sergilenen ünlü "Laokoon Grubu" da

dahil içindeki heykeller yağmalandı. Gene söylentiye göre, Raphael, Michelangelo ve Rönesans dönemi diğer ressamları 'açılan deliklerden bir ipe tutunarak salınır ve sarayın fresklerini incelerlerdi' ve antik döneme ait bu duvar resimleri ressamların icra ettiği sanatı da etkilemişti, hatta bazı ressamlar isimlerini bu duvarlara kazımışlardı. Modern yöntemleri kullanan arkeologlar bu muhteşem sarayın kalıntılarını 1907 yılında kazmaya başladılar, 2009 yılına dek de buluntulara erişmeye devam ettiler, yapı şu an turistlerin ziyaretine açık.

Antik Roma'daki muhtemelen en ünlü yapı olan Colosseum'un da, Vespasianus'un inşa ettirdiği Barış Tapınağına benzer biçimde, MS 70 tarihli Kudüs yağmasından elde edilen altınlar harcanarak inşa edilmiş olma ihtimali tartışılmakta ve bu görüş oldukça makul görünmektedir. Bu tartışmanın argümanıysa Colosseum yakınlarında 1813 yılında ele geçen bir mermer parçasıdır. Bu parça üzerindeki MS beşinci yüzyıla tarihlenen yazıtıyla ünlüdür, görünüşe göre hayalet bir yazıta da yataklık etmekteymiş.

Bu önemli keşfi, 1995 yılında kendisinden önceki bazı akademisyenlerin gözlemlerinden yola çıkan Heidelberg Üniversitesi mensubu Géza Alföldy gerçekleştirmiştir. Mermere işlenmiş yazıtta Rufius Caecina Felix Lampadius isimli senatörün ücretini ödemesiyle MS 443-444 yıllarında yürütülen bir dizi restorasyon çalışmasından söz edilmektedir. Anlaşılan bu eli açık Romalı 'amphitiyatronun arenasının, podyumunun, platformunun ve arka kapılarının yenilenmesini kendi cebinden" karşılamıştır.

Alföldy mermerin üzerine Rufus Lampadius'un cömert projesini konu edinen yazıtla ilgisi olmayan deliklerin açıldığını fark eder, ona göre bu delikler bir zamanlar aynı mermer parçasını süsleyen bronz harflerden müteşekkil bir yazıtın kalıntılarıdır, bu yazıt kendisinden sonra mermerin üzerine işlenecek olan yazıtın işlenmesinden önce ya da bu işlem sırasında sökülmüş olmalıdır. Bu bronz harflerin arkasında

mermerin üzerine sabitlenmelerini sağlayan küçük mıh ve çıkıntılar olmalıdır. Alföldy'nin tek yapması gereken mıh ve çıkıntı izlerinden bir zamanlar o bölgede hangi harfin bulunduğunu tahmin etmekti.

Alföldy, bu tür hayalet yazıları okuyabilen sayılı uzmanlardan birisidir ve ve kısa zaman içerisinde yazıtın içeriği hakkında bir öneri sunar. Alföldy'ye göre bir zamanlar mermerin üzerinde 'İmparator Caesar Vespasianus Augustus yeni amphitiyatronun (masrafları ganimetlerden karşılanarak) yapılmasını emretmiştir," yazmaktadır. Vespasianus bu yazıtı MS 79 yılında yazdırmış olmalıdır. Yazıttaki ganimetlerden sağlanan gelire dair ifade, savaşta elde edilen mallara işaret eden belirli sözcükler içermekteydi. Vespasianus'un kişisel olarak katıldığı ve bu çapta bir ganimetin elde edilebileceği tek savaş MS 66-70 yılları arasında gerçekleşmiş İlk Yahudi İsyanıdır. Alföldy, Vespasianus'un Colosseum'un inşa maliyetinin bir bölümünü bu ganimetlerle karşıladığını düşünmektedir, günümüzde pek çok akademisyen de bu görüşe katılmaktadır. Ancak Alföldy'nin yazıttan yapacağı yegâne çıkarım bu olmayacaktı.

Géza Alföldy, bu uzunca yazıtla uyum göstermeyen birkaç boşluğun kaldığını fark etmiş, özellikle de yazıtın bir kısmında orijinal harflerin, yanlarına yeni harfler eklenebilmesi için sağa kaydırılmış olması dikkatini çekmişti. Alföldy yeni harfin bu tür yazıtlarda Titus'un kısaltması olarak kullanılan T olduğunu ve Caesar'ın kısaltması olan C'nin önüne eklendiğini saptadı. Değiştirilmiş haliyle yazıtta 'İmparator Titus Caesar Vespasianus Augustus yeni amphitiyatronun (masrafları ganimetlerden karşılanarak) yapılmasını emretmiştir' yazmaktaydı. Yazıta tek bir harfin eklenmesiyle, Kudüs'ü alan imparator olan Titus, amphitiyatronun inşa emrini verenin kendisi olduğunu vurgulamış oluyordu. Bu değişiklik, Vespasianus'un ölümünden sonra, MS 80 yılında Titus'un amphitiyatroyu adadığı tarihte yapılmış olmalıdır.

Colosseum, (Vezüv Yanardağının patlayarak Pompei ve Herculaneum'u kül altında bırakmasının üzerinden bir yıl geçtikten sonra) Titus'un yapıyı adamış olduğu MS 80 ile son olimpiyat oyunlarının düzenlendiği MS 5. yüzyıl arasında, yani neredeyse dört yüz yıl süreyle, Roma yaşamının kalbiydi. Bu zaman diliminde düzenlenen gösteri ve eğlenceler, kanlı gladyatör oyunlarından vahşi hayvan dövüşlerine hatta bazen deniz savaşlarına uzanan bir çeşitlilik sergiliyordu. (ancak deniz savaşları ilk yıllarda düzenlenmişti)

Altın Evin Rönesans Ressamlarını etkilediği söylentisine benzer biçimde Colosseum'un da Lord Byron, Nathaniel Hawthorne, Charles Dickens ve Mark Twain gibi 18. ve 19. yüzyıl romantik şairleri ve yazarlarını etkilediği söylenmektedir. Örneğin 1817 yılında Lord Byron'ın *Manfred* adlı dramatik şiirinde ana karakter ay ışığı altında Colosseum'u betimlemektedir.

Colosseum'un duvarları arasında durdum,
Tam da büyülü Roma'nın devasa kalıntılarının içinde.
Yıkık dökük kemerlerde büyüyen dalları ağacın
Lacivert gökyüzüne uzanırken karanlık bir elmişçesine,
Yıkıntılar arasından sızmaktaydı yıldızların büyülü ışığı,
Gladyatörlerin kanlarının döküldüğü o büyük Circus,
Duruyordu yerinde hiç yıkılmamışçasına,

Byron'un şiirleri ve diğer yazarların yapıtları Colosseum'u turistlerin, özellikle de ay ışığı altında ziyaret etmek isteyen turistlerin, uğrak yeri haline getirdi, günümüzde de bu durum değişmedi (ancak yapı günümüzde geceleri ziyarete kapalıdır.) Bence Russell Crowe ve filmi *Gladiator*'ü izlemiş olmamıza rağmen o zamanı ve de yaşananları gerçekçi biçimde tahayyül etmemiz mümkün değildir, zira bu film bile beş duyumuzun tümüne hitap edememektedir.

Kan kokusundan ter kokusuna, amphitiyatroya tıkılmış elli bin banyo yüzü görmemiş bedenin yaydığı binbir kokunun burun deliklerinize hücumunu düşünün, ağzınızda are-

nadaki aksiyondan havaya karışan tozun tadını hayal edin, yanınızda oturan kişinin bile ne söylediğini anlamanıza engel olan o koyu uğultuyu hissetmeye çalışın, her iki yanınızda da kol ve bacaklarınızın her bir santimetre karesine dokunacak biçimde dikilen insanları bir düşleyin. Devasa tenteleri aşarak başınıza ve omzunuza düşen güneşin o yakıcı ışınlarını yok saymaya çalıştığınızı, Afrika hatta daha uzaktaki topraklardan getirilmiş vahşi hayvanların, suçluların ve büyülenmişçesine izlediğiniz gladyatörlerin sizi eğlendirmek için günlerce ölümüne dövüştüğünü düşünün.

Tüm duyularınız anında devre dışı kaldı ve o arenaya odaklanmış o coşkun kalabalığın bir parçası oluverdiniz değil mi? Kafanızı bir an çevirdiniz ve ta taaaa birden arenanın ortasından belirmiş bir aslan kendisi gibi aniden o alana düşüvermiş olan zavallı bir zebrayı avlamaya çalışıyor. Aslında bu iki hayvan da arenaya, bir asansör ya da çöp asansörüne benzeyen ve arena düzlemine gelene dek kapısı açılmayan kafesvari bir sistem vasıtasıyla çıkarıldılar..

Titus'un Colosseum'un açılışını kutladığı yüz günlük eğlence maratonuna katılmış olsaydınız, bu kokuyu alacak, bu manzarayı görecek, bu tadı hissedecek ve bu hislere kapılacaktınız. Titus'tan daha sonra başa geçen bazı imparatorlar döneminde oyunların daha uzun sürdüğü de oluyordu, Trajanus döneminde düzenlenen oyunları 123 gün sürmüştü ve bu oyunlara on bin gladyatör ve on bir bin vahşi hayvan katılmıştı. Düzenlenen etkinliklerin büyük bölümüyse diğer vatandaşların gözünde saygınlığını artırmaya çalışan özel vatandaşlar tarafından finanse edilmekteydi, bu etkinlikler bir hafta ya da bir gün sürüyordu.

İnsanların dini inancı nedeniyle aslanlara atılması olayının gerçekliği tartışmalı olsa da Papa XIV.. Benedict 1749 yılında Colosseum'un bir Hıristiyan şehitliği olduğunu ilan etmişti. O zamana dek bu devasa yapı, çevrede inşa edilecek binalarda kullanılmak üzere kesilmiş taşların ve demir ke-

netlerin çalındığı bir taş ocağı olarak görülmüştü, bu malzemenin büyük bölümünün günümüze ulaşmamış olmasının nedeni de buydu.

İmparatorluk sınırları içerisinde amphitiyatroların inşa edildiği tek kent Roma değildi, benzer yapılar özellikle de MS 1 ila 4. yüzyılda başka yerlerde de Romalılar ya da oraların yerel halkı tarafından inşa edilmişti. Günümüzde ziyaret edilebilecek iki yüzün üzerinde Roma dönemi amphitiyatrosu vardır, bu tiyatrolar Arnavutluk'tan Cezayir'e, Tunus'tan Türkiye'ye uzanan geniş bir coğrafyada görülmektedir, sadece Fransa'da neredeyse kırk amphitiyatro vardır. Günümüzde dahi Los Angeles'taki Coliseum gibi antik dönem örneklerine benzer plana sahip olan ve önemli spor organizasyonlarına ev sahipliği yapan amphitiyatrolar görüyoruz, ancak müsabakalar gladyatörler değil de futbol takımları arasında gerçekleşiyor.

Tanımı itibariyle kişinin ülkesi ve genelde de ülkesinin geçmişiyle gurur duymasını ifade eden milliyetçilik, 1870-1940 yılları arasındaki Kral II. Victor Emmanuel ve Mussolini dönemlerinde Roma'da arkeolojiye gösterilen olağanüstü ilginin altında yatan nedendir. Roma'da arkeoloji ve milliyetçilik arasındaki bağlantının Atina, Kudüs, Mexico City da dahil dünyanın hiçbir yerinde olmadığı kadar güçlü olduğu düşünüldüğünde, bu bağa değinmemizin nedeni anlaşılacaktır. Arkeolog James Packer'ın da söylediği gibi 'Faşistler açısından en önemli anıtlar imparatorluklarının kuruluş gerekçesi ve geçmişleri bağlamında propaganda amaçlı araçsallaştırılan anıtlardır.'

Antik Roma döneminden kalma anıtların kral II. Victor Emmanuel ve Mussolini dönemlerinde aceleyle kazılmasındaki büyük ironi, ne yazık ki arkeolojik çalışmaların gerçekleştirilmesini istedikleri ve kentte devasa yer kaplayan o alanların tahrip ve yıkımıyla sonuçlanmış olmasıdır. Çok sayıda insan yerinden edilmiş, dükkânlar kapatılmış hatta kiliseler bile bu durumdan etkilenmiştir.

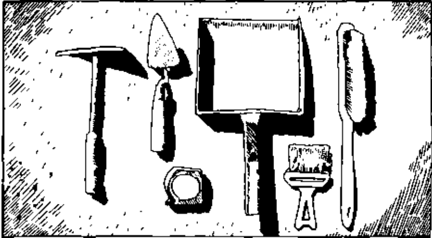
Ayrıca ekiplerin acele işine şeytan karışmıştır, Julius Caesar dönemiyle Roma İmparatorluğunun en güçlü olduğu MS İkinci yüzyıl arasında kalan zaman dilimine gösterilen özel ihtimam ve bu seviyelere ulaşma çabası sonucu arkeologlar, Roma İmparatorluğunun yıkılmasını izleyen Geç Dönem ile Orta Çağa ait anıtlarının da dahil olduğu seviyeler ve tabakalanmaya zarar vermişlerdir. Bu dönemlere tarihlenen objelerin çoğu atılmış, şans eseri elde kalan nadir arkeolojik notlar ve planların büyük bölümüyse İkinci Dünya Savaşı sırasında kaybolmuştur. Günümüzde arkeolojinin temel ilkeleri sayılan önemli araştırma soruları sorulmamış, haliyle cevapları da aranmamıştır, yapıları inşa eden, Colosseum'da oyunlara katılan, tapınaklarda ibadet eden insanlara dair daha çok şey öğrenme isteğini de görmeyiz.

Arkeoloji ve milliyetçilik arasındaki bağ salt İtalya'da görülmemektedir, Avrupa'da arkeoloji ve milliyetçilik üzerine yakınlarda basılan bir kitapta 'bu ilişki geçtiğimiz iki yüz yıl boyunca her ülkede görülmüş yaygın bir olgu olarak kabul edilmelidir.' Kitabı derleyen araştırmacıların da ifade ettiği gibi, ele geçen insan yapımı objeleri saklamak üzere müzeleri, kazı sonuçlarının yayınlanmasını sağlamak üzere kurulmuş dergileri ve akademik örgütlenmeler ve yeniden kazanılan geçmişlerini öğrencilere anlatacak profesörleri ile arkeolojiyi kurumsallaşmış bir bilim alanı olarak kuran Almanya, İtalya, Danimarka ve dünyanın diğer köşelerinde ortaya çıkmış milliyetçilik akımlarıdır. Arkeolojinin başarısı açısından elzem ve günümüzde de halen geçerli olan 'bugünü anlamak için geçmişi bilmek gerekir' görüşünü yayan da bu akımlardır.

Günümüzde bu bağın önemini kısmen de olsa faşist arkeoloji olarak da adlandırılan çabanın sonucu gün yüzüne çıkarılan anıtları ziyaret etmek üzere Roma'ya giden binlerce turiste bakarak algılayabiliriz. Monthy Python'da sorulan o soruya vereceğimiz cevaplara turizmi de ekleyebiliriz.

İkinci Dünya Savaşı öncesi ve sırasında İtalya ve Almanya'da tanık olduğumuz üzere, milli gurur inşa etmeyi geçip modern bir insan topluluğunun diğerinden üstün olduğunu kanıtlamak üzere kurcalanırsa, arkeoloji ile milliyetçilik arasındaki o bağın karanlık tarafına geçmiş oluruz. Bu bağ modern bir grubun arkeolojik kalıntıları kullanarak toprak talep etmesi halinde de istismar edilebilir. Böyle bir örneğe İsrail'de tanıklık ediyoruz, İsrailliler ve Filistinliler aynı toprak parçası üzerinde o toprakla antikçağda kurdukları ilişkiye dayanarak hak talep ediyorlar. Bu konuya sonraki bir bölümde, Yigel Yagin'in Masada kazısı ve ele geçen arkeolojik buluntuları yorumlama biçimini ele alırken ayrıntılı biçimde değineceğiz. Arkeologların günümüzde milliyetçilik ve diğer duygulardan etkilenmemek için gösterdikleri müşterek çabaya tanık oluyoruz, her ne kadar sıklıkla yaşadıkları ülke dışında yürütülen kazı çalışmalarına katılıyor olsalar da onlarında insan olduğu göz önüne alındığında bu duygulara kapılmamaları her zaman mümkün olmayabiliyor.

Daha Derine İnmek 2: Nasıl Kazmanız Gerektiğine Nasıl Karar Veriyorsunuz?

Arkeolojinin nasıl yapıldığı üzerine kafa yorarken bu soruyla ikinci meselemize gelmiş oluyoruz, bu bölümde 'Bir arkeolojik alan nasıl kazılır?' sorusuna cevap arayacağız.

Bilmeniz gereken ilk şey yaklaşık on beş dakikanızı ayırarak kazı işini öğrenebileceğinizdir. Bu iş içi gerekli temel beceriler arka bahçenizde yapacağınız düzenlemeler için gerekli olanlardan çok da farklı değildir. Dünyanın hangi köşesinde çalıştığınıza göre kullandığınız teknikler belirli ölçüde değişiklik göstermekle beraber, çoğu alanda kullanılan araç-gereç aynıdır. Geniş alanlarda kazı çalışması yapan arkeologlar kazma, kürek ve el arabaları kullanırken dikkat gerektiren işler çapa ve malalarla gerçekleştirilir. İskeletler ile tohum, yemiş ya da hayvan kemikleri gibi diğer organik yapıların kazılmasını gerektiren ince işler ise dişçilikte kullanılan araç gereçler ve diş fırçaları kullanılarak yapılmaktadır. Kazılan şeyin ne olduğunu anlamaya çalışırken, çalışmanın

gerçekleştirildiği alanın eski bir yapının içinde olup olmadığı, çukur ya da başka bir müdahalenin (feature) mevcudiyeti ya da tabakalanmaya ilişkin bazı sorunların çözümü çabası da dahil olmak üzere türlü çeşitli karmaşayla karşılaşırsınız.

Küçük kazmaların en azından benim çalıştığım Akdeniz bölgesinde yapılan kazılarda düşünüldüğünden çok daha sık kullanıldığı şaşırtıcı bir gerçektir. Megiddo'dan dostum ve meslektaşım Israel Finkelstein şu sözünü çok kez tekrarlamıştır: 'Doğru düzgün kullanılırsa küçük kazma dünyanın en işe yarar gerecidir.' Haklıdır da, ancak işin sırrı şurada yatar: on santimetrelik bir toprak ya da dolgu kazarsanız bile aleti kalça hizasından yukarı gelecek biçimde kaldırmayın, kazmanın başı toprağa kendi ağırlığıyla düşmelidir, siz aleti yükseğe kaldırıp da yere vahşice çarpmamalısınız. Ekipten birisi toprağı dövercesine yere vurmaya başlamışsa ekibinizden birileri yaralanacak demektir. Benim de görev aldığım bir kazıda alanda çalışan amatörlerden birisi, kullandığı kazmanın savrulmasıyla diz kapağını yerinden çıkarmıştı. Bu da o bölgenin en az altı hafta alçıda kalması anlamına gelir, lütfen dikkatli olun.

Yanınızda bulundurduğunuz araç-gereç çeşitlilik gösterebilir, ancak bu kitte mutlaka bir mala bulunur. Arkeologlar köşedeki nalburda satılan malayı değil de Marshalltown ya da WHS marka malalar kullanılır. Amerikalı arkeologlar Marshalltown marka malayı tercih ederken Britanyalı ve Avrupalı arkeologlar daha küçük ve daha az esneklik sunan WHS malaları tercih ederler. Bu malalar pahalı parçalar değildir, güzel deri bir taşıma kılıfı da dahil 20 dolardan aza satın alabilirsiniz.

Bana inanılmaz gelense kendi malamın benimle birlikte kazıya gelen öğrencilerin büyük bölümünden daha yaşlı olmasıdır. Bu mala Marshalltown markadır ve annemin bana yirmi bir yaş hediyesidir. Bunu söylemekten hazzetmesem de kazara kendisini bir yerde düşürsem başka birisi de kazı sırasında bulsa, malayı tarihi eser sayarlar.

Bazı arkeologlar kendi el çapalarını kullanırlar. Küçük boyutlu kazmalar olarak tanımlayabileceğimiz bu çapaları da kullanırlar. Bu çapaları da 60 dolara birkaç marka arasında seçim yaparak satın almanız mümkün. Kazı size çapa verecektir, şahsen kendi çapamı getirmeye gerek duymadım ancak benim de görev yaptığım kazıların bazılarında keşif ekibinin bir bölümü bellerinde bir ya da iki çapa olmaksızın bakkala bile gitmezdi.

Kazıdan size faraş, fırça ve şerit metre de verirler. Size verdikleri bu araç-gereç, çapa ve malalar gündelik hayatta kullanacağınız tiptedir.

Her yaz kazıya gelirken dişçi aletlerimi de yanımda getiririm. Dişçim kırılan araç gereci saklar ve yıllık rutin kontrol ve temizlik muayenesi sırasında bunları bana verir. Dişçi aletleri iskelet gibi narin davranılması gereken objeleri kazarken kullanılır. Bu tip araç gereci nadiren kullandığım için malzeme odasında bırakırım.

Akdeniz Bölgesinde yürütülen çoğu kazıda alanda renk kodlu kova sistemi uygulanır. Örneğin Megiddo ve Tel Kabri'de çıkarılan toprak siyah, çanak çömlek turuncu, hayvan kemikleriyse yeşil ya da mavi kovalara konulurdu. Sonra da bir kova sırası oluşturulurdu ve dolu kovalar boşaltılacakları yığmaya kadar taşınırdı. Bunu yapmadığımız durumlarda ise toprak el arabalarına doldurulur ve yığmaya bu arabalarla taşınırdı. Bazen, özellikle de eskiçağdan bir kültür katmanı kazılırken tüm toprak elekten geçirilir ve küçük objeler aranır. Habire kova taşıyan ekip üyeleri kazı sezonu bitiminde kas yapmış ve kilolarını atmış olur. Aslında bize göre kazılarımızı yanlış biçimde tanıtıyoruz, kazılar kişinin antik kalıntılarını gün yüzüne çıkarırken kilo verdiği ve vücudunu şekle soktuğu sağlık ve spor salonları olarak lanse edilmeli.

Kazıya orada bulunduğunuz her an iskelet, altın, mücevher, saklı hazineler, mezarlar ya da buna benzer şeyler bulabilme umuduyla gitmeyin. Akdeniz Bölgesinde yürütülen

kazılarda günün her saati seramik, taştan yapılmış araç gereçler ve diğer küçük objeler bulabilirsiniz. Amerika, Orta ve Güney Amerika, İngiltere ya da Avrupa'da yürütülen kazılarda bulmayı beklediğiniz nesneler ise Akdeniz bölgesinde bulmayı umduklarınızdan farklıdır. Kazılarda ele geçen nesnelerin büyük bölümü çanak çömlek ya da duvar gibi sıradan nesneler olsa da bu objelere yüzyıllar hatta bin yıllar sonra dokunan ilk kişi olmak çok hoş bir histir.

Dünyanın hangi köşesinde kazı yapıyor olursanız olun, uymanız gereken ilk kural obje ortaya çıkmaya başladığında onu hemen yerinden çekip çıkarmaya çalışmamaktır. Objenin altını bilmek üstünü bilmekten daha önemlidir zira obje belki de zemindedir ve bu zemin kontekst dediğimiz unsura ilişkin bize önemli veriler sunacaktır. Bu nedenle de kazı yaptığınız bölge ya da alandan sorumlu kişiye haber verdikten sonra o kişinin izniyle kazmaya devam etmeli ve kazma işini ilgili objeler bir masanın üzerine konulmuş gibi görünene dek sürdürmelisiniz. Bulduğunuz obje önemliyse alan sorumlusu muhtemelen fotoğrafçı ya da çizimciyi çağıracak ve obje *in situ* haldeyken, yani orijinal yerinde duruyorken fotoğraf çekilmesini ya da çizim yapılmasını isteyecektir.

Kazı çalışmasının anlattığım biçimde sürdürülmesinin nedeni yürütülen kazı arkeolojik kazı olsun olmasın, kazıyı sürdüren kişi arkeolog olsun olmasın bulunan her objenin bir konteksti vardır. Kontekst objeyle bağlantılı diğer obje ya da unsurların bir bütün halinde kavranmasının gerekliliğini ifade eder, Firavun Tut'un mezarını ele alalım, mezarın çevresindeki kum, çamur, su, buz, ya da toz gibi unsurlar ve mezar hediyeleri konteksti oluşturur. Bir objenin konteksti o objenin oraya nasıl geldiğini söyler bize. Ayrıca kazı çalışmasını yapan kişiler kontekstten hareketle objenin tarihlemesini gerçekleştirebilir.

Antik bir objeyi önemli kılan ve arkeoloğun yaptığı işi hazine avcısı ya da yağmacıdan ayıran da büyük ölçüde kon-

lekattir. Bana birisi altın bir gerdanlık ya da benzer bir obje gösterse ya da o obje hakkında bir makale okuyacak olsam soracağım ilk soru 'Haydi bakalım, nereden buldunuz bunu? Konteksti nedir?' olacaktır. Objenin konteksti bilinmiyorsa onun nerede bulunduğu, ne zaman bulunduğu, hangi objelerle birlikte bulunduğu ya da bulunduğu yer hakkında en ufak bir fikrimiz yok demektir ki bu durumda o obje arkeologlar açısından anlamını büyük ölçüde kaybetmiş olur, bu nedenle bir objenin yağmalanmasına ve pazarda satılmasına tanık olmak bir arkeoloğu üzecektir, o obje size çok şey anlatabilecekken sadece bir koleksiyoncuya hoş göründüğü ve antik Mısır ya da Irak kökenli olduğu düşünüldüğü için satılmaktadır.

Tüm bu anlattıklarıma bir de not düşeyim, bir obje arkeologlar tarafından bulunduğunda bile birinci, ikinci ya da üçüncü kontekstinde olabilir. Bir objenin birinci kontekstinde bulunduğunu söylememiz objenin orijinal yerinde bulunduğunu ve oradan taşınmadığını ifade eder.

Obje ikincil kontekstinde bulunmuşsa, gömüldüğü yerden birisi ya da bir şey tarafından taşındığı düşünülür. İkincil kontekstin örneklerinden birisi Eriha'da Kathleen Kenyon'un sürdürdüğü kazılar sırasında görülmüştür. Daha önce söz ettiğimiz üzere Kenyon, Eriha'da Neolitik dönem, yani MÖ 7500'lü yıllarda insanların ölülerini gömdüklerini ya da belki de gömmeden açıkta bıraktıklarını, et kemikten ayrılıp çözüldükten sonraysa kafatasını çıkardıklarını, muhtemelen bir zamanlar etle kaplı haline benzetmek üzere kille kapladıklarını son olarak da göz çukurlarına deniz kabukları ya da deniz hayvanı kabukları koyduklarını keşfetmiştir. Bu kafatasların oturma odasının bir köşesine konulmakta ve muhtemelen atalara tapma inancı nedeniyle orada tutulmaktaydı, bu nedenle Kenyon kafataslarını ikincil kontekstlerinde bulmuştu.

Kontekst gerçekten önemli mi? Kesinlikle evet, Eriha'nın antikçağdaki sakinlerinin ölen aile üyelerinin kafataslarını

çıkarmaları, kille kaplamaları, arkeologların da o kafataslarını bulduğu ikincil kontekste, oturma odasına koymaları bu sakinlerin ne düşündüklerini kavramamıza yardımcı olmaktadır. Bu durum bize belki de o insanların ölüm korkularına ya da ölümden sonraki hayata ilişkin görüşlerine bir kapı aralamakta, hatta günümüzde din dediğimiz olgunun nasıl başladığını anlamamıza yardımcı olmaktadır.

Tüm bunlar bir yana, kazı çalışması sırasında da objenin kontekstine zarar veririz, bu nedenle kazıyı titizlikle yürütmek ve bu esnada muntazam kayıtlar tutmak zorundayız, bu zorunluluğu algılayabilmek arkeolojik kontekst ve önemini de kavramamıza yardımcı olacaktır. Kazılarda kontekst her şeydir ve kayıt tutmak elzemdir. Arkeologlara göre yağmacılar tarafından kontekstlerinden koparılan ve belgelenmeksizin sanat piyasasında satılan objeler artık bilgi taşımamaları nedeniyle sahip oldukları değerin yüzde doksanını yitirmişlerdir, benzer biçimde sahte ve imitasyon objeler de antik dünyaya ilişkin algı biçimimizi dönülemez biçimde değiştirirler.

Bir alanda bilimsel bir kazı yürüteceğiz diyelim, nasıl bir yol izliyoruz?

Seçeneklerden biri yatay kazıdır, bu tür bir kazıda bütün bir alanın bir katmanı tümüyle gün yüzüne çıkarılır, kayıt altına alınır, çizimi yapılır ve fotoğraflanır. Yatay kazılar genelde ABD'deki Colonial Williamsburg benzeri alanlarda tercih edilmektedir. Chicago Üniversitesinin, 1920 ila 1930'lu yıllarda Megiddo'da yürüttüğü kazılarda da bu yöntem tercih etmiştir.

Bu kazı tekniğiyle bütün alanın planını çıkarabilir, söz konusu alan içerisinde insanların nasıl yaşadığı, çalıştığı, tapındığı ve gömüldüğünü kavrayabiliriz. Yerleşimin tek katmanda gerçekleştiği alanlarda yatay kazı en makul tercihtir. Çok katmanlı alanlarda ise bir tercih yapılması gerekecektir, zira genişlikten kazanırken derinlikten vazgeçilmektedir, alanın

bir katmanının nasıl göründüğü kavranabilirken alanın belirli kısımlarının zaman içerisindeki değişiminin izlenebilme ihtimali ortadan kalkmaktadır. Örneğin Megiddo'da Chicago Üniversitesinden büyük bir kazı ekibi neredeyse on yıllık bir çalışma sonunda ancak üç katmanı kazabilmiş ve dördüncü katmana henüz ulaşabilmiş durumdadır, kazı planını değiştirmezlerse önlerinde gün yüzüne çıkarılmayı bekleyen on altı katman daha vardır.

Diğer seçenek ise alanın boyutu ya da kronolojik dizilimine dair bir üst bakış kazanmak üzere birkaç noktada derinlemesine kazı yapma yöntemi olarak tanımlanabilecek dikey kazıdır. Alanda kazıların genişletilmesine karar verilmeden önce tabakalanma hakkında fikir edinmek için dikey kazı tercih edilebilir. Chicago Üniversitesinden arkeologlar Megiddo'da bu kazı tekniğini de kullanmış, alandaki bir noktada anakayaya dek uzanan dar ve derin bir sondaj açmışlardır, bu sondaj sayesinde bölgede MÖ 3000 yılına kadar giden yirmi ana katman daha olduğunu öğrenmiş olduk.

İlk arkeologlar arasında önemli bir yeri olan William Matthew Flinders Petrie çok katmanlı alanlarda dikey arkeolojinin önemini kanıtlayan ilk kişilerdendir. Petrie formal bir eğitim görmemiştir ancak Mısır'a giderek henüz yirmi altı yaşında piramitlerin uzunluğunu ölçmeden önce İngiltere'de Stonehenge'in de aralarında yer aldığı yüzey araştırmalarında bulunmuştur. Kendisi deneye yanıla öğrenmiş, kırklı yaşlarındayken 1892 yılında Londra Üniversitesinde Eski Mısır Bilimi alanında ilk profesör olmuş ve bu görevi kırk yıl sürdürmüştür.

Petrie ilk kazısına Mısır'da katılmıştır ve nihayetinde günümüz Luxor kentinin yakınlarındaki Guft (ya da Quft) köyünden bir grup işçiyi eğitmiştir. Günümüzde de guftiler olarak anılan ve bu köylülerin torunları olan insanlar Mısır'da arkeolojik kazılar sırasında ihtiyaç duyulan kalifiye iş gücü ihtiyacını karşılamaktadırlar. Guftiler baba, dede ve

Petrie'nin kendisini verdiği işi yapan büyük babalarıyla aynı işlerle iştigal etmektedirler, bu insanların bazıları kazmacı, bazıları kürekçi, bazılarıysa çavuşturlar. Guftiler gerçekten de hayli yetenekli işçilerdir, 1980'lerin ortalarında Nil Deltasında katılmış olduğum bir kazıda bir grup guftiyle çalışma fırsatı bulmuştum.

Petrie günümüzde İsrail ve Gazze Şeridi sınırlarında kalan bölgede de kazı çalışması yapmıştı. Kendisi daha eski objelerin daha yeni objelerden daha derinde bulunması gerektiği düşüncesi üzerine kurulu üstdüşüm ve tabakalanma da dahil günümüzde arkeolojide önkabul olarak gördüğümüz çok sayıda yöntem ve kavramı da tanıtan ve popülerleştiren kişidir. Eski olanın daha derinde olduğu düşüncesi özellikle de Ortadoğu için geçerlidir zira antik kentlerin yüzyıllar hatta binyıllar boyu üst üste kurulmasıyla höyükler oluşmakta, höyüğün en altında da en eski kent yer almaktadır.

Daha önce de değindiğim gibi Chicago ekibi Megiddo'da yirmi üç metre uzunluğundaki höyüğün içinde yirmiden fazla kentin bulunduğunu fark etmişlerdir. Bu kentlerden en eskisi MÖ 3000'li, en yenisiyse MÖ 300'lü yıllara tarihlenmektedir. Bu höyüklerden birisinde bir kesit açılması halinde farklı renk, doku ve sıklıkta toprak, taş ve diğer malzemelerden farklı katmanların varlığını kavrayabiliriz. Bu tür kesitlere arkeologlar tabakalanma adını vermektedir, bu kesitler diğer akademisyenlerin kazının düzgün yapılıp yapılmadığını, her şeyin düzgün anlaşılıp anlaşılmadığını kavrayabilmesini sağlamak ve yayınlanmak üzere muntazam biçimde çizilmekte ve fotoğraflanmaktadır.

Petrie ayrıca kazı sırasında aynı toprak yığını içinde bulunan kırık çanak-çömlek parçalarının höyüğün katmanlarının tarihlenmesinde kullanılabileceğini fark eden ilk arkeologlar arasındadır. Belli pişmiş toprak kap türlerinin günümüz kadın ve erkek giyim modasına benzer biçimde belirli dönemlerde moda olduğu ortaya çıkmıştır. Bu kapların modası on

yıllık bir aralığın bile söz konusu olabileceği belirli tarih ve dönemlerle ilişkilendirilebilir. Arkeologlar bu tarihleme yöntemi seramik kronolojisi olarak adlandırılan sistem üzerine kuruludur.

Bu kap parçaları genellikle arkeolojik dönemlere adını vermektedir, örneğin Yunanistan'da Miken dönemi içerisinde MÖ 14. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen Geç Hellas IIIA1 seramiğinden bahsedebiliyoruz. Petrie, iki farklı yerleşimde aynı tip seramiğin bulunması halinde bulundukları tabakanın muhtemelen aynı zamana tarihlenebileceğini de fark etmiştir. Bu bakış açısı hayli önemlidir ve alandaki çalışmalara büyük katkı sağlamıştır.

Petrie hakkındaki en ilginç gerçek ise 1942 yılında vefat ettiğinde kafatası ve beynini bilime bırakmış olmasıdır. Kendisi Kudüs'te ölmüştür, bedeninin gerisi bu kentte kalırken kafası Londra'ya götürülmüştür. Kafası bir süre bir bodrum katında tutulmuştur, bu sırada kafasının içinde olduğu kavanozun üzerindeki etiket soyulmuş ve kafanın kime ait olduğu uzun süre bilinememiştir. Bir süre sonra nihayet kimlik tespiti yapılabilmiştir, söylenene göre kavanoz günümüzde Londra'da Royal College of Surgeons'un depolarından birisinde tutulmaktadır ancak bizzat ziyaret edip görmüş değilim.

Günümüz kazı yöntemlerine büyük katkılar yapmış olan iki arkeolog Mortimer Wheeler ve en ünlü öğrencisi Kathleen Kenyon sonraları Dame Kathleen Kenyon unvanını almıştır. 1930 ve 1940'lı yıllarda İngiltere'de Maiden Kalesi, Hindistan'da Harappa dahil çok sayıda bölgede kazı çalışması yürütmüş olan Wheeler Hindistan ve İngiltere'de yürüttüğü kazılarda da uygulayacağı yeni bir kazı yönteminin mucididir.

Wheeler'in de keşfedeceği üzere bir alanın tabakalanması çok karmaşık bir hal alabilmektedir, bu nedenle Wheeler beş metre karelik açmalar halinde kazmaya ve bu alanlar

arasında kalan ve açma sınırı olarak adlandırılan bir metre genişliğindeki alanlara dokunmamaktadır. Kulağa karmaşık gelse de aslında değildir, gözünüzün önüne buzdolaplarında kullanılan dörtgen gözlü buzlukları getirin (elbette buz dolabınızda otomatik buz ünitesi bulunmaması gerek). Buz küpleri hazırlamak üzere su doldurduğunuz kare alanlar kazdığınız alanlar, kalan plastik bölüm ise açma sınırlarıdır. Wheeler'ın çalıştırdığı işçiler açma sınırlarının üzerinde yürüyebilmekte hatta el arabalarını kullanabilmektedirler, daha da önemlisi kazılan alan ile açma sınırları arasında dört yüz kalmakta, bu yüzleri inceleyen Wheeler da tabakaların izini sürebilmektedir.

Tahayyül etmenize yardımcı olacaksa şöyle düşünün, çok miniksiniz, buz kabında su doldurduğunuz alana giriyorsunuz ve orada bakabileceğiniz dört yön olduğunu fark ediyorsunuz. Benzer biçimde Wheeler da işçilerin kazdığı karelere girerek ilgili karenin dört yanında yer alan açma sınırlarının dört yüzüne bakabiliyor, böylece bölgenin geçmişi hakkında görsel bir fikir edinmiş oluyordu. Alçı kaplı yamalı yüzeylerde özensiz biçimde kazı yapmak çok kolaydır, özellikle de geriye pek bir şey kalmamışsa ancak sonra açma sınırındaki yüzeyde karenin köşeleri boyu uzanan düz beyaz çizgiler gibi görünür göze.

Açma sınırları dikkatle bakan bir gözün –alçı zeminde yapılmış amaçsız kazılar da dahil– ne olup bittiğini anlayabilmesi için her gün düzeltilir. Açma sınırları dikey yapıdadır ancak kazı yapılan yerin net bir görseline ulaşılmak isteniyorsa iş çapalara düşecektir zira bu gereçlerle açma sınırlarını hızla ve kolaylıkla düzlemeniz mümkündür.

Kazı sezonu sonunda çoğu ekip alanda kazılan her bir bölümün çizimini yapar ve fotoğrafını çeker, böylece meslekten diğer kişilerin de kazı sürecini görmesi ve tartışabilmesi mümkün olur. Nihayetinde 'arkeoloji eşittir tahribat'tır, kazdığımız sürece çalıştığımız şeyleri tahrip ederiz, bu nedenle

de en küçük şeyi bile kayıt altına almamız gerekir. Kazılan bölümün ayrıntılı çizim ve fotoğrafları yayımlanır, böylece diğer arkeologlar da bunları görerek varılan sonucun doğru ya da yanlış olduğuna ilişkin fikir yürütebilirler. Bu yöntem, günümüzde Akdeniz ve diğer pek çok bölgede çalışmakta olan arkeologların izlediği standart bilimsel yöntemdir.

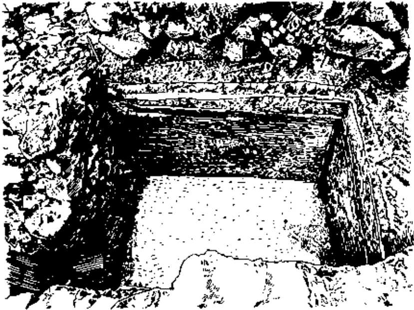
Mısır Tell el-Maskhuta'da 1980'lerin ortasında alan sorumlusu olarak çalışırken iç kısmında kalan yüzlerinde dikkat çekici kesitler bulunan yaklaşık altı metre derinliğinde bir kare açmak durumunda kalmıştık. Bu yüzlere baktığımızda katmanlar arasındaki renk farkını açık biçimde görebilmekteydik, bazı katmanlara külden siyah ve gri bir renk almış, bu durumda orada yangın çıkmış olmalıydı, diğerleriyse denize nazır bir sahil kadar kum doluydu, bu durumda alan bu süre zarfında terk edilmiş olmalı. Diğer katmanlarda farklı zaman dilimlerinde bölgede inşa edilmiş yapıların duvarlarının çamurdan mamul tuğlalarının ana hatlarını görebiliyorduk. Bu kesitlerin tamamını ölçmek, çizmek, fotoğraflamak kazı sezonu sonuna dek bizi uğraştırsa da yayımlayabileceğimiz ve diğer akademisyenlerin ve arkeologların da kullanabileceği doğru kayıtlara ulaşmış olduk.

Tel Kabri'de aralarında koyu kahverengi toprak katmanları bulunan şahane beyaz alçı zeminler de bulmuştuk. Bu zeminler sarayın farklı zamanlarda tadilattan geçmiştti. Kesit tiramisuyu andırmaktaydı, ölçüm, çizim ve fotoğraflama işlemlerini kolaylıkla halletmiştik.

Tam bir turizm merkezi olan Atina'da ise, arkeolog ve şehir plancıları 2004 Olimpiyat Oyunları için inşa edilecek yeni metro inşası dolayısıyla yapmak durumunda oldukları kazıların neticesi olan tabakalanmayı sergilemek için hayli özgün bir yönteme başvurdular. Metro istasyonlarının bir bölümünde duvarlara süregiden bir arkeolojik çalışma için kazılmış izlenimi yaratan kesitlerce kum ve stratigrafiyi *in situ* sergileyen cam bölümler yerleştirildi. Bu camların ardın-

da toprak katmanları, yapılardan artakalan duvarlar, kanalizasyon sistemi, hatta yollar bile görülebiliyor ancak hiçbirisine dokunulamıyordu.

Kesitlerin kayıt altına alınması sırasında şimdilerde çoğu arkeolog ve kazı tabakalanmanın grafik olarak temsil edildiği Harris matrisi denilen yöntemi de kullanıyorlar. Harris matrisinde her bir düzey sayfa üzerine tabakalanmadaki konumu uyarınca yerleştirilmiş bir kutucukla temsil edilir, toprağın alttaki düzeyler sayfanın altında üstteki düzeylerse üstünde yer alır. Düzeyler arasındaki yatay ve dikey ilişkiyi dolayısıyla da kesitin tabakalanma tarihçesini göstermek için de bu kutucuklar arasında çizgiler çizilir. Harris matrisi henüz sahadayken taslak olarak çizilir ve açma ya da alan sorumlularının farklı düzeyleri ve bu düzeyler arasındaki ilişkiyi akılda tutmalarına yardımcı olur.

Tel Kabri'de Tabakalanma

Yürüttüğü Eriha ve Kudüs kazılarıyla ünlenmiş olan Kenyon, 1930'larda o zaman Filistin sınırlarında kalan Samaria'da kazı çalışmasını başlattığında Wheeler'in metodo-

lojisini de yanında getirmişti. Bu nedenle söz konusu metot günümüzde Wheeler-Kenyon ya da Kenyon-Wheeler yöntemi olarak bilinmektedir.

Kenyon ve diğer arkeologlar yıllar içinde bu sistemde değişiklikler yapmışlardır, günümüzde bu sistem uygulanırken seramik ve diğer buluntuları koydukları kovalar ve bu kovaların üzerindeki etiketler toprağın dokusu ya da renginde değişiklik görüldüğünde değiştirilmektedir. Zira renk değişimi ancak kazının ilerleyen zamanlarında fark edilebilecek bir tabakaya işaret ediyor olabilir, böylece kalıntıların evrelerinde görülen büyük değişimleri tespit eder ve kayıt altına alabiliriz. Kazı düzgün biçimde yapılıyorsa, yani toprağın renk ve dokusunda görülen her değişimde kova, etiket, torba ve her şey değiştiriliyor ve düzgün kayıt tutuluyorsa alandaki kesitlerde bunların bir yansımasını da görebilmeliyiz.

Bütün bu anlattıklarımı aklımızdan çıkarmayalım ve kazı başlar başlamaz bana da henüz üniversite ikinci sınıf öğrencisiyken katıldığım o ilk kazıda verilen öğüdü tutalım: Kazılan bölgede toprağın rengi dokusu ya da herhangi bir şeyinde değişim görülüyorsa zemin ya da önemli bir bulguya ulaşmak üzere kazmaya devam etme, yaptığın işi bırak ve birilerine haber ver. Sorumlu kişi sana höyükte tamamen yeni bir tabakaya ulaşılması gibi bir değişiklik ihtimalini göz önüne alarak yeni kova, etiket ve diğer malzemeleri getirecektir. Eğer yeni bir tabakaya ulaşmak vb bir değişim söz konusuysa, bu değişim nihayetinde kesitlerde de görülecektir.

Ynie size hatırlatmayı bir borç bilirim, bu bizim Akdeniz bölgesinde sürdürdüğümüz kazılarda izlediğimiz yöntemdi, İngiltere ya da Kuzey Amerika'da kazı çalışması yapan arkeologlar da ele geçen objeleri birimlerine ya da kazı düzeyine göre ayrı torbalara koymak gibi kendi sistemlerini geliştirebilir ve uygulayabilirler.

Ayrıca dünyanın neresinde kazı yapıyorsanız yapın buluntular ve ekibin faaliyetlerinin de günlük olarak kayıt altı-

na alınması elzemdir. Bu tür kayıtlar hem arkeologların kazı sezonu sonunda vardıkları sonuçları yayımlamasına yardımcı olmakta hem de elde edilen veriyi başka bir yerde ele geçen buluntular ya da başka akademisyenlerin savları ışığında yeniden incelemek üzere sonraki başka araştırmacılara da yardımcı olacaktır. Bu kayıtlarda, kazıya ilişkin saha notları, yapı, müdahale (feature) ve objelerin sahada bulundukları halleriyle fotoğrafları, bu objelerden bazılarının temizlenmiş ve korunmuş hallerinin laboratuvarda çekilmiş fotoğrafları, seramikler ve küçük buluntuların kayıtları, buluntuların kaydedildiği envanter listesi ve ilgili diğer veriler yer alır. Pompei ve Megiddo örneklerinde olduğu gibi çoğu kazıda bazı kayıtlar doğrudan dizüstü bilgisayar, iPad ya da diğer cihazlar aracılığıyla sahada girilmekte ve aynı veriler günlük olarak ABD, İngiltere ya da dünyanın başka bir köşesindeki sunuculara yüklenmektedir, böylece verinin kaybolma ihtimali asgariye inmekte ya da ortadan kalkmış olmaktadır.

Kazıda gündelik yaşamı merak edenler varsa açıklayayım, elbette anlatacağım her şey Akdeniz Bölgesinde katıldığım kazılar için geçerli. Megiddo ve Kabri'de normal bir iş günü sabah beşte ekibin sahaya çıkmasıyla başlar. Üç saatten biraz uzun bir süre saat sekiz buçuğa dek kazarız, sonra yarım saatlik bir kahvaltı molası veririz. Sonra saat on birde kahve, meyve ve kurabiyelerden oluşan bir menüyle bezenmiş on beş dakikalık bir ara verene dek kazmaya devam ederiz. Ardından işe döner ve otobüse doluşup öğleden sonra on iki buçuk ya da bir gibi kaldığımız yere döneriz. Akdeniz bölgesinde günün bu saati bir açmanın içinde toz içinde çalışmak için çok sıcaktır.

Güzel bir öğle yemeğinin ardından ekip üyelerinin büyük bölümü yüzme havuzuna gider ya da odasında birkaç saat kestirir. Öğleden sonra dörtte ekip yeniden toplanır, ekibin bir bölümü projeyi yönetenlerin ertesi gün buluntuları kontrol ederek hangi döneme ait olduğunu saptayabilmesi için

gün boyu bulunan seramikleri yıkar ve kurumaya bırakır, ekibin bir diğer bölümü buldukları hayvan kemiği parçalarını yıkar. Ekibin kalanıysa ya bilgisayara veri girer ya da kendilerine verilmiş görevleri yerine getirirler. Alan ve açma sorumlularıysa notlarını yazar ve ertesi günün planını yaparlar. Bu iş akşamüzeri altıya kadar sürer ya da altıyı biraz geçer, akşam yemeği saat yedidedir, sekizde ders başlar –zira çoğu kişi bu görevleri eğitiminin bir parçası olarak yapar– ardından saat on gibi ışıklar söndürülene değin ekip sosyalleşir.

Ertesi gün ekip saat dört buçukta uyanacak, beşte sahada olacaktır, tüm bu rutin haftanın beş günü, çalışmanın sürdüğü alana göreyse dört ila yedi hafta sürer. Kazılar haziran ve temmuz ayında gerçekleşir, zira gönüllü ekip üyeleri bu aylarda çalışabilir. Gönüllülerin çoğu üniversite öğrencisidir, kalanıysa başka sosyal grup ve mesleklerden oluşur, aralarında emekli doktorlar, avukatlar, hemşireler, öğretmenler ve nicesi bulunur. Ortak noktalarıysa hepsinin bir kazıya katılmak istemiş olmasıdır ancak çoğu gerçek koşulları gördüğünde şaşırır. Ortadoğu'da bir kazıya katılıyorsanız kazı yapılan alan bir sahilin yakınlarında değilse havanın çok sıcak muhtemelen de kuru ve tozlu, sahil yakınlarındaysa da yüksek sıcaklığın yanı sıra son derece nemli olmasına hazırlıklı olun.

Tabii İngiltere ya da ABD gibi dünyanın başka köşelerinde kazı yapacak olanlar da yağmur çamur içinde kazmak gibi farklı koşullara hazırlıklı olmalıdır. Özellikle de gönüllülerle değil de profesyonellerle çalışılıyorsa günlük iş akışı da büyük oranda değişiklik gösterecektir. Bu durum özellikle de arkeologlar 'kültür kaynakları yönetimi' işiyle uğraştıklarında geçerlidir, bu tür projelerde hiçbir arkeolojik kalıntının zarar görmemesini temin etmek üzere büyük inşa projeleri için buldozerler alana girmeden önce çalışmanızı tamamlarsınız. Bu tür işlerde iş günü çok daha uzundur, arkeologlar günler hatta haftalar boyunca alelacele tüketilen yemek ve kahve molaları hariç gün ağardıktan güneş batana kadar çalışırlar.

Kazıda sıradan bir günde ne bulursunuz? İtalya'dan İsrail'e Akdeniz Bölgesindeki çoğu alanda çanak-çömleksiz Neolitik döneme ait bir alan söz konusu değilse her kürek darbesinde kırık kap parçaları çıkar. Bunlara çanak-çömlek parçası adı verilir. Bu parçaları binlerce yıl önce kırılmış tabaklar olarak düşünün. Antik dünyada pişmiş toprak kaplar evlerde ve endüstriyel faaliyetlerde hayli yaygın biçimde kullanılmaktaydı, bu kaplar yerel kilden imal edilir, topluca fırınlanır ve düştüğündeyse kolayca kırılacak yapıda olurdu. Kırılan parçaları birleştirmektense toplamak, atmak ve yenisini yapmak ya da almak daha ucuza gelirdi. Prehistorik alanlardaki çört, çakmak taşı, obsidyen ve kuvarstan yapılmış taş araç gereç için de aynısı geçerliydi, bunlar kolay imal edilir, kolayca kırılırdır ve yenisini almak onarmaktan ucuza gelirdi.

Hatırlayın, daha önce kazıdan eve döndüğünüzde üzerine yayım yapmaya değer iyi parçalara insan yapımı obje dediğimiz söylemiştim, bu kavram insanlar tarafından üretilen ya da yapısı değiştirilen objeleri ifade ediyordu. Bazen dere yatağında bir iki kilometre yuvarlanmış taşı işlenmiş taştan ayırmak çok zordur ancak genelde insan yapımı obje kendini hemen belli eder. Daha doğrusu kazıda ilk gününüz değilse bu durum geçerlidir elbette. Daha önce bir kazıda görev almamış hemen hemen herkes kazıda bulundukları ilk sabah en az elli kez açma sorumlusuna ellerinde bir şeyler sallayarak koşar ve 'Bu kap parçası mı? Bu kap parçası mı?' diye sorar. Cevap 'Hayır'dır. 'Ama elinde salladığın bir kaya parçası, hem de güzelce bir parça'- Bir süre sonra kap parçasını güzelce bir çakıl taşı ya da taştan bir bakışta ayırabilecek hale gelirsiniz.

Pişmiş toprak kap parçaları ve taş çözünmediği için bunlardan binlerce bulursunuz. Hatırlayın, yüzey araştırması sırasında da kap parçaları ve taşların bulunduğunu ve arkeolojik bir alanın varlığı ve konumunu gösterdiklerini söylemiştim. Kazı sırasındaysa alanda, kontekstleri içinde gün yüzüne çıkarılırlar.

Kazı sırasında hayvan kemikleri, toprak ve büyüklü küçüklü çok sayıda taş da ele geçecektir. Bu taş ve kayalardan bazıları tesadüfen o alandayken bazıları yapıların duvarlarına aittir. Mesele hangisini muhafaza edip hangisini atacağına karar vermektir, antik bir duvarın yarısını çöpe attığını fark etmek kadar insanın canını yakan çok az şey vardır, bu hata kazının acemileri tarafından yapılır.

Kitabın başında söylediğimiz bir arkeolog deyişini burada da hatırlatmak gerekir: 'Bir taş sadece bir taş, iki taş bir müdahale, üç taş duvar eder.' Birisinin çok uzun zaman önce inşa ettiği taş duvarı ortaya çıkarabilmek olağanüstü bir histir.

Sonuçta arkeolojinin her zaman özellikle de Hollywood tarafından betimlendiği kadar romantik olmadığını unutmamak gerekir. Dikkate değer arkeolojik keşiflerin tamamının ardında toz toprağın, terin, sıklıkla gözyaşının, bazen de kanın içinde harcanmış onlarca gün ve hafta vardır. Bu çabanın ödülüyse muazzamdır, bazen bir alanı ilk kez kazıyor olmanın, bu alanda tekrar çalışmanın, bazen de çıkan sonuçlara dair yayın yapmanın verdiği duyguyu tatmak eşsiz bir deneyimdir. Arkeolojik çalışmalar, öncesinde planlama, sırasında ve sonrasında harcanan emek göz önüne alındığında saygı duyulası işlerdir. Bir bakıma, arkeoloji senfoni orkestrasının icra ettiği bir başyapıta benzer, herkesin enstrümanını düzgün çalması gerekir.

5. Kısım

Kutsal Topraklar ve Ötesinde Keşifler

13

Armageddon'u Kazmak

Kitabın önceki bölümlerinde, İncil'de geçen Armageddon olarak ünlenmiş İsrail'deki Megiddo yerleşimine muhtelif kereler değinmiştik. Armageddon sözcüğünün kökeni de Megiddo'dur zira İbranicede "Har Megiddo" Megiddo Dağı ya da Höyüğü anlamına gelmektedir. Sözcük Yunanca'da Harmageddon olarak yazılmaktaydı, zamanla değişime uğrayarak Armageddon'a dönüştü.

Bastığınız toprağın altında nelerin yattığının merakıyla insanların üç bin yıldır yaşadığı Megiddo gibi bir höyüğün üzerinden yürümek eşsiz bir histir. Ayağınızın altında yatan her şey ya da hiçbir şey olabilir. 1994-2014 yılları arasında iki yılda bir olmak üzere on yıl boyunca Megiddo'da yürütülen kazıya katılma şansını yakaladım, bu eşsiz hissi alana yürümek üzere yola çıktığım her sabah yaşadım. Üzerinde yürüdüğüm şey tam olarak neydi? Üzerine bastığım yerde dursam ve kazmaya başlasam ne ile karşılaşırım?

Megiddo'nun üzerinde yükselen insan yapısı höyüğün Yizrael Vadisinden yaklaşık yirmi bir metre kadar yüksekte yer aldığını ve birbiri üzerine inşa edilmiş en az yirmi farklı kentten oluştuğunu defalarca kez kayıt altına aldık. Bu kentlerden en eskisi beş bin yıl önceye en yenisiyse MÖ 4. yüzyıla, yani Büyük İskender dönemine tarihlenmektedir.

Vadi İsrail'in kuzeyinde yer almaktadır ve üçgene benzer bir şekli vardır, üçgenin tepe noktası Akdeniz Havzasındaki Hayfa'da, tabanıysa Ürdün nehri kıyısında yer almaktadır. Doğudan batıya genişliği otuz iki ila kırk sekiz kilometre, kuzeyden güneye mesafesiyse sadece beş ila on bir kilometredir. Savaşmak için harika bir yerdir, geçtiğimiz dört bin yılda bu alanda en az otuz dört savaş gerçekleşmiş olması da bu gerçeğe işaret etmektedir. Megiddo'nun konumu Via Marris'in, yani Deniz Yolu adı verilen ve Mısır'dan Mezopotamya'ya uzanan yolun geçtiği vadiye hâkimdir, bu nedenle de bahsettiğim savaşların büyük bölümü Megiddo ve çevresinin egemenliği için gerçekleşmiştir. Mısır firavunu III. Thutmosis, bir zamanlar Megiddo'yu zapt etmek binlerce kenti zaptetmek gibidir demiştir.

Megiddo ve Yizrael Vadisinde savaşmış çok sayıda ünlü isim vardır, örneğin MÖ 1479 yılında III. Thutmosis ve Eski Ahit'te de isimleri geçen Debora, Barak, Gideon, Saul, Yonatan ve Yoşiya da bu isimler arasındadır. Aynı bölgede Romalılar, Haçlılar, Memlûkler, Moğollar, Napoléon ve Birinci Dünya Savaşı sırasında ise Britanyalı General Allenby savaşmıştır. Bölgeyi işgal etmiş isimler arasında sadece Büyük İskender burada savaşmamıştır zira bölge kendisine neredeyse hediye edilmiştir. Megiddo'da geçen en ünlü muharebe şüphesiz Apokalips'te geçen Armageddon savaşıdır. Bu savaş kıyametten önce iyi ile kötü arasındaki son savaştır, savaşta iyiler galip gelmiş, öncesinde de deprem, veba, dolu ve iki yüz doksan kilometrelik bir kan gölü de dahil çok sayıda işaret görülmüştür.

Bölgenin en ünlü iki arkeolojik kalıntısı, bölge sakinlerinin düşman saldırısına maruz kalmaksızın bölge dışındaki kaynak suyuna erişimlerini sağlamak üzere höyüğün yanından otuz metre aşağı sonra da doksan bir metre düz kazılmış olan su kanalları ve sözde Süleyman Ahırıdır, taştan inşa edilmiş revaklı koridorlardan oluşan bu alan muhtemelen ne ahırdır ne de Süleyman tarafından inşa ettirilmiştir.

Megiddo'da ilk kazı çalışmaları 1903 ila 1905 yıllarında Gottlieb Schumacher tarafından yürütülmüştür. Kendisi Mısır'da çalışmış Flinders Petrie ve Howard Carter'ın çağdaşıdır ve o günün modern yöntemlerini uygulamıştır. O günler arkeolojinin erken dönemleriydi, bu nedenle de Schumacher de Heinrich Schliemann'ın kendisinden neredeyse otuz yıl önce Troia'da yaptığı gibi yüzlerce işçi çalıştırarak höyüğün tam ortasında devasa bir çukur açtırmıştır. Höyüğün üzerinde küçük çukurlar da açtırmış olsa da en ilginç buluntulara bu devasa çukurun içinde bulunmuştur, ele geçenler arasında içinde altından yapılmış obje ve diğer süslerin yanı sıra bir dizi adam ve kadına ait iskeletlerin bulunduğu Orta Bronz Çağına ait bir mezar da vardır.

Schumacher, MÖ 2. binyılın ortalarında Megiddo'da hüküm sürmüş hanedanın bedenlerine ulaştığını düşünmüştü, belki de durum buydu, ne yazık ki ele geçen çoğu objenin yeri günümüzde bilinmemektedir.

Kendisi Megiddo'da bulunabilecek en ünlü objenin de kaşifidir, bu obje jasper taşından yapılmış yaklaşık dört santimetre genişliğinde oval bir mühürdü. Üzerinde bir aslan figürü vardı ve "Şema, Yeroboam'ın Hizmetkarı" yazıyordu. Eski Ahit'te Yeroboam adlı iki farklı kral geçtiği için mühürde adı geçenin hangisi olduğu net olmasa da mühür bu iki kraldan birisine ait olmalı. Ne yazık ki, Schumacher, bu mührü o dönem bölgede hüküm süren Osmanlı Sultanına hediye etmiştir ve mührün günümüzde nerede olduğu bilinmemektedir.

Schumacher'in çalıştırdığı işçiler kazı sırasında bazı objeleri gözlerinden kaçırmış, bunlar kazılan toprakla birlikte gitmiş ya da açılan çukurların kenarlarına istiflenmişlerdir. Bilhassa duvarlardan koparılan taşlar bu akıbete uğramıştır. İşçiler fark etmese de bu taşlardan birisinin üzerinde MÖ 10. yüzyıl Mısır firavunu Şeşonk'un kartuşu yer almaktaydı.

Bu taşın yaklaşık üç metre uzunluğundaki anıtsal bir yazıtın parçası olduğu ancak Megiddo'da gerçekleştirilecek ikinci çalışma sırasında anlaşılacaktı. Bu yazıt, Şeşonk'un kenti ele geçirip işgal etmesinin anısına bir zafer nişanesi olarak dikilmiş olmalıdır. Yıllar ya da on yıllar sonra da yıkılmış, parçalara ayrılmış ve başka bir yapının duvarında yeniden kullanılmıştı. Schumacher'in çalıştırdığı işçiler de taşı bu yeni yerinde bulmuşlardı, ancak bu malzemeyi gözden kaçırarak çukurun kenarına atıverdikleri için hangi tabaka ya da kentten kalma olduğunu bilemiyoruz. Bu bilgiye sahip olmak harika olabilirdi, o zaman o kenti ünlü bir şahısla bağdaştırmış olurduk, zira Seşonk Mısır tarihinden olduğu gibi Eski Ahit'ten de bilinen bir şahsiyettir, burada ismi Şişak olarak geçer.

Tanımlama işiyse bu taşa kazı evinin inşası için malzeme toplarken tesadüf etmiş olan Chicago Üniversitesinden bir ekibe kalmış, onlar da bu görevi yerine getirmiştir. Chicago ekibi 1925-1939 yılları arasında Megiddo'da yaklaşık on beş yıl kazı çalışmaları yapmış, bu çalışmalar ikinci dünya savaşının başlamasıyla sona ermiştir.

Ekip yılın büyük bölümünde bölgede yaşıyordu. O tarihlerde Yizrael Vadisi halen bataklıktı, bu nedenle de ekibin çoğu sıtmaya yakalanmıştı, nihayet bataklıklar kurutuldu. Projenin yöneticisi Chicago Üniversitesindeki ünlü Oriental Institute'un kurucusu James Henry Breasted'di, alan sorumluları arasında ise Clarence Fisher, Gordon Loud ve (isminin başharfleri o dönemde bir şey ifade etmezken son-

raları farklı bir anlam kazanan*) P.L.O.[1] Guy gibi isimler yer alıyordu.

Chicago ekolünün yürüttüğü kazı yirmi yıl önce aynı alanda Schumacher tarafından yürütülene göre daha titiz ve daha bilimsel yapısıyla başka bir arkeoloji ortaya koymaktaydı. Petrie sağolsun o tarihlerde tabakalanma ve sermaik kronolojisi yöntemi, yani Daha Derine İnmek 2 bölümünde de ele aldığımız üzere zamanla çanak çömlek biçimlerinde görülen değişim bilinmekteydi, böylece kentleri ayırabiliyor ve buldukları kentlerin görece de olsa tarihlemesini yapabiliyorlardı.

John D. Rockefeller, Jr.'ın sağladığı finansmanla Chicago ekibi yatay kazı denilen işleme başladılar, yani alandaki bütün bir tabakayı ortaya çıkarmaya, kayıt altına almaya, çizimini yapmaya, fotoğraflamaya ve altında yer alan katmana ulaşmak üzere kaldırmaya çalıştılar. Paraları suyunu çekmeden önce bu işlemi MÖ 4. yüzyılın ortalarına tarihlenen I. Tabaka adını verdikleri üst katman, MÖ 6 ve 5. yüzyıla tarihlenen II. Tabaka, Yeni Asur ya da MÖ 8 ya da 7. yüzyıla tarihlenen III. Tabakada gerçekleştirdiler.

Kalan zamanda ise dikey kazı yöntemini uyguladılar. Bu uygulamaları sayesinde höyüğün içinde üst üste en az yirmi kentin bulunduğunu biliyoruz, zira anakayaya ulaşana dek günümüzde Chicago Çukuru olarak adlandırdığımız çukuru kazdılar.

Chicago ekibi de buluntularına payanda olarak İncil'deki anlatıları kullanma eğilimindeydi. Örneğin bir düzine atın tutulabileceği birbirine paralel bir dizi uzun odayı kazdıkları sırada, kazdıkları yeri tanımlayabilmek için Krallar I'e baktılar. Kazdıkları yerle ilgisi olduğunu düşündükleri iki paragrafı 1 Krallar 9 ve 1 Krallar 10'da buldular.

---

[1] P.L.O: Palestine Liberation Organization, Filistin Kurtuluş Örgütü

İlk paragraf şöyleydi:

Kral Süleyman Rab'bin Tapınağını, kendi sarayını, Millo'yu ve Yeruşalim'in surlarını yaptırmak; ayrıca Hazor, Megiddo ve Gezer kentlerini onarıp güçlendirmek amacıyla angaryacıları toplamıştı (1 Krallar 9:15).

İkinci paragrafsa şöyle:

Süleyman savaş arabalarıyla atlarını topladı. Bin dört yüz savaş arabası, on iki bin süvarisi vardı. Bunların bir kısmını savaş arabaları için ayrılan kentlere, bir kısmını da kendi yanına, Yeruşalim'e yerleştirdi (1 Krallar 10:26).

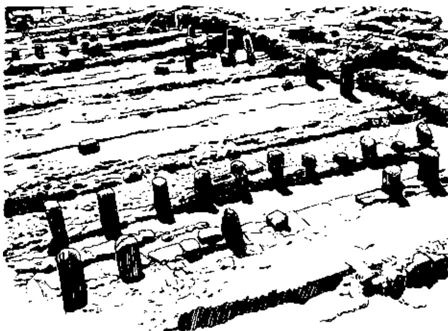
Bu iki paragraftan yola çıkarak Megiddo'nun Süleyman'ın arabaları topladığı kentlerden birisi olması gerektiğini ve buldukları yapıların da MÖ 10. yüzyıla, yani Süleyman devrine tarihlenebilecek haralar olduğunu düşündüler. Günümüzde tur rehberleri bu yapılara halen Süleyman'ın Ahırları demektedirler.

Başka yerleşimlerde de benzer biçimde uzun odalı yapılar bulunmuştu. Her ne kadar Megiddo'da yer alan yapıların ahır olması mümkünse de, bunun yanı sıra depolama alanı, kışla ya da pazaryeri olması da ihtimal dahilindeydi, ki tüm bu ihtimaller akademisyenler tarafından dile getirildi.

Ayrıca bu yapılarda bulunan çanak çömleğin radyokarbon tarihleme analizleri yapıların Süleyman dönemine tarihlenmesinin pek mümkün olmadığını göstermektedir. Yapıların Süleyman'dan en az yüz yıl sonraya, yani (Kuzey) İsrail Krallığı Ahab ve Omri dönemlerine ya da halefleri II. Yeroboam dönemine ait olması çok daha olasıdır. Bu nedenle de Süleyman Ahırları denilen yapılar muhtemelen ne ahırdır ne de Süleyman tarafından inşa ettirilmiştir.

Chicago ekibinin ardından Megiddo kazısının başkanlığını yapan isim 1960 ve 1970'li yıllarda Megiddo'da kısa bir süre çalışmış olan ünlü İsrailli arkeolog Yigael Yadin'dir. Kendisi alanda birkaç soruyu cevaplamak üzere kısıtlı bir çalışma gerçekleştirmiştir. Yadin ayrıca bu kazıyı yüksek lisans

ve doktora öğrencileri için bir eğitim kazısı olarak değerlendirmiş, bu kazıya katılan öğrenciler ileride ünlü arkeologlar olmuşlardır.

Megiddo, Süleyman Ahırları

Yadin ve ekibinin keşiflerinden birisi de 6000 Sarayı adını verdiği ve büyük bir saray yapısına ait temeller gibi görünen yapıdır. Yapı Chicago ekibinin bulduğu 'ahırların' kuzey bölümünün altında yer aldığından geriye sadece temelleri kalmıştır. Yadin'in 6000 Sarayından alınan devasa bloklar sonraki yapıda bulunan ve Chicago ekibinin atların yem ve sularının konduğunu savunduğu yalakların yapımında kullanılmıştır. Yadin'e göre üst tabakadaki ahırlar değil, temelleri görünen bu saray Süleyman tarafından inşa ettirilmiştir ancak kendisinin elinde İncil'den alıntılar ve sarayın kentin büyük girişiyle aynı zamanda inşa edildiğine ilişkin görüşünden başka kanıt yoktur.

Bu büyük kapının altı bölmesi vardı ve Yadin'in daha önce Hazor'da bulduğuna oldukça benziyordu. Yadin ayrıca Gezer

kentinde de bir başka kapı bulunduğunu, ancak daha önce kazılmış olan bu yapının yanlış tanımlanmış olduğunu fark etti. Megiddo, Hazor ve Gezer'in Süleyman tarafından tahkim edildiğine ilişkin paragraftan hareketle Yadin bu kentlerin tamamını Süleyman'ın hüküm sürdüğü MÖ 10. yüzyıla tarihledi.

Arkeoloji, özellikle de Akdeniz bölgesinde bu şekilde yapılamaz. Kapılar ve ilgili yapılar, bu keşiflerle ilgili olsun olmasın İncil'de geçen paragraflara göre değil, içerisinde ele geçen çanak çömleğe göre tarihlenmelidir. Israel Finkelstein, hem Chicago ekibi hem de Yadin'in bulduğu seramik buluntuları inceledi ve kapı ile sarayın MÖ 10. yüzyıla, yani Süleyman dönemine değil de dokuzuncu yüzyıla tarihlenebileceğini savundu. Finkelstein haklıysa, kendisinden önceki ekiplerin tarihlediği tabakaların hiçbirisi Süleyman dönemine ait değildi. Bu konunun ayrıntıları halen tartışmalıdır, Finkelstein'ın savının ortaya atılmasından yirmi yıl sonra bile nihai bir karara ulaşılmış değildir.

Filkenstein 1992 yılından beri benim de dahil olduğum bir dizi kazı eşbaşkanlarıyla birlikte Megiddo'da kazı çalışmalarını sürdürmektedir. Ben kazıya 1994 yılında gönüllü olarak katıldım, o tarihte on beş yıllık kazı tecrübesine sahiptim ancak yine de İsrail'deki ünlü bir yerleşimde yürütülen geniş çaplı birçaplı kazıya katılmak istemiştim. Basamakları yavaş yavaş çıktım ve 2006 yılında kazı başkan yardımcısı, 2012 yılında ise eşbaşkan oldum. Birkaç yıl bu projeden ayrılana dek de bu konumda kaldım.

Hem Yadin'in 6000 Sarayı hem de Chicago ekibinin Kuzey Ahırlarını içeren alanı yeniden kazma şansı yakalayan ekipteydim, bu nedenle de yeniden tarihleme girişimine dair bilgileri birinci elden edinebilmiş oldum. Ayrıca her biri ayrı ayrı ilgi çekici olan çoğu alanda da kazı yaptım.

Örneğin H Alanı dediğimiz bölgede yüzeyde günümüzde, Yeni Asur dönemine, yani MÖ 8. yüzyıla tarihlenen iki saray

mevcuttur. Bu sarayları Chicago ekibi keşfetmiş ancak ayrıntılı kazı çalışması yürütmemiştir. Chicago ekibinin höyüğün bir yanında yaptığına benzer biçimde biz de Yeni Asur tabakasının altındaki alanın tarihine ilişkin fikir edinebilmek adına höyüğün diğer yanında basamak çukur olarak adlandırılan usulle bir çukur açtık. 2014 yılı kazı sezonu sonunda 1994 yılında başladığımız yerden altı metre aşağı inmiş ve MÖ 2. binyılın ortalarına denk gelen Orta Bronz Çağına tarihlenen tabakaya ulaşmıştık (Schumacher'in yüz yıl önce keşfettiği mezarlar da aynı zamana tarihleniyor olmalıydı). Bu tabakalara ulaşırken bizlere bir zamanlar bu alanda bulunan kentlerin acı sonunu sergileyen kül, yangın ve diğer tahribat izlerine rastladık.

Yerleşimin MÖ 3. binyıla ve Erken Bronz Çağına tarihlenen başka bir kısmındaysa muhtemelen Antik Dönem Ortadoğu'sunda keşfedilmiş en büyük tapınaklardan birinin izini bulduk. Tapınak, Chicago ekibinin keşfettiği ünlü yuvarlak sunağın da bulunduğu höyüğün doğusunda bulunan ve J Alanı olarak adlandırdığımız kısımda boylu boyunca uzanmaktadır. Bu alanda bulunan çok sayıda kemik bazı tur rehberlerinin bu sunakta Kenanlıların çocukları kurban ettiklerini iddia etmelerine neden olmuş. Kazılarımız sonucu bu bölgede çoğu koyun, keçi, bazıları sığır hatta aslanlara ve başka hayvanlara ait olmak üzere binlerce kemik bulduk ancak aralarında hiç çocuk kemiği yoktu.

Yine Megiddo'nun doğusunda fakat güneye uzanan ve K Alanı denilen kısmında höyük sınırı boyunca kazdık ve Yeni Asur tabakalarından başlayarak Orta Bronz Çağ tabakasına ulaştık. Tarihlememiz doğruysa buradaki en ilginç kentlerden birisi muhtemelen MÖ 10. yüzyılın sonlarında tahrip edilmiş olmalı. 1998 yılında o dönemde tahrip edilmiş olan bir evden geri kalanları kazdığımız netleşince ince karelaj denilen yöntemi kullandık. Bildiğim kadarıyla bu teknik Assaf Yasur-Landau tarafından bu kazıda tanıtılmış ve ilk kez de

bu kazıda kullanılmıştı. Assaf Yasur-Landau daha sonra benimle birlikte Tel Kabri'de kazı eşbaşkanı oldu ve bu tekniği o kazıda da mütemadiyen kullandık.

İnce karelaj basitçe beş metreye beş metre olan her bir açmayı alıp her biri bir metreye bir metre olacak biçimde daha küçük açmalara bölme işlemine verilen isimdir. Bu küçük açmalardan çıkan –çanak çömlek parçalarının da dahil olduğu– buluntuların kaydedilmesiyle alanda neyin nerede bulunduğunu net olarak yeniden inşa etmek mümkün olmaktadır. Kuzey Amerika'da arkeologların bu yöntemi ayrıca bir terimle karşılamaya gerek duymayacak kadar sık kullandıklarını da belirtmem gerek, ele geçen malzemenin çıktığı yeri daha da noktasal ifade edebilmek adına bir metreye bir metre kesitleri de dörde bölerler.

Megiddo'da bu şekilde çalışarak mutfaktan oturma odasına hatta yatak odasına kadar evdeki her bir odanın işlevini makul bir netlikle tespit edebildik. Evden bir kadın ve birkaç çocuğa ait iskeletler de çıktı, iskeletlerin çoğu mutfak olduğunu tespit ettiğimiz odada bulundu.

Asıl sorumuza gelecek olursak, bu ev ve Kenan kenti neden yıkılmıştı? Bazılarına göre kenti yıkan Kral Davut ya da başka bir grup İsrailli işgalciydi, bazılarına göreyse Mısırlı Firavun Şeşonk buraya yazıt diktiği tarihte kenti ele geçirip yıkmış olabilirdi.

Elde edilen verilere göre kent bir deprem sonucunda yıkılmıştı. Bir arkeolog olarak itiraf etmeliyim ki deprem gibi doğal afetlerin yarattığı yıkım ile işgalcilerin neden olduğu yıkımı birbirinden ayırabilmek çok zordur, bununla birlikte bu örnekte depremi işaret eden bulgular mevcut. Birincisi duvarlar sallanıyordu ve bazıları ekseninden kayınıştı, bu da hayli güçlü bir şeyin onları yerinden oynattığına işaret ediyor. İkincisi evdeki iskeletlerde bu şahıslara şiddet gösterildiğine ilişkin herhangi bir kanıt yok, ne ok ucuna ne kılıç ya da mızrağa ne de kemiklerde kesiğe rastlayabildik. Kısacası,

kesin olarak kanıtlayamasam da bana göre bu yıkımın sorumlusu Tabiat Ana.

Megiddo'da höyüğün güney ucunda daha önce tahayyül ettiğimiz dönemde gerçekleşmiş olmasa da muharebe izlerine rastladık. İşte bu da arkeolojinin en beklemediğiniz anda savurduğu yumruklardan birisiydi. 2008 yılında Chicago Üniversitesinin 1925-1926 yıllarında kazdıkları bir alandaki çalılıkları temizliyorduk. Bize göre o alana o zamandan beri kimse gelmemişti. Elimizde Chicago ekibinin çektiği fotoğraflar ve çizimleri vardı; onların MÖ 8. yüzyıla, yani Yeni Asur dönemine tarihlenen küçük odalı dikdörtgen biçimli yapılar bulduklarını biliyorduk.

Q Alanı olarak yeniden adlandırdığımız bu kesimi temizlemeye başladığımızda odalardan bazılarının dikdörtgen değil de yuvarlak biçimli olduğunu fark ettik. Bu odaların içinde ve çevresindeki alanda mermi kovanları vardı, yani silahtan ateşlenmiş merminin kalıntılarına rastlamıştık, önceleri bunların hafta sonu avlanan ya da atış talimi yapan birilerinin marifeti olduğunu düşünmüştük. Bulduğumuz kovanların sayısı günbegün artınca burada belki de bir olayın cereyan etmiş olabileceğini anladık, böylece bu kovanları birer arkeolojik objeymişçesine toplamaya başladık, talihe bakın ki öyle de oldukları ortaya çıktı.

Öğrencilerimden Anthony Sutter, bu kovanların bir bölümünü incelemek üzere ABD'ye götürdü ve kovanların arkasını temizlediğinde kafa mührü olarak bilinen mermiye kazılı yazı ve numaraları okuyabilmişti. Bu yazı ve numaralardan merminin üreticisi ve üretim yılı anlaşılabilmekteydi. Kalan mermileri de ben ABD'ye götürdüm, onlar da temizlendi. Bütün kovanlar 1948 ve öncesi tarihlerde üretilmişti. Baktığımız yüzlerce mermi ve daha sonra 2010-2012 yılları arasındaki kazı sezonlarında incelediğimiz mermilerin hiçbirisi de yeni tarihli değildi ve incelemekte olduğumuz malzemenin 1948 yılında sürmekte olan ve sonucunda İsrail'in kuruldu-

ğu savaş sırasında Megiddo'da gerçekleşen muharebeye olduğu anlaşılmıştı.

Uğraştığımız konunun da Savaş Alanı Arkeolojisi olduğu ortaya çıkacaktı, çatışma yaşanan bölgelerde yapılan çalışmalara bu isim verilmektedir. Bu tür incelemeler Avrupa'da Birinci ve İkinci Dünya Savaşının yaşandığı alanlarda gerçekleştirilmişti. Bu tür çalışmalar ABD'de de yapılmıştı, Little Bighorn'da yapılan inceleme bunun bir örneğidir, bu bölge Custer'ın son kalesiydi, günümüzdeyse Montana eyaletinde ulusal bir parktır. Little Bighorn'da çalışan arkeologlar mermi kovanlarını aramak için metal dedektörü kullanan çok sayıda amatöre başvurmuştur, bu kovanlar savaşın nasıl vuku bulduğuna ışık tutmuştur. Kanımca, aynı yöntemi uygulayarak tepeyi ele geçirmeden önce İsrail güçlerinin hangi rotayı kullandığını tespit edebilirdik.

Günümüzde Chicago ekibinin kazdığı bazı dikdörtgen odaların neden sonradan yuvarlak biçim aldığını anlayabildik. 1948 yılında, birilerinin buradan bir kilometre ötede yer alan ve o zamanlar Britanya Polis Karakolu günümüzdeyse hapishane olarak kullanılan yapıya makineli silahlarla saldırabilmek için siperler kazmak üzere Yeni Asur yapılarındaki kayaların yerlerini değiştirdiklerini biliyoruz.

Meselenin bilmediğimiz kısmıysa bu siperleri kazanın ve savaş sırasında bu yapıdan ateş açanın Arap savunmacılar mı İsrail güçleri mi olduğu. Tam da bu noktada beklenmedik bir olay gerçekleşiyor ve bizlere arkeologların sorulara cevap alabilmek için en beklenmedik yerlere bakmaları gerektiğini gösteriyor. Siperleri kimin kazdığını bilemesek de kurşunları atanın kim olduğunu bir mantık silsilesi izleyerek tahmin edebiliyoruz.

Elimizde çok sayıda 8 mm (kesin bir ölçü vermek gerekirse 7,93 mm) çapında mermi kovanı vardı. Bu kovanlar muhtemelen siperlere yerleştirilmiş bir ya da daha fazla makineli tüfekten ateşlenmiş olmalıydı. 1948 yılında bu kurşunları

kullanan üç makineli tüfek olduğunu da tespit edebildik, bu tüfek türlerinden birisi Çek diğer ikisiyse Alman yapımıydı. İşler burada karışıyordu işte. Bırakın bu üç tüfek türünü, elinde bunlardan birisi bile olan kimseyi tanımıyorduk ki balistik mukayese yöntemini deneyebilelim.

İdari bir anlaşma sırasında bu ilginç buluntulardan ve içine düştüğümüz açmazdan George Washington Üniversitesi Adli Tıp Bölüm Başkanına bahsettim ve bir kırılma yaşandı. Anlattığım şeyler o kadar ilgisini çekti ki Bureau of Alcohol, Tobacco ve Firearms[2] kurumunda çalışan bir yarı zamanlı öğretim üyesiyle iletişime geçmemi istedi. O öğretim üyesi de tüm dönem ve mekânlardan toplanmış altı binden fazla silahın muhafaza edildiği az bilinen bir birimde çalışan birisine yönlendirdi. Bahsettiğim kurşunların kullanıldığı üç makineli tüfekten söz ettiğimde, 'Evet, elimizde onlardan var' dedi iletişime geçtiğim o son kişi. Kendisinin lisansta arkeoloji okumuş olduğu ortaya çıktı ve bu nedenle karşılaştığım sorunu, –yani altmış yıl önce belki de daha eski bir zamanda bu kurşunları atmış olan makineli tüfeği tespit etmek– ona ilettiğimde hayli ilgilendi.

Nihayet gözümün önünde bu üç tür makineli tüfeği de kullandı. Bu denemede ateşlenen kovanlarını aldım ve ilk temas kurduğum kadına götürdüm, o da bu kovanlarla Megiddo'da bulduğumuz kovanları özel bir mikroskopa yerleştirdi ve önce iki Alman malı makineli tüfekten çıkan sonra da Çek malı makineli tüfekten çıkan kovanlarla karşılaştırdı. Çek yapımından çıkan kovanlar ile Megiddo'da bulduklarımız bire bir uyuyordu, üzerlerinde aynı tip tetik izleri oluşmuştu. Kovanların çıktığı tüfeğin türünü tespit edebilmiştik. 'CSI: Megiddo,' yani 1948 yılından beri çözülememiş bir gizem çözülmüş oldu – gizemin çözüldüğü o an bizim için fevkâlâdeydi. Daha sonra Anthony Sutter ve

---

2 Alkol, Tütün Ürünleri ve Ateşli Silahlar Bürosu.

bendeniz bu konuda *Journal of Military History* dergisine bir akademik makale de yazdık.

Megiddo'da yürütülen kazılar başka bir açıdan da son zamanlarda bilimsel arkeolojinin gündemini belirlemekte. Proje eşbaşkanı Israel Finkelstein 2009 yılında Avrupa Birliği Araştırma Konseyinden büyük bir burs kazandı böylece İncil arkeolojisinde yeni bilimsel yöntemleri kullanma şansı yakaladı. Bu yöntem ve teknikleri kullandığı yerlerden birisi de Megiddo oldu, bu alana mikroarkeoloji çalışmaları yapmak üzere uzmanlar getirdi. Böylece bölgede hangi bitkilerin yetiştiği, bir yapının yeniden kullanılmadan önce ne kadar süreyle âtıl durumda kaldığı gibi verilerin sağlanması adına zemindeki toprak ve diğer tür materyali incelemek mümkün oldu.

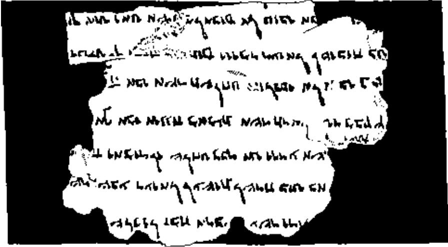
2012 yılında basında Megiddo'da bir kapta saklı bulunan altın mücevherata ilişkin haberler çıktı. Bu mücevherat sekiz adet altın küçük halka küpe, bir adet hayli şatafatlı büyük bir yüzük ve bir zamanlar kolye ya da bileklik parçası olduğu düşünülen çok sayıda boncuktan oluşmaktaydı. Mücevherat biçem açısından MÖ 11. yüzyıl ya da bu dönemin hemen öncesine tarihleniyor olmalıydı, oldukça zengin bir Kenanlı kadına ait oldukları kesindi, bir nedenle kadın bunları sakladığı yerden almamıştı.

Takılar küçük bir seramik kabın içinde bulunmuştu, arkeologların bu kabın içinde ne olduğunu anlayabilmesi hayli uzun, tam zaman vermek gerekirse iki yıl, sürmüştü. Kap 2010 yılı kazı sezonunda bulunduğunda el değmemiş durumdaydı. Bulunduğunda tıka basa toprak dolu olduğundan üzerinde hassasiyetle çalışılması için korunma laboratuvarına gönderildi. Bu laboratuvarda çalışan konservasyon uzmanlarının işi başından aşkındı, bu nedenle de kap uzun süre rafta bekledi. Sonunda birisi kabı alıp da içindeki kumu dikkatlice temizlemeye başladığında içinde takıların saklandığı ortaya çıktı ne konservasyon uzmanları ne de Megiddo Kazı ekibi böylesine şaşırtıcı ve hoş bir keşfi bekliyordu.

Megiddo'da kazılar sürüyor. Kitabın daha önceki bölümlerinde de değindiğim gibi Matt Adams ve Yotam Tepper MS 2. yüzyılda höyüğün yakınlarına kurulmuş bir Roma askeri kampını tespit etmiş durumdalar.

Hala bu alanın üzerinde yürüdüğüm ve ayağımın altında nelerin yattığını düşlediğim o günleri anarım. Şu an bu kazının eş başkanlığını sürdürüyor olmasam da herkes gibi ben de Armageddon'da yürütülen kazının gelecekte bize neler sunacağını izlemekteyim.

14
İncil'i Gün Yüzüne Çıkarmak

Elimizdeki en eski Tanah kopyası Ölü Deniz Yazmaları arasında ele geçmişti. Bu İncil'den önce elimizdeki en eski İncil bu rulolardan bin yıl sonrasına tarihleniyordu ve Mısır, Kahire'de bir sinagogun arka odasında saklanmış vaziyette bulunmuştu. Diğer rulolarda Yahudiliğin apokaliptik bir mezhebine ait temel dini metin ve yazmalar vardı, bu metinlerin yazarlarının İncil'in de yazarı olma ihtimali de var.

Bu ruloların en eskisi MÖ 3. yüzyıla en yenisiyse MS 1. yüzyıla tarihlenmektedir. Rulolar muhtemelen MS 66-70 yılları arasında Roma'ya karşı gerçekleştirilmiş İlk Yahudi İsyanı sırasında Ölü Deniz'in Batı tarafındaki kayalıklarda bulunan mağaralara gizlenmiş olmalı, bu bölge günümüzde İsrail sınırları içerisinde kalıyor.

Rulolar halen tartışılmakta olsa da konuyla ilgilenen akademisyenlerin büyük bölümü iki aşamalı bir savı desteklemekte, birincisi rulolar yakınlardaki bir yerleşim olan

Kumran'ın kütüphanesine ait olmalı, ikincisi Kumran sakinleri bu ruloları isyan bitip Romalılar ayrıldıktan sonra sakladıkları yerlerden çıkarmak üzere mağaralara gizlemiş olmalı. Bununla birlikte işler kentin sakinlerinin bekledikleri gibi gitmedi, isyan bastırıldı, kent terk edildi, kentin o zamanki sakinleriyse ruloları sakladıkları yerden almak üzere dönmediler.

Kumran'daki Mağaralar

Kumran'da kimlerin yaşadığını bilemiyoruz. Bazı akademisyenlere göre bu insanlar, Sadukiler ve Ferisiler ile birlikte o dönemin üç büyük Yahudi mezhebinden birisi olan Essenilerdi. Philon, Yaşlı Plinius ve Iosephos gibi antikçağ yazarlarından Esseniler hakkında çok az da olsa bilgi edinmiş durumdayız. Söylenene göre bu insanlar evlenmiyordu ve şahsi eşyalara sahip de olamıyorlardı, bir başka ifadeyle manastırlardaki keşişlere benzer münzevi hayatlar sürüyorlardı. Plinius'a göre Esseniler Ein Gedi'de yaşıyordu, burası da Kumran'ın hemen yakınındadır, bu bilgiden hareketle

Kumran'ın bir manastır yerleşkesi olduğu, Essenilerin de ruloların yazarları olduğu savı ortaya atılmıştır. Bu iki sav da halen tartışmalıdır, örneğin başka bir görüş uyarınca Kumran manastır değil bir Roma villası ya da kalesidir.

Bölgede kim yaşamışsa, gerçekten de yaşanabilecek en kuru ve sıcak yeri seçmiş olmalılar, zira bölgeye düşen yağış miktarı yıllık elli milimetrenin altındadır. Ölüdeniz eksi üç yüz doksan altı metre rakımıyla da dünyanın en alçak bölgesidir. Sudan Nehri bölgeden geçmekte, ancak nehir suyu hiçbir yere dökülmemektedir, tek tahliye yöntemi buharlaşmadır, bu durumda da geride tuz ve mineraller kalmaktadır. Bu nedenle, dünyanın en tuzlu suyu Ölü Deniz'dedir, öyle ki Utah Büyük Tuz Gölünü bile geride bırakır, ayrıca bütün bu bölge bulunduğum yerler arasında en sıcak olanıdır.

Dokuz yüzden fazlası elimizde geçmiş olan bu ruloların ilki kuzen oldukları söylenen söylenen üç bedevi çocuk tarafından 1947 yılında bulunmuştur. Üç kuzen Ras Feshka yakınlarında koyun ve keçi sürülerini gezdirirken çocuklardan birisi muhtemelen sahipsiz bir keçinin peşinden giderek diğerlerinden ayrılmıştı.

Bir süre sonra sıkılan çocuk tepenin üzerinde olduğunu gördüğü mağaralara doğru taş atmaya başlamıştı. Birkaç denemenin sonunda taş mağaraya girdi ve mağaradan kırılan bir kabın sesi duyuldu.

Hava kararıyordu, bu nedenle çocuk kuzenlerinin yanına döndü ve olanları anlattı. Ertesi gün mağaraya gelen çocuklar bulmayı umdukları altını bulamadıkları için hayal kırıklığına uğradılar. Daha sonra anlattıklarına göre, mağarada birisi kırık olmak üzere on tane kap vardı. Kapların çoğu toz toprakla dolmuştu, sadece birisinin içinde deriden yapılma rulolar bulunuyordu. Çocuklar kapları mağarada bırakıp ruloları yanlarına aldılar.

Bu olaydan birkaç hafta sonra çocukların da aralarında olduğu bir bedevi grubu Beytüllahim'in kenar mahalleleri-

ne uğradı ve ruloları ayakkabıcılık yapan Kando isimli bir adama götürdüler. Kando eski eser ticareti de yapıyordu ve bunları eski eser olarak satamazsam sandalet yaparım düşüncesiyle satın aldı. Hikâyenin bir başka versiyonuna göreyse Kando dört, yine Beytüllahim'den Salahi isimli bir başka eski eser satıcısıysa üç rulo satın almıştı. Hangi hikâye gerçek olursa olsun, bir şekilde Yahudi akademisyen Eliezer Sukenik ruloların varlığından haberdar oldu. Sukenik otobüsle Bethlehem'e gitti ve üç ruloyu Salahi ya da Kando'dan satın alarak 1948 yılında savaş patlak vermeden hemen önce Kudüs'e döndü.

Sukenik ruloları tercüme etmeye başladı ve bunlardan birisinin Yahudi İncil'inden Yeşaya Kitabı'nın bir kopyası olduğunu anladığında hayli şaşırdı. Bu ruloları iki bin yılın ardından ilk kez okuyan kişi kendisiydi. Sukenik'i hayrete düşüren de okuduğu metnin bu metinden bin yıl sonrasına, yani MS 10. yüzyıla tarihlenen ve Kahire'de bir sinagogda bulunmuş Yeşaya kopyası ile tamamen aynı oluşuydu. Bu metin ile günümüzde elimizdeki versiyon arasında sadece on üçe yakın küçük fark vardır, bu farklar da muhtemelen metin yüzyıllar boyu yeniden kopya edilirken oluşmuş yazım hatalarından kaynaklanıyor.

Şükran Rulosu adı verilen diğer iki rulodan biriyse topluluğun Tanrı'ya şükranlarını ifade eden ve daha önceleri bilinmeyen ilahi ve dualardan müteşekkildi. Üçüncü rulonun içeriği de daha önceden bilinmiyordu. Savaş Rulosu denilen bu rulo, Kumran sakinleri ya da rulo her kim tarafından yazılmışsa o insanların iyi ile kötü arasındaki son savaşı, yani Armageddon'u beklediklerini göstermekteydi. Bu insanlar kendilerini Karanlığın Soyuna karşı savaşacak Aydınlığın Soyu olarak tanımlayan savaşçılardı. Ruloda bu insanların bu savaşın planlama aşamasında nasıl davranmaları ve nasıl yaşamaları gerektiği özetlenmekteydi. Bazılarına göre böyle bir savaş gerçeklememiş olabilir, ancak bana göre, eğer Ro-

malıları Karanlığın Soyu olarak tanımlarsak bu insanlar açısından öyle bir savaş yaşandı.

Sonraları eski eserler pazarında dört rulo daha satışa çıktı. Bunları satışa çıkaran da Kudüs Aziz Mark Suriye Ortodoks Manastırı Başpiskoposu Samuel'di. Söylenene göre Samuel bunları Kando'dan 250 dolar karşılığı satın almış ve Sukenik'e satmak istemişti, ancak pazarlık sonuç vermemişti.

O halde Samuel ne yaptı dersiniz? 1949 Ocağında ruloları ABD'ye kaçak yollardan soktu ve New Jersey Suriye Ortodoks Kilisesi binasında birkaç yıl boyunca sakladı ve 1954 Haziranının ilk gününde *Wall Street Journal* gazetesine şu ilanı verdi: "Ölü Deniz'de Bulunmuş Dört Rulo: MÖ en az 200'ler tarihlenebilinen İncil yazmaları satılıktır. Dini kurumlar ya da okullar için mükemmel hediye. Box F 206, *The Wall Street Journal*."

Şansa bakın ki ünlü İsrailli arkeolog Yigael Yadin de o tarihlerde John Hopkins Üniversitesinde ders vermekteydi. Bu ilanı ona da gösterdiler, Yadin New York'taki bir simsar aracılığıyla bu ruloları İsrail Devleti adına iki yüz elli bin dolar ödeyerek satın aldı, böylece yedi rulo yeniden bir araya gelmiş oldu. Bu rulolar günümüzde Kudüs'teki İsrail Müzesinde Kitap Mabedi denilen özel yerlerinde muhafaza edilmektedir. Hikâye elbette burada bitmedi. Yigael Yadin, geçmişte adını değiştirmişti. Kendisi Eliezer Sukenik'in oğlu Yigael Sukenik'ti, yani yerinde bir davranışla babasının elinden kaçırdığı ruloları satın almıştı.

Yadin'in Başpiskopos Samuel'den satın aldığı rulolardan birisi Yeşaya Kitabı'nın bir diğer kopyasıydı ve babasının satın aldığı rulodan çok daha iyi durumdaydı. Bir diğer ruloya günümüzde *Manual of Discipline*[1] adı verilmektedir ve bu ruloda çoğu insana göre Kumran olan yerleşimde yaşayan top-

---

1 Cemaat Düzeni

luluğun uyması gereken kural ve düzenlemeler yer almaktaydı. Üçüncü ruloysa Tanah'ta geçen Habakkuk Kitabı'nın tefsiriydi. Habakkuk küçük peygamberlerdendi, kendisine atfedilen kitapsa o kadar hacimli değildi, ancak tefsir büyük önem taşıyordu. Bu yazmada üç figürle karşılaşıyoruz; Doğruluk Muallimi ve rakipleri Habis Rahip ve Yalancı İnsanoğlu. Bu figürlerin kimler olduğu tanımlanamamış olsa da halen akademik bir tartışmanın konuşunu oluşturmaktadırlar.

Yadin'in satın aldığı dördüncü rulo Apokrif Tekvin olarak adlandırılmaktadır. İbranice değil de o dönem Yahudilerin gündelik dili olan Aramice yazılmış bu rulo, Tekvin Kitabının bir versiyonudur ve günümüzde İncillerde yer alan yaratılış hikâyesinden de bir hayli farklıdır. Bu versiyonda Nuh ile babası Lamek arasında geçen bir konuşma da yer alırken bu konuşma günümüz İncillerinde bulunmamaktadır.

Bu önemli dokümanlar kutsal kitap arkeolojisini derinden etkilemiş, ayrıca arkeologlar ile Ölü Deniz çevresinde yaşayan bedevi göçebe çobanların 1950 ve 1960'lı yıllarda mağaralara akın etmesine neden olmuştur. En az on bir mağarada daha rulolar bulunmuştur. Bu akın sona erdiğinde Ester Kitabı hariç neredeyse Tanah'ta yer alan her kitabın birden fazla kopyası ele geçmiş durumdaydı, dini niteliği olmayan çok sayıda rulo da ele geçmişti.

7. mağarada Aramice ya da İbranice değil de sadece –ticaretin ve işgalci Roma güçlerinin (Latince ile birlikte) ortak dili olan– Eski Yunanca yazılmış rulolar bulunmuştu. Mağaralar arasında en çok ilgiyi üç ve dört numaralı mağaralar çekti. 3. mağarada bulunan bir rulo deri ya da parşömene değil doğrudan bakır levhaların üzerine yazılmıştı. Arkeologlar bu ruloyu 1952 yılında bulduklarında kırık iki parça halindeydi. Bu ruloya hem akademik literatür hem de popüler kültürde Bakır Rulo adı verilmektedir.

Bu rulo bir hazine haritası olduğu için üzerine saçma sapan şeyler söylenmiştir ve söylenmeye de devam etmektedir.

Bu rulo "üzerinde X işaretleri bulunan" tipik korsan haritalarına benzer bir hazine haritasıdır, bu gerçeği tartışma gereği bile duymuyorum. Bu haritayı diğer haritalardan ayıran şey, X in bir yeri değil de altmış dört farklı hazineye nasıl ulaşılacağını anlatan ayrıntılı bir kurallar manzumesi olmasıdır.

Arkeologlar günümüzde Ürdün, Amman'da bir müzede muhafaza edilen Bakır Ruloyu bulduklarında açmaları mümkün olmadı, daha doğru bir ifadeyle bildikleri yöntemlerle ruloyu açamadıkları için kesmek zorunda kaldılar. Rulo Manchester'a götürüldü ve orada hayli ileri teknoloji ürünü bir testere kullanılarak yirmi üç küçük parçaya ayrıldı. Bazı parçalarda kesik harflerin ortasına denk gelmiş olsa da genel anlamda teknik işe yaradı, rulo hepsi aynı boy ve şekilde parçalardan oluşan bir yapboz gibi düz bir zemine serilebilir hale geldi.

Bakır Rulonun büyük bölümü İbranice yazılmıştı, ancak metinde Eski Yunanca harfler ve rakamlar da vardı. Metnin en ilginç tarafı harflerin yazılış yönüydü, kanımca metinde sıralanan altmış dört hazinenin yerlerinin tespit edilememesinin nedeni de bu yöndü.

Örneğin ilk dizide şöyle yazmaktadır: "Vadideki kalıntılar arasından, doğuya uzanan basamakların altından kırk kübit ... [orada] Bir sandık dolusu para var o sandık on yedi talent ağırlığında. Mezar anıtında üçüncü yolda: yüz külçe altın. Sütunlu avlunun büyük sarnıcında tortu kaplı zemindeki oyuktaki üst açıklığın önünde dokuz yüz talent." Hangi kalıntı? Hangi vadi? Hangi sarnıç? Hangi sütunlu avlu? Hiçbirisi net değil.

Bakır Rulodaki metin böylece sütunlar halinde sürüyor. Kimsenin bu hazineleri bulmamış olmasına şaşmamalı. Bu hazinelerin nereden geldiği ya da gerçekten var olup olmadığı da belli değil. Hazine gerçekse bile muhtemelen Kudüs'teki Tapınağa yıllık olarak gönderilen ondalık vergilerinden oluşuyor olmalı, ancak Birinci Yahudi İsyanı sırasında bu tür

bir vergiyi göndermenin güvenli bir yolu olmadığı için bu paranın saklanmış olması makuldür. Yine de öyle bile olsa insanın aklına birilerinin bu parayı çok uzun süre önce bulmuş olması gerektiği geliyor. Çoğu akademisyen de bu görüşü paylaşıyor, bu hazine gömüldükten hemen sonra, yani günümüzden çok çok uzun zaman önce bulunmuş olmalı. Uzun süredir çok sayıda amatör arkeolog bu gizemi çözmeye çalışıyor ama şans hiçbirisine gülmüş değil.

Bedevilerce 11. Mağarada bulunmuş bir rulo daha var. Bu rulo da zamanında ilk bulunan rulolara benzer biçimde Kando'nun Beytüllahim'deki dükkânına bir uğramış. Önceleri Virginia'da ruhban sınıfından olduğu bir simsar aracılığıyla birilerine önerilen bu rulo da 1967 yılındaki Altı Gün Savaşlarından sonra Yigael Yadin'in eline geçmiş. Rulonun büyük bölümü bir ayakkabı kutusunda, nispeten küçük parçalarıysa bir sigara kutusunda tutulmuş. Titizce açılan ve eksik parçaları tamamlanan bu ruloya günümüzde Tapınak Rulosu adını veriyoruz, bu parçanın üzerindeki metinde hiçbir zaman inşa edilemeyecek olan bir Yahudi Tapınağının görünüşü ve yapımına ilişkin ayrıntılı betimler, tapım pratikleri ve adaklara ilişkin düzenlemeler yer alıyor. Yadin bu parçanın eline nasıl geçtiğini anlatan bir yayın yaptı, rulonun kendisi ise günümüzde halen çalışılmakta.

4. Mağara ise arkeoloji dünyası ve akademik dünyada tam bir fırtınaya neden oldu zira bu mağarada ele geçen rulolar bulundukları raflardan düşmüş ve binlerce parçaya ayrılmış halde ele geçmişti. Rulolar on bin parçaya ayrılmıştı, bunlardan bazıları iğneden bile küçüktü. Bu parçaları birleştirmek ve yayımlamak üzere kurulan akademik komite kırk yıldan uzun bir süre boyunca rulo üzerinde çalıştı, bunlar haricinde de çok az akademisyenin ruloları görmesine izin verildi. Bu da her nevi art niyetin ve akademisyenlerin canhıraş biçimde bir araya getirmeye çalıştığı metinlere ilişkin çok sayıda komplo teorisinin ortaya çıkmasına neden oldu.

Nihayet 1980'lerin sonunda 1990'ların başında gizeme ilişkin bilgiler pek çok kaynaktan ortaya saçılmaya ve sır perdesi birkaç yerden birden aralanmaya başladı. Bir akademisyenin kapısının önüne ruloların parçalarının fotoğrafları bırakıldı, bunun kimin yaptığı halen bilinmiyor, bir profesör ve bir yüksek lisans öğrencisiyse her birinin üzerinde o harfin ait olduğu kelimenin öncesine ve sonrasında gelen kelimelerin de yazılı olduğu harflerin bulunduğu indeks kartlarından hareketle rulo parçalarının üzerindeki metni yeniden oluşturdular. Bu yönteme mecmu adı veriliyor. Bu çalışmanın kopyaları rulo parçaları üzerinde çalışan ekip tarafından güvendikleri akademisyenlere verildi. Profesör ve yüksek lisans öğrencisi de bir yazılım yarattı, bu yazılım kartları karşılaştırıyor ve orijinal içeriği yüzde doksana yakın doğrulukla oluşturabiliyordu.

Bu gizemli işe ilişkin en büyük ifşanın mümessili Huntington Müze Kütüphanesi oldu, çoğu insan haberdar olmasa da rulonun bütün parçalarının fotoğrafları çekilmişti ve bu fotoğraflar Los Angeles'taki Huntington Müze Kütüphanesinde bir kasada tutulmaktaydı. Bu haber bir şekilde kamuoyunca duyulduktan sonra 1991 yılında müze, düzgün bir akademik geçmişe sahip herkesin mikrofilm kopyalara erişebileceğini ilan etti ve müze kütüphanesine bir akın yaşandı. Parçaları çalışmak üzere yeni bir ekip kuruldu ve bunlar üzerine cilt cilt yayın çıkmaya başladı. Bahsettiğim bu akın sonrası kadınlar ve Yahudiler de metinler üzerinde çalışmaya başladı, önceleri sadece erkek ve Hıristiyan akademisyenler metin üzerinde çalışma yürütmüştü. Bu yeni akademisyen grubu, rulolar üzerinde yürütülen çalışmaya yeni art alan ve yaklaşımları da eklemlemiş oldular. Bazı yazıların daha kolay okunabilmesini sağlayan kızılötesi fotoğraflama gibi yeni teknikler de kullanılmaya başladı.

Ölü Deniz Ruloları üzerine yürütülen çalışmalar, bütüncül olsun parça temelinde olsun akademide yeni bir küçük

çaplı bir endüstri oluşmasına neden oldu. Bu konu üzerine akademik olsun popüler olsun yayınların sayısında bir patlama yaşanıyor. Bu yoğun çalışma sonucu önemli gözlemler de yapıldı, örneğin en eski parçanın MÖ üçüncü yüzyılın sonlarına tarihlenebileceği ve Samuel Kitabına ait olduğu ortaya çıktı.

Samuel Kitabında, günümüzdeki İncillerde bulunmayan bir paragraf yer alıyor. 1 Samuel 10-11'de art arda iki paragraf da aynı kişinin, Ammon kralı Nahaş'ın adıyla başlıyor. Muhtemelen yazmaları kopyalayan kişi ilk paragrafı yazdıktan sonra kafasını kaldırdı, kafasını indirdiğindeyse aynı adamın adıyla başlayan ikinci paragrafı gördü ve bu bölümü zaten yazdığını varsayarak bir sonraki paragrafa geçti, aslında sadece ilk paragrafı yazmış oldu, bu nedenle de İncillerde bu paragraf yoktu. Ölü Deniz Rulolarından hareketle bu kayıp paragraf da İncillere eklenmeye başlandı.

Arkeologlar Ölü Deniz civarındaki başka mağaralarda da rulo, eski çağlara ait yazmalar ve çok sayıda başka objenin izlerini buldular ancak bu kalıntılar başka dönemlere tarihlenmekteydiler, bu nedenle de muhtemelen Ölü Deniz Rulolarıyla bağlantıları yoktu.

Bu mağaralardan en ünlüsü Nahal Mişmar, vadi ya da kanyon içindeki bir mağaradır. Arkeologlar bu mağarada Kalkolitik Döneme, yani MÖ 3500'lü yıllara tarihlenen dört yüze yakın bakır objeden oluşan bir defineyle karşılaşmışlardır, mağara bu nedenle Hazine Mağarası olarak adlandırılmaktadır. Bulunanlar arasında çok sayıda topuz başı da vardır, bunlar muhtemelen tören amaçlıdırlar, diğerleriyse taç ve asa gibi görünmekle beraber kullanım amaçları net değildir.

Diğer iki mağara daha da ünlüdür. Kumran'ın yaklaşık kırk kilometre güneyindeki Nahal Hever adlı vadideki bu mağaralara Korku Mağarası ve Mektuplar Mağarası adları verilmektedir. Mağaralardan birisi vadinin kuzey yüzündeki tepelikte, diğeriyse güney yüzünde benzer bir konumda bu-

lunmaktadır. Her iki mağaranın üzerine de Roma kuşatma kampı kurulmuştur ve bulundukları konum o kadar diktir ki düzgün ip merdivenler olmadan buralara ulaşmak mümkün değildir.

Her iki mağara da 1953 yılında keşfedilmiş olsa da 1960 ve 1961 yıllarında Yadin'in de dahil olduğu dört ünlü İsrailli arkeoloğun çabasıyla ancak incelenebilmişlerdir.

Bunlardan ilki olan Korku Mağarası, adını arkeologların burada yaptıkları tüyler ürpertici keşiften almaktadır. Burada tamamı, İkinci Yahudi İsyanı ya da Bar Kohba İsyanı adı verilen isyana tarihlenen kırk iskelet bulunmuştur. Ayaklanma MS 132-135 yılları arasında gerçekleşmiş ve bastırılmıştır. Bu mağaradaki bedenlerin Romalıların tam da mağaranın üzerinde kurduğu kamp nedeniyle orada sıkışıp kalmış mülteci ya da isyancılara ait olduğu düşünülmektedir. Bu insanlar muhtemelen açlık nedeniyle ölmüşlerdir zira elimizde travmaya ilişkin kanıt yok, ancak mağarada ne yaşandığını hiçbir zaman bilemeyeceğiz.

Buna mukabil, Mektuplar Mağarası hakkında muazzam bilgiye sahibiz. Mağara 1953 yılında arkeologlar tarafından doğru düzgün incelenmiş olsa da 1960 ve 1961 yılında yeniden keşif çalışması yapılmıştır, bu tarihte bu çalışmayı yapan ekibin başında da Yadin vardır. Mağarada üç farklı döneme ait buluntular ele geçmiştir. Bunlardan birisi Nahal Mişmar'daki hazine mağarası ile aynı dönem olan Kalkolitik Dönem, yani MÖ 3500'lü yıllardır. İkinci dönem MS 1. yüzyıldır, bu dönem belki de İlk Yahudi İsyanının gerçekleştiği ve bütün ruloların Kumran yakınlarındaki mağaralara saklandığı dönemdir. Üçüncü dönemse MS 2. yüzyıldır, İkinci Yahudi İsyanı bu dönemde çıkmıştır.

Mağaranın iki girişi vardır, bu iki geçit de hayli dardır ve günümüzde A Odası adı verilen yere açılmaktadır. Arkeologlar bu alanda üzerinde Mezmurlar Kitabından "Ya RAB, çadırına kim konuk olabilir?" (Mezmurlar 15:1-2) yazılı bir

rulo parçası bulmuşlardır, metal detektörleri vasıtasıyla da madeni kaplar ve bozuk paraların da dahil olduğu çok sayıda obje ele geçirmişlerdir. A Odasından çıkınca küçük bir tünel ile B ve C Odasına geçilebilmektedir. C Odasında bir oyukta bulunmuş bir kova dolusu kafatası, battaniyeye sarılmış bir iskelet ve deri işli bir kutuya konulmuş çocuk bedeninin de aralarında bulunduğu ürkünç şeyler bulunmuştur. Bu alanın bir köşesinde Bar Kohba'nın (bu yazışmada kendisine gerçek adı, yani Bar Kosiba diye hitap edilmektedir) yazışmaları bulunmuştur. Arkeologlar ayrıca metal anahtarlar ve palmiye yapraklarından yapılmış bir sepet de bulmuşlardır, bu sepette ayna, anahtarlar, deri sandaletler, ahşap kâseler, bronz sürahiler ve belki de en önemlisi Babatha adlı bir kadına ait olan paçavralara sarılı mektuplar vardır, bu objelerin tümü İkinci Yahudi İsyanı dönemine tarihlenmektedir.

Mağaradaki C Odasında en az üç erkek, sekiz kadın ve altı çocuğa ait iskeletin bulunduğu ortaya çıkmıştı. Bar Kohba'nın yazışmaları papirüse sarılı ahşap tabakaların üzerindeydi, bu tabakaların birisinde de "Şimon Bar Kosiba, İsrail Hükümdarı [ya da Prensi]" yazmaktaydı. Yadin'in İsrail başkanını keşif hakkında bilgi vermek üzere ziyaret ettiğinde onu selamladığı ve "Selefinizden bir mesajınız var efendim" dediği söylenmektedir.

Babatha'nın arşivinde otuz üç papirüs rulosu vardı, bu ruloların çoğunu babasından kendisine miras kalan mallara ve oğlunun velayetine ilişkin yasal evraklar oluşturmaktaydı. Bu keşiflerin yapıldığı gün orada bulunan fotoğrafçı David Harris ileride şu satırları yazacaktı: "Yadin gözünden bir şeylerin kaçıp kaçmadığını kontrol ettiğinde, paçavralara dokundu. Bu paçavraları eline aldığında, birbirine sarılı papirüs rulo yığını gözüne çarptı, bu yığına bugün Babatha Arşivi adını veriyoruz ve bu arşiv Bar Kosiba dönemi gündelik hayatını betimliyor. Bir fotoğrafçı olarak bu heyecan verici ve

muazzam deneyimi otuz beş yılın ardından halen hayatımın en muhteşem anı olarak anıyorum."

Hazine Mağarası, Korku Mağarası ve Mektuplar Mağarasında yapılan keşifler Kutsal Kitap arkeolojisine muazzam katkı sundu, ancak en az iki bin yıl öncesine tarihlenen metinlerden yola çıkarak Tanah'a ışık tutan, böylece Kutsal Kitap çalışmalarında bir devrim yapan Ölü Deniz Rulolarının keşfi oldu. Tümüyle şans eseri olan keşif hikâyeleri, eski eser pazarında alım satımları sırasında dönen dolaplar ve neden oldukları akademik tartışmayla Ölü Deniz Ruloları 20. yüzyılın en heyecan verici arkeolojik keşifleri arasında yerini çoktan almış durumda.

15

Masada Gizemi

MS 73 ya da 74 yılında, erkek, kadın ve çocuklardan oluşan 960 kişilik bir Yahudi partizan grubu Romalılara teslim olmaktansa Ölü Deniz yakınlarındaki Masada Dağının tepesinde intihar etti. Romalı tarihçi Iosephos'tan öğrendiğimiz bu hikâye eski çağların en ünlü hikâyelerinden birisidir. Peki bu olay gerçek mi? 1960'ların ortalarında alanda kazı yapmış olan Kudüs Hebrew Üniversitesinden Yigael Yadin, bu olayın gerçek olduğunu ifade ediyor, ayrıca kazı sırasında bulduğu objelerin de bu olayı kanıtladığını söylüyor. Kendisinin kaleme aldığı Masada: *Herod's Fortress and the Zealot's Last Stand* (Herodes'in Kalesi ve Fanatiklerin Son Sığınağı: Masada) da çok satanlar listesine girdi.

Yadin'in 1950'lerdeki Hazor ve 1960'lardaki Masada kazıları gibi kazıları kısmen de olsa Yahudilerin bu topraklara ilişkin taleplerini Iosephos'un anlattığı hikâye de dahil İncil'de geçen hikâyeler ve ünlü olaylarla ilişkilendirme umu-

duyla gerçekleştirdiği bir sır değil. Yadin'in bu arzusunun kazılar sırasında ele geçen buluntulara ilişkin yorumlarını da etkilemiş olabileceği düşünülüyor.

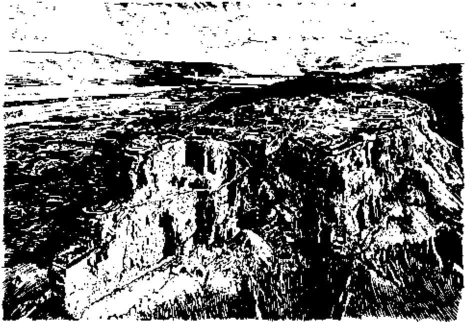
Kudüs Hebrew Üniversitesinden sosyolog Nachman Ben-Yehuda 1995 ve 2002 yılında Masada'da ele geçen buluntulara ilişkin kendi yorumlarını *The Masada Myth* (Masada Miti) ve *Sacrificing the Truth* (Hakikati Kurban Etmek) isimli iki ayrı kitap halinde yayımladı. Ona göre Yadin, Masada'da ele geçen buluntuları, üzerine bir ulus anlatısı inşa etmek amacı ve arkeolojiyi kullanarak yeni kurulmuş İsrail devletinin kendisi ve yurttaşları için ulusal bir kimlik kurmasına yardım etmek çabasıyla muhtemelen kasti olarak yanlış yorumlamıştı.

2009 yılındaysa günümüzde Kudüs Hebrew Üniversitesinde "Yigael Yadin arkeoloji profesörü" unvanı taşıyan ve vaktiyle Yagin'in Masada kazılarına da iştirak etmiş olan Amnon Ben-Tor, *Back to Masada* (Masada'ya Dönüş) adlı çalışmasında Yadin ve buluntularına getirilen eleştirilere karşılık verdi. Bu çalışmada Ben-Tor Ben Yehuda'nın odaklandığı noktaları göz ardı ederek arkeoloji biliminden hareketle Yadin'in yorum ve buluntularının doğru olduğunu ifade etti.

Bu süreçte Iosephos'un yazdıklarının doğruluğu, belki de en ünlü İsrailli arkeolog Yadin'in güvenilirliği ve arkeolojik keşiflerin yorumlanmasında milliyetçiliğin etkisi tartışmaya açılmış oldu. Peki bizler hangi tarafa inanmalıyız?

Masada yüce bir dağdır, çevresindeki kuru ve çorak çölden hayli yüksekte, dağın üstünde de düz bir plato yer alır. Yadin'in 1960'larda bölgede yürüttüğü kazıların ardından da turistlerin uğrak yeri haline gelmiştir. Dağın tepesindeki kalıntıların etrafında her gün yüzlerce turiste rastlayabilirsiniz, bölgeyi yılda beş yüz bin turist ziyaret etmektedir. Bu alan Kudüs'ün ardından İsrail'in en fazla turist çeken bölgesidir ve 2001 yılında da UNESCO tarafından Dünya Kültür Mirası Alanı ilan edilmiştir.

Alan Ölü Deniz'in güney ucunda Ölü Deniz Rulolarının bulunduğu mağaraların büyük bölümü ve Kumran'ın da güneyinde yer almaktadır. Dağın tepesindeki platoya ulaşabilmek için sıra dağları Roma Kuşatma rampası solunuzda kalacak biçimde Yılan Patikası denilen patikadan yayan en az dört yüz metre tırmanmak gerekmektedir. Bölgede hava çok sıcaktır, bu nedenle de turistlerin tırmanmaya sabah dokuz buçuktan önce başlamalarını zorunlu kılan kurallar koyulmuştur. Bu saatten sonra tırmanmaya çalışırsanız çok miktarda su kaybedersiniz. Güneş doğmadan önce tırmananlar görüp görebilecekleri en güzel gün doğumunu izleyebilme şerefine nail olurken, turistlerin çoğu teleferiğe binerek Yılan Patikasından süzülmeyi, bu esnada da aşağıda kalanlara el sallamayı tercih etmektedir.

Masada

Yadin'in Masada'da Ekim 1963 ila Mayıs 1964 ve Kasım 1964 ila Nisan 1965 tarihlerindeki iki kazı döneminde yaptığı uygulamalar arkeolojide birkaç açıdan dönüm noktası olarak değerlendirilebilir. Yadin, kazıya başka ülkelerden gelen

gönüllülerin katılmasına izin veren ilk kişidir. Kendisi İsrail ve İngiltere'de gazetelere ilanlar vermiş yirmi sekiz ülkeden gönüllüler ile çalışmıştır.

Günümüzde İsrail'de bir kazıda yabancı bulunmaması garip karşılanacakken o tarihte bu uygulama bir yenilikti. Sadece kazıya katılan çalışan sayısı bile inanılmazdı, Yadin'e göre Masada'da yürüttüğü kazılar sırasında üç yüzden fazla gönüllü alanda hazır bulunurdu. Bu insanlar arasında yabancı katılımcıların yanı sıra İsrail Ordusundan gönüllüler, lise öğrencileri ve kibbutz üyeleri de vardı.

Kazının lojistik ihtiyaçları da hayli zorlu yöntemlerle karşılanmaktaydı. Günümüzde arkeolog olarak çalışan o tarihlerdeyse yüksek lisans ya da doktora öğrencisi olanların anlattıklarına bakılırsa, ekipman ve araç gereç ara sıra helikopterler kullanılarak tepenin üzerine taşınırken daha yaygın yöntem araç gereç, ekipman ya da ihtiyaç duyulan diğer şeyleri yüklenmiş gönüllülerin Roma kuşatma rampasını kullanarak tepenin batı tarafından tırmanmasıydı. Ekipmanın çok ağır olduğu durumlarda rampa yakınındaki bir tür makaralı sistem kullanılıyordu. Lojistik gerekçelerle ekip üyelerinin yaşadığı çadırlar da Roma rampasının yakınlarına kuruluyordu. Bütün bu anlattıklarım Yadin'in kitaplarında da betimlenmektedir.

Kazının kendisi de bir tür efsaneye dönüşmüştü. Yadin'e göre, kazıyı planlamaya başladıklarında Masada'nın tepesinde planını anlayabildikleri herhangi bir yapıya rastlamamışlardı, tüm alan 'moloz ve taş yığınlarıyla' kaplıydı. Gerçek ise biraz daha farklıydı, ekip bölgenin hava fotoğraflarını çektikten sonra yapıların çoğu seçilebilir hale gelmişti, böylece çoğu durumda ekip nereyi kazacağını biliyordu.

Kazı bittiğinde, Masada'nın gösterişli bir saray yerleşimi olduğu anlaşılmıştı, bu yerleşim Kral Herodes tarafından Kudüs'ten kaçması ve sığınma talep etmesi ihtimaline karşı MÖ 40 yılında Roma'ya yaptığı yolculuk sonrası inşa ettirilmişti.

İnşasının üzerinden neredeyse yetmiş yıl geçmişti ki alan Birinci Yahudi İsyanının ertesinde Roma ile savaşmakta olan isyancı Sikariler tarafından işgal edildi.

Masada'da iki saray yer alıyordu. İlki kayalık platonun kuzey ucunda yer alıyordu. Bu sarayın kayalık tarafın içinde üç seviyesi vardı ve Yahudi çölünün ortasında serin bir ortam sunuyordu. Diğer saray Masada'nın batı tarafındaydı. Yadin'in ekibi bu iki sarayın yanı sıra tabakhane, atölye ve sinagog olarak kullanılan oda ve yapılar, ayrıca yiyecek ve başka ihtiyaç malzemelerinin muhafaza edildiği odalar da buldular. Bu odalardan bazılarında nihai yıkımdan miras yakılmış tahıl parçalarının da bulunduğu kaplar da vardı. Masada çevresindeki çöl kurak ve çorak olduğu için bölgede temiz su bulunmuyordu, bu nedenle yağmur sularını tutmak üzere çok sayıda sarnıç da inşa edilmişti.

Bu yapı ve odaların duvarlarından bir bölümü koyu mavi, parlak kırmızı, sarı ve siyah renklerde görsellerle süslü olmalıydı ancak günümüze bunların sadece parçaları ulaştı. Yunanistan ve Roma'da görülen özenle tasarlanmış mozaikler ise nadiren görülmekteydi. Bunlar da muhtemelen Roma'da gördüklerini taklit etmeye çalışan Büyük Herodes'in tuttuğu sanatçılar tarafından yapılmıştı. Söz konusu mozaiklerin sadece küçük bir bölümü günümüze ulaşabildi.

Yadin buldukları taşları kullanarak orijinal yapıların bir bölümünü yeniden inşa etti. Bu yapıların en iyi örneği alanın kuzey doğusunda yer alan depolardır. Bu bölgede geriye sadece duvarın alt bölümleri kalmışken duvarın üst bölümlerine ait taşlar düştükleri yerde durmaktaydı. Yadin ve ekibi ellerindeki bütün taşları kullandılar, oda ve duvarları yeniden inşa ettiler. Yeniden inşa edilen yapının bir zamanlar üç buçuk metre uzunluğunda olduğu ortaya çıkmıştı. Ekip yaptıkları işi ve yapının hangi bölümünü yeniden inşa ettiklerini işaretlemek üzere kazdıkları kısım ile yeniden inşa ettikleri kısım arasına siyah bir çizgi çekmişti. İsrail'de günümüzde de

benzer uygulamalara rastlayabilirsiniz, örneğin Megiddo'da Geç Bronz Çağına tarihlenen bir kapıdan geçerek antik kente girilen yolda benzer bir işaretleme görülebilir.

Yadin çalışma sırasında 'her bir toz zerreciğini bile elekten geçirdiklerini' söyler. Ekip kırk bin metre küpe yakın toprağı elekten geçirmiştir. Bu kazı İsrail'de, çıkarılan toprakla dolu her bir kovanın elekten geçirildiği ilk kazıydı. Bu hummalı çalışma sonucu, aksi halde gözden kaçacak olan çok sayıda küçük obje ele geçmiştir; bu objeler arasında yüzlerce sikke, üzerinde yazıtlar bulunan seramik parçaları, yüzük gibi küçük takı parçaları ve boncuklar vardı. Ele geçen sikkeler, özellikle de Birinci Yahudi İsyanı sırasında bastırılmış olanlar, ekibin gün yüzüne çıkardıkları kalıntıları tarihlemesini mümkün kılmaktaydı. Sikkeler arasında isyanın sürdüğü beş yıl boyunca bastırılmış olanlar vardı, isyanın son yıllarında bastırılmış olanlarsa hayli nadirdi.

Yadin'in Masada kazısı, özellikle de kendisinin ele geçen kalıntılara ilişkin yorumu ve bölgede gerçekleşenlere ilişkin eski çağlara ait anlatıları yeniden kurmak üzere bu kalıntıları araçsallaştırması son yıllarda tartışmalara neden olmuştur. Yadin kazı bittikten bir yıl sonra genel okur kitlesine hitap eden ilk kazı sonuçları raporu kabul edilebilecek çalışmasını hacimli bir kitap halinde yayımlamıştır. Kazı sonuçları ise bu kitabın yanı sıra sekiz cilde ancak sığdırılabilmiş ve çok sayıda akademisyenin onlarca yıl süren çabası sonucu, son cildi 2007 yılında, yani kazının bitişinin üzerinden kırk yıldan uzun bir süre geçmişken yayımlanabilmiştir.

Masada hikâyesi bu nedenlerle sadece bir arkeolojik kazı hikâyesi değildir. Bu kazı arkeologların kazı sırasında ele geçenleri değerlendirebilmek ve arkeolojik keşiflerin sunduğu yalın ayrıntıların sınırlarını çizebilmek için tarihsel bilgiyi nasıl kullanabileceklerinin bir örneğidir. Yadin özellikle de, MS 1. yüzyılda Yahudilerin durumuna ilişkin iki kitap kaleme almış ve kitapları iki bin yıl önce Masada'nın tepesinde

neler yaşandığını anlayabilmek için başlıca kaynak olarak kullanılan öncelerin Yahudi komutanı sonraların Roma tarihçisi Flavius Iosephos'un yazdıklarından faydalanmıştır. Bununla birlikte arkeoloji ile tarihsel kayıtlar arasındaki ilişkinin iki farklı boyutu var. Bir başka deyişle, Iosephos'un anlattıklarının tümüyle doğru olduğundan emin olamadığımız için arkeolojiyi bu eski metinleri teyit etmek ya da sorgulamak için kullanıyoruz. Elimizdeki örnek ise bazı akademisyenlerin Yadin'e atfettiği biçimde arkeolojik kanıtların milliyetçi bir ajandayı desteklemek amacıyla araçsallaştırılması ya da kötüye kullanılmasına dair bir kıssa teşkil etmekte.

MS 73 ya da 74 yılıydı, Romalılar Masada'da küçük bir grup Yahudi isyancıyı kuşattılar. Bu kuşatmaya ilişkin tek tarihsel kaynak ise Iosephos. Iosephos'un bize aktardığı hikâye aslında uzun süredir bilinmekte olan bir hikâye... Yahudi savunmacıların tamamının intiharını ele alan bir hikâye. Yadin de Iosephos'un aktardıklarının hatlarını belirginleştirmek üzere arkeolojiyi kullandı.

Bahsi geçen hikâye oldukça kısa. Roma'yı anlattığımız bölümde de değindiğimiz gibi, Birinci Yahudi İsyanı, günümüzde İsrail sınırları içinde kalan bölgede yaşayan Yahudiler, bu bölgeyi işgal etmiş bulunan Romalılara karşı isyan ettiklerinde, MS 66 yılında başlıyor. İsyan MS 70 yılında bastırılabiliyor, Romalılar bu tarihte Kudüs'ü ele geçiriyorlar ve kenti yerle bir ediyorlar, harap olan yapılar arasında Büyük Herodes'in Sultan Süleyman'ın inşa ettirdiği ancak yüzyıllar önce Yeni Babilliler tarafından yerle bir edilmiş tapınağının yerine yaptırdığı Tapınak da var. Söylenceye göre Süleyman ve Herodes'in inşa ettirdikleri bu iki tapınak da yılın aynı günü yıkılmış, o gün günümüzde Tişa Beav olarak anılıyor ve Yahudiler tarafından yas günü kabul ediliyor.

İsyan sona erdiğinde bir grup isyancı Kudüs'teki yıkımdan kaçarak Masada'ya yerleşiyor. Eleazar ben Ya'ir isimli bir

adamın liderlik ettiği grup Sikariler ya da Kamalılar olarak biliniyor. Bu insanlar Herodes'in ihtiyaç duyması halinde kendisi ve ailesi için son bir sığınak olarak kullanmak üzere Masada'da inşa ettirdiği saray ve müstahkem yapıları ele geçiriyorlar.

Bununla birlikte Iosephos, olaya ilişkin bazı ayrıntıları doğru biçimde aktaramıyor, bu nedenle de kendisinin o anda orada olduğundan şüphe duymaya başlıyoruz, belki de Iosephos başkasının tuttuğu kayıtları kullanıyor. Iosephos Herodes'in "batı yönünde kuzey istikametine yönelmiş bir saray" inşa ettirdiğini söylüyor örneğin ancak arkeologlar daha önce de belirttiğim gibi Masada'da kuzey ve batı istikametinde olmak üzere iki farklı saray buldular.

Iosephos'un aktardığı ayrıntıların bir bölümüyse hayli doğru, örneğin kendisi bu alana inşa edilmiş hamamlardan, bazı yapıların "zeminlerinin farklı renklerde taşlarla kaplanmış" olduğundan ve sarnıç olarak kullanılmak üzere kayaların içine oyuklar açıldığından bahsediyor. Iosephos, Yadin'in bazı yapıların zeminlerinde kısmen yerinde kalmış halde bulduğu mozaiklerden söz ediyor olmalı. Oyuklara gelince, gerçekten de kayaların içine açılmış oyukların bir bölümü devasa genişlikteydi. Yadin'in tahminlerine göre her bir oyuk dört tona kadar su tutabiliyordu, bütün oyuklar düşünüldüğünde kapasite otuz sekiz ton kadardı.

İsyancı grup bu bölgeyi üç yıl boyunca kontrol etti ve yiyecek bulmak üzere çevredeki yerleşimlere saldırdı. Sonunda Romalılar bu duruma bir son vermeye ve isyanın son alevini de söndürmeye karar verdiler. Iosephos, Komutan Flavius Silva komutasındaki Romalıların Masada'da içinde düzenli aralıklarla yerleştirilmiş karargâh ve kalelerin bulunduğu ve çöl zemini boyunca uzanarak dağı kuşatan bir sur ördüklerini aktarır, böylece hiçbir isyancı kaçamayacaktır. Günümüzde Flavius'un inşa ettirdiği kalelerden sekizi Masada'dan aşağı bakıldığında görülebilmektedir.

Ardından Romalılar Masada'nın tepesinden çöl zeminine (300 kübit mesafe) dek uzanan sırt üzerinde toprak ve kayadan bir rampa yapmışlardı. Rampa inşa edildikten sonra koçbaşları, büyükçe taşlar fırlatabilen mancınıklar, kocaman oklar fırlatabilen ballista gibi kuşatma araçları bu rampadan geçirilecek ve Masada'ya karşı kullanılacaktı. Iosephos'un yazdıkları arasında şu ifadeler de vardır: "Yirmi yedi metre uzunluğunda ve her yeri demir levhalarla kaplı bir kule vardı... Romalılar bu kuledeki makinelerden taş ve oklar fırlattılar, surlardaki savunmacılar yerlerinden çekilmek zorunda kaldı, hiçbirisi başını bile kaldıramıyordu."

Günümüzde bu kuşatma silahlarından bazılarının bire bir replikaları alanda sergilenmektedir. Bu replikalar ABC kanalının Masada hakkındaki 1981 tarihli mini dizisinin çekimlerinin ardından orada bırakılmışlardır.

Yadin ve ekibinin 1960'larda yaptığı kazılarda gün yüzüne çıkardığı objeler de alanda sergilenmektedir, bu objeler arasında Romalıların attığı mancınık topları ve muhtemelen savunmacıların Romalılara attığı sapan taşları da vardır.

Gerçek kuşatma, bu kuşatma silahların kurulmasının ardından başlamıştır. Iosephus'un yazdıklarına bakılırsa General Silva koçbaşının rampaya çekilerek surlara karşı kullanılmasını emreder. Askerler de koçbaşını oluşturan sivri uçlu büyük ahşap parçasına bağlı ipi kavrar ve geriye doğru çekmeye başlarlar. İpi saldıklarındaysa ahşap parça büyük bir gürültüyle sura çarpar kısa süre sonra da bu ahşap parça duvarda bir delik açar.

Yahudi savunmacılarsa surun içinde toprak ve ahşaptan bir sur daha örmüşlerdir, böylece bu yeni sur daha yumuşak ve esnek bir yapıda olacaktır. Iosephos'a göre, savunmacılar, önceki surun hemen yanına uzunlamasına kocaman kalaslar dizmişler, bu kalaslardan üç metre uzağa yine bu şekilde kalaslar yerleştirmişler, bu iki kalas yığını arasına da toprak dökmüşlerdir, böylece ellerinde iki yanı kalaslarla kaplı ortası

toprak dolu kalın bir duvar olmuştur. Taştan surun ardında oluşturulmuş bu ikinci sur koçbaşının yarattığı gerilimi dağıtmış ve bu gerilimin sönümlenmesine yardımcı olmuştur, bu nedenle Romalıların surda delik açması beklediklerinden uzun sürmüştür. Dış suru bir şekilde tahrip ettiklerindeyse karşılarına bu ikinci sur çıkmıştır.

Romalılar sonunda bu suru da ateşe vermiş ve kente girmeye hazırlanmışlardır. Ateş söndüğünde gece çökmüş, Romalılar da ertesi sabah savunmacıları defetmek üzere kamplarına dönmüştü.

Romalıların verdiği bu kısa arada Yahudi savunmacılar da Romalılar tarafından öldürülmek, esir edilmek ya da köle olarak satılmaktansa intihar etmeyi seçme fırsatını yakalamışlardı. Iosephos'un aktardığına göre liderleri Eleazar ben Ya'ir "Beklenmedik biçimde savaşı kaybeden diğerlerinin aksine halen özgür biçimde cesurca ölebilme gücünü elimizde tutuyoruz" diyerek aile reislerinden kendi eş ve çocuklarını öldürmelerini istemiştir.

Ardından kalan erkekler kura çekmiş ve on tanesini diğerlerini öldürmek üzere seçmişlerdi. Bu kalan on kişi de kura çekmiş ve birisinin kalan dokuzunu öldürmesini talep etmişti. Aslında intihar eden ve teknik olarak Yahudi kanunlarına göre günah işlemiş olan tek kişi sadece o son kalan kişiydi. Gerçekteyse bu bir toplu intihar eylemiydi ve ertesi sabah Romalılar kente girdiklerinde onları bir ölüm sessizliği karşılamıştı. Romalılar ancak iki kadın ve beş çocuk saklandığı sarnıçtan çıktığında ve Eleazar'ın sözlerini onlara bire bir aktardığında ne olduğunu öğrenebilmişlerdi. Iosephos'a göre o gece 960 kişi ölmüştü.

Bu acıklı hikâye günümüze dek anlatılageldi. Yadin'in yürüttüğü kazı çalışmasının ardından İsrail ordusu yemin törenini Masada dağı tepesinde yapmaya başladı, bu törende acemi askerler gece yarısı bir şenlik ateşinin başında 'bir daha asla' böyle bir şeyin olmasına izin vermeyeceklerine dair yemin ediyorlardı.

Iosephus'un aktardığı hikâyeye ilişkin halen soru işaretleri mevcut, bu soru işaretlerinden birisi de kurtulanlara ilişkin. İki kadın ve beş çocuk gerçekten de sarnıçta saklandıysa bile Eleazar ben Ya'ir'in konuştuklarını duymuş olmaları, hadi duydular diyelim bire bir aktaracak kadar net duymuş olmaları mümkün değil.

Romalılar gün batarken de olsa surda bir delik açtılarsa sabahlamak için kamplarına dönmüş olamazlar, bu da hikâyenin ikinci ve daha da çetrefil bir açmazı. Günün askeri taktikleri uyarınca Romalılar gün ya da gece ayırt etmeksizin avantajı ele geçirdikleri anda baskı kurarlardı. Surda gerçekten de bir delik açılmış olsa, Romalılar hemen içeri girer ve ne isyancıların plan yapmasına ve bu planı oylamasına, ne ben Ya'ir'in konuşma yapmasına, ne kura çekilmesine, ne erkeklerin eş ve çocuklarını öldürmesine, ne on erkeğin diğer erkeleri öldürmesine ne de o son kişinin kalan dokuz kişiyi öldürmesine imkân tanırlardı. Kısacası, bu olayın Iosephus'un bize aktardığı biçimde gerçekleşmiş olması mümkün değil.

Muhtemelen bu olay tam da beklediğimiz gibi gerçekleşti. Romalılar suru geçti ve Yahudi savunmacıları katlettiler, yani o gün orada kitlesel bir intihar değil de kitlesel bir katliam gerçekleşti. Kendisinden Romalılar aklaması istenen Iosephos bu metinleri muhtemelen Roma'da yazdı ve yazarken de o kuşatmada bulunan subayların not ve hatıra defterlerinden faydalandı. Aslında Iosephos erkeklerin ailelerini, on adamın diğer adamları, bir adamın da kalan dokuz adamı öldürdüğü hikâyeyi kendi deneyimlerinden faydalanarak uydurdu.

MS 67 yılında Roma'ya karşı çıkan bir öncü isyan sırasında, Iosephos Yodfat adı verilen yerde bir Yahudi komutan olarak Romalılarda savaşıyordu. İsyancılar Romalılara karşı kırk yedi gün boyunca direnmeyi başardılar, ancak sonunda kendisi ve kırk arkadaşı bir mağarada sıkışıp kaldı. Burada da teslim olmaktansa birbirlerini öldürmeye karar verdiler.

Nihayetinde geriye sadece Iosephos ve onun teslim olmaya ikna ettiği bir kişi daha kaldı ve sadece o ikisi o mağaradan sağ çıkabildi. Iosephos sanırım Yodfat'ta olanları Masada'da gerçekleşmiş gibi anlatıyor.

Yadin Masada'ya gitmeye karar verdiğinde diğerleri intihar ederken sarnıçta saklanan kadın ve çocukların hikâyesi de dahil Iosephos'un aktardıklarına şüpheyle yaklaşılması gerektiğini biliyordu. Masada'ya da bu hikâyenin gerçek olup olmadığını anlamak üzere kazı çalışması yapmak üzere gitti.

Ele geçen buluntular ve Yadin'in bu buluntuları yorumlama biçimi halen tartışılmaktadır. Tartışılan mimari ya da objeler değil bunların yorumlanma biçimidir aslında. Örneğin Yadin'in bulduğu objeler arasında kemer tokaları, anahtarlar, ok uçları, kaşıklar, yüzükler çok sayıda demirden yapılmış obje, çok sayıda seramik ve sikke vardı. Yadin bunların Masada'daki savunmacılara ait olduğunu savladı ki objelerin bir bölümü için bunu söylemek mümkündü,

Yadin rulo parçaları da buldu, bu parçalardan bir bölümünde Mezmurlar Kitabından metinler vardı. Bu metinlerden birisinde Mezmurlar 81-85, diğerinde kitabın son bölümü, yani Mezmurlar 150 vardı ve "Tanrıya Övgüler Sunun... Borular çalarak övgüler sunun" yazıyordu. kutsal kitapla ilişkili olmayan başka metinler de vardı, bu metinler de önemliydi, bu metinlerden birisi bir rulo parçasıydı, satırları da Kumran Ölü Deniz mağaralarında bulunanlardan biriyle aynıydı. Bu metin Yadin ve çok sayıda başka akademisyeni Masada'daki savunmacılar ile Kumran sakinleri arasında bir bağ olup olmadığı konusunda düşünmeye sevk etti.

Belki de en önemlisi, Yadin alanda otuz kadar beden de buldu (elbette Iosephos'un aktardığı gibi 960 beden falan yoktu ortada) bu bedenlerin bazılarının saçları halen yerindeydi, yanlarında da deri sandaletleri vardı. Bu bedenlerin yirmi beşi kuzey yamacında Masada'nın tepesine yakın bir mağarada bulunmuştu, bu bedenlere Yadin'in Masada'daki

savunmacılar mı Romalılar mı yoksa başka dönemlerde bölgede yaşamış yerleşimciler mi olduklarını tespit edemediğini iletmesine ve karşı çıkmasına rağmen 1969 yılında bir devlet töreni düzenlendi.

Üç beden ise kuzeydeki sarayın alt terasının içindeki küçük bir hamamda bulunmuştu. Hazor kazısının günümüzdeki yöneticisi Amnon Ben Tor, bu iskeletleri kazan ekipte olduğunu ve o günün meslek hayatının en heyecan verici günü olduğunu söylemektedir. Yadin yazdığı kitapta bu üç iskelete de değinmiş ve "Ekibin en tecrübeli en müstehzi üyeleri bile gün yüzüne çıkardıklarımızı şaşkınlıkla bakakalmıştı," diye yazmıştı.

Yadin'e göre bu iskeletlerden birisi "yirmi yaşında bir adama aitti ve bu adam muhtemelen komutandı." İskeletin yanında zırhlar, ok uçları, üzerinde yazıtlı bir seramik parçası ve bir ibadet örtüsü vardı. Yanındaysa muhtemelen kan lekesinin bulunduğu sıvalı zeminde genç bir kadına ait olduğu düşünülen bir iskelet vardı. Kadının saçı halen yerindeydi "Saçları örülmüştü... Beş dakika önce biçimlendirilmiş gibiydi" Kadının sandaletleri de çürümemişti, hemen iskeletin yanında yerdeydi. Yadin'in söylediklerine bakılırsa üçüncü iskeletse "bir çocuğa ait"ti.

Yadin bu üç iskeletin yan yana ölmüş bir aileye ait olduğunu düşünüyordu. Bu görüş halen tartışılmaktadır zira iskeletlerin yanında bulunan ve üzerinde isimler yazan seramik parçalarının birinin üzerinde "ben Ya'ir" yazıyordu. Yadin'e göre bu iskeletler ve seramik parçaları Iosephos'un hikâyesini doğruluyor, Eleazar ben Ya'ir'in gerçekten de yaşadığını kanıtlıyordu.

Maalesef Yadin'in bir zamanlar aynı ailenin üyeleri olduğunu düşündüğü bu iskeletlerin adli incelemesi, bu bedenlerin öldükleri zaman yakın yaşlarda olduklarını gösterdi, muhtemelen aynı "aile"nin üyeleri de değillerdi. Adam muhtemelen yirmi iki, kadın on sekiz "çocuk" ise on bir yaşındaydı.

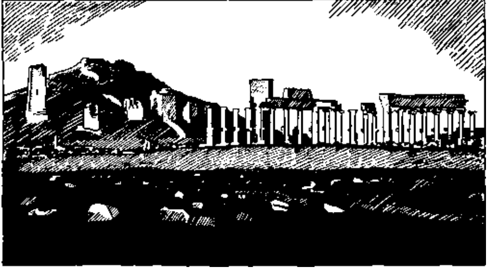
Yadin'in yorumuna ilişkin başka soru işaretleri de var. Örneğin alanda on değil on bir yazıtlı seramik parçası bulundu; mezarlarda domuz kemiklerine de rastlandı. Ben-Yehuda'nın yazdığı ve Ben-Tor'un yok saydığı kitaplarda bu tutarsızlıklar sıralanıyor.

Ben-Yehuda ya da Ben-Tor'dan hangisinin hak veriyor olursanız olun, Ben-Tor'un Yadin'in görüşlerini savunmak üzere yazdığı kitabın sonuç bölümü kulağa mantıklı geliyor. "Bir yandan Masada'yı bilimsel tartışmaların odağına almak, diğer yandan ise kamu bilincinde bir turistik alan olarak konumlandırmak... Bu her iki perspektiften de Yadin'in kişiliğinin iki farklı yönüne tanıklık ediyoruz: araştırmacı kimliğine ve halka mal olmuş olmasına."

Yadin'in Masada kazısı, kazıya yabancı gönüllülerin de katılımı, lojistik ve işletime getirdiği yeniliklerle İsrail arkeolojisinde bir dönüm noktası oldu. Bu kazı günümüzde turizm açısından halen önem taşımakta, aynı zamanda arkeologların milliyetçi bir gündemleri olsun olmasın buluntulara ilişkin yaptıkları yorumların verinin okunmasından öteye geçmesine ilişkin tartışmanın da tam merkezinde yer alıyor.

16

Çöl Kentleri

Günümüzde İsrail ve Filistin sınırları içinde kalan alanların kamuoyunda daha çok kutsal kitapla olan bağlantıları nedeniyle ünlü olmaları, Ortadoğu'daki en büyük ve etkileyici alanlar olmalarını gerektirmez. Daha kuzeyde ve daha doğuda, Suriye, Ürdün ve Irak'ta elimize sadece kalıntıları ulaşan yığınla kent ve höyük var, ancak bölgede yıllardır süregelen siyasi istikrarsızlık ve bu alanların uzaklığı nedeniyle Batılı turistleri yeterince çekemiyorlar. Elinizdeki kitapta daha önce Irak'taki Ur, Nimrud ve Nineve'ye değindik. Bu bölümde ise Suriye'deki Ebla, Palmyra ve Ürdün'deki bir zamanların çöl ticaret merkezi Petra'yı ele alacağız.

Günümüzdeki adı Tell Mardikh olan Ebla, ilk kez 1970'lerde dünyanın gündemine oturmuştu. Roma Sapienze Üniversitesinden Paolo Matthiae ve ekibi bölgeyi 1964 yılında kazmaya başladı ve bu kazı günümüze dek, yani neredeyse elli yıl

devam etti. Kazının bu kadar uzun sürmesinin nedeni alanın 56 hektarlık devasa boyutudur. Bir zamanlar kenti korumuş olan toprak kale duvarları günümüzde halen görülebiliyor, ancak günümüzde bu duvarların arasında alana ulaşımı sağlayan bir yol var. Alanın tam ortasında devasa bir aşağı şehir ve (yüksekçe bir tepe olan) kale var. Kaledeyse saray ve idari yapılar yer alıyor.

Kazının dördüncü yılında Matthiae'nin ekibi neredeyse dört bin yıl önce Ibbit-Lim adlı bir adam tarafından adanmış bir heykel buldu. Heykelin yazıtında bu adamın Ebla kralının oğlu olduğu yazıyordu. Bu hayli yeni bir bilgiydi zira o zamana dek akademisyenler Ebla'nın Tell Mardikh'de değil de Suriye'nin daha da kuzeyinde yer aldığını düşünüyorlardı. Kazı ilerledikçe, gerçekten de Elba'yı buldukları ortaya çıktı. Günümüzde Ebla'nın MÖ 3. binyıldan yıkıldığı MÖ 1600'lü yıllara dek uzanan köklü bir tarihe sahip son derece önemli bir kent olduğunu biliyoruz.

Kazı ekibi dokuz yıl boyunca höyüğün MÖ 2400 ila 1600'lü yıllara, yani iskan tarihinin ikinci dönemine ait bölümü ve yapılarıyla ilgilendi. Bu dönemle ilgilenmelerinin nedenleri kısmen İncil'de adı geçen Amoriler ve MÖ 1800'lü yıllarda hüküm sürmüş Babilli Hammurabi'nin bu çağda yaşamış olmasıydı.

Ekip ancak 1973 yılından sonra MÖ 2400-2250 yıllarına tarihlenen iskanın ilk aşamasından kalma yapı ve bölümlerle ilgilenmeye başladılar. Ertesi yıl da hem Ebla'yı hem de kendi isimlerini tarih kitaplarına yazdıran bir keşif yaptılar. O yıl alanda ilk kil tabletler bulundu. 1975 ve 1976 yılında çok sayıda tablet bulundu.

Toplamda yirmi bine yakın tablet ele geçti. Bunların büyük bölümü G Sarayı adı verilen mekânın iki küçük odasında bulunmuştu, bulunduklarında zemindeydiler, bir zamanlar üzerine konuldukları raflar yanıp yıkıldıktan sonra yere düşmüşlerdi. Tabletlerin büyük bölümü MÖ 2350-2250 yıllarına

tarihleniyordu. Erken Bronz Çağından kalma bu devasa kütüphanenin keşfi tüm dünyada manşet oldu. Çok geçmeden alan yeniden manşetlerde yerini alacaktı zira ekibin epigrafı Giovanni Pettinato'nun yaptığı çözümlemeye göre tabletlerde Sodom ve Gomora ile İncil'den bildiğimiz İbrahim, İsrail, Davut ve İsmail gibi isimler geçiyordu.

Bugün bu bulguların insanlarda o dönemde yarattığı heyecanı anlayabilmek çok zor ancak epigrafların yaptıkları inceleme sonucu tabletlerde bu ifadelerin geçmediğini belirtmeleriyle birlikte duyulan bu mutluluk butlulan bir anda dağılıverdi. Tabletlerde ne Sodom ve Gomora ne de İncil'den bildiğimiz İbrahim, İsrail, Davut ve İsmail geçiyordu. Bu yanlış yorumlamanın nedeni tabletlerin o zamanlar bilinmeyen, Sümer çivi yazısıyla yazılan ve şimdilerde Ebla Dili denilen dilde yazılmış olmasıydı. Pettinato bulundukları alandan bin altı yüz kilometre ötede bulunan Kuzey Irak'ın o zamanlardaki yazı dili olan en eski dil Sümerceyi okuyabildiği gibi bu tabletleri de okuyabileceğini sanmış ve tamamen yanlış bir tercümenin altına imzasını atmıştı.

Bu olayın ardından Pettinato Matthiae'yle olan tüm bağlarını kopardı; onun tabletlerin tercüme edilmesi ve yayımlanması için kurduğu uluslararası komisyondan da ayrıldı. Ancak Pettinato tabletler üzerinde çalışmayı bırakmayarak birkaç kitap ve makale kaleme aldı. Komisyondaki görevini ise Roma Üniversitesi mensubu Alfonso Archi üstlendi.

Ebla tabletleri kutsal kitap göndermeleri içermese de tarihsel bağlamda hayli önem taşımaktadır. Tabletlerde Ebla'da hüküm sürmüş kralların listesi, anlaşmalar, yer isimleri, uluslararası ticaretin varlığına ilişkin kanıtlar, öğrencilere okuma-yazma öğretilen okulların varlığının kanıtları yer alıyordu. Ayrıca tabletlerden hareketle Ebla'nın daha önce varlığı bilinmeyen bir krallığın başkenti olduğu da ortaya çıkarılmıştı. Bu durum bize arkeologların bulduğu metinsel

kanıtların yıllar içerisinde ortaya çıkarılacak diğer arkeolojik veriyi desteklediği bir örnek sunmaktadır.

Arkeolojik verilere göre Ebla'daki çok sayıda yapı ve saray bir yangında harap olmuştu, elbette bu yangın kent sakinleri için bir felaketti ancak arkeologlar açısından kalıntıları ve bazı objeleri saklamış olması nedeniyle muazzam bir fırsat sunmuştu. Ele geçen küçük objeler arasında bir zamanlar ahşap mobilyaları süsledikleri anlaşılan sabuntaşı ve altından yapılmış insan başlı bir boğa figürü ve fildişi parçaları da vardı. Yıllar önce yangın mobilyaları yok etmiş ve fildişlerini de siyaha boyamış olsa da bu parçalar yangından kurtulmuştu, bir şekilde onarılmaları da mümkündü. Üzerinde Eski Krallık Dönemi Mısır Firavunu I. Pepi'nin (MÖ 2300'lü yıllar) adının yazılı olduğu taş bir kabın kapağının bir parçası da ele geçmişti, bu yazıdan hareketle de Mısır ile Ebla arasında doğrudan olmasa da dolaylı bir bağlantı olduğu düşünülüyordu.

Suriye'de çıkan iç savaş 2011 yılında Matthiae ve ekibinin kazıyı yarıda bırakmasına neden oldu. O günden beri de bu kent acımasızca tahrip edildi ve yağmalandı. Kentte tüneller kazıldı, iskelet dolu mağaralar yağmalandı, kemikler sağa sola saçıldı, kısacası hesaplanması mümkün olmayan zarar verildi kente. Bu yağma ve tahribatın boyutunu ancak ülkedeki şiddetin dozu düşüp de alana dönmek yeniden güvenli olduğu zaman öğrenebileceğiz.

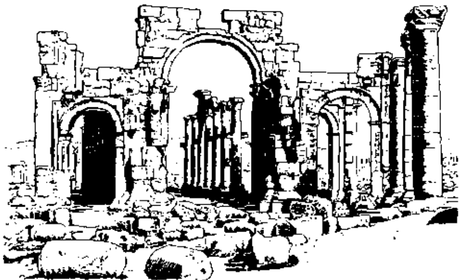
Suriye ve Ortadoğu'daki şiddetten etkilenen tek antik kent Ebla değil. Özellikle de 2012-2013 yıllarında çöl kenti Palmyra da, Suriye'deki iç savaş kaynaklı topçu ateşi ve çatışmalar nedeniyle büyük zarar gördü. Palmyra kenti 2015 Mayıs ve Haziranında yeniden ana haber bültenlerine konuk oldu ve 2015 Ağustosunda İŞİD kenti ele geçirerek Palmyra Eski Eserleri eski sorumlusu Dr. Khaled Al-Asaad'ı öldürdükten sonra çok daha büyük tahribata uğradı.

İŞİD, alandaki diğer anıtların yanı sıra iki ünlü tapınağı da havaya uçurdu, bu anıtlardan birisi neredeyse iki bin yaşın-

daki Zafer Takıydı, bu eylemler dünya çağında tepkiye neden oldu. İŞİD ancak 2016 Martında Suriye güçleri tarafından bölgeden çıkarılabildi.

Zafer Takı, kentin ana caddesi boyunca doğu ucuna dek uzanıyordu. Septimius Severus bu takı MS 200'lü yıllarda muhtemelen Mezopomya'da Parthları bozguna uğratmasını ölümsüzleştirmek üzere buradan uzak düşmeyen Palmyra'da inşa ettirmişti. İŞİD kemeri havaya uçurduktan altı ay sonra orijinalinin üçte ikisi boyutunda bir kopyası Mısır mermeri ve üç boyutlu teknoloji kullanılarak Londra Trafalgar Meydanı'nda yeniden yaratıldı. Burada üç gün sergilenen replika New York ve Dubai dahil dünyanın başka kentlerinde sergilenmek üzere yola çıkarıldı.

Artık dünyanın büyük bölümünün de bildiği üzere Palmyra Şam'ın kuzeydoğusunda, Suriye çölünün derinliklerinde bir vahada yer alır. 1980 yılında *UNESCO* Dünya Mirası Alanı ilan edilmiştir. Eskiçağda Tadmor olarak bilinen kent, MÖ ikinci binyılda, Bronz Çağında yerleşim görmüştü ancak altın çağını önemli bir Nebati kenti olduğu MS bir ila üçüncü yüzyılda, yani Roma İmparatorluğu döneminde yaşamıştı.

Zafer Takı, Palmyra

Nebatiler hakkında fazla bilgi sahibi değiliz, ancak Roma İmparatorluğunu Hindistan hatta Çin'e bağlayan ticaret yollarının aktörlerinden birisi olduklarını biliyoruz. Palmyra da bu insanların yaşadığı kentlerden birisiydi ve çölü geçecek kervanlar bu kentte dururdu. Kentin mimarisi de Yunan-Roma ve Pers gibi yabancı etkiler taşıyordu. Kent MS 270'li yılların başında Roma'ya isyan etmişti, bu isyana Kraliçe Zenobia isyanı adı veriliyor.

Zenobia Palmyra kralıyla evliydi. Kral MS 267 yılında suikasta kurban gitti, o zamanlar oğlu sadece bir yaşında olduğu için de naip olarak tahta Zenobia çıktı. Zenobia Roma'ya karşı beş yıldan uzun sürecek bir isyanın ateşini yaktı. İsyanın başlarında kraliçe ve ordusu büyük başarı sağladı ve Mısır, Suriye, günümüzde İsrail ve Lübnan sınırları içinde kalan toprakları hatta günümüzde Türkiye sınırları içinde kalan toprakların bir bölümünü ele geçirdiyse de MS 273 yılında Roma ordusu Palmyra ordusunu bozguna uğrattı, isyanı bastırdı, Roma İmparatoru Aurelianus da kenti yakıp yıktı. Kent yeniden inşa edilse de hiçbir zaman eskisi gibi olamadı. Bazı antik kaynaklara göre Zenobia da esir alınarak Roma'ya götürüldü ve imparatorluğun zaferinin ertesi yılı Aurelianus'un bu zafer anısına düzenlendiği zafer alayında altın zincirlere vurulmuş halde Roma sokaklarında dolaştırıldı. Bu yürüyüşten sonra başına ne geldiğiyse tam bir muamma, eski çağ yazarlarının Kraliçenin son günlerine dair aktarımlarına kulak verecek olursak bir Romalıyla evlenmiş olması, idam, intihar gibi pek çok ihtimal söz konusu. Zenobia, kendisinden iki yüz yıl kadar önce (MÖ 69-61 yıllarında) Britanya'da Romalılara isyan eden Boudica ile birlikte eski çağın en ünlü kadın askeri liderleri arasında yerini aldı.

Bölgede, özellikle de Roma dönemi kalıntıları odaklı ilk büyük kazı çalışması 1929 yılında Fransız arkeologlar tarafından başlatıldı. Bu ekibin gün yüzüne çıkardığı Bel Tapınağı, agora, yani pazar yeri gibi kalıntılar hayli etkileyici, özel-

likle de bu kalıntıların yeniden inşa edilen bölümleri şahane. Bölgede İsviçreli ve Suriyeli arkeologlar da kazı çalışması yaptı ancak bölgede en uzun süre bulunan ekip Polonyalı arkeologlardı, bu ekip İŞİD bölgeyi işgal etmeden önce Suriye İç Savaşının hemen başında, yani 2011 yılında alandan ayrılmak durumunda kaldı.

Suriye'nin daha sakin ve güvenli olduğu zamanlarda Palmyra'yı özellikle de gün doğumu ve batımında ziyaret etmek harika bir deneyim sunuyordu. Fotoğrafçılar açısından, ana caddenin hemen hemen ortasında, kentin de doğu ucundan yarım kilometre kadar ötede kesişim noktasına inşa edilmiş Tetrapylon olarak bilinen dört *pylon*un (kapı) gün doğumu ya da gün batımında çekilmiş fotoğrafı en sevilen karelerdendi. Septimius Severus, bunları Zafer Takıyla aynı dönemde inşa ettirmişti. Günümüze kalan pylonlardan sadece birisi orijinal, diğerleriyse 1963 yılında Suriye Eski Eserler birimi tarafından inşa ettirilmiş replikalar.

Sütunlu cadde bir kilometreden daha uzun, doğu ucunda Zafer Takı ve Bel Tapınağı yer alıyor, cadde üzerinde binlerce kişiyi ağırlayabilecek büyüklükte bir Roma tiyatrosu var ve caddenin batı ucundaysa devasa bir cenaze tapınağı bulunuyor. Sütunların üçte iki yüksekliğinde bir zamanlar insanların heykellerinin durduğu küçük çıkıntı ya da kaideler yer alıyor. Bu heykeller cadde ve sütunların yapımını üstlenen kişilere ait. Heykellerin altındaki yazıtlarda bu insanların kendileri ve ailelerine ilişkin ayrıntılar var, bu yazıtlardan Palmyra sakinlerine ilişkin az da olsa bilgi edinebiliyoruz.

Bel, ya da MÖ 2. binyıldan bir Kenan tanrısı olan Ba'al'ın devasa tapınağının içindeki sunak MS 32 yılında adanmış. Yıkıldığı zamana dek olan haliyle değerlendirildiğinde tapınak, muhtemelen yüz yıl sonra, yani MS 1. yüzyılda tamamlanmış olmalı. Ne yazık ki İŞİD bu tapınağı 2015 yılı ağustos ayı sonlarında yerle bir etti, bu yıkım sırasında neredeyse iki

bin yıldır yerinde duran Zafer Takı gibi şahane bir anıt da tarihe karışmış oldu.

Palmyra'daki kalıntılar arasında yer alan MS 3. yüzyılın sonunda 4. yüzyılın başında Roma İmparatoru Diocletianus'un askerleri için inşa ettirdiği kamp da arkeolojik kazıların odaklarından birisi. Bölgede bir Arap emirinin 17. yüzyılda inşa ettirdiği ve kente yukarıdan bakan bir de kale var, bu kale de ziyarete değer, elbette Suriye'deki durum izin verirse.

Palmyra günümüzde ikinci en ünlü Nebati yerleşimi, bunda kısmen *Indiana Jones*'un da payı var. Serinin üçüncü filmi, *Indiana Jones: Son Macera*, gerçek bir arkeolog betimine yer vermemiş olsa da Petra UNESCO Dünya Mirası Alanını dünya gündemine taşımayı başardı.

Petra'daki "Hazine Binası"ndan Bir Görünüm.

Başkent Amman'dan güneye, yani Ürdün Çölüne doğru birkaç saatlik araba yolculuğu sonunda ulaşılabilen Petra, 2007 yılında düzenlenen bir internet oylamasında Dünyanın Yeni Yedi Harikası listesine girmeye hak kazandı. Bölge, özellikle de yakınlarında inşa edilmiş klimalı beş yıldızlı devasa otellerin de varlığıyla birlikte, insanların ölmeden önce görmek istediği yerler listesine eklenmiş oldu. Ürdünlüler, Suriye'de yaşanan şiddetin korumasını imkânsız kıldığı Palmyra'nın aksine, bu kente gözleri gibi bakıyorlar.

Kentte ilk yerleşim MÖ 5. yüzyıl başlarında görülmüş olsa da kent altın çağını MÖ 4. yüzyılda Nebatilerle birlikte yaşamaya başladı. Bu altın çağ, Romalıların bölgede bulunduğu MS 2. yüzyılın başları da dahil, beş yüz yıl kadar sürdü. MS 4. yüzyılın ortalarında yaşanan bir deprem Petra'nın yarısını tahrip etti, MS 6. yüzyılda gerçekleşen ikinci bir depremse her şeyin sonunu getirdi, hiçbir yapı inşa edilmez, hiç sikke basılmaz oldu.

Petra, muhtemelen Nebati kentler birliğinin merkeziydi, bu konfedere yapı Asya ile Mısır arasında bir köprü olan Arap Yarımadasında tütsü, mür, baharat ve diğer lüks ürünlerin ticaretini kontrol ediyordu. Bu insanlar hidrolik mühendisliği alanında ünlüydüler ve Petra'ya baraj, kanal ve sarnıçlar vasıtasıyla su getirebilmişlerdi.

Kent MS 7. yüzyılın sonlarında terk edildi ve bu tarihten sonra da ancak yakınlarındaki yerleşimlerin sakinleri tarafından bilinir haldeydi. Petra 1812 yılına dek Batı dünyası tarafından bilinmiyordu, o yıl yeniden keşfedildi. 1812 yılında İsviçreli kâşif Johann Burckhardt bölgeyi ziyaret etti. Kendisi o gün Arap kıyafetleri giyiyor ve kendisini Şeyh İbrahim İbn Abd Allah olarak tanıtıyordu. Bu giyim tarzı ve mükemmel Arapçası sayesinde 1809 yılından 1817 yılında yakalandığı dizanteri nedeniyle ölümüne dek Ortadoğu'da rahatça seyahat edebildi. Öldüğünde henüz otuz iki yaşındaydı.

İlk ABD'li arkeolog da dahil bölgeye gelenler onun izinden gitti. Bu arkeolog John Lloyd Stephens'tı, 1836 yılında Buckhardt'ı taklit ederek Kahireli bir tüccar gibi giyindi, kendisini Abdel Hasis olarak tanıttı ve Musa Vadisini geçerek Petra'ya ulaştı.

John Burgon'un 1845 tarihli şiiri "Petra"da kentteki yapılar "ezeli, sessiz, güzel ve yalnız olan bu yapılar kayalardan mucize eseri doğmuş gibidir" dizeleriyle betimlenir. Şiir şu ölümsüz dizelerle sona erer "Bu gül kızılı kent zamanın yarısını görmüş geçirmiştir." Burgon Petra'yı görmemiştir, şiiriyse kent üzerine okuduklarından, özellikle de Stephens'ın Yucatán'a varıp da ünlü Maya keşiflerini yapmadan önce yayımladığı seyahat notlarındaki betimlerden hareketle yazmıştır. Petra'da çoğu kalıntının işlendiği tepeler günün belli bölümlerinde kızıla çaldığı gibi güneş ışınlarının geliş açısına göre farklı renklere de bürünür. Bu nedenle burası muazzam bir arkeolojik alan olmanın yanı sıra fotoğrafçılar açısından bir cennettir de.

1929 yılında başlayan kazılar günümüzde de devam etmektedir. Utah Üniversitesi mensubu Phillip Hammond liderliğinde Petra'daki Amerikan çalışmaları 1960'lı yıllarda başlamıştır. 2008 yılında ölen Hammond'ın renkli bir kişilik olduğu ve kazı çalışmalarını beyaz bir at üzerinde yürüttüğü söylenir.

Günümüzde de alana ulaşabilmek için at, eşek ya da deveye binmek gerekir. Siq ya da diğer adıyla kanyondan yarım saatlik yolculuk sonucu ulaşılan alanda sizi karşılayan ilk manzara mükemmeldir, bölgeyi ziyaret etmemiş olsanız bile *Indiana Jones* filmini izlediyseniz ne demek istediğimi anlamışsınız demektir.

Siq'in resmi adı Vadi Musa'dır. Çoğu turist Petra'ya bu yolu kullanarak giriş yapar, günümüzden yüz elli yıl önce Stephens de aynı yolu kullanmıştır. Burası hayli dar bir kanyondur, bu kanyon her iki yönden de yüksek kayalarla çevrili bir yoldan kıvrılmaktadır.

Burası kentin her zaman kullanılan girişi değil de tören giriş alanı gibidir. Kente girmeden önce karşınıza çıkacak nihai manzaraysa nefesinizi kesecektir, bu manzara karpostallar ve fotoğraflarda da kendisine yer bulur. Dar kanyonun duvarları günümüzde Hazine Binası adını verdiğimiz ama resmi adı Khaznah olan yapının önündeki geniş alana açılmaktadır. Stephens'ın da notlarında yazacağı gibi "Bu ön cephenin manzarası üzerinizde silinmeyecek bir etki yaratacaktır... Yıllar sonra bugün bile o etkiyi hissedebiliyorum... Karşımda tapınağın ön yüzü var ve ne Roma'daki Colloseum, bu yapı kadar muhteşem ve cezbedici, ne Atina'daki Akropolis'in kalıntıları, ne Piramitler ne de Nil kenarındaki yüce tapınaklar... Hiçbirisi bu yapı kadar iz bırakmadı zihnimde."

Indiana Jones filminin odağında da Khaznah vardı. Nebatiler, Petra'da pek çok yapıyı inşa ettikleri biçimde Khaznah'ı da yumuşak kayalık yüzeydeki kumtaşını işleyerek inşa etmişlerdi.

Ancak siz filmde gördüklerinize inanmayın. Khaznah'ın odaları hayli dardır ve aralarında tövbekârlar da olsa çok sayıda adamın aynı anda o odalara girmesi mümkün değildir.

Bu yapı bir mezar olarak inşa edilmiş olmalı, bu nedenle de büyük olmasına gerek yoktu. Bu yapıya Hazine Binası denilmesinin nedeni ön yüzdeki büyük urnenin içinde altın ya da değerli eşyalar olduğuna ilişkin yerel inançtı, ancak urne masif taştan ibaret olup üzerinde de hazineye ulaşabilmek için sıkılmış kurşunların izlerini taşımaktadır.

Petra'nın merkezinin hemen yakınında kayaya oygu mezarlardan oluşan Cepheler Caddesi yer alır, onun yanındaysa sekiz binden fazla insanın otuz üç sırada oturarak oyunları izleyebildiği Roma tiyatrosu bulunur. Biraz ötede ise kralî mezarlar denilen kayaya oygu mezarlar durur. Bu mezarların sahipleri halen tartışılmaktadır, kraliyet ailesi mensupları olup olmadıklarını bilmiyoruz. Yapıların isimlerinden de medet umamayız, zira hemen hepsi modern yakıştırma olup

Urne Mezarı, İpek Mezarı, Korinth Mezarı ve Saray Mezarı gibi isimler taşıyorlar. İçinde yatan kişiyi bildiğimiz tek mezar Sextus Florentinus'a ait, kendisi MS 2. yüzyılda Arabia eyaletinin Romalı yöneticisidir.

Adını cadde boyu uzanan sıralı sütunlardan alan Sütunlu Caddeyi geçtiğinizdeyse Büyük Tapınak karşılıyor sizi. Bu yapı belki de tapınak olarak inşa edilmedi, ancak 1921 yılından beri bu isimle anılıyor. Buranın kentin başlıca idari yapısı olduğunu düşünenler olsa da kesin olarak bilinemiyor. Yapının sütunlarının bir bölümünün tepesinde fil başları var ama bu figürler de işlevle ilgili sorgumuzda işimizi kolaylaştırmıyor.

Brown Üniversitesinden bir ekip yirmi küsur yıldır Muhteşem Tapınak ve Petra'nın bir bölümünü kazıyor. Bu ekibin ilk kazı başkanı Martha Joukowsky'ydi. Günümüzde bu görevi Susan Alcock ve Chris Turtle birlikte sürdürüyor. 1998 yılında o zamanlar Pennsylvania Üniversitesinde doktora öğrencisi günümüzde Penn State Erie Behrend Üniversitesi mensubu bir akademisyen olan Leigh-Ann Bedal, kırk altı metre genişliğinde yirmi bir metre uzunluğunda yaklaşık 2,5 metre derinliğinde devasa bir havuzu ve bu havuzu dolduran mekanizmayı buldu, sonraki yıllardaysa bu havuzda kazı çalışması yürüttü. Kendisi çoğu ABD'li öğrencilerden oluşan uluslararası bir ekibin lideriydi. Bu ekip bu havuza bağlı olarak tasarlanmış ve bir zamanlar muhtemelen muazzam olan bir bahçenin kalıntılarına ulaştılar, eski çağda bu kuru çölde böylesi bir manzara kulağa inanılmaz geliyor.

Karşıdaki kayalıklardaysa Kanatlı Aslanlar Tapınağı var, gayet tabii bu tapınakta kanatlı aslan figürleri bulunuyor. Tapınak muhtemelen MS 1. yüzyılın başında inşa edilmiş ve yapımından yaklaşık üç yüz yıl sonra bir depremde yıkılmış. Bu yapı 1973 yılında uzaktan algılama cihazları kullanan Amerikalı ekip tarafından bulundu ve aynı ekip o zamandan beri alanda kazı çalışması yürütüyor.

Bu yapının yakınlarında, Nebati ve Roma kalıntılarının üzerine inşa edilmiş MS 5. ya da 6. yüzyıla ait bir kilisenin içinde mozaikler bulundu, bu mozaiklerin birisinde mevsim betimleri var. 1993 yılında mozaikler ve kilisenin kalanını korumak için bir çatı inşa eden ACOR (Amerikan Doğu Araştırmaları Merkezi) mensubu arkeologlar kilisenin içindeki odalardan birinde en az 140 yanmış papirüs buldu.

MS 6. yüzyıla tarihlenen bu rulolar bir yangına yakalanmış, kadere bakın ki bu yangın nedeniyle çoğu günümüze kadar korunagelmişti. Bununla beraber ele geçen papirüslerin büyük bölümü okunamaz durumda.

Papirüs uzmanları, yani eski çağlardan kalma metinleri çözme konusunda uzman olan kişiler, bu papirüslerin bir bölümünü okudu ve Eski Yunanca olduklarını keşfettiler. Ruloların çoğunda gayrimenkuller, evlilikler, miras, mal bölüşümü gibi maddi meseleler yazılıyken birisinde hırsızlık olayına ilişkin ayrıntılı bir kayıt vardı.

Petra'nın bu kısmından alanın yukarı tarafına uzanan bir merdivene tırmanarak Manastır denilen devasa tapınağa ulaşmak mümkün. Manastır en az Hazine Binası kadar anıtsal olsa da bu merdivenlerden tırmanmak o kadar zor ki çok az ziyaretçi bu alana çıkıyor. Hazine Binası gibi Manastırın cephesi de kayaya oyulmuş. Bu yapı Hazine Binasına benzer biçimde yaklaşık kırk metre uzunluğunda, ancak o yapıdan yirmi metre kadar daha geniş.

Buraya tırmanınca bütün kent ayaklarınızın altına seriliyor. Çoğu rehberde Manastıra gün batımından sonra tırmanın denilse de bence buraya güneş çok da tepenize çıkmadan sabah erkenden tırmanmalısınız. Bir keresinde bu kalıntıların tam ortasında eski bir kazı evinde kalmıştım, o sabah erken kalktım ve gün doğmadan tırmanmaya başladım. Gün doğmadan zirveye varmış oldum, güneş ufukta belirdiğinde gördüğüm manzarayı unutabilmem mümkün değil. Bölgenin geçmişi ve yeniden gün yüzüne çıkarılmandan önce yüzlerce

yıl yaşadığımız dünyanın dışında kalmış kentin tarihi karşısında saygı duruşunda bulundum.

Palmyra, Petra ve Ebla, Suriye ve Ürdün'de kazılan muhteşem kentlerden sadece üç tanesi. Size Ürdün'deki Ceraş ve Pella ve Suriye'deki Mari ve Ugarit'in ve onlarca başka kentin de tarihini anlatabilirdim. Ortadoğu'da süren çatışmaların trajik sonuçları bizlere tarihin parçalarının nasıl da değerli ve kırılgan olduklarını ispatlamıyor mu?

Daha Derine İnmek 3: Bu Kaç Yaşında ve Nasıl Olmuş da Korunagelmiş?

Geçenlerde bir gazeteci bir mülakat sırasında şu soruyu sordu "Kazdığınız, çalıştığınız, kitabını yazdığınız her şey çok çok uzun zaman önce gerçekleşmiş. Konu tarihler olduğunda nasıl oluyor da bu kadar emin olabiliyorsunuz?" Bu soruya şu kısa cevabı verdim: "Radyokarbon testleri, Mısırlılardan miras kalan metinler ve diğer yazılı kayıtlar, karşılaştırmalı kronoloji, dendrokronoloji, seramik tipolojisi, artı/eksi faktörü ve bunların hiçbirisine körü körüne inanmama hevesi." Biraz da asabi bir tavırla sorduğu bu soru beni şaşırtmıştı, ancak sonrasında insanların bu sorunun cevabını merak ettiklerini ancak sormaya korktuklarını anladım.

Aslına bakarsanız, başka şekillerde de olsa her tür toplantıda bana sık sık bu soru gelir: "Bulduklarınızın yaşını nereden anlıyorsunuz?" Karşılaştığım diğer soru da şudur: "Bu kadar eski objeler nasıl olmuş da günümüze dek ulaşmış?

Neden çözünüp de toprağa karışmamışlar ki?" Öyleyse arkeologların objelerin yaşını nasıl hesaplayabildiklerine ve bu objelerin hangi koşullarda günümüze ulaştığına bir bakalım, ne dersiniz?

İlk soruyu cevaplamak daha kolay. Bir şeyin yaşını nasıl tespit edebiliyoruz? O gazeteciye de söylediğim gibi, bazen Mısırlılardan miras kalmış bir metni okumak yetiyor, özellikle de metinde belirli bir Firavunun sekizinci yılı gibi bir ifade geçiyor ve biz de diğer kaynaklardan o firavunun hüküm sürdüğü yılları biliyorsak işimiz çok kolay. Etkileşimde bulunmuş kültür ve medeniyetlere ilişkin karşılaştırmalı kronolojiler var elimizde, örneğin Mısır Amarna arşivinde bulunan bir mektuptan hareketle III. Amenhotep'in Kuzey Suriye'deki Mitanni Krallığı hükümdarı Tuşratta'nın çağdaşı olduğunu biliyoruz zira bu iki hükümdar arasında mektuplaşma var. Başka kaynaklardan edindiğimiz bilgi de bize Amenhotep'in MÖ 14. yüzyılın başında yaşamış olduğunu söylüyor, öyleyse Tuşratta da o yıllarda yaşamış olmalı. Böylece hükümdarlar ve önemli olayların kronolojik listelerini oluşturabiliyor, bu listeleri oluştururken de Babil, Mısır, Asur ve dünyanın farklı yerlerinde eski çağlarda yaşamış insanlardan bize miras kalmış hükümdar listeleri ve astronomik gözlem kayıtlarından faydalanıyoruz.

Arkeologlar çeşitli bilimsel tarihleme yöntemlerinden de faydalanıyorlar. Objeleri tarihlemek için kullanılan yaygın yöntemler radyokarbon analizi, termolüminesans ve potasyum argon analizidir. Bu yöntemleri kullanarak objelerin kesin yaşını bulabiliyoruz, başka bir ifade ile takvim yılına göre tarihleyebiliyoruz, MS 2015 ya da MÖ 1350 gibi. Bu her zaman mümkün olmuyor, o zaman da göreli bir tarihleme yapıyoruz, örneğin Düzey 3 Düzey 2 nin altındaysa Düzey 3 daha eski olmalı gibi. Arkeologlar özellikle de kazı çalışmasının başlarında kesin tarihleri bilemese de bu yöntemle iki tabakanın göreli tarihlemesini yapabiliyor.

En sık kullanılan tarihleme yöntemiyse radyokarbon analizi ya da bilinen adıyla Karbon 14 (kısaca C-14) yöntemi. Bu yöntem diğer tüm kimya temelli yöntemlere benzer biçimde bir artı-eksi faktörü barındırır, yani "MÖ 1450 - artı eksi yirmi yıl" örneğindeki gibi sonuçlara ulaşılır, verilen tarihin istatistik olasılığı da verilen aralıkta yer alır. Bu nedenle de günümüze yakın tarihli objelerin tarihlemesinde bu yöntem işe yaramazken, günümüzden birkaç yüzyıl önce üretilmiş bir objede işe yarar, obje ne kadar eskiyse o kadar iyidir bu tarihleme yöntemi açısından.

Bu çalışmasıyla Nobel Ödülü kazanmış olan Willard Libby'nin keşfettiği o basit fikir uyarınca tüm canlılar henüz hayattayken normal karbonun yanı sıra nefes yoluyla ya da yiyerek küçük bir miktar da olsa radyoaktif izotop karbon alırlar. C-14 atmosferdeki radyasyondan üretilir ve oksijenle birleşerek karbon dioksidin radyoaktif bir formunu oluşturur.

Fotosentez sırasında bitkiler bu C-14'i sistemlerine alır, hayvan ve insanlarsa bu bitkileri yiyerek aynı bileşeni sindirir. C-14 radyoaktiftir, bütün diğer radyoaktif maddeler gibi çürür, ancak bu maddenin yarı ömrünün 5.700 yıldan fazla olduğunu biliyoruz, bu da elimizdeki ilk miktarın yaklaşık yarısının 5.700 yıldan uzun bir süre sonra yok olacağı anlamına gelir. Elinizdeki örnekte başlangıçtaki karbon miktarını belirleyebilmek hayli kolaydır zira C-14 atomlarının normal C-12 atomlarına oranı neredeyse sabittir, böylece bu veriden hareketle, örnekteki C-14 miktarına bakılarak (elinizdeki örnek hayvan ya da insansa) organizmanın ölüm tarihi, (ahşap olarak kullanılmış ağaçtan bahsediyorsak) ağacın kesim tarihi, (kısa ömürlü bitki ya da otlar söz konusuysa) ölüm tarihi belirlenebilir.

İnsan iskeleti, hayvan kemikleri, ahşap parçalar, yakılmış tohumlar gibi organik materyaller C-14 yöntemiyle tarihlenebilir. Bu yöntem özellikle de yanmış tohumlarda işe yarar, zira bunların ölmeden önceki raf ömrü hayli kısadır.

Kısa ömürlü çalılıklarda da bu yöntem işe yarar, Uluburun batığında çalışan araştırmacılar da batığı bu yöntemle tarihleyebilmişlerdir. Radyokarbon yöntemi diğer tarihleme yöntemlerine göre görece ucuza malolur.

Bu teknik taş aletler ve seramik gibi C-14 barındırmayan objeleri tarihlendirmede kullanılamaz. Ancak taş aletler ve seramiklerle aynı kontekstte bulunan organik materyal tarihlendirilerek bu türden objelerin de kontekst bağlantısıyla tarihlendirilmesi mümkündür.

Bu yöntemle ilgili sorunlar da yok değildir, birincisi bu çözümleme yöntemini uygulamak üzere örnek alabilmek için objenin en azından bir parçasına zarar vermek gerekir, ikincisi atmosferdeki C-14 miktarı her zaman eşit değil, dalgalıdır. Bu tür dalgalanmaları açıklayıcı kalibrasyon eğrileri oluşturulmuştur, başka düzeltme yöntemleri de mevcuttur, bu nedenle radyokarbon ölçümü eski çağlardan kalma alanların tarihlenmesinde en yaygın kullanılan yöntemdir. Yakın zamanda benim de görev aldığım Kabri ve Megiddo'da bu yönteme başvurduk.

Ayrıca bir zamanlar tavan ya da duvarda ya da bir gemide kullanılmış olan kiriş gibi büyük ahşap parçaları ele geçmişse C-14 analizinin yanı sıra uygulanacak başka bir yöntem daha mevcuttur. Bu yöntemin adı dendrokronoloji ya da üç-halka yöntemidir ve ağacın üzerindeki halkaların sayımı ilkesine dayalıdır. Yosemite ya da Sequoia Ulusal Parklarını ziyaret etmişseniz büyük bir kütüğün sergilendiğini görmüşsünüzdür; o kütüğün üzerindeki halkaların bazılarında küçük işaretlemeler görürsünüz üzerinde de "1620: Plymouth Kayası Hacılar Diyarı" "1861: İç Savaşın Başlangıcı" gibi ifadeler yer alır. Bu ağaçlardaki halkalar bir zamanlar bilim insanlarının insanüstü çabasıyla oluşturulmuş tarihsel sıralamaya uygun biçimde işaretlenmiştir. Kazı sırasında üzerinde halkalar bulunan ahşap ele geçerse, bu halkalardan hareketle ağacın

olası yaşını tahmin etmek mümkün olur, ancak bu yöntemde tarihleme on ya da on iki bin yıl öncesinden daha geriye gitmez.

Kazı yapılan alanın yaşı uygunsa ele geçen materyallerin yaşını kimyasal yöntemler kullanarak hesaplamak mümkündür. Örneğin modern insanın kökenlerini anlayabilmemizi mümkün kılan önemli alanlardan birisi Olduvai Gorge'da ele geçen taş bir aletin tarihlenmesinde potasyum-argon tarihleme yöntemi işe yarayabilir. Bu yöntem, kayanın içindeki potasyum ve argon miktarlarının ölçümü ilkesine dayalıdır zira potasyum zamanla çürür ve argona dönüşür, ancak bu çok uzun sürer. Bu nedenle bu yöntemin kullanılabilmesi için elinizde iki yüz bin ila beş milyon yaşında bir obje olması gerekir. Bu obje ya da şeylerde de radyokarbon tarihleme yöntemi kullanılamaz, zira radyokarbon taştan yapılmış objelere değil de organik kalıntılara uygulanabilir ve uygulanacağı şeyin en fazla elli bin yaşında olması gerekir.

Termolüminesans günümüze daha yakın çağlara tarihlenen alanlarda kullanılabilir. Bu yöntem kilden yapılmış depolama kabı gibi bir malzemenin içindeki elektromanyetik ya da iyonize radyasyonun ölçümü ilkesine dayalıdır, bu nedenle kilden yapılmış objelere uygulanabilir ve objenin ne kadar süreyle fırında tutulduğunu anlamamızı sağlar. Yapılan araştırmalara göre 450 santigrat derecenin altında pişirilmiş kil objelere de bu yöntem uygulanamamaktadır.

Termolüminesansa göre daha yeni ve daha deneysel bir yöntem ise rehidroksilasyondur; bu yöntem çanak çömlek parçalarının içindeki su miktarının ölçümü ilkesine dayanmaktadır. Bu yöntemden ilk kez 2010 yılında Megiddo kazısı sırasında düzenlenen mini bir konferansta haberdar oldum; o zamanlar da hayli ilginç ve gelecek vaat eden bir yöntem olduğunu düşünmüştüm. Seramik kaplar fırında pişirilirken kilin içindeki su buharlaşmaktadır. Kap fırından çıkarıldığı

ve fırın soğumaya başladığı anda ise bulunduğu yerden bağımsız olarak atmosferdeki suyu yavaşça ancak düzenli biçimde emmeye başlamaktadır. Bu durumda da yıllar sonra arkeologların eline geçen parçanın içindeki suyun ölçümünü yapmak bize fırınlanma zamanını muhtemelen de o kabın yaşını verecektir.

Bu yöntemi kullanırken de sorunlar yaşanmaktadır, örneğin Canterbury'de ele geçen ortaçağa tarihlenen kil tuğla üzerinde bu yöntemi uygulamış olan araştırmacılar bize uygulama sonucu tuğlanın yaşını sadece altmışaltı olarak bulduklarını aktardılar. Elbette araştırmacılar da o tuğlanın çok daha yaşlı olduğunu biliyordu. Sonradan ortaya çıktı ki İkinci Dünya Savaşı sırasında Canterbury'nin bu bölgesi bombalanmış ve bu bombalamanın ardından da bölgede yangın çıkmıştı. Bu yangın tuğlanın içindeki suyun miktarını 1940'lı yıllarda sıfırlamış oldu, o halde tarihleme yöntemi işe yarıyor ancak tuğlanın orta çağda fırınlandığı asıl tarihi veremiyordu.

Obsidyen parçaları üzerinde de benzer bir yöntem uygulanabiliyor, o yönteme de obsidyen hidrasyon ölçümü adını veriyoruz. Obsidyen eski çağlarda keskinliği nedeniyle sıkça kullanılmış bir volkanik cam, aslında günümüzde de bazı ameliyat aletlerinin üretiminde kullanılıyor. Bu cam bir kez havayla temas ettikten sonra düzenli ve iyi tanımlanmış bir sıklıkta hava emiyor, bu nedenle obsidyenden yapılmış aletlerin tarihlemesinde obsidyenin içindeki suyun miktarının ölçümüne başvuruluyor.

Farklı yöntemlere başvurularak kesin tarihleme yapılamıyorsa tabakalanma, seramik tarihleme ya da objelerin kronolojik sıralaması gibi göreli tarihleme yöntemlerine başvuruluyor. Kitabın bir önceki bölümünde bu yöntemlerin tamamına değindik, bu nedenle şu ilkeyi hatırlamamız yeterli olacak; bir şeyi tarihleyebilmek için o şeyin yanında

bulunan objelere bakabiliriz, bir diğer deyişle, aynı kontekste bulunmuş şeylere başvurabiliriz, örneğin tarihlenmesi mümkün olan organik bir objenin yanında bulunan taş bir obje gibi.

Örneğin kazı çalışması yapan kişi bir mezarda Roma İmparatoru Vespasianus döneminde basılmış bir sikke bulduysa, o mezar Vespasianus dönemi öncesine tarihlenemeyecektir. Bu nedenle de mezarda sikkenin yanında bulunmuş her şey aynı döneme ait olmalıdır. Bu durumun tek istisnası sikkenin aile yadigârı olarak mezara gömülmüş olmasıdır ki bu da karşılaşılmamış bir durum değil. Benzer biçimde kazı çalışması yapılan antik bir ev ya da sarayın zemininde üzerinde III. Amenhotep'in kartuşu bulunan Mısır skarabesi bulunduysa zemindeki tüm diğer objeler de muhtemelen III. Amenhotep'in Mısır hükümdarı olduğu MÖ 14. yüzyıla tarihleniyor demektir.

Tel Kabri'deki sarayın odalarından birisinin zemininde MÖ 17 ila 16. yüzyıla, yani Hyksos dönemine tarihlenen bir skarabe bulduk. Bu durum bize odanın yaşına ilişkin bir fikir verdi, odanın yaşı ise incelemek üzere laboratuvara gönderdiğimiz kömür örneklerine uygulanan radyokarbon testleri sonucu teyit edilmiş oldu.

Kitabın onuncu bölümündeki Uluburun Batığı örneğinde de ele aldığımız gibi, o alanda kazı çalışması yapanlar radyokarbon tarihleme, dendrokronoloji, güvertede bulunan Minos ve Miken tipi seramikler ve Nefertiti skarabesinden hareketle geminin tarihlemesini yaptılar. Tüm verilerin bileşimi Geç Bronz Çağında göreli bir tarihi ve geminin battığı MÖ 1300'lü yıllar ise mutlak bir tarihlemeyi işaret ediyordu. Her tarihleme yönteminin kısıtları ve belirsizlikleri vardır, bu nedenle ancak dört farklı tarihleme yöntemi aynı tarih aralığına işaret ettiğinde arkeologlar ulaştıkları tarihten emin olabilirler.

Terrakotta Askerleri

Neredeyse aynı kontekstte ya da ana bir unsurun etrafında dizilmiş biçimde ele geçtiği durumda göreli tarihlemenin kullanımının en iyi örneklerinden birisi, tarihlemenin imparator mezarına göre yapıldığı Çin'de büyük çukurlarda bulunan TerrakottaAskerleridir. Çiftçiler 1974 yılında Çin'in Shaanxi bölgesinin başkenti Xi'an yakınlarında kuyu kazmaya çalışırken bu askerlerden birisine denk gelirler ve onun kaya olduğunu düşünürler. Çiftçilerin denk geldiği şeyin aslında tepeden tırnağa silahlı bir askerin pişmiş topraktan yapılmış tam boy figürü olduğu ortaya çıkacaktır. O zamandan beri bölgede çalışan arkeologlar binlerce terrakotta asker, at ve at arabasını gün yüzüne çıkardılar. Bu asker, araba ve atların tamamına Terrakotta Ordusu ya da Terrakotta Askerleri adı veriliyor.

Ordunun asker, at ve arabaları MÖ 210 yılında, yani günümüzden neredeyse iki bin yıl önce toprağın altına gömülmüş. Askerler Çin'in ilk imparatoru Qin Shihuang'a ("çin şuh huang" diye okunuyor İmparatorun adı) öte dünyada eşlik

etmeleri için toprağa gömülmüşler. MÖ 221-210 yılları arasında tahtta kalmış olan Qin, Devletler Savaşı dönemine son vermiş ve tarihte ilk kez Çin'in toprak bütünlüğünü sağlamış. Ordusuyla çıktığı bir seferde de aniden hayata gözlerini yummuş. Hanedanlığı o öldükten sonra uzun süre hüküm sürememiş ve MÖ 206 yılında Han Hanedanlığı tarafından iktidardan el çektirilmiş olsa da mezarı ve ordunun gömüldüğü çukurlar kendisinin Çin Toplumu açısından önemini anlatan bir anıt olarak inşa edilmiş olmalı. Han Hanedanıysa MS 220 yılına dek, yani dört yüz yıl boyunca Çin'de hüküm sürmüş.

Şu ana dek İmparator Qin'in Terrakotta Askerlerinin bulunduğu üç büyük çukur gün yüzüne çıkarıldı, çok daha fazla çukurun bulunduğu düşünülüyor. Qin'in anıt mezarının yakınlarında inşa edilmiş çukurlarda altı bin ila sekiz bin asker, yüzlerce at ve onlarca araba olduğu varsayılıyor. Dördüncü bir çukur daha bulundu ancak o çukur neredeyse tamamen boş çıktı.

Çukurlara yaklaşık iki kilometre mesafede İmparator Qin'in mezarı bulunuyor. Mezarda henüz kazı çalışması yapılmış olmasa da alandaki yaklaşık kırk yedi metrelik höyük mezarın yerine işaret ediyor. Çin'in Büyük Tarihçisinin imparatorun ölümünden yaklaşık yüz yıl sonra yazdıklarına bakılırsa mezar yedi yüz binden fazla işçi tarafından yaklaşık otuz altı yılda tamamlanmış. Bu rakamların gerçek olduğunu kabul edemesek de bu yapılardan yaklaşık iki bin yıl önce inşa edilen Mısır piramitlerine benzer biçimde bu inşa çalışması için çok sayıda işçi çalışmış olmalı. Cıvadan ırmakların aktığı üç boyutlu bir haritanın yer aldığı mezarın iç bölümü de muazzam olmalı. Mezarın içi soygunculara karşı kurulmuş türlü tuzaklarla dolu olmalı– eski bir kaynakta "ustalardan mezara yaylar yerleştirmeleri istendi, böylece içeri girebilen hırsız vurulacaktı."

Mezara da sıra gelecek, şimdilik bulunan çukurlar bile ağızları açık bırakmaya yetiyor. 1 numaralı Çukur olarak anılan ilk çukurda tümü gerçek boyutlu yaklaşık altı bin terrakotta askeri bulundu. Askerler resmigeçitteymişçesine sıralı duruyorlar, hepsi de esas duruşta. Gerçek silahlar tutuyorlar. Bir zamanlar yüz, bıyık, sakal ve üniformalarını süsleyen boya çoktan uçmuş olsa da halen muhteşem görünüyorlar. Boya belki çukurda çıkan yangın, belki de içine gömüldükleri toprağın türü nedeniyle uçmuştur, akla en yakın ihtimal kazı çalışması sırasında hava ile temasları nedeniyle boyanın uçmuş olması.

2 numaralı Çukurda en az bin askerin yanı sıra atlar ve arabalar var. 3 numaralı Çukurda ise diğer çukurlara göre daha az sayıda, yani yüze yakın savaşçı, az sayıda araba ve at, biraz da silah var. Bazı akademisyenler, bu son çukurdaki askerlerin komuta merkezindeki kumandanlar olduğunu düşünüyor, zira bu askerlerin boyları daha uzun ve savaş halinde betimlenmişler, ancak belirttiğim gibi bu sadece onların görüşü, yani henüz bir sav bile değil.

Bu çukurlarda bulunan her bir figür özgün. Yani her biri saçı, sakalı, üzerindeki üniforması ya da ellerindeki mızrak, kılıç, kalkan ya da okla ayırt ediliyor. Ancak aslında bu figürlerde toplamda sadece sekiz farklı yüz ve yirmi beşe yakın saç sakal tipine rastlıyoruz.

Askerler bir üretim hattından çıkmış gibi, baş, kol, ayak ve gövdeler ayrı ayrı üretilmiş de sonradan monte edilmiş gibi duruyor. Çukurların bazı kısımlarında kırılmış parçalar ve henüz başları eklenmemiş vücutlar bulundu, bu durumda montaj işlemi orada, çukurda yapılmış olmalı. Bu figürler hayli becerikli ustalar tarafından yapılmış olmalı. Bir rapora göre figürlerin üzerlerinde seksen beş heykeltıraşın ismi tespit edilmiş.

2010 yılında 1 numaralı Çukurda 114 asker daha bulundu. Bu askerlerin büyük bölümü boyalıydı, 1974 yılından gü-

nümüze dek teknoloji arkeologların boyanın uçmasına karşı önlem almasını sağlayacak kadar ilerledi.

2014 yılındaysa araştırmacılar boyanın figürlere tutunmasını sağlayan bağlayıcı madde de dahil boya hakkında çok daha fazla bilgiye eriştiklerini duyurdular. Görünüşe göre, terrakottanın üzerine birkaç kat vernik sürülmüş, boya da bu vernik katmanının üzerine uygulanmıştı. Boyanın muhteviyatındaki hayvan menşeli tutkal boyanın verniğe yapışmasını sağlıyordu.

Terrakotta Askerlerine gösterilen ilgi Shaanxi bölgesinde başka keşiflerin de önünü açtı. 1990 yılında İmparator Qin'in mezarının yaklaşık kırk kilometre ötesindeki bölgeye turistlerin talebini karşılamak üzere yapımına karar verilen yeni havaalanının inşaatı sırasında içinde farklı tiplerde terrakotta askerlerinin olduğu çok sayıda çukur bulundu. Bu askerler ise MÖ 188-144 yılları arasında yaşamış Han İmparatoru Jin ve karısının mezarlarının yakınlarına gömülmüştü. Qin'in askerlerinin içleri boşken bu askerlerin içleri doluydu ancak bu askerler diğerlerine göre çok daha kısaydı –yaklaşık elli santimetre.–

Bu askerler tamamen çıplaktı, üzerlerinde silah yoktu. Bir zamanlar bu askerlerin üzerinde de kıyafet ve silahlar vardıysa da zamanla bu değerli madenler mezar soyguncuları tarafından alınmış olmalıydı, günümüzde bu askerler çok çok garip görünüyor. Paul Bahn'a göre bu çukurlarda on bin ila bir milyon asker var.

Qin'in mezarının yakınında bulunan diğer çukurlar da kazıldı. Bu çukurlarda akrobat ve çeşitli müzik aletleri çalmakta olan müzisyen figürleri bulundu. Çukurlarda saray mensupları ve memurlara ait figürlerin yanı sıra minyatür bir imparatorluk ahırı da bulundu.

2014 yılındaysa İmparator Qin'in büyükannesinin mezarı keşfedildi ve bu mezarda da kazı çalışması yapıldı. Mezarda on iki at iskeleti ve bu atların çektiği iki araba bulundu.

Qin'in mezarına gelince, o henüz kazılmadı, kazı çalışmasına başlanmamasının bir nedeni teknolojinin gelişmesini beklememiz. Yapılan uzaktan algılama çalışması höyüğün içinde odaların bulunduğunu gösteriyor, bazı akademisyenler imparatorun mezar odasının otuz metre kadar derinde olabileceğini düşünüyor. Umuyoruz ki bir gün o mezarın içinde ne bulunduğunu görebileceğiz.

Bölümün başında sorduğum ikinci soruyu cevaplamak çok daha zor: "Bu kadar eski objeler nasıl oluyor da günümüze dek ulaşabiliyor? Neden çürümüyorlar?"

Bu sorunun cevabı şu aslında, eski çağlardan kalma çok sayıda obje çürüdü ya da başka şekillerde yok oldu gitti. Bu objelerin gerçekten de çok küçük bir bölümü günümüze dek ulaşabildi. Taş ve metal gibi organik olmayan objeler korunur genelde, ancak gümüş mora, metal yeşile döner. Sadece altın rengini korur. Kariyerim boyunca daha önce bahsettiğim taşlaşmış maymun pençesi de dahil çok sayıda bronz obje buldum, ancak sadece birkaç kez altın bulabildim.

Organik yapıdaki ya da çürüyebilecek malzemeden yapılan objeler o kadar da dayanıklı değildir, tekstil ürünleri veya deri sandalet bulmak bu yüzden çok zordur. Neyse ki ara sıra bu tür objeler ve insan bedenleri de bulduğumuz oluyor, bu bahsettiklerim de ancak çok nemli ya da çok sıcak ya da çok soğuk ortamlarda korunabiliyor; bir başka deyişle bu tür nesneler ancak çok kuru, çok yaş, çok soğuk ya da tamamen oksijensiz ortamlarda korunabilir. Sayılan her tür ortamdan örneklerle konuyu açalım.

Örneğin Mısır'da Kral Tut'un mezarındaki kupkuru ortam normalde çürüyecek bu tür objelerin günümüze dek ulaşmasını sağladı, bu mezarda bu nedenle ahşap mobilyalar, kutular ve arabalar bulunabildi. Piramitlerde gömülü ahşap tekneler, çok sayıda mumya tabutu ve papirüsler de aynı koşullar sağ olsun günümüze dek korundu.

Çöl koşullarında korunan başka mumya örnekleri ise daha uzaklarda, Çin'de bulundu. Bazıları dört bin yıllık olan bu mumyalar ilk kez Pennsylvania Üniversitesi mensubu Çin Çalışmaları profesörü Victor Mair tarafından duyuruldu. Mair bu mumyalara Çin'in bir ucunda, Tibet'in kuzeyindeki Tarım Havzasındaki Urumçi kentinde bir müzede rastladı. Mair ve California Occidental College mensubu Profesör Elizabeth Barber bu mumyalar üzerinde çalışmaya başladı. Mair ve Barber'ın her ikisi de bulundukları çöl ortamının sağladığı nemsiz ortam sayesinde son derece iyi korunmuş olan bu mumyalar üzerine kitaplar yayımladı.

Bu mumyaların bazılarını ünik kılansa, Çin'de bulunmuş olmalarına rağmen, sahiplerinin kahverengi saç ve uzun burun gibi Avrupa ve Kafkas ırklarının özelliklerini taşıyor olmaları. Ayrıca mumyalar ekoseli kumaşı andıran kıyafetlerle gömülmüşler. DNA analizleri, mumyalanmış bu kişilerin, Batı kökenli olup Mezopotamya, Indus Vadisi, muhtemelen de Avrupa'yla bağlantılı olabileceklerini gösteriyor.

Bu mumyalar halen çalışmalara konu oluyor, ancak belki de elde edilen ilk veriler bizi o kadar da şaşırtmamalı. MÖ 2. yüzyıl itibariyle Çin ile Akdeniz'i bağlayan İpek Yolu'nun Tarım Havzasından geçtiği biliniyor. Bu mumyaların bir bölümü Eski Çağda İpek Yolu konulu bir sergiyle 2010 yılında ABD'de de sergilendi.

Bu mumyaların aksine, Alplerde 1991 yılında bulunan Buz Adam Ötzi, 1993 yılında bulunan Sibirya Prensesi, Peru'da 1995 yılından bulunan Buz Kız Juanita'nın bozulmadan günümüze dek ulaşmasını sağlayan da aşırı soğuktu. Avusturya-İtalya sınırında Alp Dağlarında dağcılar tarafından bir tesadüf eseri keşfedilen Ötzi, çok sayıda çalışma ve tartışmanın konusu oldu. Ötzi uluslararası çapta bir çılgınlığın nesnesi oldu, bugün bulunduğu yöreyi ziyaret ederseniz Ötzi şarabı içebilir, Ötzi çikolatası yiyebilir (yumurta biçimli Paskalya Yumurtalarını düşünün, hah işte onların Ötzi be-

timli olanları bunlar), hatta belki de bağlama en çok yakışan Ötzi dondurması yalayabilirsiniz.

Başlangıçta Ötzi'nin bir cinayete kurban gittiği düşünülüyordu, bu nedenle olaya polis de dahil oldu. Önümüzdeki vaka kesinlikle bir faili meçhul vakasıydı, çözülememiş vakalara İngilizce "cold case," sözcük anlamı çevirisiyle soğuk vaka adı verilir, zira Ötzi bulunduğunda hem buzun içindeydi hem de o buzun beş bin yıldan uzun süredir içindeydi. Ötzi görünüşe göre Mısır Piramitleri inşa edilmeden neredeyse altı yüz yıl önce, MÖ 3200'lü yıllarda ölmüştü.

Ötzi'nin bedeni kayaların arasındaki bir oyukta sıkışıp kalmıştı. Dağdan düşen bir buz tabakası kayaların ve bedenin üzerini kaplamış, böylece Ötzi buz ve kardan oluşan onlarca metrelik bir tabakanın altında binlerce yıl korunabilmişti. 1991 yılında Kuzey Afrika'da çıkan bir kum fırtınası atmosfere bir kum yığını salmış, bu yığın da Ötzi'nin üzerindeki buz tabakasının üzerine düşüvermişti. Güneş ışınlarını emen kum tabakası buzu eritmişti, böylece Ötzi'nin kafası, omuzları ve bedeninin üst bölümü ortaya çıkmıştı.

Bu bedenin kaç yaşında olduğunu bilmeyen polis Ötzi'yi buzdan kurtarmıştı kurtarmasına da bu sırada bedeni çevresindeki eşyaları zarar görmüştü. Bilim insanları bu bedenin yolunu kaybetmiş bir dağcıya değil eskiçağdan kalma bir insana ait olduğunu anladılar, ardından da 1992 yılında bilimsel nitelikli arkeolojik kazılar başladı. Bu kazılarda Ötzi'nin eşyaları da bulundu, bu eşyalar arasında ayı kürkünden şapkası da vardı. O zamandan beri Ötzi ve eşyaları bilimsel çalışmalara konu oluyor, hatta DNA'sının dizilimi bile çalışıldı.

Ötzi'nin gerçekten de cinayete kurban gittiği ortaya çıktı, durum tam da polisin düşündüğü gibiydi, tek fark cinayetin binlerce yıl önce işlenmiş olmasıydı. Cinayete ilişkin kanıtlar bulunmuş olsa da Ötzi'nin gerçekten de cinayete kurban gittiği ancak on yıl sonunda ispatlanabildi. 2001 yılında dikkatli bir radyolog daha önce kimsenin fark etmediği bir ayrıntıyı

fark etti, çekilmiş X ışını ve CT-taramalarını incelerken Ötzi'nin bedeninde sol omuzunun hemen altında yabancı bir objenin bulunduğunu gördü. Bu obje bir ok ucuydu, bedene yedi sekiz santimetre kadar girmişti, bu da Ötzi'yi kendisinden aşağıda duran birisinin yukarıya doğru ok atarak yaraladığı anlamına geliyordu.

Sonraları ok ucunun atardamara denk geldiği, Ötzi'nin de muhtemelen kan kaybından öldüğü anlaşıldı. Okun arkasından fırlatılmış olması da okun kazara değil kasten atılmış olduğunu gösteriyordu. Elindeki meşru müdafaaya kanıt yara izi de kendisinin savaş ya da çatışmadan kaçarken vurulduğuna işaret ediyordu.

Ötzi'nin keşfinin son derece önemli olduğu ortaya çıktı. Ötzi üzerine *Science, Journal of Archaeological Science, The Lancet* ve çok sayıda hakemli ve önemli dergide bilimsel çalışmalar yayımlandı.

Bilim insanları Ötzi'nin kahverengi saçlı, göz çukurlarının derin, yanaklarının içe göçük, gözlerinin kahverengi olduğunu tespit ettiler, Ötzi öldüğünde sakallıydı. Öldüğünde muhtemelen bir metre elli yedi santim uzunluğunda ve elli kilogram ağırlığındaydı, yaşı da muhtemelen kırk ila elliydi. Birisinin çocukluk yıllarında yaşadığı yeri tespit etmek için kullanılan diş minesindeki stronsiyum izotopları incelemesi, hayatı boyunca öldüğü yere yakın bir yerde muhtemelen de altmış kilometre çapında, İtalya'da yakınlarda bir köyde yaşadığını gösterdi. Ötzi'nin akciğerlerinde de kara lekeler vardı, bu lekeler de muhtemelen mağara ya da dış mekânda kamp ateşi soluması kaynaklıydı. Dişlerinde çürükler tespit edilmişti, ölmeden önceki aylarda da sık sık hastalanmıştı.

Bilim insanları ve arkeologlar Ötzi'nin bağırsaklarında korunmuş malzemeyi de incelediler, burada polene de rastladılar, bu durumda Ötzi baharın sonu ya da yaz başında ölmüş olmalıydı. Son öğününde de kızıl geyik eti, siyez buğda-

yından yapılma ekmek ve erikten oluşuyordu. Sondan önceki öğünündeyse dağ keçisi eti, tahıl ve çeşitli otlar vardı.

2016 yılında Ötzi'nin midesinde çalışmalarını sürdüren bilim insanları ve dünyanın bilinen en eski patojeni olarak bilinen ve ülsere neden olan helikobakter pilori'nin genom dizilimini belirlediklerini duyurdular. Bu bakteri günümüz Avrupa nüfusunda mevcut olan Asya-Afrika melezlerinden değil de Asya izleri taşıyor, bu nedenle de bize insanların göç yollarına ilişkin ipuçları sunabilir. Bu keşif Afrika izlerini Avrupa'ya taşıyan göçlerin Ötzi'nin yaşadığı dönemde henüz gerçekleşmediğine işaret ediyor olabilir. Bu tür genetik çalışmalar sürüyor, benzer çalışmalar Kral Tut'un mumyasında da İngiltere'de bir park yerinin altında bulunan Kral III. Richard'ın bedeni üzerinde de yapılıyor. Gelecekte bu tür çalışmaların arkeolojik açıdan daha değerli kabul edileceği de açık.

Ötzi'nin bedeninde derisinin üzerine açılan kesiklerden kömür zerk edilerek çizilmiş altmış bir tane dövme var. Bu dövmeler bilinen en eski dövme örnekleri, bunların çoğu tasarım ya da görsellerden değil de çizgi ve çarpı biçimli şekillerden oluşuyor. İşte size ilginç, açıklaması mümkün olmayan ancak konuyla ilgili bir bilgi – oyuncu Brad Pitt'in sol ön kolunda Ötzi dövmesi var. Belki de Hollywood ile arkeoloji bir araya geliyordur kim bilir? Bana kalırsa, Pitt'in, 2004 yılında çektiği film Troia'yı düşününce koluna Akhilleus dövmesi yaptırması daha mantıklı olurdu.

Üç kat giyindiğini düşününce, Ötzi'nin iyi giyimli bir adam olduğunu söyleyebiliriz. Ötzi'nin iç çamaşırları keçi derisinden yapılmıştı. Tozlukları kürkten, ceketi deriden, pelerini otlardan, şapkası da boz ayı kürkünden imal edilmişti. Ayaklarında da kamışlarla yalıtımı sağlanmış deri bir pabuç vardı. 2004 yılında Çekyalı bir profesör bu ayakkabıların aynısını imal etti ve tırmanışta kullandı, kendisinin savına göre ayakları hiç de su toplamamıştı, hatta bu ayakkabılar dağcı-

lık ayakkabılarından çok daha rahattı. Ötzi'nin günümüzde muhafaza edildiği Güney Tyrol Arkeoloji Müzesi de dahil pek çok yerde tüm bu materyal yeniden üretiliyor.

Ötzi'nin eşya ve ekipmanları arasından bazıları Ötzi, çevresi ve yaşam biçimine ışık tutuyor. Ötzi öldüğünde yanında taş uçlu iki ok, bu okları onarmak için kullanılabilecek bir kit, yarı işlenmiş oklarla dolu bir sadak, taş uçlu bir kama ve bakır uçlu bir de balta taşıyordu. Arkeologlar ayrıca içinde kendisinin yaktığı ateşten kalma közlerin bulunduğu bir huş kabuğu ve kemik bir iğne, kısacası bir ateş yakma kiti de buldular. Ötzi bunların büyük bölümünü sırt çantasında taşıyordu.

Ötzi buz içerisinde bulunmuş eski çağlardan günümüze ulaşan tek kişi değildi. 1993 yılında Sibirya'nın Çin sınırına yakın bir bölgesi olan Ukok Platosunda Sibirya Prensesi ya da Buz Kız olarak bilinen mumyalanmış bir beden bulundu. Bu beden MÖ 5. yüzyıla tarihleniyordu ve bedenin sahibi muhtemelen göğüs kanseri nedeniyle yirmi beş yaşlarında ölmüş olmalıydı. Eyerleri ve dizginleri üzerinde altı at da muhtemelen ölüm sonrası yolculuğunda ona eşlik etmek üzere prensesle birlikte gömülmüştü. Prensesin gömülme biçimi kulağa hayli mantıklı geliyor zira kendisinin hayatlarının çoğunu at sırtında geçiren Pazırıkların bir mensubu olduğu düşünülüyor, Yunan tarihçi Herodotos'un da MÖ 5. yüzyılda bu göçebe topluluğa değindiğini biliyoruz.

Ötzi'nin dövmeleri prensesin dövmelerinden üç bin yıl kadar daha eski olsa da prenses dövmeleriyle Ötzi'yi utandırmayı başarıyor. Dövmelerin büyük bölümü sol kol ve omzuna yapılmış. Bunların birinde grifon başlı bir geyik olan mitolojik bir hayvan betimlenmiş, geyiğin boynuzlarının ucunda yine grifon başları görülmekte. Prensesin bedeninden birkaç onyıl kadar önce keşfedilen yakınlardaki erkek savaşçılara ait olduğu düşünülen bedenlerde de benzer dövmelere rastlanıyor, hatta bir tanesinin her iki kolu, sırtı ve baldırında da dövmeler var.

Bu keşiften iki yıl sonra, yani 1995 yılında, antropolog Johan Reinhard Peru Ampato Dağında on iki ila on dört yaşlarında bir Inca kız çocuğuna ait bir mumya buldu. Bu mumyaya da Buz Kız denilse de Sibirya'da bulunan mumyayla karıştırılmaması için kısaca Juanita olarak adlandırılıyor.

Reinhard bu bedeni deniz seviyesinden neredeyse altı bin metre yukarda dağın zirvesine yakın bir yerde neredeyse ben bin yıl önce gömüldüğü alanda buldu. Reinhard buraya bir yanardağ patlamasının fotoğrafını çekmek üzere tırmanmıştı. Bu alan Inca'ların kurban törenlerinin düzenlendiği alanlara benzemiyordu, beden de patlayan yanardağdan buraya ulaşan bir takım maddelerin mumyanın üzerindeki buzu eritmesiyle ortaya çıkmıştı. Reinhard kitabı *The Ice Maiden*'da [Buz Bakire] mumyayı sırt çantasında taşıyarak o yerden indirdiğini söylemektedir, zira mumya sadece otuz altı kilogram ağırlığındadır.

Buz Kız bu bölgede bulunan tek İnka mumyası değildi, Reinhard dağı incelemek üzere ekiple bölgeye döndükten sonra başka mumyalar da keşfedildi, keşfedilen mumyalar arasında dağın zirvesine yaklaşık üç yüz metre mesafede keşfedilen bir kız ve erkeğe ait mumyalar da vardı. PBS kanalında yayınlanan bir televizyon programına göre 115'ten fazla Inca kutsal tören alanının bulunduğu And Dağlarının zirvelerinde buz mezar denilen yapılarda yüzlerce Inca çocuğu yatıyor. Günümüzde bölgede çalışmalarını sürdüren arkeolog ve antropologların kafasındaysa bu çocukların kimin çocukları olduğu ve neden bir dağın başında ölüme terkedildikleri soruları var.

Su altındaki alanlarda korunmuş obje ve bedenlere gelince, Irak'taki Nimrud'da bir kuyuda MÖ 8. yüzyıla tarihlenen küçük bir ahşap yazı tableti bulundu. Daha önce de değindiğimiz gibi, Uluburun Batığındaysa Akdeniz'in kırk iki ila elli bir metre derinliğinde üç bin yıldan uzun süredir korunmuş ikiden fazla tablet bulundu. Danimarka ve İngiltere gibi yer-

lerde bulunan ve bataklıktaki beden denilen bedenlerse su altındaki ortamda korunmuş organik materyalin en güzel örneklerinden bazılarıdır.

Bu bedenler o kadar iyi korunmuş ki bıyıklardaki kılları ya da kurbanın boynuna geçirilmiş iplerin izlerini bile görmeniz mümkün. İngiltere ve Avrupa'da bataklık bölgelerde bu durumdaki yüzlerce beden gün yüzüne çıkarıldı. Bataklıklarda ölünün kalıntılarından ve yosun gibi ölü bitkilerin kalıntılarından oluşan bataklık kömürleri bulunur. Bu kömür yakacak ya da kulübe çatılarında yalıtım malzemesi olarak kullanılır. Bataklıklarda çalışan işçiler zaman zaman insan bedeni kalıntılarına rastlar, bu kalıntılarda yumuşak dokular asitli ortam ve oksijenin olmaması nedeniyle olduğu gibi korunurken, kemikler çoktan yok olmuştur.

Kuzeybatı İngiltere'de 1984 yılında Lindow Bataklığında Lindow Adamı olarak bilinen böyle bir beden bulundu. Yapılan otopsi sonucu bu bedenin sahibinin yirmi 5 yaşında öldüğü anlaşıldı. Ölmeden önce ağır bir cisimle kafasına iki kez vurulmuş, boynunu kıracak olan ince bir iple boğulmuş, yetmemiş gibi boğazı da kesilmişti. Adamın cinayete mi kurban gittiği yoksa bir ritüel sırasında mı kurban edildiği anlaşılamadı. Kesin olan tek şey bu vakanın da çok uzun süredir çözülememiş bir faili meçhul olduğuydu, zira adam MS 1. yüzyılda ya da 2. yüzyılın başlarında öldürülmüş olmalıydı.

Yüzyıllardır yattığı yerdeki koşullar sakal ve bıyığı da dahil cildinin ve saçlarının korunmasını sağlamıştı. Korunmuş olan bir diğer vücut parçası olan tırnaklarından hareketle tırnak bakımı yaptığını da anlayabiliyoruz. İç organlarından bir bölümü de korunagelmişti, bu organlarda son öğününden de izler kalmış, son öğünü de ateşte pişmiş mayasız buğday ve arpa ekmeği olmalı.

Benzer bir keşif de 1950 yılında Danimarka'nın Silkeborg kenti yakınlarında bataklık kömürü çıkaran iki işçi tarafından yapıldı. MÖ 4. yüzyıla tarihlenen ve Tollund adamı deni-

len bu bedense Lindow adamından yaklaşık beş yüz yıl önce ölmüştü. Kendisinin başındaki deri şapkanın bütün ayrıntılarını, belindeki kemeri, kirli sakalını ve kendisini asmakta kullanılan ilmiği bütün ayrıntılarıyla görebiliyoruz.

İşçiler bu adamın da cinayete kurban gitmiş olabileceğini düşündüler, belki de durum buydu ancak adam neredeyse yirmi beş asır önce ölmüştü ve ölüm nedenini de bilemiyoruz, ancak öldüğünde kırklı yaşlarında olduğunu biliyoruz. Bağırsak ve midesi de bozulmamıştı, bu organları inceleyen arkeologlar adamın son öğününün bir tür lapa olduğunu tespit etti.

Çok az oksijenin bulunduğu ya da tamamen oksijensiz ortamlarda korunmuş obje ve bedenlere de değinmemiz gerek. Yerküre üzerinden nadir de olsa bu tür yerler mevcuttur, örneğin Karadeniz'in derinlerinde iki yüz metre derinlikte akıntı görülmez, oksijen de dolaşıma girmez. Oksijen bulunmadığından o derinlikte hiçbir şey çözünmez, zira mikroskobik düzeyde de olsa objelere zarar verecek hiçbir canlı yaşamaz. Bob Ballard bu nedenle 1999 ve 2007 yılında Karadeniz'in derinliklerine uzaktan yönetilen bir keşif aracı gönderdiğinde olağanüstü şeyler bulabilmiştir.

Ballard Titanic'in kâşifi olarak ün yapmış olsa da Karadeniz'deki keşifleri arkeoloji dünyası açısından daha büyük ses getirmiştir. Ballard Karadeniz'de günümüzdeki deniz yüzeyine yakın derinlikte Neolitik döneme ait bir yerleşim, eski çağlardan kalma bir sahil şeridi ve bir kumsal bulmuştur, bu da eski çağlarda bütün bu bölgenin su altında kaldığına işaret etmektedir. Columbia Üniversitesi mensubu iki profesöre göre bu tür bir felaket yaklaşık yetmiş beş asır önce MÖ 5500'lü yıllarda gerçekleşmiş olmalıdır. Ballard ayrıca Roma ve Bizans dönemine ait bin yıl ila bin beş yüz yıl öncesi ya da daha eski bir döneme tarihlenen batıklar da keşfetmiştir. Bu batıklardan birisinde ahşap o kadar iyi korunmuştur ki geminin inşası sırasında ahşapta oluşan izleri günümüzde bile görebilmek mümkündür. Gemilerdeki kaplardan birisi-

ni kapamakta kullanılan balmumu mühür de halen işlevini sürdürmektedir.

Elbette bütün gemiler Ballard'ın Karadeniz'de bulduğu gemiler ya da piramitlerde bulunan Mısır gemileri kadar iyi korunagelmemiştir. İngiltere'de Sutton Hoo'da bulunan Anglo-Sakson gemisi ya da İskoçya'da bulunan Viking gemisi gibi örneklerde geriye sadece toprak üzerindeki negatif baskılar kalmıştır. Ekstrem çevre koşullarında değil de toprak altında kalmış gemi ve objeler kolay kolay korunmaz, ancak bu verdiğim örneklerde becerikli arkeologların geride kalanları da yorumladıklarını görmekteyiz.

İngiltere Suffolk'da bulunan *Sutton Hoo* gemisini ele alalım örneğin. Gemi yirmi yedi metre uzunluğundadır ve 1939 yılında Basil Brown adlı arkeolog tarafından bulunmuştur. Geminin üzerinde bulunduğu arazinin sahibi Brown'ı büyük bir höyüğü kazmak üzere İngiltere'nin güneydoğusundaki topraklarına davet etmiştir. Brown, geminin kalıntılarını bu höyüğün içinde bulmuştur.

MS 620-650'li yıllara tarihlenen gemiye ilişkin pek çok ilginç ayrıntı vardır. Bu yıllar Roma işgalinin sona erdiği MS 450'li yıllarla başlayan ve MS 1066 yılındaki Norman İşgaliyle sona eren, Kıta Avrupa'sından adaya göçlerin yaşandığı Anglo-Sakson dönemine denk geliyordu.

Bu geminin muhtemelen en ilginç yanı gemi artık orada olmasa da kalıntılarının görülebilmesidir. Geminin ahşap bölümü çoktan yok olmuştur ancak o ahşap yapının bir zamanlar orada olduğu gün gibi de ortadadır. Ahşabın çözündüğü yerde iz kalmış, geminin bir zamanlar bulunduğu yerde genişliği boyunca sık aralıklı izler görülmektedir, bir zamanlar ahşap parçaları bir arada tutan paslı çiviler de orada kalmıştır. Brown'un keşfi aslında gemi değil de onun hayaletidir.

Peki gemi nasıl olmuş da denizde batmamış aksine karada gömülü kalmıştır? Çoğu arkeolog geminin sahibiyle birlikte gömüldüğü düşünmektedir, böyle bir onuru hak eden savaşçı,

kral ya da bir başkasının ebedi istirahatgâhıdır bu gemi. Eğer öyleyse gemide ya da geminin yakınlarında bir beden bulunması gerekmez miydi? Eğer burası bir mezarsa iskelet neredEdir? Belki de geminin ahşap parçaları gibi oraya gömülen bedenin parçaları da yok olmuş olmalıdır. Eğer öyleyse geriye iz kalmamış olması normal. Çoğu insanın inancı bu yönde.

Bir diğer ihtimal de orada hiçbir zaman beden olmadığı. Eğer durum buysa, gemi de kenotaf olmalı, yani beden başka yere gömülmüştür, bu gemi de sadece bir anıttır. Günümüzdeki savaş anıtlarının büyük bölümü kenotaftır, belki de *Sutton Hoo* gemisi İngiltere'nin bu bölgesinde yaşanmış bir Anglo-Sakson savaşını yâd eden bir savaş anıtıdır.

Yakınlarında ya da içinde bir beden bulunamasa da *Sutton Hoo* gemisi pek çok açıdan gerçek bir hazinedir. Geminin ortasında çok sayıda obje bulunmuştur; bir zamanlar bir tunik ya da gömleğe tutturulan içi mine kakmalı altın omuz kenetleri, ince işlemeli som altın kemer tokası, belki de bir zamanlar bir para kesesinin parçası olan mine kakmalı metal bir kapak, oldukça süslü bir tasarıma sahip içki boynuzları. Bu objelerden hareketle bu mezarın sıradan bir şahsa ait olmadığı düşünülmektedir, bu objeler bir zamanlar kim bilir hangi parti ve törenlerde kullanılmıştır?

İlgi çeken bir diğer obje de üzerinde göz, burun ve ağız için delikler bulunan ve tüm yüzü kaplayacak biçimde imal edilmiş demir bir miğferdir. Bu miğferin bazı parçaları altın kaplamadır. Bu parça da zamanı için hayli pahalıdır, belki zengin, belki iktidar sahibi belki de hem zengin hem de iktidar sahibi birisine ait olmalıdır.

2011 yılında benzer bir hayalet gemi de İskoçya'nın batı sahilinde Ardmurchan Yarımadasında keşfedilmiştir. Bu gemi MS 10. yüzyılda gömülmüş olmalıdır, görünüşe göre bu gemi bir Viking savaşçısının mezarıdır. O zamanlar bu bölge İrlanda ile Norveç arasında kuzey-güney yönündeki güzergâhtı ve bu bölge yakınlarındaki Hebrides adasında da Viking evlerine rastlanıyordu.

Mezar bir buçuk metre genişliğinde ve beş metre uzunluğundaydı, yani gemi buraya rahatlıkla sığabiliyordu. *Sutton Hoo* gemisine benzer biçimde, ahşap parçalar çoktan yok olmuştu, geride ise az sayıda kalıntı kalmıştı. Arkeologlar alanda iki yüze yakın perçin buldu, torakta kalan izden hareketle de geminin şeklini tahmin etmek hiç de zor değildi.

Bu gemide bir zamanlar bir beden bulunduğunu biliyoruz zira kol kemiğine ait parçalar ve diş parçaları ele geçti. Ayrıca maktulün göğsüne denk gelen noktada demirden bir kılıç ve kalkan parçaları da bulundu. Gemide Viking mızrağı, bronz iğne ve bir zamanlar içki boynuzu olduğu düşünülen objeden miras bronz parçalar bulundu.

Bu bölümde gazetecinin arkeologların tarihlerden nasıl olup da bu kadar emin olabildiğine ilişkin sorusuna verdiğim cevabın ayrıntılarını paylaştım. Umarım tarihleme yöntemleri, neden bir objeyi her zaman belirli bir yıla tarihleyemediğimiz, neden tarihlerin bir artı eksi faktörüyle ve belirli ihtimaller göz önünde bulundurularak belirlendiği, neden radyo karbon tarihlemeye her zaman şüpheci yaklaşmamız gerektiği konularında daha net bir fikir edinebilmişsinizdir. Sıklıkla yeni yöntemler keşfediliyor ve uygulanıyor, eminim ki gelecekte tarihleme becerimiz çok daha gelişmiş olacak.

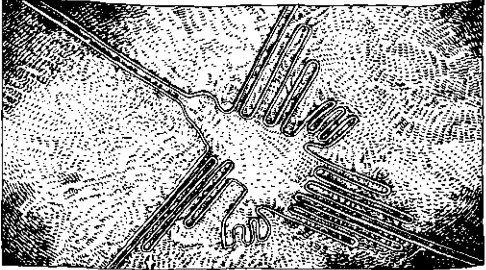
Özellikle de ekstrem koşullar altında korunan organik malzemelerden hareketle şeylerin günümüze nasıl olup da ulaşabildiğine değinmeye çalıştım. Toprak altında kaldıktan yüzlerce hatta binlerce yıl sonra arkeologların kendilerini gün yüzüne çıkarmasını pek de hoş karşılamayan objeler dahil, gelecekte organik materyal ve objelere eriştiğimiz kazı yöntemlerinde de büyük gelişmeler yaşanacağına eminim. Bu tür gelişmelere halihazırda tanıklık ediyoruz, örneğin Çin'de Terrakotta Askerlerinin boyaları halen yerinde, arkeologlar onları gün yüzüne çıkardıktan sonra bile boyalar kaybolmadı, korunabildi.

6. Kısım

Yeni Dünya Arkeolojisi

17

Kumdaki İzler, Göklerdeki Kentler

Havacılar Peru içlerinde çölün üzerinde uçtukları sırada kuru çöl toprağı üzerine çizilmiş uzun düz çizgileri ve devasa figürleri fark ettiklerinde takvimler 1920'leri gösteriyordu. Günümüzde Nazca Çizgileri olarak bilinen bu çizgilerin teknik terim olarak karşılığı jeogliftir; buradaki jeoglif örneklerinde bir örümcek, bir köpek, kuşlar, maymunlar, ağaç ve antik bir astronota benzer bir figür betimlenmiştir.

Neredeyse yarım asır sonra 1968'de Erich von Däniken *Tanrıların Arabaları* adlı bir kitap yayımladı. Yazar kitabında Nazca Çizgilerinin uzaylılar astronotlar tarafından ya da onlar için çizilmiş olabileceğini savunuyordu. Bu çizgilerin ne olduğunu onlara yukarıdan bakmadan anlayabilmek mümkün olmadığı için bunların ancak yukarıdan bakabilen insanlar tarafından çizilmiş olabileceğini öne sürüyordu. Von Däniken'e göre uzun çizgiler uzay hava araçları ya da uzay

gemilerinin kullanacağı iniş çizgileri olmalıydı. Kendisinin de yazdığı gibi "Bu çizgilerin çizilme amacının Tanrılara "Buraya ininiz! Her şey emrettiğiniz biçimde hazırlandı" demek olmadığını savunmanın nesi yanlış ki"

İşte bu sorunun cevabını ben vereyim, hemen hemen hepsi çok yanlış. Öncelikle, Nazca Çizgilerini açıklarken antik uzaylıları da işin içine katma fikrine bütün arkeologlar karşı çıkacaktır. Bununla birlikte kamuoyu von Däniken'in teorisini fazlasıyla ciddiye aldı, kendisinin ağ sayfasına göre kitabın 65 milyon satmış olması da bunun kanıtı.

2003 yılında von Däniken İsviçre'de Gizem Parkı adı verilen bir tema park bile açtı. Bu parktaki yedi pavyondan birisi de Nazca Çizgileri sergisine ayrılmıştı. Von Däniken için üzgünüm, ancak park başlangıçta ilgi çekmiş olsa da sonraları bu ilgi giderek azaldı. 2006 Ekiminde bir milyonuncu ziyaretçisini ağırlayan park, bir ay sonra ise kapılarını kapattı.

Uzaylı astronotlar tarafından yapılmış olmasalar bile Nazca Çizgileri gerçek ve ziyarete değer. Günümüzde bu alan koruma altında, çoğu turist bu nedenle bölgeyi ziyaret edemiyor. Çizgilerin havadan görülebildiği düşünüldüğünde ziyaret için en iyi yöntem alçaktan uçan bir uçak, helikopter ya da balon kiralamak.

Bölge 2014 Ağustosunda bölgeyi vuran kum fırtınası ve rüzgârların ardından ortaya çıkan yeni betimler nedeniyle yeniden haber bültenlerini süsledi. Aynı yılın aralık ayında ise Greenpeace gönüllüleri bölgeye üzerinde "Değişim Zamanı-Geleceğimizi Yeniden Kazanabiliriz" yazılı bir afiş astılar ve bölge yeniden manşetlerde yerini aldı. Bu olayın ardından Greenpeace gönüllüleri geleceği koruma arzularına ilan etmek adına eski çağlara ait bir alana zarar verdikleri için eleştirilere maruz kaldılar, durum ironikti, eleştiriler de haksız değildi.

Nazca Çizgileri, bu bölümde yeniden ele alacağımız Machu Picchu'nun yaklaşık üç yüz yirmi bir kilometre uzağın-

dadır ve Peru'nun güneyindeki çöl arazisinin ortasında yer almaktadır. Daha önce de değindiğim gibi, bu çizgiler uzaylı astronotlar tarafından çizilmemiştir. Çizgileri çizenler Nazcalardır, bu insanlar MÖ 200 ile MS 600 arasında bu bölgede yaşamışlardır, mezarları ve yerleşim yerleri de çizgilerin yakınlarındadır.

Bu çıkarımı kısmen Nazca seramiklerindeki hayvan ve kuş betimleriyle kırmızı, siyah ve beyaza boyalı insan betimleri içeren tasarımlarla çizgilerdeki betimlerin benzerliğinden hareketle yapabiliyoruz. Ayrıca bazı çizgilerin bulunduğu alanın sonunda bulunan ahşap parçaları üzerinde yapılan karbon-14 analizi, MS 525'li yıllara –artı seksen eksi seksen yıl olmak kaydıyla– işaret ediyor, yani tarih aralığı MS 445 ila MS 605 ki bu aralık Nazcaların bölgede yaşadıkları tarihler ile örtüşüyor.

Arkeoloji çevresi dışında pek bilinmese de bölgede Nazca kültüründen önce de jeoglifler görülmekteydi. Belki de Nazca kültürünü önceleyen Paracas kültürü de günümüz Palpa kenti yakınlarındaki bölgede, yani Nazca çizgilerinden daha kuzeyde, jeoglifler çizmişlerdi. Bunlardan bazıları Nazca çizgilerinden yüzlerce yıl önce çizilmiştir. Bu jeoglifler çöldeki düzlük arazilerde değil de dağlık alanlarda görülür ve enigmatik insan figürü betimleri ve von Däniken'in iniş çizgisi dediği çizgilerden oluşur. Paracas ve Nazca çizgileri 1994 yılında UNESCO Dünya Mirası Alanı ilan edilmiştir.

Çöldeki Nazca çizgileri devasa boyuttadırlar ve dümdüz çizgilerden yaratıkların kilometrelerce süregiden karmaşık ve biçimli betimlerine dek uzanan geniş bir yelpazede yüzlerce çizgi mevcuttur. Bu çizgi ve çizimler çölün üzerindeki oksitlenmiş kaya tabakanın taşınması, böylece de bu tabakanın altında kalan daha açık renkli kumun ortaya çıkarılması yöntemiyle çizilmektedir. Bu şekilde düz ya da kıvrımlı ince çizgiler çizilerek ne olduğu ilk aşamada anlaşılamasa da yukarıdan bakıldığında anlaşılabilen resimler çizebilmek mümkündür.

Bazı örneklerde betimi yapılan obje ya da hayvanın ne olduğu anlaşılamamaktadır. Çizimlerden birisindeki betim korkmuş bir kediyi de garip görünüşlü bir köpeği de andırmaktadır. Bu betim oldukça karikatür görünmektedir, zavallı hayvanın dümdüz bacakları sadece üç ya da dört nokta birleştirilerek çizilmiştir.

Bir diğer betimde ise muhtemelen bir maymunla karşılaşırız, ancak bu maymunun göz ve burnu çizilmemiştir; bir eli dört noktadan oluşmaktayken diğeri beş noktanın birleştirilmesiyle çizilmiştir. Ellerden söz etmişken, Nazca çizgilerinden biri Eller olarak anılır ki aslında çizimi bitmemiş bir maymuna benzemektedir. Bunun da gözleri ve burnu yoktur, elleri de ilk maymununki gibi çizilmiştir.

Kırk beş metre uzunluğunda bir de örümcek çizimi vardır; bu çizim korkutucu değilse de çizilenin örümcek olduğuna hemen ikna olursunuz. Örümceğin arka ayaklarından birisi de çizgi dışına taşmıştır, eh bu durumda pek de gerçekçilikten bahsedemeyiz. Belki de örümceğin bağlı olduğu ağı betimlemişlerdir, ancak bunu bir bacağın uzantısı olarak çizmeleri yine de tuhaftır.

Büyük stilize bir ağaç betimi, balıkçıl tür bir kuşun stilize bir betimi, doksan bir metre uzunluğunda olan ve aynı uzunlukta gagaya sahip bir sinekkuşu betimi de çizilenler arasındadır. Bölgede akbaba ve papağana ait olduğu varsayılan çizimler de mevcuttur, ancak bu iki varsayım bana pek de gerçekçi gelmemekte.

Son olarak kayalık yönünde, çok daha önceleri çizilmiş daha kuzeydeki Paracas çizgilerine benzer bir çizime de Astronot denilmektedir. Bu çizim otuz metre boyundadır ve kafasında bir baloncuk vardır, gözleriyse baykuş gözlerini andırmaktadır. Arkeologlar bu çizime Baykuş Adam adını vermektedirler, bu mahlas 1949 yılında kullanılmaya başlanmıştır. Figürün bir kolu yukarı bir kolu aşağı bakmaktadır. Çizimdeki betim pek de astronotu andırmamaktadır, çizimin

neye ait olduğuna ilişkin çok daha mantıklı açıklamalar getirilmeye çalışılmıştır, belki bu figür balık ağı tutmakta belki de geleneksel bir kıyafet olan poncho giymektedir.

Nazca Çizgileri 1920'lerde keşfinden günümüze dek kendi parasıyla çalışmalarını sürdüren sahte arkeologlardan *National Geographic* Society ve benzeri kurumlar tarafından finanse edilen bilim insanlarına dek çok sayıda insan bu çizgileri açıklamaya çalışmıştır. Çizgiler üzerine ilk arkeolojik çalışma ve sistematik tanımlamalardan birisi Berkeley Üniversitesi mensubu antropolog Alfred Kroeber tarafından 1926 yılında yapılmış, ancak bu çalışma ancak yetmiş yıl sonra yayımlanabilmiştir. Bu çizgi ve betimleri açıklamaya çalışan kuramlar arasında von Däniken'in bu bölgeyi iniş çizgileri olarak kullanan eski çağ uzaylılarından Paul Kosok ve Maria Reiche'nin betimlerin astronomik bir takvimde burçları temsil ettiğine ilişkin görüşlerine, bu kuru çöl ortamında bu çizgilerin yeraltı su kaynaklarını imlediğine ilişkin hipotezlerden, bu çizgilerin Paracas ve Nazca kültüründe dini törenlerin gerçekleştirildiği törensel yollar olduklarına dek geniş bir yelpazede sav ve görüş bulunmaktadır.

Son dönemdeyse bir Alman-Peru ekibi Nazca ve Palpa bölgelerindeki jeoglifleri inceliyor ve kayıt altına alıyor. Bu çalışma bize her yerleşim yerinin yanı başında jeoglifler barındıran Nazca köyü kalıntıları bulunduğunu gösteriyor. Çalışmadan elde edilen veriler uyarınca, jeogliflerin bölgede uzun zaman önce görülmeye başladığı, hatta bazı geogliflerin öncekilerin üzerine çizildiği çıkarımını yapabiliyoruz. Ayrıca ilk örneklerin de havadan bakmaya gerek kalmaksızın düz araziden görülebilecek biçimde dağlık araziye çizildiği açık. Sinekkuşu gibi en karmaşık çizimler dahi tek bir hat izlenerek çizilmiş, yani belirli bir noktadan yürümeye başlayan kişi başka bir hatta geçmeden çizim boyunca yürüyebilir. Bu durumda, bu çizgilerin dini törenler sırasında kullanılmış olduğu savı doğru olabilir.

Çizim amaçları ne olursa olsun bu mükemmel Nazca çizgilerini açıklayabilmek için dünya dışı ziyaretçileri işin içine katmamız gerekmiyor. Toprağa jeoglif şekiller çizilmesi Peru'da çoğu alanda görülen bir fenomen, bu çizimlerin büyük bölümü de onları çizenler tarafından görülebiliyordu. Bu şekiller yerel bir dini, sanatsal ya da kültürel dışavurum biçimi olabilirler ancak kesinlikle dünya dışı varlıkların güvenli biçimde yere inmelerini sağlamak üzere çizilmiş çizgiler değiller. Atalarımız bu çizimleri yapabilecek beceriye sahiptiler ve bu tür projeler için dünya dışı yardıma ihtiyaç duymamışlardı.

Peru'nun kuzeyindeyse 1987 yılında keşfedilen bir kral mezarı manşetlere taşındı. MS 250 yılına tarihlenen bu mezar Sipan bölgesinde bulunmuş ve Perulu arkeolog Walter Alva tarafından kazılmıştı. Burası Moche kültürünün MS 100-800 yılları arasında yeşerdiği bölgeydi.

Moche Krallığı And Dağları standartları düşünüldüğünde hayli geniş bir araziye, sahilin kuzey-güney şeridi üzerine kurulmuştu. Krallığın hâkim olduğu arazi 563 kilometre uzunluğunda 80 kilometre genişliğindeydi. Bu arazide And Dağlarından Pasifik Okyanusuna doğru alçalan ve aralarında çöl arazisi bulunan bir düzine dar vadi yer alıyordu. Mocheliler günümüzde Şili ve Ekvador sınırları içinde kalan kıyı kesimi, And Dağları etekleri ve Amazon ormanları bölgelerindeki insanlarla ticaret yapıyordu, söz konusu ticaret ise *lapis lazuli* (lacivert taşı), denizkestanesi kabukları, boa yılanı, papağan ve maymun üzerineydi. Mocheliler sulamayı açtıkları su kanalları vasıtasıyla yapıyor ve mısır, avokado, patates ve yer fıstığı yetiştiriyor, okyanustan da balık, karides, yengeç ve diğer deniz mahsullerini elde ediyorlardı.

Moche toplumunda tabakalaşma görülüyordu, değerli metallerden objeler, büyüleyici seramikler, değerli madeni objeler ve tekstil ürünleri üretiliyordu, ancak yazı yoktu, bildiğimiz kadarıyla para da kullanılmıyordu. Ayrıca Moche

toplumunda imar çabası da göze çarpıyordu, sulama kanallarının yanı sıra piramitler, tapınaklar ve tümülüsler inşa etmişlerdi. Günümüz Trujillo kentinin yakınlarındaki Moche Nehri üzerine o zamanki Moche başkenti yakınlarına inşa edilen Güneş Piramidinin yapımında 130 milyonu aşkın kerpiç tuğla kullanılmıştı. Piramit beş hektardan geniş bir arazinin üzerine inşa edilmişti. Bu idari yapının Güney Amerika'nın en büyük inşa projesi olduğu düşünülüyor. Başkentin diğer yanındaysa daha küçük boyutlu, süslü ve törenlerde kullanılan Ay Piramidi yer alıyordu.

Moche Uygarlığı MS 800'lü yıllarda yıkıldı. Moche'nin yıkılma nedenini bilemiyoruz, büyük bir depremden El Niño fırtınasının neden olduğu kuralığa dek kadar yıkımı açıklamaya çalışan çok sayıda teori mevcut. Aradan yüzlerce yıl geçip de İspanyollar bölgeye ulaştıklarında tek gördükleri Mochelerden miras kalmış ve havanın gazabına uğramış, erimiş kerpiç piramitler ve diğer yapıların kalıntıları oldu.

1987 yılında Walter Alva, Sipan yakınlarındaki bir polis karakolundan bir çağrı aldı. Mezar soyguncuları el değmemiş bir mezar bulmuş, bulduklarını pay edememiş, kavgaya tutuşmuşlardı ve gariptir ki polisi aramışlardı. Polis de bulduklarına el koymuş ve Alva'ya haber vermişti. Polis karakoluna ulaştığında, polislerden birisi bir kese kâğıdından küçük altın bir maske çıkardı, Alva bunu gördüğünde neredeyse sandalyeden düşecekti.

Alva, arkeolog ekibini de yanına aldı ve soyguncuların maskeyi bulduklarını söyledikleri yere gitti, oraya ulaştıklarında henüz o bölgenin kerpiç tuğlalardan oluşan koca bir piramidin içinde olduğunu bilmiyorlardı. Bölgedeki bir dizi piramitten birisi olan bu yapı doğa ananın öylesine gazabına uğramıştı ki insan yapımı bir yapıdan çok doğal bir dağı andırıyordu.

Alva mezar soyguncularının gözüne takılmayan başka mezarlar bulmayı umuyordu; bölgede sistematik çalışma bu şekilde başlamış oldu. Kısa süre sonra çok sayıda mezar

buldular, buldukları mezarlardan birisi *National Geographic* tarafından "Dünyanın Yağmalanmamış En Zengin Mezarı" olarak tanımlanan I. Mezar'di, bu mezar Sipan Lorduna aitti.

Beş metreye beş metrelik genişçe bir oda olan mezarda önce ayakları kesilmiş bir erkek bedeni buldular. Ayağı muhtemelen ölümden sonra yürüyemesin de mezarın sakinlerini korumak zorunda kalsın diye kesilmişti. Bu beden diğerlerinden birkaç metre yukarıda mezar odasının sağ üst köşesine gömülmüştü.

Sipan Lordu ise odanın ortasına gömülmüştü, etrafında başka bedenler yer alıyordu. Ayakları kesik adamın bedeni de dahil odada lordun bedeninden başka on iki beden daha vardı; odada üç yetişkin erkek, bir yetişkin kadın, üç ergen erkek çocuğu, üç ergen kız çocuğu ve bir çocuğa ait beden bulunmuştu.

Mezarda altın, gümüş gibi değerli madenlerden ve daha sonra oksitlenerek göze hoş gelen yeşil bir renge bürünmüş bakır ve bronzdan yapılmış dört yüz elliden fazla obje bulunmuştu. Bu objeler arasında yer fıstığıvari uçları olan kolyeler de vardı, bu kolyelerden birisinin yarısı yer fıstığı betimli altın tanelerden diğer yarısıysa yine yer fıstığı betimli gümüş tanelerden oluşmaktaydı. Mochelerin yer fıstığı yetiştirdiğini biliyoruz, bu nedenle Moche mücevheratında bu betimi görmek şaşırtıcı değil.

Hayvan betimleri işlemeli üç çift küpe bulundu, bu küpe çiftlerinden birisinin üzerinde kırmızı burunlu geyik Rudolph'e hayli benzeyen bir betim yer alıyordu. Bir diğerindeyse ördek ile pelikan arası bir kuş betimi vardı. Üçüncü çiftteyse Sipan Lordunun kendisi betimlenmişti, Betimde Lord giyinip kuşanmıştı, elinde mızrağı ve asası, kulağında küpe ya da süslemeler, kolyesinde de omuzdan omuza uzanan kafatasları vardı, Lord eğer bu küpeleri de takıyorsa kendi minyatürünü de giyinmiş oluyordu ki hayli ilgi çekici bir manzara olmalı.

Göğsünün üzerindeki yüzlerce küçük kolye tanesi bedeni bulduklarında bırakıldıkları yerde duruyordu ve bu taneler mezarı açanların karşılaşmış oldukları yeşil, kahverengi ve beyaz renkten müteşekkil mükemmel görünümlü bir yakayı oluşturuyordu. Bunları korumak ve saklamak için hayli çaba sarf edilmiş olmalıydı. Bu tür objeleri zarar vermeden bulundukları yerden çıkarabilmek için çoğu zaman şu yolu izlersiniz, önce bir parça kumaş, karton ya da benzer bir materyale kolayca çıkabilen bir yapıştırıcı sürülür ve bu yapışkanlı malzeme bedenin üzerindeki tanelerin üzerine kapatılır, yapışkan kuruyana kadar beklenir. Ardından bu malzeme kaldırılır, küçük parçalar aynalanmış biçimde de olsa orijinal dizilimleriyle beraber elinizdedir artık, parçaları aldığınız yere zarar vermemiş olursunuz. Böylece bu küçük objeler koruma onarım odası ya da benzer bir yere malzemeye zarar vermeksizin gönderilir, o odada yapışkan çözünür. Bu işlemden sonra objeleri aldığınız yaka üzerinde de güvenle çalışmaya devam edebilirsiniz.

Odada ayrıca hilal biçimli kocaman bir miğfer ya da başlık bulundu, bu obje altından yapılmıştı, bir zamanlar üzerinde tüyler ve yüzü kapatan altından yapılmış bir parça da vardı, bu miğferin yanında altından bir asa ya da kadeh de duruyor olmalıydı. Mezarda altın, gümüş, bronz ve bakırdan pelerinler de bulunmuştu. Lord bir zamanlar muhtemelen kalçasını örtmekte olan bu parçaları takıyor olmalıydı. Bunların bir bölümünde kafataslarının üzerinde betimlenmiş bir Cellat Tanrı çizimi vardı. Bu tanrı mezardaki başka objelere de çizilmişti. Boyutuna bakmayın, inanın bu tanrı ile karanlık bir sokakta hasbihal etmek istemezsiniz.

Muhtemelen diğer tanrılara ait çizimlerde de benzer biçimde vahşi betimlenmiş temsiller vardı, bazı betimlerde bu tanrıların ağızları açıktı ve keskin dişleri görülebiliyordu ancak üzerlerine mavi gözler işlenmiş yüzler biçiminde küçük altın kolye taneleri de bulundu, işte bunlar insanı ürkütmüyor.

Moche uzmanı Christopher Donnan ve Walter Alva'ya göre, mezardaki en önemli şahıs Moche kapları ve duvar resimlerinde betimleri bulunan Savaşçı Rahip olabilirdi. Betimlerdeki en ünlü temaysa Kurban Töreniydi.

Bu törenlerde kurbanların boğazları kesiliyor, akan kan kadehlere dolduruluyor ve bu kan rahip ve törene katılanlar tarafından içiliyordu. Savaşçı Rahip, kafasında miğferi, sırtında pelerini, kulağında küpeleri, elinde kadehi veya asasıyla betimleniyordu, bu betimler Sipan Lordunun mezardaki halini hayli andırıyordu. O halde, kap ve duvar resimlerindeki betimler gerçek olay ve kişilerden ilham almış olabilirdi.

Geçtiğimiz yıllarda çok sayıda Moche bölgesi incelendi; bu bölgelerden çok sayıda önemli obje ve bilgi edinildi. Sipan Lordu'nun mezarı günümüzde de ününü koruyor, ancak bu ün maalesef müstakbel mezar soyguncularının dolu mezarlar bulma hususunda iştahını kabartıyor. Havadan çekilmiş fotoğraflara baktığınızda kazılan bölgeler nedeniyle Sipan'ın yöresinin ayın yüzeyini andırdığını düşünmeye başlıyorsunuz. Dünyanın bu ucunda gelecekte daha proaktif olunması ve bu tür yağma eylemlerinin önlenmesi gerektiği çok açık.

MS 1500'lü yıllarda olsaydık ve Nazca Çizgilerinin bulunduğu alandan doğuya doğru seyahat etseydik Machu Picchu'ya ulaşabilirdik, burası 1983 yılında UNESCO Dünya Mirası Alanı ilan edilmiştir.

Machu Picchu hayli ilgi çekici bir bölgedir ve dünya üzerinde bu bölgenin bir benzerine çok nadiren rastlayabilirsiniz. Bölgenin rakımı 2429 metredir. Burada manzara nefesinizi kesebilir, gerçekten de o yükseklikte nefes alabilmek hayli zordur. Bölgeyi ziyaret eden çoğu turist yüksek irtifa hastalığına yakalanır, bu nedenle de ziyareti kötü geçer. Denver'in rakımı 1610 metredir, böyle düşündüğünüzde Machu Picchu'ya Zirvedeki Kent adını verebilirsiniz.

Bu yerleşim yaklaşık beş yüz yıl öncesine tarihlenmektedir. Yerleşim 1450'lerde, yani 15. yüzyılda kurulmuş ve İs-

panyol İstilası sırasında 1532 yılında da terk edilmiştir. Bir İnka imparatorunun emriyle yaz döneminde mülteci kampı ve ikinci saray olarak hizmet vermek üzere inşa edilmiş bu alan, İnka başkenti Cuzco'ya beş günlük yürüme mesafesindedir. Ulu bir dağın zirvesine, gür bitki örtüsüne sahip bir alana kurulmuştur, nehre ise altı yüz on metre mesafededir. Alanın bir ucunda maceraperest turistlerin tırmanma alanlarından birisi olan Wayna Picchu yer alır. Bu bölgede bulunan iskeletlerin DNA analizi de dahil bölgede bilimsel araştırmalar sürmektedir.

Machu Picchu

Yale Üniversitesi mensubu Profesör Hiram Bingham, dünyanın gündemine ilk kez 1911 yılında düşen Machu Picchu'nun kâşifi sayılabilir. Mark Adams'ın yakınlarda yayımlanan harikulade kitabı *Turn Right at Machu Picchu*'da [Machu Pichu'da Sağa Dön] ifade ettiği gibi, Bingham aslında kenti keşfetmemiştir, zira kendisine bu kenti yüzyıllardır bilen yerli halk göstermişti. Belki de o kenti ziyaret eden ilk Batılı da kendisi değildir, ancak kentin kâşifi o kabul edilmektedir, tarihte böyle şeyler olur. Heinrich Schliemann da aynısını

Bingham'dan kırk yıl önce Yunanistan Mykenai'da yerli halk kendisini antik kentin Aslanlı Kapısının kalıntılarına götürdüğünde ve ayrıca Troia'da Frank Calvert'in çalışmasının üstüne konduğunda yapmış oldu.

Bingham 1912 yılında alana döndü ve arkeoloji eğitimi olmamasına rağmen yaklaşık dört ay boyunca *National Geographic* ve Yale Üniversitesi tarafından sağlanan finansmanla kazı çalışmasını yürüttü. 1913 yılında *National Geographic* nisan sayısı Machu Picchu'ya ayrılmıştı. Bu sayı ve Bingham'ın National Geographic Society ile işbirliğinin derginin günümüzdeki uluslararası bilinirliğinin ilk adımı olduğu düşünülmektedir. O sayıda kaleme aldığı bir makalede Bingham bu muhteşem keşfi okura aktarmaya çalışmaktadır. Yazısında şu ifadeleri kullanmıştır: "Tropik bir ormanın ortasındaydık, üzerimizde ağaçların bize sunduğu muazzam gölgeler, İnka mimarisinin en incelikli stiliyle inşa edilmiş iç içe geçmiş muntazam granit bloklardan oluşan yapıların kalıntıları arasında eski çağdan kalma bir labirentin içinde yolumuzu bulmaya çalıştık. Biraz ilerlemiştik ki iki harika tapınak ya da sarayın bulunduğu bir açıklığa denk geldik. O muazzam taş işçiliği, o harika yapılar, inanılması güç sayıdaki taş konutlar bana İspanyol İşgalinden beri Güney Amerika'da keşfedilmiş en büyük ve önemli kalıntının Machu Picchu olduğunu düşündürdü."

1914 ve 1915 yılında da kazı çalışması devam etti ve ardından da Bingham en ünlüsü *Lost City of Incas* [Inca'ların Kayıp Şehri] olan kitaplarını ve makalelerini yazmaya başladı. Kendisi Machu Picchu'nun kayıp Inca kenti Vilcabamba olabileceğini savunuyordu, ancak günümüzde bu kentin farklı bir yerde bulunduğu düşünülmektedir.

Alana bakarsanız kentin aşağı ve yukarı şehir olmak üzere iki bölümden meydana geldiğini görürsünüz. Muhtemelen insanların yaşamlarını sürdürdüğü bir yerleşim alanı mevcuttur. Ayrıca bir de kraliyet alanı bulunduğu düşünülmekte-

dir; burası soylulara ya da kraliyet ailesine tahsis edilmiş olmalıdır, o halde burası İnka hükümdarlarının Camp David'i olarak kabul edilebilir. Ayrıca kentte tapınaklar, depolar, su kanalları ve tarım terasları bulunmaktaydı. Güneş Tapınağı adlı yapının içinde muhtemelen gözlem amaçlı kullanılan (bu konu halen tartışılmaktadır) Torreon adlı kocaman bir de kule vardı. Intihuatana adı verilen büyük taşın ise ekinoksları imlemek üzere kullanılan bir ritüel taşı olabileceği düşünülüyor, elbette bu da sadece bir tahmin.

Tüm bu yapılar standart –ya da klasik– İnka tekniği kullanılarak inşa edilmiş. Taşlar o kadar muntazam biçimde kesilmiş ve bir araya getirilmiş ki taşları bir arada tutmak için çimento benzeri bir bağlayıcı eleman kullanmaya gerek kalmamış. Kapı ve pencereler dikdörtgen ya da kare değil ikizkenar yamuk biçimliydi. Bunun bir mimari özellik olduğu açıktır, bu biçimin deprem halinde yapının yıkılmasına engel olmak üzere tercih edildiği de düşünülüyor, eğer öyleyse hayli ilginç bir fikir.

Bingham 1912, 1914 ve 1915 kazısının ardından Machu Picchu'dan birçok objeyi Yale'e taşıdı. Bingham bu objeleri on sekiz ay sonra iade edecek, o sürede de Amerikalı uzmanlar bunlar üzerinde çalışma yapabilecekti. Bu objeler doksan yıl Yale'de kaldı ve ancak bir antropolog olan Peru first ladysi bu objelerin iadesi için girişimlerde bulunduktan sonra Peru'ya iade işlemleri başladı. 2006 yılında ilk objeler iade edildi, 2012 yılına dek çoğu obje Peru'ya iade edilmişti, ancak Peru ve Yale'in Yale'de çalışılmak üzere kalması üzerine uzlaşıya vardığı az sayıda obje iade edilmedi.

Peru'ya iade edilen objeler Cuzco'daki bir müze ve araştırma merkezinde sergilenmekte, Perulu ve yabancı arkeologlar ve öğrenciler isterlerse bu objeler üzerinde çalışma yapabiliyorlar. Bunlar arasında bazıları yağ ya da parfüm saklamak üzere kullanılan girift desenli seramik şişeler de var. Şişelerden birisinin uzun boyun kısmında insan yüzü

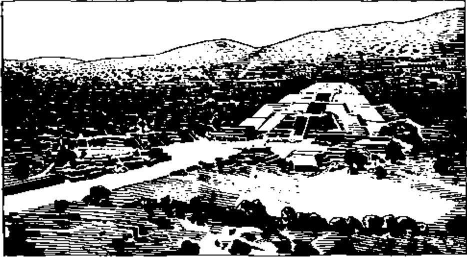
betimlenmiş, şişenin gövde kısmı ise fırfırlı eteğe benzer bir motif yer almakta, bir diğeri uzun bardak tutan bir el biçiminde. Bir başka obje ise kemikten bir şal iğnesidir, bu iğnenin üzerinde birbirine bakan iki kuş betimi mevcut. İade edilen objeler arasında mücevherler, madeni objeler ve tören bıçakları da var.

Peru'da yürütülmüş arkeolojik çalışmalara ilişkin kısa turumuz bu noktada sona eriyor; tur boyunca Nazca, Moche ve İnka kültürlerini tanıdık ve çöllerden dağlara dek yüzlerce kilometrelik alanda gezinmiş olduk. Yeni Dünyada da Eski Dünyada olduğu gibi uygarlıkların aynı bölgelerde yükseldiklerini ve sona erdiklerini görebiliyoruz. Dağlık arazileri, birbiriyle bağı olmayan vadileri, çölün ayırdığı kıyı akıntılarını, Amazon havzasını düşündüğümüzde Peru'da büyük karmaşık bir toplum kurmak, tarım yapmak, bölgeler arasında kesintisiz iletişim sağlayabilmek ve benzeri hususlarda yaşanacak zorluk aşikârdır, bu nedenle Peru'da yaşanmış olan bu gelişme kulağa daha da inanılmaz gelmektedir.

Öyle görünüyor ki Moche, Mezopotamya, İnka, Indus Vadisi, Nazca ya da Mısır Yeni Krallığı fark etmiyor, tarihin döngüsü her yerde aynı.

18

Dev Başlar, Tüylü Yılanlar ve Kaya Kartalları

Mexico City'nin elli kilometre kadar kuzeydoğusunda yer alan ve MÖ 100 ile MS 650'li yıllar arasında yerleşimin görüldüğü Teotihuacán alanında, 2003 yılında gizli bir tünel keşfedildi. Tünel kentin bir ucundaki plazalardan birisinden kentin diğer ucundaki Tüylü Yılan Tapınağına dek uzanıyordu ve bu keşfe yağan yağmur sonrası tapınağın yirmi dört metre ötesinde açılan küçük bir çukur neden olmuştu. Arkeologlar bölgeye radar getirerek tünelin bir haritasını çıkardı. Meksikalı arkeolog Sergio Gómez'in başkanlık ettiği kazı o zamandan beri devam ediyor ve bu kazıda bazı yerlerde uzaktan kontrol edilen robotlar kullanılırken bazı yerlerde eski zamanlarda olduğu gibi insan emeğine dayalı çalışma sürüyor.

Bu tünelin uzunluğu yüz metreden fazlaydı ve tam da tapınağın on iki ila on sekiz metre kadar altındaki bir alana çıkıyordu. Tünel boyunca farklı noktalarda altıdan fazla duvar

örülmüş, böylece tünel bin sekiz yüz yıl önce mühürlenmişti. Arkeologlar tünelde yaptıkları özenli kazılarla mücevher, tohum, hayvan kemikleri, deniz kabukları, seramik, obsidyen bıçaklar, hayvan başlı kaplar, Mezoamerika top oyunlarında kullanılanlara benzer kauçuk toplar, Karayipler kökenli yüzlerce deniz hayvanı kabuğu, dört bin ahşap objenin de dahil olduğu yetmiş binden fazla obje bulmuşlardı.

Tünelin duvarları sim tozuyla kaplıydı, bu toz demir sülfür ya da benzer materyalden elde edilmişti ve fener ışığı altında parlıyordu. Tünelin altında üç oda ve yeşil taştan yapılmış dört büyük figürin, jaguar kalıntıları ve yeşimden heykeller vardı. Önemli miktarda sıvı cıva da ele geçmişti, bir ötedünya nehri ya da gölünün temsiline işaret ediyor olabilirdi. Bu alanın ötesinde kalan kısım henüz incelenmedi, belki de bu alanda kentin önceki hükümdarlarının bedenleri yer alıyordur kim bilir.

Kitapta Orta Amerika'da keşfedilmiş Palenque ve Chichén Itza gibi alanları daha önce ele almıştık. Bu alanların yanı sıra, Yeni Dünya Arkeolojisinde henüz değindiğimiz Teotihuacán haricinde, Mexico City şehir merkezinin aşağısında yer alan ve MS 1350'li yıllara tarihlenen Aztek yerleşimi Tenochtitlán'da da ilginç keşiflere imza atılmakta. Avrupalılar bu kentlerden 16. yüzyılda Meksika İspanyollar tarafından işgal edildiğinden beri haberdar. Ancak dönemin İspanyol işgalcileri Olmekler hakkında hiçbir şey bilmiyorlardı.

Öyleyse 1930 ve 1940'lara uzanalım ve Olmek uygarlığının keşfiyle başlayalım. Günümüzde Meksika sınırları içinde kalan bölgede kurulan ilk uygarlık Olmek uygarlığıydı ve bu uygarlık MÖ 1150 (ve belki de MÖ 1500) ile MÖ 400'lü yıllar arasında varlık göstermişti. İronik biçimde modern arkeologlar bu uygarlıkları diğer Mezoamerika uygarlıklarından sonra keşfedebildiler. Bu uygarlık kamuoyunda kendilerinden bize miras kalmış on yedi devasa baş ve diğer heykeller ile biliniyor. Olmekleri dünya gündemine taşıyan isimler

Smithsonian Institute mensubu arkeologlar Matthew ve Marion Stirling ile Richard Stewart isimli *National Geographic* fotoğrafçısıydı.

Bu uygarlığın izine rastlayan ilk Batılılar şüphesiz bu arkeologlar değildi. Olmeklere atfedilebilecek bilinen ilk heykele ilişkin bir yayın henüz 1869 yılında yapılmıştı. Bu heykel yayından birkaç yıl önce Meksika'nın Karayip sahilindeki Veracruz yakınlarında Tres Zapotes adlı bir köyün (köyün adı üç sapodilla anlamına geliyordu ve bu adı bölgede yetişen bir ağaçtan almaktaydı) civarında çiftlikte çalışan bir çiftçi tarafından keşfedilmişti. Çiftçinin heykeli bulduğu Olmek yerleşimi de günümüzde köyle aynı adı taşımaktadır.

Hikâye şöyle devam ediyor, çiftçi önceleri bulduğu şeyin demir bir kazan olduğunu düşünmüşse de bunun volkanik kayalardan yapılma devasa bir baş olduğu ortaya çıkmıştı. Başın yüz kısmı oldukça tıknazdı; gözleri, burnu ve dudağı kocamandı. Kafasının üzerinde de deriden yapılmış ilk futbol kasklarını andıran bir kask vardı, bu kask kafayı kaplıyor ve kaşlara kadar iniyordu. Çene hizasının altında ise hiçbir şey yoktu, heykelin boynu yoktu, bedeni, kolları, bacakları hiçbir şey yoktu. Eni ile boyu da hemen hemen aynı görünüyordu, haliyle de pek yuvarlak olmayan bir bilardo topuna benziyordu. 1939 yılında Matthew Stirling bu başı yeniden kazdı, günümüzde bu parçaya Tres Zapotes A Anıtı adını veriyoruz.

Bu devasa başlar ve genel olarak da Olmekler her zaman olduğu gibi başlangıçta –hatta yakın zamanlarda bile– Mısır, Fenike, Atlantis, eski çağlarda dünyayı ziyaret etmiş astronotlar, Çin hatta Japonya'yla bile ilişkilendirilmeye çalışılmıştı. Bu başlar ile bu saydıklarımın hiçbirisinin bağlantısı yoktu, aksine hepsi de o yörenin insanları tarafından yapılmıştı.

Olmek ya da Olmeka "kauçuk ülkenin insanları" anlamına gelmektedir. Olmeklere bu adı kendileri değil de 1521 yı-

lında İspanyol İstilası sırasında hemen hemen aynı bölgede yaşamakta olan torunları, yani Aztekler vermişlerdir. Arkeologlar ise günümüzde Veracruz'un güneyi ile Tabasco'nun batısı arasında kalan bu sıcak ve nemli düz araziye Kauçuk Ülke anlamına gelen Olman adını vermişlerdir. Bu insanların adlarını henüz bilemiyoruz, zira Olmeklerden kalan taşa işli az sayıda kayıt da henüz tercüme edilebilmiş değil.

Bölgeyi keşfeden ilk arkeologlar Stirling çifti ve Stewart değildi. Bu onur 1925 yılında Maya kalıntılarına ulaşmak üzere yola çıkarak bu bölgeyi ziyaret eden New Orleans Tulane Üniversitesi mensubu Frans Blom ve Oliver La Farge'e aittir. Bu arkeologlar Mayalardan kalan yapılar yerine taş bir baş, sunaklar, steller ve ormanın içine tamamen gömülmüş bir piramitin kalıntılarına ulaştıkları günümüz ünlü Olmek yerleşimi La Venta da dahil çok sayıda Olmek kalıntısının kâşifidirler. Ele geçirdikleri buluntular 1926-1927 yıllarında *Tribes and Temples* [Kabileler ve Tapınaklar] başlığıyla iki cilt halinde yayımlanmıştır.

Kazı çalışması yapılan en önemli üç Olmek yerleşimi San Lorenzo, Tres Zapotes ve La Venta'dır. Bölgede bulunan ilk arkeologlar ve onların izinden giden meslektaşlarının tamamı çiftçilik yaparken kayalardan yapılmış başlar, sunaklar ve diğer kalıntılar bulan çiftçiler rehberliğinde bu alanlara ulaşmışlardır.

Bu yerleşimler arasında profesyonel kazı çalışmasının yürütüldüğü ilk alan Tres Zapotes'tir ve kazı çalışması Stirling çiftinin başkanı ve Philip Ducker adlı bir arkeoloğun da mensubu olduğu küçük bir ekip tarafından 1938-1940 yılları arasında yapılmıştır. Bu ekip seksen yıl önce bir çiftçi tarafından keşfedilen Olmek başını yeniden kazmış ve düzgün biçimde kayıt altına almıştır. Başın yaklaşık bir buçuk metre uzunluğunda ve neredeyse sekiz ton ağırlığında olduğu anlaşılmıştı.

Devasa Olmek Başı, San Lorenzo

Ayrıca birkaç tane oyma taş stel ve anıt da bulunmuştu, bu stellerden bir tanesinin, yani C Stelinin üzerine Copan ve Palenque gibi yerleşimlerde bulunan ve yakın takvim sistemleri kullanan Maya stellerine benzer biçimde bir tarih işlenmişti. Stirling, Dikili Taş C'nin üzerindeki tarihin bizim kullandığımız takvim sisteminde MÖ 31 yılına denk geldiğini tespit etti.

Stirling çifti, 1940 yılında Tres Zapotes kazısının ikinci sezonunda Blom ve La Forge'un yayımlarından bildikleri bir diğer Olmek alanı La Verta'yı ziyaret ettiler. İkili yerli halkın 1925 yılında La Forge ve Blom'a yerini gösterdiği, bu iki arkeoloğun da tek gün içinde kayıt altına aldıkları sekiz anıtı arıyorlardı. Stirling çifti, iki buçuk metre uzunluğunda ve çevresinin uzunluğu neredeyse yedi metre olan devasa bir baş, iki stel ve genelde bir sunağın önünde bir nişin içinde oturur halde bir insan betimi resmeden üç de "sunak tahtı" buldular.

Stirlingler kendilerinden önceki kâşiflerin gözlerinden kaçan dört parça daha buldular, bunlar üç devasa taş baş ve kucağında bir bebekle betimlenmiş bir adam çiziminin bulunduğu bir sunak tahtıydı. Aynı anıtta çocuklarla birlikte betimlenmiş dört yetişkin insan daha resmedilmiş; bu nedenle resmi adı 5. Sunak olsa da bu anıta Beşli Sunak adı verilmektedir.

Kısa bir ziyaret sırasında yaptıkları keşiflerin ardından, Stirling çifti ve Drucker 1942-1943 yıllarında La Venta'ya kazı çalışması yapmak üzere dönmeye karar verdi. O sıralar İkinci Dünya Savaşı devam ediyordu, buna rağmen iki kısa kazı sezonu boyunca çalışmalarını sürdürdüler ve alandaki höyükleri kazdılar. Höyüklerden bazılarından içinde az sayıda mezar hediyesi olan mezarlar çıkarken diğerlerinde mozaik döşemeler bulundu. Başka akademisyenlerin daha sonra yapacağı kazılarda da çok sayıda materyal ele geçecekti, La Venta'da MÖ 1000 ila MÖ 400'lere tarihlenen otuz kadar toprak höyük vardı, arkeolog Richard Diehl'e göre alanda doksana yakın taş anıt bulunmuştu.

Stirling çifti 1945 yılında Veracruz'un güneyindeki San Lorenzo'yu ziyaret etti. Bölgedeki yerli halk onlara iki devasa başı gösterdi. Bu başlardan birisi neredeyse 2,75 diğeriyse 2,85 metre uzunluğundaydı. Her iki baş da neredeyse kırk ton ağırlığındaydı ve her ikisi de Stirling çiftinin Tres Zapotes ve La Venta'da gördüklerinden çok daha büyüktü. Bu iki arkeolog bugün Olmeklerden kalma olduğunu bildiğimiz bir düzine taş anıta da rastladılar, ayrıca Tenochtitlán köyü yakınlarında (Mexico City sınırlarındaki aynı adı taşıyan ve biraz sonra konu edeceğimiz büyük kentle karıştırmayınız) iki taş jaguar da gördüler. Arkeologlar bu iki komşu yerleşimi bağlantılandırmakta ve her iki alana San Lorenzo Tenochtitlán adını vermektedirler.

1946 yılında kazı sezonu boyunca Stirling çifti ve Drucker birkaç tane daha taş heykel bulduysa da ilginç yeni bir bulun-

tuya rastlamadılar, bu kazıların sonuçlarını da hiçbir zaman tam olarak yayımlamadılar. 1960'ların ortalarında Yale Üniversitesi mensubu Michale Coe San Lorenzo'ya döndü, kazı çalışmasına yeniden başladı ve kazı sonuçlarını da yayımladı. Bölgede son kazı çalışması Meksika'daki National Autonomous University mensubu Ann Cyphers başkanlığındaki bir kazı ekibi tarafından 1990-2012 yılları arasında yürütüldü.

Matthew Stirling, bu üç alanda yürüttüğü çalışmalar neticesinde, Olmek Uygarlığının Maya Uygarlığından eski olduğunu savundu, bu görüş, Eric Thompson gibi bir grup gelenekselci Maya uzmanı tarafından sert bir şekilde eleştirildi. Bu tartışma bir süre devam ettiyse de radyokarbon testlerinin yapılmasının ardından, Stirling'in haklı olduğu görüşü kabul gördü ve henüz ayrıntılar üzerinde çalışmalar sürse de Olmekler Mezoamerika uygarlıkları arasında doğru yere konumlandırılmış oldular.

Aksine, Mexico City'de yapılmış keşifler Azteklerin geç dönemlerine ilişkindir. Bu keşifler sonucu önceleri bilinmeyen Aztek başkenti Tenochtitlán'ın kalıntıları ortaya çıkarılabilmiştir. Aztekler çok sayıda gruptan meydana gelmekteydi. Tenochtitlán'da yaşana Aztek grubu kendilerine Mexica [meh-SHEE-ka] adını vermekteydiler. Kent MS 1325'li yıllarda kurulmuş ve İspanyol işgalciler tarafından MS 1521 yılında tahrip edilene dek varlığını sürdürmüştü. İspanyol kolonistler kendi kentlerini bu kentin kalıntıları üzerine inşa ettikleri için Aztek başkentinin Mexico City'nin altında kaldığı biliniyordu. Neyse ki işgalciler kentin yıkımdan önceki halini betimleyen haritalar çizmişlerdi; bu haritalardan birisini de bizzat Hernán Cortés'in çizdiği söylenmektedir. Bu nedenle kentin Texcoco gölünün ortasında bir adanın üzerine kurulmuş olduğunu, dolgu yollarla da anakaraya bağlandığını biliyoruz. Yaşam alanları da chinampas ya da yüzen bahçelerle genişletiliyordu, bu alanlar zamanlar yerlerinde sabit kalmaya başlıyor ve üzerine toprak yığılıyor, ardından

da bu dolgu alanlara ev ve diğer yapılar inşa ediliyordu. Kent muhtemelen dört kısımdan meydana geliyordu ve nüfusu da iki yüz elli bin kadardı.

Günümüzdeki kent eski kentin üzerinde bulunduğu için inşaat projeleri sırasında sık sık yapı ve objeler keşfediliyor. Örneğin 1790 Aralığında Mexico City Katedrali onarım işlemi sırasına Güneş Taşı da denilen büyük Takvim Taşı keşfedildi. Bu devasa taş neredeyse üç metre seksen santimetre uzunluğunda ve yaklaşık yirmi dört ton ağırlığındadır. Bu taşın kullanım amacı bilinmemekle beraber, tören havuzu ya da sunak olarak işlev gördüğü düşünülmektedir. Taşın üzerinde Azteklerin kendilerinden önceki zamanı kapsadığını düşündükleri 2.028 yıllık dört çağın betimleri yer alıyor. Tam ortada yer alan ve kendisinden hareketle taşa Güneş Taşı adı verilen yüz betiminin Aztek güneş tanrısına ait olabileceği düşünülüyor.

Bu devasa taş muhtemelen bir zamanlar Templo Mayor denilen Büyük Tapınağın içinde ya da üzerinde yer alıyordu. Templo Mayor'un bölümleri 1900'lerin ortalarında keşfedildi, tapınağın büyük bölümü ise 1978 yılında bölgeye elektrik kabloları döşendiği sırada bulundu. Britanyalı Arkeolog Paul Bahn'a göre girişilen kazı çalışması muazzam büyüklükteydi, kent merkezindeki bazı ev ve dükkânlar arkeologların kazı çalışması yapabilmesi için yıkılmıştı. Eduardo Matos Moctezuma adlı –adı bu tür bir çalışma için biçilmiş kaftan olan– arkeolog kazı çalışmasının başkanlığını yapıyordu.

Templo Mayor, güneş, savaş ve insan kurbanı tanrısı Huitzilopochtli, yağmur ve de su tanrısı Tlaloc olmak üzere iki tanrıya adanmış ikiz piramitlerden müteşekkildi. Arkeologlar tapınak piramidinin yanı sıra altın ve yeşim taşından objelere, çok sayıda hayvan iskeletine ve taştan oyulmuş ve üzerinde çok sayıda insan kafatasının bulunduğu raflara ulaştılar, ayrıca Azteklerin kendilerinden önceki Mezoamerika uygarlıklarına ait objeleri de gömmüş olduklarını keşfettiler.

Arkeologlar 2006 yılında MS 1450'li yıllara tarihlenen ve üzerinde Tlaloc betimi bulunan taş bir sunak buldular ve pembemsi andezitten taş bir bloğu da gün yüzüne çıkardılar. Taş bloğun üzerinde bir zamanlar aşıboyasıyla kırmızı, mavi, beyaz ve siyaha boyalı bir toprak tanrıçası Tlaltecuhtli betimi vardı.

Aztek Ay Tanrıçası Tenochtitlán

Bu taş bulunduğunda yatay konumdaydı, uzunluğu 3,35 metreydi. Taş on iki ton ağırlığındaydı ve 1487-1520 arasına, yani son Aztek dönemine tarihleniyordu. Bu taşı bulan ekip, dört parçaya bölünmüş olsa da taşın orijinal konumunda ele geçmesinin muhtemel olduğunu, bir mezar ya da odanın girişine yatay olarak yerleştirilmiş olabileceğini düşünüyordu.

Arkeologlar iki yıl sonra bu taşın hemen yanındaki taş kuyunun içinde Aztek dini adaklarına rastladılar, bu adaklar arasında beyaz çakmaktaşından yapılmış bıçaklar, jaguar kemiklerinden objeler, kopaldan yapılma çubuklar ve tütsü-

ler de vardı. Bu adakların altında taş bir kutunun içinde ise iki kaya kartalına ait iskelet vardı, bu iskeletlerin çevresinde yirmi yedi kurban bıçağı bulunuyordu, bu bıçakların büyük bölümü tanrı ve tanrıça kostümlerine sarılmıştı. Bu objelerin altında da çok sayıda adak vardı; arkeologlar 2009 yılı ocak ayına dek neredeyse yedi buçuk metre derinlikteki bu kuyunun içinde altı farklı adak grubu keşfetmişti bile.

Yüzeyin bir buçuk metre altında ikinci bir taş kutu bulundu. Kutunun içinde yeşim boncuklardan oluşan bir yakayla birlikte gömülmüş bir köpek ya da kurdun iskeleti vardı. İskeletin kulaklarının bulunduğu yerde küpeye benzer iki obje, bileklerindeyse altından küçük zillerden oluşan bir bileklik vardı. Arkeologlar bu iskelete Aristo Canine adını verdiler.

İskelet deniz kabukları ile istiridye ve yengeç gibi deniz mahsulleriyle kaplıydı. Kazı sorumlusu Leonardo López Luján'a göre bu altı grup hediye Aztek kozmolojisine ya da inanç sistemine işaret ediyordu. Örneğin 2010 yılında Robert Darper'ın da bu inanılmaz keşfi kayda geçtiği *National Geographic* makalesinde ifade ettiği gibi, deniz kabuklarıyla kaplanmış kurt ya da köpek "sahibinin ruhunun o tehlikeli nehirden karşıya geçmesi için rehberlik ediyor" ve yer altı dünyasının da ilk katmanını temsil ediyordu. López Luján Azteklerin son ve en çok korkulan imparatorlarından birisi olan, 1502 ya da 1503 yılında ölmüş İmparator Ahuitzotl'un (ah-WEE-tzohtl) mezarına çok yaklaştığını düşünüyordu.

Tenochtitlán'ın yaklaşık elli kilometre kuzeydoğusunda Teotihuacán yer alır. Bu kente "tanrıların doğum yeri" anlamına gelen adını Aztekler vermiş olsa da bu alan Aztek uygarlığı öncesi döneme tarihlenmektedir. Bu bölge 1987 yılında UNESCO Dünya Mirası Alanı ilan edilmiştir, günümüzdeyse Meksika'nın en çok turist çeken yerlerinden birisidir. Bu bölgede kimlerin yaşadığı ve bu insanların bölgeye verdikleri ad halen tartışılmaktadır. Bölge MÖ 100'lü yıllar ile MS 650'li yıllar arasında yerleşim görmüştür, en kalaba-

lık döneminde ise nüfusu muhtemelen yüz elli bin civarındadır. 2015 Ekiminde yayımlanmış bir röportajda Harvard Üniversitesi mensubu Profesör David Carrasco bu bölgeyi "Mezoamerikanın Roma İmparatorluğu" olarak tanımlamıştı. Bu ifadeyle, Teotihuacán'ın yükseliş döneminde yüzlerce Mezoamerika topluluğunu etkilemiş ve kendisinden sonra gelen uygarlıklara örnek olmasına atıfta bulunmaktadır. Meksika'nın güneyindeki Maya topraklarında ve güneydeki yüzlerce kilometrelik Guatemala yöresinde Teotihuacano izleri görülebilmektedir, bu bilgiden hareketle Teotihuacán'ın bu bölgeyi yüzlerce yıl kontrol altında tuttuğu düşünülmektedir.

Bu bölgenin Toltekler tarafından kurulduğu düşünülüyordu; zira İspanyollar bölgeye ulaştıklarında Aztekler onlara öyle söylemişti, ancak bölgenin MS 10-12. yüzyılda hüküm süren Tolteklerden öncesi döneme tarihlendiği düşünüldüğünde, bu bilginin doğruluğundan şüphe duymaya başlarız. Günümüzde bu bölge sakinlerine Teotihuacanos denilmektedir.

Bu yerleşimin tam ortasından uzun bir yol geçer. Ölüm Bulvarı adı verilen bu yol yaklaşık iki buçuk kilometre uzunluğundadır. Yol boyunca piramit ve tapınaklar inşa edilmiştir. Güneş Piramidi, Ay Piramidi ve Tüylü Yılan Piramidi aynı güzergâh üzerinde bulunmaktadır.

Güneş Piramidi iki yüz on üç metre taban genişliği ve neredeyse altmış metre uzunluğuyla bu yapılar içinde en büyüğüdür ve piramidin hemen altında 1971 yılında keşfedilmiş bir tören mağarası bulunmaktadır. Ay Piramidi de Güneş Piramidine yakın boyutlardadır, 1998 yılında burada yeniden başlayan kazılarda insan kemiklerinin yanı sıra pirit aynalar ve obsidyen bıçakları da kapsayan zengin mezar hediyelerinin bulunduğu bir mezar odası ortaya çıkarılmıştır.

Alandaki en büyük üçüncü yapı Tüylü Yılan Tapınağıdır. Bu tapınak adını ön yüzünde yer alan ve her biri dört ton

ağırlığındaki tüylü yılan başlarından almaktadır. Yapı MS 200'lü yıllara tarihleniyor olmalıdır. 1980'lerden sonra tapınağın önünde bir dizi çukurun içinde iki yüze yakın kadın ve erkek savaşçı ve de hizmetkârlarının bedenleri bulunmuştur. Bu bedenlerin hepsinin de elleri arkalarından bağlıdır ve hepsi de belki bu yapının adandığı sırada ya da başka törenler sırasında gerçekleştirilen bir ayinde kurban edilmişlerdir.

2003 yılında kentin bir ucundaki plazalardan birisinin altından kentin diğer ucundaki Tüylü Yılan Tapınağına uzanan gizli tünel işte burada keşfedilmiştir. Daha önce de söylediğim gibi, tünel günümüzde halen incelenmektedir ve tünelin belki de içinde kentin önceki hükümdarlarına ait bedenlerin bulunduğu bir kral mezarı olduğu düşünülmektedir.

Bu bölge yakınlarında geniş çaplı yüzey araştırmaları da sürmektedir. Başkanlığını René Millon'un yaptığı Teotihuacán Haritasını Çıkarma Projesi, Meksika'nın farklı bölgelerindeki etnik grupları, kent planını, devasa endüstriyel ve yerleşim alanlarını kayıt altına almaktadır. 1973 yılına dek proje kapsamında çıkarılan haritalar ve projeden elde edilen veri arkeologların piramit ve diğer önemli yapıları betimlemenin ötesinde kentin çapı, kapsadığı alan ve sahip olduğu zenginliğe ilişkin büyük bir resim çizilebilmesine olanak tanımıştır.

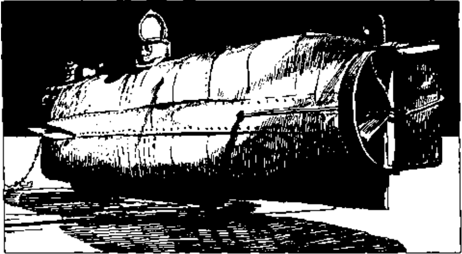
Teotihuacán'ın muhtemelen MS 7. ya da 8. yüzyılda bir zaman diliminde neden terk edildiğini bilemiyoruz. Bölge terkedildikten ve geriye sadece kalıntıları kaldıktan sonra bile yeri hiçbir zaman unutulmadı. Örneğin Azteklerin Teotihuacán'ı ziyaret ettiklerini, bir zamanlar bu bölgede yaşayan insanlardan haberdar olduklarını biliyoruz.

Teotihuacanos dahi bugün Meksika adını verdiğimiz yerin en eski sakinleri değiller. Bu bölümde de değindiğim gibi, Teotihuacanosdan önce Olmekler San Lorenzo, La Vanta ve Tres Zapotes gibi yerleşimleri kurdular, Monte Albán gibi yerleşimlerde MÖ 400-MS 700 yılları arasında yaşamış

Oaxacalı Zapoteclere değinmedim bile. Kitabın başka bir bölümünde ele aldığımız ve Olmekler ile Aztekler arası bir yere konumlandırmamız gereken Mayaları da unutmayalım. Bu bölgenin zengin bir geçmişi var ve bu tarih henüz ne tamamen keşfedilmiş ne de anlaşılabilmiştir.

19

Denizaltılar ve Yerleşimciler: Altın Paralar, Kurşunlar

1995 yılında, Güney Carolina, Charleston açıklarında konfederasyona ait H. L. Hunley adlı bir denizaltı keşfedildi. Tam yüz otuz yıl önce, yani 1864 Şubatında Hunley İç Savaş süresince, bir muharebe esnasında gemi batıran ilk denizaltı olarak tarihe geçmişti. Denizaltının batırdığı gemi *USS Housatonic*'ti. Denizaltının torpidosunu ateşlediği söylenemezdi, aksine *Housatonic*'in yan tarafı torpidonun yaklaşık beş yüz santimetrelik ucu tarafından biçilmişti.

Torpido gemiden ayrılamamıştı. Uzun süredir tayfanın torpidoyu üzerindeki tetiği çeken ip vasıtasıyla patlatmadan önce kırk beş metre kadar geri çektiği düşünülüyordu. Ele geçen son bulgulara göre, tayfa gemiye saplanan torpido patlatılmadan ancak altı metre geri çekilebilmiş, bu nedenle de aynı patlamadan muhtemelen etkilenmişti.

Konfederasyon askerleri patlamanın yaratacağı şok dalgasını hesaba katmamış ya da patlama ile gözetleme kulesininin mandallarından birisi hasar görmüş olabilir, zira kule bulunduğunda sabit değildi. Her iki durumda da *Housatonic*, Charleston Limanındaki Fort Sumter yakınlarında Sullivan Adası açıklarında patlamadan hemen sonra batmış, Hunley ise sekiz kişilik tayfasıyla beraber suyun dokuz metre altına gömülmüştü. Denizaltı daha önceleri de iki kez saldırı talimleri sırasında tayfasıyla birlikte batmıştı, ancak bu kez 1995 yılında yeri keşfedilene dek sulara gömülmüş olarak kaldı.

Hunley kazısı, 1500'lü yıllardan günümüze dek gerçekleşmiş olaylara ilişkin arkeolojik çalışmaların, yani arkeologların tabiriyle tarihsel arkeolojinin güzel bir örneğidir. Bu örneklerin büyük bölümünde elde tarihsel kayıtlar vardır. Arkeologlar da olayları farklı açılardan ele alarak, bazen yazılı kayıtları destekleyen çoğu zamansa aksi yönünde fikirler ortaya atarlar. Hunley örneğindeyse, denizaltının kazı ve koruma çalışması tamamlandığında arkeoloji denizaltının neden battığına ilişkin gizemin çözülmesine yardımcı olacak, yapım ve işletim aşamalarına ilişkin ayrıntılı bilgi sunacak, belki de yazılı kayıtlarda hakkında çok az bilgi bulunan tayfaya ilişkin bilgi dağarcığımızı zenginleştirecektir.

Hunley aynı zamanda 1988 yılında yürürlüğe giren 1987 tarihli Terk Edilmiş Batık Gemiler Yasası uyarınca yürütülen kazı çalışmalarının iyi bir örneğidir. Bu yasanın amacı Michigan Gölü, Potomac Nehri, Florida Sahilleri federal hükümet kontrolündeki sular ya da eyalet kontrolündeki sular fark etmeksizin nerede batmış olursa olsun batık gemilerin yağmalanmasının önüne geçmektir. Yasa hem federal hükümete hem de eyalet hükümetine yaptırım imkânı sunmaktadır. Hunley Güney Carolina yasalarına tabidir, zira denizaltı yasa yürürlüğe girdikten yedi yıl sonra keşfedilmiş ve 2000 yılında da bu yasanın süresi beş yıllığına uzatılmamıştır. De-

nizaltının keşfinin onuru da roman yazarı Clive Cussler ve ekibine atfedilir.

Güney Carolina bir Hunley Komisyonu kurmuştur, bu komisyon denizaltının kurtarılması, eski haline getirilmesi ve sergilenmesiyle meşgul olacak bir vasi olarak işlev görmektedir. Günümüzde denizaltı Kuzey Charleston'da sergilenmektedir, denizaltı burada içinde üç yüz kırk tona yakın temiz suyun bulunduğu bir tankın içinde tutulmaktadır, bu işlemin amacı denizaltının metal parçaları arasındaki küçük boşluklara işlemiş tuzu çözmek ve gövdenin çürümesine engel olmaktır.

On iki metre uzunluğundaki denizaltı yaklaşık dokuz metre derinlikte deniz zemininde ince kum üzerine kırk beş derecelik açıyla yan yatmış halde bulunmuştur. Saha sorunlusu Dave Conlin'e göre, Hunley'i kuşatmış tortu incelendiğinde, denizaltının batışının ardından geçen otuz yıl içinde doğal nedenlerle tortu içinde kaldığı anlaşılmıştır. Denizaltıyı yüzeye çıkarmak için çok sayıda insanın çaba sarf etmesi gerekmiş ve denizaltı, kayışlardan müteşekkil bir ağ yatak üzerinde kaldıraç yardımıyla sudan çıkarılabilmiştir. Denizaltının laboratuvarda temiz su dolu tankın içine konulmasının ardından da aracın içinde kazı çalışması başlamıştır. Kısa süre sonra üç kaburga kemiği bulunmuş ardından da kumaş parçaları, kemer parçası ve mantar tıpalı bir cam şişe ele geçmiştir. İnce kum tabakası bu parçaların akıntıya ya da deniz suyuna kapılmasına mâni olmuş, bu derinlikte oksijen miktarının az olması da bedenlerden kalan iskelet parçaları ve diğer objelerin tahrip olmasını engellemiştir.

Hunley üzerinde sürdürülen kazı ve inceleme o zamandan beri devam etmektedir. Günümüze dek sekiz erkeğe ait iskelet ve kafatasları çıkarılabilmiştir. Bu iskeletlerin tamamı adamların görev yerlerinde bulunmuştur, o halde ya askerlerin ölümleri aniden gerçekleşmiş ya da bu askerler oldukları yerde sıkışarak boğulmuş olmalıdırlar.

2004 yılında yapılan DNA analizi sonucu tayfadan birisi –Maryland, Talbot Country doğumlu Joseph Ridgaway– teşhis edilebilmiştir. Tesadüfen de olsa bir diğer asker, daha doğrusu komutan, Teğmen George E. Dixon da teşhis edilebilmiştir. Dixon'un şans getirsin diye yirmi dolarlık altın bir madeni para taşıdığı biliniyordu. Parayı teğmene genç bir kadın, bir söylentiye göre nişanlısı, hediye etmişti. Bu bozukluk daha önceleri de Tennessede gerçekleşen Shiloh Muharebesinde teğmenin hayatını kurtarmıştı, zira kendisine isabet eden kurşun paraya denk gelmişti.

Hunley'de kazı yapan arkeologlar askerlerden birisinden geri kalanların yanı başında üzerinde mermi izi bulunan ve "Shiloh; 6 Nisan, 1862, Hayatımı Bana Bahşeden, G.E.D" yazılı bir madeni para buldular. Bu askerin iskeletinde kalçasının sol tarafının üzerinde iyileşmiş bir kurşun izine rastlandı, yara izinin bulunduğu kemikte halen kurşun ve altın lekeleri görülebilmekteydi. Bu izler muhtemelen kurşun ve paranın izleridir, bu iskelet de Dixon'a ait olmalıdır. Ayrıca askerin cep saati, cüzdanı, bandanası, kibritleri ve piposu bulunmuştu. Ridgaway, Dixon ve diğer askerlerden geri kalanlar 2004 yılında düzenlenen bir törenin ardından Charleston Magnolia Mezarlığına gömülür. Conlin'in de ifade ettiği gibi, Hunley'in su yüzüne çıkarılması federal hükümet, eyalet ve özel sektörün arkeolojiye hizmet sunmak üzere bir araya gelmesinin sıra dışı bir örneğidir.

UNESCO 2009 yılında Sualtı Kültür Mirasının Korunması Konvansiyonunu kabul etmiştir ve günümüzde de sualtı buluntularını korumak üzere çaba sarf etmektedir. Bu konvansiyon kabulünden iki yıl sonra Smithsonian Enstitüsü MS 9. yüzyılda Java Denizinde batmış olan bir Arap gemisinde bulunan parçaları sergilemek istediğinde devreye girmişti.

Bu batıkta, Çin'in Tang Hanedanına ait paha biçilemez parçalar bulunuyordu, ancak batık henüz arkeologlar tarafından kazılmamıştı; aksine özel bir şirket bu parçaları çı-

karmış ve bir başka şirkete söylentiye göre 32 milyon dolara satmıştı. Üç arkeoloji derneği hatta Bizzat Smithsonian Enstitüsünün araştırma birimi mensubu az sayıda arkeolog açılması planlanan bu sergiyi protesto etmiş ve bu objelerin elde edilme biçiminin arkeolojik kazıdan çok yağmaya benzediğini ifade etmişti. Protestolar neticesinde serginin açılışı önce ertelenmiş sonra da iptal edilmiştir.

Doğu Yakasındaki Güney Carolina'dan Virginia Jamestown'a uzandığımızda 1990'lardan beri William Kelso başkanlığında süren arkeolojik kazıları görmekteyiz. Bu kazı geleneksel kazı yöntemlerinin yanı sıra son teknolojinin kullanımının harika bir örneğidir.

Jamestown Britanyalı yerleşimcilerin kurduğu ilk daimi yerleşimdir, bu yerleşim sonraları Virginia Milletler Topluluğuna evrilecekti. Yüze yakın adam bölgede geçirdikleri ilk yıllarda hayli zorluk yaşamış olsalar da 1607 yılında bu yerleşimi başlatmışlardı. Birkaç yıl sonra da kadınlar ve takviyeler ulaştı. Bu yerleşim Pocahontas hatırına ün kazanmıştı, kendisi söylentiye göre Kaptan John Smith'in hayatını kurtarmış, sonra da John Rolfe adlı yerleşimciyle evlenmiş Amerikan yerlisi bir kadındı. Pocahontas ile aynı adı taşına Disney filminde olduğu gibi bu tür olaylar genelde imkânsız aşklar biçiminde anlatılagelir. Rolfe ziyaret amacıyla İngiltere'ye döner yanında da Pocahontas ve henüz geliştirmiş olduğu sigara filtresi vardır. Ne yazık ki Pocahontas İngiltere'de vefat eder.

Jamestown yüzyıllar içinde unutulmaya yüz tutmuştu. Kelso, kazı çalışmasına başladığında Jamestown hakkında çok çok az şey biliyordu, bildiklerini de kütüphanedeki kayıtlardan öğrenmişti. Kelso ilk çukurları kazacağı yerleri belirlerken, Kaptan Smith ve yanındakilerin yazdıklarından, yani tanıkların ifadelerinden, İspanyol bir ajanın çizdiği alan planından ve daha geç döneme tarihlenen tuğladan inşa edilmiş tek bir kilise kulesinden faydalandı. Kendisinin arkeoloji

içgüdüleri işe yaramıştı, kazıya başladıktan birkaç saat sonra objeleri ve yapıların kalıntılarını bulmuşlardı bile.

Peki buldukları neydi? Silahlar, cephane, çanak çömlek, cam, madeni paralar ve 17. yüzyıla tarihlenen diğer objeler. Ekip kazık çukurlarını da keşfetmişti, bir zamanlar o bölgede bulunan kalenin ahşap siperli surlarından geriye sadece bu çukurlar kalmıştı. Ahşap nöbetçi kuleleri çoktan çürümüş ve toprağa karışmış olsa da bu kuleleri dikmek için açılmış çukurların izleri halen çıplak gözle bile görülebilmekteydi.

Kazı ilerledikçe, kalenin anahatlarının yanı sıra kilise, idari bina, kışlalar, atölye ya da ticaret merkezi (Kelso bu yapının fabrika olduğunu savunmaktadır) dahil beş yapı daha gün yüzüne çıkarıldı. Kelso'nun keşiflerine ve ele geçen buluntulara ilişkin kısa bir bilgi notu yayımladığı 2007 yılına dek çeşitli bölgelerde çok sayıda mezar ve iskelet, mezarlıkta yetmişin üzerinde defin çukuru ve kilisenin altında mezarlar bulmuşlardı. İskeletler üzerinde yapılan inceleme erkeklerin çoğunun yirmi beş yaşından önce öldüğünü gösteriyordu. Kadınlar da bundan daha uzun yaşamıyordu.

Bu iskeletlerden dört tanesi Kelso'nun dikkatini çekti. Bu dört beden 2013 Kasımında Kelso ve ekibinin daha önce gün yüzüne çıkardığı, Pocahontas ve de John Rolfe'nin evlendiği kilisenin bulunduğu bölgede ele geçmişti. İskeletler düzgün korunagelmemişti, bu nedenle kimyasal testler ve yüksek çözünürlükte mikro CT-tarama uygulanması gerekmişti.

2015 yılı haziran ayının sonlarında basında bu kalıntıların koloninin ilk liderlerinden bazılarına ait olduğunun teyit edildiğine ilişkin haberler çıkmaya başladı.

Bu haberlerden bir bölümüne göre iskeletler Smithsonian Doğa Tarihi Ulusal Müzesine götürülmüş ve burada antropolog Doug Owsley iskeletler üzerinde incelemelerde bulunmuştu. George Washington Üniversitesinde de ders veren Owsley dünya çapında bir üne sahiptir ve bu bölümde ele aldığımız Hunley vakasında da iskeletler üzerinde incelemeyi

bizzat kendisi yapmıştır. Owsley ve ekibi Jamestown iskeletlerini adli tıp analizleri ve tarihsel kayıtlarından faydalanarak teşhis etmişlerdi.

Tarihsel kayıtlar kilisenin kurulduğu 1608 yılı ocak ayı ile bakımsız kalarak taşındığı 1617 yılı arasında ölenlerin isimlerine ulaşmalarını sağlamıştı. Böylece ellerindeki liste daralmış oldu. Adli tıp yöntemleri de bu iskeletlerin sahiplerinin öldüklerinde takribi yaşlarını ve cinsiyetlerini tespit etmelerine yardımcı oldu.

Ekip ayrıca kemiklerdeki kurşun miktarı ve rahmetlilerin diyetlerine ilişkin bilgi edinmek üzere kimyasal testler de uyguladılar. Bu testler, bu bedenlerin sahiplerinin muhtemelen İngiliz ve seçkin insanlar olduklarına işaret ediyordu zira bu kişiler hayattayken yüksek protein ihtiva eden öğünler tüketmişler ve sırlı seramik ve kalaylı kâseler kullanmışlardı ki bu kap kacak yüksek oranda kurşun içerirdi, bu da bu kişilerin kurşuna maruz kalmasına neden olmuştu. Bu bedenlerin sahiplerinin statüleri ve koloni açısından önemlerini herhangi bir mezarlığa değil de kilisenin doğu ucundaki sunağın altına gömülmüş olmalarından da anlayabiliyoruz.

Bu bedenlerin hepsi de erkeklere aitti. İkisi 1607 yılında gelen kafileyle bölgeye ulaşmıştı. Bu kişiler, otuz beşli yaşlarında 1609 ya da 1610 yılında ölen ve ölmeden önce yerleşimin çevresindeki bölgede altın ve gümüş avına çıkan Kaptan Gabriel Archer ve Jamestown'a ulaşmasının üzerinden bir yıl bile geçmeden otuz dokuz yaşında ölen yerleşimin ilk vaizi Robert Hunt'tu. Diğer iki kişi de yerleşime 1610 yılına ulaşan gruba mensuptu. Bu adamlardan birisi, yerleşime ulaştıktan sadece birkaç ay sonra otuz dörtlü yaşlarında hastalık nedeniyle ölen Ferdinando Wainman, diğeriyse Wainman'ın akrabası olan ve yerleşime ulaştıktan henüz birkaç ay sonra yirmi beş yaşında yerliler tarafından 1610 yılında öldürülen Kaptan William West'ti.

Kelso ve ekibi garip ve incelemeye değer buldukları bir grup iskeleti de 2012 yılında gün yüzüne çıkardılar. Buldukları kemikler arasında şekli bozuk ve sadece bir bölümü ele geçmiş bir kafatasının parçaları, dişler, alt çene ve bir kaval kemiği vardı. Kelson bu kemikleri evlerden birisinin mahzeninde kesilen at ve köpeklerin kemikleri arasında bulmuştu. Durum hayli beklenmedik ve garip görünüyordu, Kelso da bu kemikleri incelemesi için Owsley'e haber verdi.

Owsley bulunan üçüncü azıdişi ve kavalkemiğinden hareketle kemiklerin on dört yaşlarında genç bir İngiliz kıza ait olduğunu tespit etti. Kıza Jane[1] adını verdiler. Owsley ve çalışma arkadaşlarının ellerinde az sayıda kemik vardı, bu nedenle kızın kimliği ya da ölüm nedenini tespit edemediler, bununla birlikte kemiklerde kesik izleri olması dikkatlerini çekti. "Smithsonian Insider" çevrimiçi haber bültenine göre Jane'in alnında çok da derin olmayan dört kesik vardı, bu kesikler adli antropoloji açısından bakıldığında kafatasını açma çabasına işaret ediyordu. Kafatasının arkasına da satır ya da küçük bir baltayla birkaç kez ardarda vurulmuştu. Sonunda da kafatası kırılmış ve muhtemelen de beyni açığa çıkmıştı.

Alt çenenin de alt kısmı ve kenarlarında kesikler olduğunu fark ettiler. Ekibe göre bu kesikler de "bir bıçak vasıtasıyla yüz ve boyundan deriyi yüzme çabası"na işaret ediyordu.

Ellerindeki kanıtlardan hareketle Owsley, Kelso ve ekibin diğer üyeleri Jane'in "Açlık Dönemi" denilen dönemde öldüğüne kanaat getirdi, bu dönem 1609-1610 yılları arasında kış aylarında yaşanmıştı, yardım ve takviyeler ulaşmadan önce koloni açlık ve hastalıkla boğuşmak zorunda kalmış ve neredeyse yıkılma noktasına gelmişti. Ekibe göre diğer yerleşimciler Jane'in ölümünün ardından onu yemişlerdi. Yerleşimcilerin yamyamlığa meyledecek kadar çaresiz kaldıkları anlaşılıyordu.

---

1 Kurban teşhis edilemediğinde kayıtlara Jane olarak geçer –çn.

Adli tıp bilim insanları CT-tarama ve diğer yöntemleri kullanarak Jane'in kafasını etlendirdiler. Jane bu haliyle bir süre Washington Doğa Tarihi Ulusal Müzesinde sergilendi, diğer iskelet kalıntıları da Jamestown Adasındaki Jamestown Yeniden Keşif Projesi tarafından işletilen eğitsel bir turist merkezi olan Historic Jawestone'da sergilendi.

Doug Owsley bizi Doğu Sahil şeridinden alarak Kuzey Amerika üzerinden Washington Eyaletine götürmektedir, zira Owsley,, arkeologların Kennewick Adamı, yerli kabilelerin ise Eski Çağ Adamı adını verdikleri yaklaşık dokuz bin yıllık bir iskeleti incelemiştir. Bu iskelet 1996 yılında Washington, Kennewick yakınlarında Columbia Nehri kıyısında bulunduğundan beri tartışmaların odağındadır; geçtiğimiz yıllarda alevlenen bu tartışma özellikle Amerikan hukukunun son yıllarda arkeolojiye ilişkin en ünlü yasası olan 1990 tarihli Amerikan Yerlilerinin Mezarlarının Korunması ve İadesine İlişkin Kanun (NAGPRA) çevresinde yaşanmaktadır.

NAGPRA uyarınca finansmanı federal devlet tarafından sağlanan her müze ve benzeri kurum ellerindeki Amerikan yerlilerine ait insan kalıntıları, mezar hediyeleri, cenaze törenlerine ilişkin objeler ve benzer unsurların envanter kaydını tutmak ve sunmak zorundadır. Bu tür objeleri envanterinde bulunduran her kurum Amerikan yerlilerinin bu objeyle bağlantısı olup olmadığını tespit etmek durumundadır. Bu tür bağlantı varsa da obje her ne olursa olsun ilgili kabileye iade edilmelidir.

Bu kanun kapsamına Ishi'nin beyni dahi girmişti, Ishi, Kaliforniya kırsalında yaşadığı bilinen son Amerikan yerlisiydi. Yahi kabilesine mensup Ishi, 1911 yılında saklandığı yerden çıkmış ve medyanın gözbebeği haline gelmişti. Berkeley mensubu antropolog Alfred Kroeber Ishi üzerine çalışmalarıyla bilinmektedir, kendisi gibi antropolog olan eşi Theodora da *Ishi in Two Worlds* [İki Dünyada Ishi] adında hayli ünlü bir kitabı kaleme almıştır.

Ishi o zamanlar San Francisco Kaliforniya Üniversitesi mensubu bir doktor olan Saxton Pope ile de iletişim halindeydi. Pope yayla avlanırdı. Kendisi Ishi ile arkadaşlık kurmuştu, ona yay ve ok yapmayı öğreten de Ishi'ydi. Pope 1923 yılında *Hunting with Bow and Arrow* [Ok ve Yayla Avlanmak] başlıklı bir kitap da yazmıştır, bu kitap halen hayli saygı görmektedir.

Ishi 1916 yılında öldü; beyni ise Maryland, Suitland'daki Smithsonian kurumuna ait bir depoya gönderildi ve burada kapalı bir tankın içinde tutuldu. 1990 yılında NAGPRA'nın yürürlüğe girmesinin ardından Ishi'nin beyni iade edildi ve Kaliforniya'da kremasyon uygulanmış olan bedeninden kalanlarla birleştirildi.

NAGPRA, Kennewick Adamının, 1996 yılı temmuz ayı sonlarında bot yarışları sırasında nehir kenarında dolaşan iki üniversite öğrencisi tarafından Columbia Nehri kenarında bulunduğu zaman yeniden gündeme geldi. Kennewick Adamının ilkin kafatasının bir parçası sahilin yaklaşık üç metre açığında bulundu. Bu kafatası parçalarının bir cinayet kurbanına ait olduğu düşünülmüştü, bu nedenle adli tabip ve bölgenin yerlisi bir arkeolog olan James Chatters bu kafatası parçasının ait olduğu bedenin diğer parçalarını da aramaya koyuldu ve kısa süre sonra bütün iskeleti buldu. Adamın yaklaşık seksen beş asır önce ölmüş olduğu ortaya çıktı.

Kennewick Adamı keşfinin hemen ardından dava konusu oldu, yerliler onun yerli olduğunu ve kendilerine iade edilmesi gerektiğini, bir grup ünlü akademisyen ise kalıntıların günümüzdeki kabilelerle ilişkilendirilemeyecek kadar eski olduğunu ve kalıntılar federal devlet kontrolündeki topraklarda bulunduğu için konuyla devletin ilgilenmesi gerektiğini savunuyorlardı. Dava 2002 yılında, temyiz davasıysa 2004 yılında akademisyenler lehine sonuçlandı. On yıl süren ve sekiz arkeolog, beş yerli kabile ve federal hükümetin taraf olduğu dava süresince kemikler Washington, Seattle, Burke Doğa Ta-

rihi ve Kültürü Müzesinde muhafaza edildi. Kemikler halka açık biçimde sergilenmemekle beraber mahkeme kararının ardından akademik çalışmalara konu olabilmektedir.

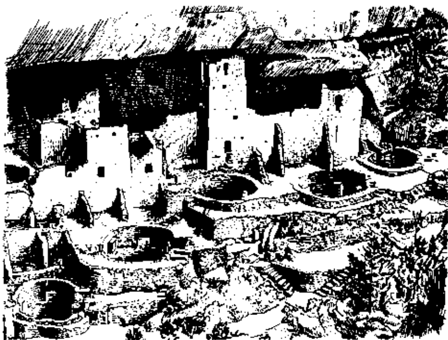
Bu konu halen tartışılmaktadır. Son olarak 2015 yılında Kopenhag Üniversitesi ve farklı üniversiteler mensubu genetikbilimciler *Nature* dergisinde yayımlanmış bir makalelerinde, Kennewick Adamının DNA'sı ile Colville Rezerv Alanı Konfedere Kabileleri mensuplarının DNA'larını karşılaştırdılar ve Kennewick Adamının yerliler ile akraba olabileceğini savundular. Bu yayın ve yayında sunulan verilerin Chicago Üniversitesi mensubu bilim insanları tarafından doğrulanmasının ardından, 2016 yılı nisan ayı sonlarında Kennewick Adamı yerlilere iade edildi ve aralarında Colville kabilesinin de bulunduğu beş yerli kabilesi temsilcileri tarafından nihayet defnedildi.

Amerika'nın güneybatısında New Mexico'daki Chaco Kanyonu gibi nefes kesen güzellikte yerli bölgeleri vardır. Bu kanyon, Albuquerque yakınlarında yer alan bir Ulusal Tarih Parkıdır ve 1987 yılında UNESCO Dünya Mirası Alanı ilan edilmiştir. Bu alanda Ancestral Pueblo insanları tarafından inşa edilmiş ve MS 850-1250 yıllarına tarihlenen muhteşem yapıların kalıntıları yer alır.

Chaco Kanyonunda içinde çok sayıda oda ve kat bulunan devasa yapılar olan büyük evler bulunur. Bu evlerin örneklerinden birisi de Pueblo Bonito'dur, bu yapının içinde altı yüz ila sekiz yüz oda ve beş kat bulunuyordu. Yapı MS850 ve 1150 yılları arasında kademeli olarak inşa edilmiştir. Ev on iki bin yüz metre kare arazi üzerine kuruludur, akademisyenler bu evde kaç kişinin yaşadığını konusunda hayli kararsızdırlar, evde sekiz yüz ila birkaç bin insan yaşadığı tahmin edilmektedir. Yapının tapım alanı mı yaşam alanı mı olduğu da bilinememektedir.

Günümüzde Chaco Kanyonu Kültürü denilen bu kültür New Mexico, Colorado, Utah ve Arizona'nın bazı bölgele-

rinde görülmüştü. Bu bölgelerde ithal ürünlere rastlanmıştır, deniz kabukları ve bakır kemerler Meksika gibi uzak bölgelerle bile ticaretin sürdüğünü göstermekteydi. Chaco Kanyonu kültürünün MS 1200'lü yıllarda neden yok olduğu bilinmemektedir, bu kültürün kuraklık, salgın hastalık ve bunların neticesinde yaşanan göç nedeniyle ortadan kalktığı düşünülmektedir.

Mesa Verde Ulusal Parkı, Kolorado

Kültüre ait diğer kalıntılar ise Kolorado'nun güneybatısında Mesa Verde Ulusal Parkında görülebilir. Parkın içinde MS altı ila on üçüncü yüzyıla tarihlenen beş bine yakın alan vardır. Bölgedeki kayalık alanlarda, küçük depolardan 150 odalı köylere uzanan bir skala oluşturan altı yüz kadar da konut bulunur. Ünlü Kayalık Saray, Uzun Ev, Ladin Evi, Balkonlu Ev de dahil Mesa Verde'de keşfedilen kalıntılar 1978 yılında UNESCO Dünya Mirası Alanı ilan edilmiştir.

Midwest bölgesindeki Missouri St. Louis'in yaklaşık on altı kilometre kuzeydoğusunda 1982 yılında UNESCO Dün-

ya Mirası Alanı ilan edilmiş bir diğer alan olan Cahokia Höyükleri bulunur. Mississippi kültürünü yansıtan, MS 800 ile 1400 yılları arasında kurulan ve altın çağını yaşadığı MS 1100'lü yıllarda yirmi bin kadar nüfusa sahip olan bu alanda 120 ayrı höyük bulunur, bu nedenle bu bölgenin o dönemki sakinlerine Höyük Yapıcılar da denilmektedir. Yaklaşık sekiz bin yüz kilometre kareden büyük bir alana kurulan ve aynı dönem Londra'sından büyük olan bu yerleşim Amerika Birleşik Devletleri sınırları içindeki Columbus öncesi en büyük arkeolojik alan kabul edilmektedir.

Keşiş Höyüğü de denilen bölgenin en büyük höyüğü neredeyse üç yüz metre uzunluğundadır. Höyüğün yapımı için altı yüz yirmi üç bin metreküp fazla toprak kullanılmış olmalıdır. Kapladığı yirmi dört bin metre karelik alanla Peru'daki Moche başkentinde yer alan Güneş Tapınağından da büyüktür, bu nedenle de UNESCO ağ sayfasında ifade edildiği gibi "Yeni Dünyadaki en büyük tarih öncesi toprak yapıdır." Çoğu höyük küçük boyutluydu, mezar ve kamu yapıları için temel ya da platform işlevi görmek üzere inşa edilmişlerdi, ancak Avrupalı kâşif ve yerleşimciler bu yapıların yerliler tarafından inşa edildiğine inanmadılar. Henry Brackenridge tarafından 1811 yılında yazılan ilk raporda bu höyükler piramitlerle karşılaştırılıyor ve John Lloyd Stephens'ın yayınlarında Mayalar tarafından inşa edilmiş yapıların yabancılar tarafından inşa edildiğini savlamasına benzer biçimde, bu yapıların Mısır ya da kayıp İsrail kabileleri tarafından, değilse, Fenikeliler ya da Vikingler gibi bölgeye gelmiş yabancılar tarafından yapıldığı ifade ediliyordu.

Bu höyüklerin yapımına ihtiyaç duyulma nedeni ve bu yapıların temsil ettiği karmaşık toplum yapısı hayli etkileyicidir. Çeşitli boy ve biçimlerdeki bu höyükler bir zamanlar Missisippi Vadisinden günümüz Amerika Birleşik Devletleri'nin güneydoğusunda kalan topraklara dek uzanan bir uygarlığın zamana karşı duran bekçileridir. Maya ve diğer Yeni Dünya

Uygarlıklarından bize miras kalmış yazılı kayıtlara benzer kayıtlar elimizde olsaydı, bu kalıntıları inşa eden yerlilerden şüphesiz çok daha fazla etkilenmiş olurduk.

Kuzey Amerika'da Colonial Williamsburg ve George Washington'ın Vernon Dağı gibi canlandırmaların yer aldığı ve ilgili ziyaretçileri bilgilendirme amacı da güden çok sayıda arkeolojik alan vardır. Bahsettiğin bu iki alan da kazı çalışmasına gönüllüleri kabul etmektedir.

Amerika Birleşik Devletleri'nde resmi kazılarda yer almak isteyenler için de fırsatlar sunulmaktadır. Ne olup bittiğini öğrenmek ve bir projede gönüllü olarak yer almak nispeten kolaydır. Örneğin Mesa Verde Ulusal Parkı yakınlarında hizmet veren Crow Kanyon Arkeoloji Merkezinde bireysel olarak ya da aile ile arkeoloji programlarına katılmak mümkündür. Benzer bir programa katılım imkânı Illinois, Kampsville'de Amerikan Arkeoloji Merkezinde de sunulmaktadır. Bunlar haricinde pek çok kazı da gönüllüleri kabul etmektedir, bu kazıların pek çoğunu içeren bir liste her yıl "Archaeological Fieldwork Opportunity Bulletin" içerisinde, Amerikan Arkeoloji Enstitüsünün ağ sayfasında yayımlanmaktadır.

Kuzey Amerika, arkeolojik alanlar bakımından inanılmaz bir çeşitlilik arz etmektedir, kitabın bu bölümündeki kısacık alanda bile Güney Carolina'daki batık denizaltıya, Virginia'daki kayıp yerleşime, Amerika'nın güneybatısındaki kalıntılara, Pasifik Bölgesinin kuzeybatısındaki keşiflere ve Midwest bölgesindeki höyüklere değinebildik. Hangi kıta söz konusu olursa olsun toprağın altı her zaman doludur.

Daha Derine İnmek 4: Bulduklarınız Sizde mi Kalıyor?

Bu son "Daha Derine İnmek" bölümündeyse, bana her zaman sorulan ve cevabı kısa ancak verilecek cevabın çağrışımlarının hayli fazla olduğu, bölümün başlığında da yer alan soruyu cevaplamaya çalışacağım. Soru basit, "Kazı sırasında bulunanlar sizde mi kalıyor?," sorunun cevabı da hayli kısa "Hayır." Kazı çalışmasını ister vatandaşı olduğunuz ülkede ister yabancı bir ülkede yapıyor olun, o ülkenin eski eserlerle ilgilenen kurumları belli kurallar koymuş olacaktır. Arkeoloji tarihinden de öğrenebileceğimiz üzere en büyük keşifler ve buluntular ulusal ya da yerel bir müzeye teslim edilirken, bu buluntular/keşifler dışında kalan materyal kazıyı izleyen aylar hatta yıllar boyunca, yüksek lisans ve doktora öğrencileri ile akademisyenlerin bu malzemeyi görüp çalışabilecekleri bir üniversite, müze ya da benzer bir yere gönderilir. Altı ya da yedi haftalık bir kazı sezonu sonunda iki yıl hatta daha uzun bir sürede çalışılacak ve yayımlanacak malzeme ele geçecektir.

Bu eserler bizde, yani arkeologlarda kalmadığı gibi başka şahısların da bu malzemeyi toplamasının doğru olmadığını düşünüyorum. Akademisyenlerin üzerinde uzlaştığı bir görüş de özel koleksiyonculuk ile dünyanın farklı yerlerinde süregelen yağmacılık faaliyetleri arasında bir bağlantı olduğudur. Arkeolojik alanları yağmayan hırsızlar, ele geçirdikleri eserleri satacak yerler bulamasalardı yağmayı gerçekleştirmeyeceklerdi.

Müze koleksiyonlarında ise konu çok daha karışık, British Museum, Louvre Müzesi, Met ya da diğer müzelerin on dokuz ve yirminci yüzyılda, yani Sömürgecilik Çağında koleksiyonlarına kattıkları Elgin Mermerleri, Nefertiti büstü ya da Rosetta Taşı gibi parça ve nesneleri bu buluntuların ele geçtiği ülkelere iade edip etmemesi gerektiği halen tartışmalı bir konu. Geçtiğimiz yıllarda müzeler satın aldıkları objelerin temiz bir geçmişe sahip olmasına dikkat etmeye başladı; bununla birlikte kuralların bu kadar katı biçimde uygulanmadığı dönemlerde müzelerin eline geçen yağma sonucu ele geçirilmiş objeler halen sergilenmekte. Bu sorun ahlaki, etik, ekonomik ve hukuki boyutları olan çözülmesi kolay olmayan bir sorun. Belki de objeler için ayrı ayrı karar verilmesi gerekiyor, ancak bu yöntem bile halen tartışmalı.

Dünyanın dört bir yanında arkeolojik alanların yağmalarının özel koleksiyoncular tarafından finanse edildiğinden neredeyse eminiz. Günümüzde yağmalanan objeler açısından en büyük fırsatları Suriye ve Irak gibi siyasi istikrarsızlığın arkeolojik alanlara ilişkin politikalar üretilmesini neredeyse imkânsız kıldığı bölgeler sağlıyor. Yağmacılık henüz bu çağda karşımıza çıkmış bir olgu değil, eski çağlarda Mısır firavunlarının bazılarının mezarları da yağmalanırdı, kim bilir, belki de bu girişimlerin bazıları firavunun gömülmesinin hemen ardından gerçekleşmişti. Günümüzde ise yağma olaylarında Afganistan, Mısır, Irak, Ürdün, Suriye, hatta Peru ve ABD'de

de bir artış görülüyor. Kaçak kazı çukurları arkeolojik alanları kevgire çevirmiş vaziyette.

Kaçak kazılar bazı bölge ve kültürlerde bir tür hayat biçimidir, bu kazılar genelde fakir insanlar tarafından ellerine geçen parayı biraz olsun artırabilme umuduyla gerçekleştirilir. Suriyeli bir köylüyü, dükkânların kapalı, tarlaların yakılmış, seyahat etmenin imkânsız olduğu ahval ve şerait içinde ailesinin karnını doyurabilmek için simsarlara silindir mühür satmak istediği için suçlayamayız. Günümüzdeyse, İŞİD'in Nimrud ve Musul Müzeleri gibi alanları tümüyle ya da kısmen tahrip edip yağmalayarak bir eski eser ticareti sponsoru olduğu ve bu sürece katıldığı Suriye de dahil olmak üzere belli bölgelerde toplu yağma eylemleri gerçekleşmektedir.

2011 Mayısında, aynı yılın Ocağında gerçekleşen devrimin ardından gözlemci olarak Mısır'a giden heyette görev almıştım. Bu heyetin amacı meslektaşımız Sarah Parcak'ın uydu fotoğraflarına bakarak yağma amaçlı açılmış çukurlar olduğunu düşündüğü yeni açılmış çukurları yerinde kontrol etmekti. O çukurlar yağma amaçlı açılmıştı. Ben de tanık oldum. Alanı ziyaret ettim ve fotoğraflarını çektim. Çalışmamızın sonuçları başkalarının da faydalanabilmesi için *Antiquity* dergisinde yayımlandı.

Aslında Mısır'da yağmalanan eski eserler de Irak'ta yağmalanan eserlerle aynı kaderi paylaşıyor; Londra ve New York'ta açık artımayla satılıyorlar. Bağdat'taki Irak Müzesi yağmalandığı esnada müzedeki ünlü eserlerin bir bölümü çalınmıştı. Bu eserlerin büyük kısmı müzeye iade edildi ya da başka yerlerde ele geçirildi, bazı parçalarsa halen kayıp. Ebay üzerinde baskı kurulup da bu tür eserlerin satışı yasaklanana dek bazı eserler benim ve herhangi birisinin gözü önünde eBay'de satılıyordu. Bu yasağa rağmen, bazı objeler halen eBay üzerinden satılmakta.

Benim en beğendiğim hikâye Irak'tan çalınmış bir eseri satmaya çalışan birisine dair. Dikkatlice incelendiğinde bu "eserin" müze mağazasında satılan bir replika olduğu anlaşılıyordu. Irak Müzesinden çalınan eserleri bulmakla görevli Amerikan ordusu mensubu Binbaşı Matthew Bogdanos, 2005 yılında yayımlanan çoksatar kitabı *Thieves of Baghdad*'da [Bağdat Hırsızları] buna benzer çok sayıda hikâyenin dökümünü sunuyor.

Irak'ta Yağma

Yağma müzelerle de sınırlı kalmadı ve Irak genelinde bütün arkeolojik alanlara yayıldı, ülkenin her köşesinde makineli silah ve kürek taşıyan adamların yasadışı kazılar yaptıkları söyleniyordu. Umma antik kentinde yağma o boyutlara ulaşmıştı ki fotoğraflarda antik yapı ve kalıntılardan çok yağma amaçlı çukurlar görülüyordu.

Yasadışı eski eser kaçakçılığının önüne geçmeye çalışan bir arkeolog açısından yağmalanmış ünik objelerin görüntü-

sü bir açmaz yaratır. Böyle bir durum 2011 yılında Britanya'daki bir Asur uzmanının bir eski eser satıcısının kendisine gösterdiği çivi yazılı kil tabletleri Irak Kürdistan bölgesi sınırları içinde kalan Süleymaniye Müzesinin satın alması yönünde görüş bildirdiğinde yaşandı. Tabletlerinden birisinin üzerinde de Gılgamış destanının daha önceleri bilinmeyen bir bölümü yazılıydı. Bu bölüm, Gılgamış ve ekürisi Enkidu'nun kereste toplamak üzere Sedir Ormanına gittikleri beşinci tabletteki bir şiire ilişkin büyük bir boşluğu anlamamızı sağlayacaktı. Bu ormanın İncil'de geçen ünlü Lübnan Sedir Ormanı olduğu düşünülmektedir. Ele geçecek olan dizelerdeyse Gılgamış ve Enkidu'nun ormana girdiğinde kuş, böcek ve maymun sesleri duydukları geçiyordu.

Üç bin yıldır kayıp olan bu tablet dünya edebiyatının klasiklerinin birisindeki önemli bir boşluğu dolduracaktı. Arkeologlar açısından açmaz şudur, elbette yağmaya destek vermek istemiyoruz, ancak içinde çok değerli bilgilerin bulunduğu bu tür bir tabletin de korunmaksızın ve akademisyenlerin onu çalışmasına fırsat sunulmaksızın sanat koleksiyonculuğu pazarına girmesini ve toplumun gözünün önünden kaybolmasını öylece izleyemeyiz. Bu tartışmada Ölü Deniz Ruloları gündeme gelecektir, bu tabletlerin büyük bölümü onları Kumran yakınlarındaki mağaralarda izinsiz olarak ele geçirmiş olan Bedevi'den satın alınmıştı, bu rulolar eski eser pazarında kaybolsa ne olurdu peki?

Aslında buna benzer bir şey MÖ 6. yüzyıl ile 5. yüzyıl arasında Mezopotamya'da sürgün hayatı yaşamış (Babil Sürgünü) Yahudilerin gündelik hayatlarının dökümünü sunan bir arşiv olarak kabul edebileceğimiz yüz hatta bazılarına göre iki yüzden fazla kil tabletin başına gelmişti. Bu tabletler, olayın hangi tarihte cereyan ettiği tartışmalı olsa da, söylentiye göre 1970'lerden sonra eski eser pazarına düşmüştü. Bu tabletlerin en az yarısı özel koleksiyoncular tarafından satın alınmış ve ardından da bir dizi akademisyen tarafından ya-

yımlanmıştı, sonra ise tabletler 2015 yılı şubat ayı başlarında Kudüs'teki Eski Ahit Diyarları Müzesinde sergilenmiş, bu sergiyle farklı akademisyenler tarafından yeniden yayımlanmışlardı.

Tabletlerin hangi alanlarda ele geçirildiği kesin olarak bilinmese de tabletlerde bu alanın eskiçağdaki adı "al-yahudu" olarak geçer ve bu sözcük birebir çevirisiyle "Judah Kenti" anlamını taşır. Bu tabletler Mezopotamya'da ele geçen ve İncil'de geçen Babil Sürgünü'nün gerçekleştiğine ve sürgüne uğrayanların akıbetine ilişkin ilk metin temelli kanıtlar arasındadır. Tabletler son derece büyük önem taşıyordu, bununla birlikte kontekstleri yoktu ve muhtemelen de -bazı raporlara göre Irak'ın güneyinde- yağma sonucu ele geçmişti. Bu tabletler yayımlanmalı mıydı? Peki sergilenmeli miydi? Bu örnekte de tıpkı keşifleri benzer biçimde gerçekleşmiş Ölü Deniz rulolarında olduğu gibi metinler çok önemliydi, bu durum bir grup akademisyeni yasal olmayan biçimde yağmalanmış ve ele geçirilmiş olsalar da bu tabletlerin yayımlanması ve sergilenmesi gerektiğine ikna etti. Bu görüşe tüm akademisyenler katılmıyor, örneğin Amerikan Arkeoloji Enstitüsü yağma sonucu ele geçmediği kanıtlanamayan objeleri ele alan makaleleri yayımlamama ilkesini savunuyor.

UNESCO 1970 yılında Kültür Varlıklarının Yasal Olmayan Yollardan İthalatı, İhracatı ve Mülkiyet Devrinin Önüne Geçme Tedbirlerine İlişkin Konvansiyonu onayladı, konvansiyon Nisan 1972'de yürürlüğe girdi. Bu konvansiyon uyarınca, satın alınan eski eserin 1970'ten önce ele geçtiğinin kanıtlanabilmesi (bazı hallerde bu tarih konvansiyonun uygulanmaya başladığı 1973 olarak kabul edilmektedir), eserin daha yakın bir tarihte ele geçmesi halindeyse eserin bulunduğu ülkeden yasal olarak ithal edildiğinin doğrulanabilmesi, başka bir ifadeyle yağma sonucu ele geçmediğinin ispatlanması gerekmektedir. Elbette bu sistemin de açıkları var ve konvansiyon yürürlüğe girdiğinden beri eski eser pazarında satılan çoğu

eserin 1970'den önce bulunmuş gibi gösterildiğini biliyoruz, gene de bu konvansiyon iyi bir başlangıç. (Konvansiyonun yürürlüğe girmesinin üzerinden elli yıl geçti ve belki de metnin güncellenmesi gerekiyor.)

Özellikle çatışma sırası ve sonrasında gerçekleşen yağma elbette yeni karşılaşılan bir sorun değil ancak bazen tekil örnekler yeni yasaların koyulmasını gerektiriyor. Bu nedenle de hem ABD'de ehem de başka bir ülkede ele geçen ve kaçakçılık yoluyla ABD'ye taşınan objelere ilişkin yeni yasalar hazırlanıyor.

Amerika'da yasa koyucular yüz yıldan uzun bir süredir eski eserler ve ören yerlerini koruma amaçlı yasalar hazırlıyorlar. Eski eserlere ilişkin ilk yasalardan birisi Theodore Roosevelt'in başkanlığı döneminde yürürlüğe gitmişti ve ABD'nin güneybatısındaki Ancestral Pueblo bölgesindeki mezarlarda yapılan yasadışı kazılarda ele geçen boyalı kapların ve diğer eski eserlerin ticaretinin engellenmesi amacını güdüyordu. 1906 tarihli Amerika Eski Eserler Kanunuyla, New Mexico, Arizona ve benzeri alanlarda gerçekleşen yağma eylemlerinin kontrol altına alınması ve engellenmesi amaçlanıyordu, zira Arizona'daki MS 1350'lere tarihlenen Casa Grande gibi alanlar ahşap kirişleri ve diğer eski eser kalıntılarını ele geçirmek isteyen şahıslarca yağmalanıyordu.

Ulusal Park Hizmetlerine (National Park Services) Amerikan yerlilerine ait alanlar ve sömürge döneminden kalma başka alanlarda kültür varlıklarının tespiti, korunması ve saklanması hakkı veren 1935 tarihli Tarihi Alanlar yasasının da dahil olduğu çok sayıda yasa hazırlandı. Bu yasa nedeniyle ABD'de en çok arkeolog istihdam eden kurum Ulusal Park Hizmetleridir.

1979 yılından beri arkeolojiye ilişkin çok sayıda önemli yasa yürürlüğe girdi. Bu yasalar arasında kitabın bir önceki bölümünde değindiğimiz NAGPRA'nın yanı sıra federal hükümet kontrolündeki arkeolojik alanları koruma ama-

cı güden Arkeoloji Kaynaklarını Koruma Yasası (ARPA) da yer almaktadır. Bu tür alanlardan obje çalan kişiler 20.000 dolara kadar para cezasıyla cezalandırılmakta, bir yıl hapis yatmakta ve ayrıca işledikleri suç sicillerine işlenmektedir. Örneğin 2009 yılında Utah, Blanding'de federal hükümet kontrolündeki araziler yakınında yerlilerden kalma objeleri ele geçirmek üzere kazı yapan on altı kişi yakalanmış ve bu olay nedeniyle yirmi dört kişi ceza almıştır.

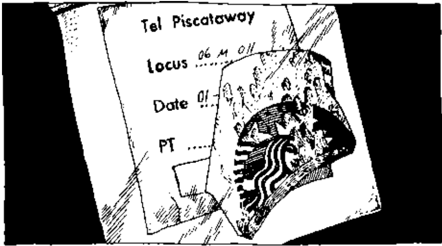
Bu tür yasalar arkeolojik alanların keşfinden kazılmasına, korunmasından tanıtımına kadar meselenin tüm boyutlarını ilgilendirmektedir. Bu tür yasalar arkeologları engellemez aksine çoğu zaman onların işlerini yapmasına yardımcı olur, ayrıca bu yasalar sayesinde arkeologlar eyalet ve kent yönetimleri ve (daha önce de değindiğimiz gibi) Ulusal Park Hizmetlerinde istihdam edilirler ve yapı projelerinde de çoğu zaman buldozerlerin önünde kültür kaynakları yönetiminden sorumlu arkeolog olarak sahaya çıkarlar.

Dünyada yaşanan sorunlar ışığında ABD Temsilciler Meclisi 2015 yılında ABD'de Suriye'den yağmalanmış eserlerin satışını yasaklayan bir yasayı kabul etmiştir. Uluslararası Kültür Varlıklarının Korunması ve Muhafazasına İlişkin Kanun adı verilen bu yasa 2016 Nisanında Senato'da onaylanmış ve başkanın onayıyla 9 Mayıs 2016 tarihinde yürürlüğe girmiştir. 30 Kasım 2016 tarihindeyse Mısır ile ABD arasında aynı konuda bir protokol imzalanmıştır. Bu protokole göre ülkede devam eden yağma hareketlerini engellemek adına Mısır'dan gelen eski eserlere sınırlama getirilmiştir.

Bana göre, ki çoğu meslektaşımın da bu görüşlere katılacağına inanıyorum, eski eserler ortak tarihimizin birer parçasıdır, bu nedenle çıkarılan yasalar ve yapılan anlaşmaların dünya çapında süregelen yağma eylemlerinin önüne geçmesini ancak umut edebiliyoruz. Kazılmış alanların gözetimi, hatta keşfedilmiş ancak henüz kazılmamış alanların korunmasına ilişkin yasalar çıkarılmasına dek, pek çok şeyin

yapılabileceğini ve yapılması gerektiğini biliyoruz. Arkeolog olmayanlar da eBayde satılan ya da Ortadoğu'da bir pazar yerinde görücüye çıkan eski eserleri satın almayarak bu çabaya katkı sunabilirler. Kazdığımız, çalıştığımız ve üzerine bir şeyler yazdığımız her şey çok çok uzun zaman önce gerçeklemiştir, bu nedenle cevabını bulmamız gereken soru, çok geç olmadan ortak geçmişimize ilişkin bilgi kaybını nasıl önleyebileceğimizdir.

Son Söz: Geleceğe Dönüş

Arkeologların icra ettiği mesleğin odağında tarih kavramı bulunur, bu tarih kavramı tabakalanmadan ve medeniyet katmanlarından müteşekkildir, her kültür kendisinden önce var olmuş kültürler üzerine kurulmuştur. Katmanları kazdığımızda ortaya çıkardığımız şey objeler değildir. Aslında insanoğlunun geçmişiyle olan derin bağını gün yüzüne çıkarmaktayız.

Elbette biz de bir gün tarihe karışmış olacağız. Medeniyetimiz ve kültürümüz de sona ermiş olacak, gelecekteki arkeologlar da onlar ile bizim aramızdaki bağı gün yüzüne çıkaracak. İşte o arkeologlar da iPhonelarımız, Barbie bebeklerimiz, Wal-Mart marketlerimiz ve McDonald's mağazalarındaki kemerler üzerine bilimsel çalışmalar yürütecekler. Bu nedenle yeri gelmişken geleceğe de değinmek ve iki konuyu ele almak istiyorum. Bu konulardan ilki gelecekte arkeolojinin icra edilme biçimi, yani kullanılacak yeni araç ve gereçler. İkincisiyse gelecekte arkeologların bizi, yani toplumumuzu ve medeniyetimizi yorumlana biçimi. Gelin ilk konudan başlayalım.

Alan Weisman'ın çok satar kitabı *The World Without Us*'dan hareketle hazırlanmış iki televizyon programını izlediğimden beri "gelecek arkeolojisi" adını verdiğim şeyi ele alalım önce. Bu programlardan birisi *National Geographic Channel*'da gösterilen *Aftermath: Population Zero*, diğeriyse History Channel'da gösterilen *Life Without People* adlı programdı. Her iki program da Weisman'ın kitabının da ele aldığı konuyu işliyordu, yani bir gün insanlar yok olursa kurduğumuz kentler ve diktiğimiz anıtlara ne olacak? Televizyon programında Eiffel Kulesinin dağılması, Seattle'daki Space Needle'ın çöküşü, Beyaz Saray çevresinde aslanların dolaşması ve benzerlerini betimleyen kareler de gösterildi.

Bugün bütün insanoğlu (arkeologlar da dahil) yok olsa arkeologların iki yüz yıl sonra yapacağı keşifler arasında neler olur? Ya iki bin yıl sonra? Bulduklarını nasıl yorumlarlar ve toplumumuzu nasıl yeniden inşa ederler?

Büyük idari yapıları, okulları, evleri, otobanları, köprüleri, yolları, hava alanlarını ve benzerlerini bir kenara bırakın da Washington Hayvanat Bahçesi, Smithsonian müzeleri, hatta Starbucks ya da Mc Donalds nasıl görünürdü acaba? Bu yapıların kalıntılarında neler ele geçerdi? Ele geçen objeler düzgün biçimde yorumlanabilir miydi? Bulunan bir yapının bir zamanlar hayvanat bahçesi ya da kahve dükkânı olduğu anlaşılabilir miydi? Hiçbirinin orijinal işlevinin anlaşılmadığını varsayalım, arkeologlar bu yapıların ne olduğunu düşünürdü?

Bir zamanlar her yere yapıştırılmış uyarı levhalarını okuyabilecek birileri yoksa hayvanat bahçesini teşhis edebilmek büyük sorun. Elbette hayvanların kurtulup kurtulmadığına da bağlı, kurtulurlarsa tüm kafesler boş olacaktır, hayvanlar kafeslerde kalırsa da elimizde sadece iskeletler kalacaktır. Birileri iskeletleri bulursa ve levhaları da okuyabiliyorsa o yerin bir zamanlar hayvanat bahçesi olduğu anlaşılacaktır, aksi halde işleri çok zor.

Özgürlük Heykeli, Baş Kısmı

Smithsonian Müzesi ya da New York'taki MET müzesi ya da Boston'daki Güzel Sanatlar Müzesi gibi büyükçe bir müzeyi ele alalım, arkeologlar müzeyi kazdıklarının farkında değillerse teşhiste büyük sorun yaşayacaklardır. Umut Pırlantası (Hope Diamond), dinozor ya da koca bir balinanın bulunduğu bir yapı kafaları karıştırır ve hayli tartışmaya neden olur, elbette arkeologlar Ulusal Doğa Tarihi Müzesinde kazı yaptıklarının ayrımında olmazlarsa.

Kanımca en çok kafa karıştıracak yerler Starbucks, McDonalds ve benzeri işletmeler olacaktır. Bence Starbucks'ın bir tür din olduğu düşünülecektir, zira elinizde taç giymiş uzun saçlı bir tanrıça figürü var ve bu figüre adanmış tapınaklar her köşe başında yerini almış durumda. Aynı şeyler McDonalds için de geçerli, ancak bu kez tapılan tanrının adı biliniyor –Ronald McDonald– ve bu tanrının kırmızı saçları ve gösterişli kıyafetleri var. Bir başka çıkarım da şu olabilir,

bu ikisi panteonun yönetici gücünü temsil ediyor, tıpkı Yunanların Zeus ve Herası ya da Romalıların Iuppiter ve Iunosu gibi.

Şaka bir yana, ilgili kayıtlar o günlere ulaşmazsa gelecekte arkeologlar bu tür yorumlar yapabilir. Günümüzde de kazı sırasında ele geçen ve anlam veremediğimiz şeylere şakayla karışık da olsa kültle ilişkili ya da dini bir unsur etiketini yapıştırıveriyoruz.

Bizim dünya üzerinden silinmiş kültürleri incelediğimiz ve bizim kültürümüzün de gelecekte arkeologlara nasıl görüneceği üzerine kafa yormadığımızı düşününce gelecek arkeolojisi insanın gözüne çok daha ilginç gelmeye başlıyor. Örneğin günümüzde etkileşimin çok büyük bir kısmı çevrimiçi gerçekleşiyor. Bu etkileşimin büyük bölümü tamamen ortadan kalktığında ve gelecekte arkeologlar bu yazışmalara erişemediğinde toplumumuzun okuma yazma oranlarına ilişkin ne düşünecekler? Peki bu arkeologlar MS 79 yılında Pompei'de olduğu gibi her şeyin bir anda donmuş olması halinde, her iskeletin yanında bulacakları çoğu o iskeletlerin sahiplerinin ellerine tutuşturulmuş metal, plastik, cam ve devre yığınlarıyla ilgili ne düşünecekler dersiniz? Bunların bir zamanların iletişim cihazlarının kalıntıları olduğunu kavrayabilecekler mi?

Benzer bir deney 1979 yılında David Macaulay, *Motel of the Mysteries* [Gizemler Moteli] adlı içinde çizimlerin de olduğu o mükemmel kitabı yayımlandığında yapılmış oldu. Kitabın konusunu kısaca şöyle özetleyebiliriz: 1985 yılında, bir gün içinde Kuzey Amerika'da yaşam sona eriyor. MS 4022 yılındaysa amatör arkeolog Howard Carson Motel of Mysteries olduğu ileride anlaşılacak o alanı kazara keşfediyor. Sonra da bu alana asistan Harriet Burton'ın da mensubu olduğu bir ekip getiriyor.

Howard Carson adının Howard Carter, asistanı Harriet Burton'ın adının da Harry Burton'dan esinlenerek belir-

lendiği çok açık, hatırlarsanız arkeolog Carter ve fotoğrafçı Burton, Carter'ın Kral Tut'un mezarı kazısı sırasında birlikte çalışmıştı. Macaulay Kral Tut'un mezarının keşfine yaptığı göndermelerde hayli eğleniyor, Carson da keşfi sırasında Carter'ın o ünlü sözünü tekrarlıyor "Şahane şeyler," ancak kitapta Carson'un bulduğu iki iskelet mezardan değil de -ki kendisi bunun farkında değildir, ancak biz okurlar biliriz ki- motel odasından çıkıyor.

Kitapta ikilinin keşiflerine ilişkin yorumları hayli histerik ve pek çok arkeolog meslek şakası içeriyor, ancak bir yandan da az önce söylediğime benzer bir durum yaşanıyor, ne demiştim hatırlayın, bir şeyin ne olduğu bilinmiyorsa dine ilişkin bir şey olduğu düşünülür. Macaulay'ın Howard Carson'ı bu sözde "Dış Oda"da her şeyin "Büyük Sunak"a bakacak biçimde yerleştirildiğini, buldukları bedenin "Tören Platformu" üzerinde bulunduğunu ve elindeyse "Kutsal İletişim Cihazı" tuttuğunu ifade ediyor. Pek tabii bizler bu objeleri biliyoruz, "Büyük Sunak" televizyon, "Tören Platformu" bir yatak ve "Kutsal İletişim Cihazı" ise televizyonun uzaktan kumandası. Carson, olaydan iki bin yıl sonra elinde başka hiçbir veri yokken, bu objelerin hepsinin dini anlamları olduğunu düşünüyor.

Macaulay'ın ironik yaklaşımı Harriet Burton'ın "Kutsal Urne"nin üzerinde bulduğu "Kutsal Saç Bandı" ve "Kutsal Yaka"yı gururla takmasıyla zirvesine ulaşıyor. Kitabın ilerleyen sayfalarından aslında boynuna "Kutsal Yaka" diye tuvalet kapağı taktığını, kafasınaysa "kutsal saç bandı" diye üzerinde "güvenliğiniz için sterilize edilmiştir" yazılı kâğıt şeridi sardığını anlarız. Kulaklarına "plastik kulak süsleri" diye diş fırçaları takmıştır, boynundan ise "zarif gümüş zincir ve kolye ucu" sandığı lastik küvet tıkacı sarkmaktadır. Bu çizimi daha da ilginç kılan Heinrich Schliemann'ın eşi Sophia'nın Troia'da ele geçmiş Priamos Hazinesini takıp takıştırmış halde çektirdiği fotoğrafın karbon kopyası olmasıdır.

Gelecekte birileri Starbucks, McDonalds, müzeler, hayvanat bahçeleri, belki de motelleri kazdığından muhtemelen bu manzarayla karşılaşacaklardır. Mizahı bir kenara bırakalım, günümüz kültürü gelecekte arkeologlar tarafından hayli yanlış biçimde yeniden yorumlanabilir, belki biz de geçmişi çoğu zaman yanlış yorumluyoruz. Bu arkeoloji uğraşında görülebilen bir tehlike, ancak genelde yeterli veri elde edildikten sonra bir yapı, yerleşim ya da uygarlığa ilişkin üzerinde fikir birliğine varılmış doğru yorumlar yapabiliyoruz.

Peki gelecekte arkeoloji nasıl yapılacak? Hangi araç ve teknikler kullanılacak? Heinrich Schliemann ve Howard Carter'ın Troia ve Kral Tut'un mezarında günümüzde uzaktan algılama tekniklerinin kullanılabileceğini hayal edemedikleri gibi biz de bu sorunun cevabını bilemiyoruz.

Bence kazı çalışmasına başlamadan önce toprağın ya da Orta Amerika ve Kamboçya örneklerinde olduğu gibi ağaçlık örtünün altında nelerin bulunduğunu daha doğru biçimde değerlendirmemize olanak tanıyacak teknolojik gelişmelere tanıklık edeceğiz. Örneğin yıllardır daha düzgün biçimde uzaktan algılama yapmamıza imkân tanıyan yöntemlerin var olabileceğini savunuyorum. LIDAR dışında kullandığımız manyetometre, direnç ölçüm vb diğer tekniklerin büyük bölümü hayli yaşlandı. Yeni gelişmelerin zamanı geldi de geçiyor. Aslında tanık olduğumuz bazı projelerde gelişmeler kaydedilmiş durumda, proton manyetometreler yerine manyetik alan ölçümü yapabilen eğimölçerler ve sezyum manyetometreler kullanılıyor. Daha önce de ifade ettiğim gibi uzaktan algılamayla kazıya duyulan ihtiyaç minimuma indirilebilir. Arkeolojinin bir tür yıkım olduğu düşünüldüğünde bu tür yöntemler sayesinde daha az yıkım mümkün kılınır ve tek bir çukur bile açmaksızın pek çok şeyi başarabiliriz.

Örneğin gelecekte günümüzde toprak altında gömülü duvar ve delikleri tespit edebildiğimiz gibi alçı ve diğer malzemeleri de tespit edip edemeyeceğimizi merak ediyorum.

Örneğin havalimanlarında uyuşturucu ve patlayıcı maddelerin tespiti için Ulaşım Güvenlik Birimi tarafından kullanılan teknikler yer altındaki objelerin bileşenlerinin tespiti için yeniden uyarlanamaz mı? Gaz ve petrol şirketleriyle işbirliği yaparak höyüklerde daha derine inilebilmesi ya da belirli derinliklerinde kesitler açılabilmesini sağlayacak teknikler geliştirmek imkânsız mı? Teknolojik ilerlemelerin zaman meselesi olduğunun ayrımındayım ancak belki de doğru mühendisle iletişim kurmak da işin bir yönü, belki de birileri "Dur bir dakika, yapmak istediğin bu mu? Ohooo biz onu yaparız dert etme" diyecek.

Günümüzde de tanık olduğumuz biçimde kimya, biyoloji ve özellikle DNA çalışmalarından yeni çözümleme teknikleri ödünçleyeceğiz. Konservasyon teknikleri de gelişmeye devam edecek böylece elimize geçen objeleri daha sağlıklı koşullarda muhafaza edebileceğiz. Hepsinden öte, arkeoloji açısından toplumun ihtiyaçları ve hedeflerine yönelik hassasiyet ve arkeologlar ile yerel topluluklar arasında daha geniş işbirliğine ihtiyaç duyuyoruz, böylece keşfe çıktığımız mirasın sahipleri de bu miras üzerinde daha çok söz sahibi olabilecektir.

Yine bana göre arkeolojinin ilk günlerinde olduğu gibi gelecekte de kazma, kürek, çapa ve dişçi aletleriyle yapılan kazılar devam edecek. Hem özenli, hem dikkatli hem de kalıntılara zarar vermeden kazı yapabilmek neredeyse imkânsız. Belki de ben yanılırım ve şu an tahayyül edemediğim kazı teknikleri ortaya çıkar. En değerli malzemenin kazının son günü ele geçmesi klişesi ise hiç değişmeyecek bence.

George Washington Üniversitesindeki ofisimde annemin bana hediyesi olan Schliemann'ın aynı kitabının iki kopyasının yanında, duvarımda iki tane de yapışkan kağıt var: Birincisinde "Arkeoloji: Şu an kazıyor olmalıydım," ikincisinde "Arkeolog: Dünyanın en cool mesleğini icra eden kişi. Geçmişinizi kurtarıyorum, ya siz ne yapıyorsunuz?"

yazmakta. Bu yapışkan kâğıtlara benzer biçimde benim de arkeolojiye ilişkin hislerimi özetle ifade etmem gerekirse; gerçekten de şu an kazıyor olmalıydım. Benim duygularım dünyaya da meydan okuyor aslında. Arkeoloji salt geçmişte var olmuş uygarlıklardan kalanları aramak demek değildir, arkeoloji aynı zamanda bu kalıntıları gelecek nesillere aktarmak üzere muhafaza etmek ve düzenlemek demektir. Umarım bu kitap da arkeolojinin hedeflerine küçük de olsa bir katkı sunacaktır.

Teşekkür

Benden önce sahaya inen ve çalışmalarını betimleme şansını yakaladığım arkeologlar olmasaydı böyle bir kitap da var olamazdı. Bu denli uzun ve bilinen bir geçmişe sahip, çok sayıda insanın ilgisini çeken bir çalışma alanının mensubu olduğum için gururluyum.

Ayrıca George Washington Üniversitesinde her akademik dönem verdiğim arkeolojiye giriş dersine katılan –son on beş yıldır bu derse her dönem 140 öğrenci kayıtlanıyor– tüm öğrencilerime ve Megiddo ve Tel Kabri'de yıllardır süren kazılarda bana eşlik eden öğrencilerime teşekkürlerimi sunuyorum. Bu kitabı benim danışmanlığımda arkeolojide yüksek lisans ve doktora tezi yapan öğrencilerime adıyorum-bugüne dek 150'den fazla öğrencim oldu.

Elbette belirli kişilerde de teşekkür etmem gerekiyor. Öncelikle Princeton Üniversitesi Yayınları mensubu düzeltmenim Rob Tempio'ya teşekkürlerimi sunarım, bu kitabı yazmamı öneren ve bu yaratıcı süreç boyunca bana eşlik eden oydu. Rob benim açımdan sadece bir düzeltmen değil, aynı zamanda dostum ve bunu söylerken iftihar ediyorum. İkinci olarak kitabın çizimlerini yapan harikulade yetenekli sanatçı Glynnis Fawkes ve haritaları çizen Michele Angel'e

şükranlarımı sunuyorum. Bu kitabı tamamlama yardım eden Princeton Üniversitesi Yayınları mensubu Shaquona Crews, Scot Kuehm, Ryan Mulligan ve adını anmadığım herkese teşekkür ediyorum. Mitchell Allen ve Jill Rubalcaba'ya kitabın son derece özenli biçimde yaptıkları son okuması ve bilgece düzeltmeleri için, Peter Cooper, William Dardis, Randy Helm, Daniel Reynoso, Dan Rubalcaba, Jim West, Cassandra Wiseman ve adını bilmediğim uzmanlara da kitabın yazım sürecinde onu gözden geçirdikleri için özellikle teşekkürlerimi iletiyorum.

Son olarak da, aileme teşekkür etmek istiyorum, ben büyürken tutkumun peşinde gitmeme izin veren annem Evelyn ve babam Martin'e, kendileri büyürken büyük tutkumun peşini bırakmamama yardımcı olan çocuklarım Hannah ve Joshua'ya, özellikle de uzunca süredir yanımda olan eşim Diane'ye minnettarım.

ÖNSÖZ:
TAŞLAŞMIŞ MAYMUN PENÇESİ

xi *Yedi yaşındaydım* Braymer 1960.
Ormanda kayıp kentlerin izini sürmek Ceram 1951, 1967; Stephens 1962; ayrıca bkz., Ceram 1958, 1966.

xiii *En eski ve en büyük şarap mahzeni Hayfa Üniversitesi mensubu* Assaf Yasur-Landau ve ben bu kazının eş başkanıydık, Brandeis Üniversitesi mensubu Andrew Koh da kazı başkan yardımcısıydı.

xiv *tüm kağıtları yaptı* Bkz. Jaggard 2014; Lemonick 2014b; Levitan 2013; McIntyre 2014; Naik 2013; Netburn 2013; Wilford 2013. Buluntulara ilişkin yayın (Koh, Yasur-Landau ve Cline 2014) *PLoS ONE dergisinde yayımlandı*, çevrimiçi erişim için: http://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0106406.

xv *2016 yılı haziran ayı başlarında bir günde* 2 Haziranda çıkan haberler, 2016: Hatem 2016; Moye 2016; Rabinovitch 2016; Romey 2016; Smith 2016; Steinbuch 2016; Weber 2016; ayrıca bkz. http://www.archaeology.org/news/4507–160602-archaeologists-return-to-the-judean-desert; http://www.inquisitr.com/3161047/new-archaeology-discovery-2000-year-old-roman-military-barracks-will-be-viewed-by-subway-riders-video/; http://www.archaeology.org/news/4503–160601-london-writing-tablet; https://www.washingtonian.com/2016/06/02/things-to-do-in-dc-this-weekend-june-2–5/. Tut'un hançerini ele alan yayının başlığı hayli yumuşatılmıştır: "The Meteoritic Origin of Tutankhamun's Iron Dagger Blade"—bkz. Comelli, D'Orazio, Folco, El-Halwagy, Frizzi, Alberti, Capogrosso et al. 2016.
Bir hafta içinde Dunston 2016.

xvi *İnsanları uyardım* Cline 2007b.
şahane mimari eserler bkz. Cline 2015: 620–21; ayrıca bkz. Killgrove 2015b. Bu tür bir pseudo arkeolojiye ilişkin güzel bir tartışma, bkz. Fagan 2006; Feder 2010, 2013; Stiebing 1984.
Yunanistan'dan Peru'ya uzanan Curry 2015; Dubrow 2014; Mueller 2016; Romano 2015; Romey 2015; Vance 2015.
Yıkımın boyutu Lange 2008.

xvii *UNESCO Başkanı* Neuendorf 2015
mirasımızın kaybı Binkovitz 2013; Blumenthal and Mashberg 2015.

xviii *uzun zamandır yerleri bilinmeyen eski bölge ve uygarlıklar* Başka yazarlar da aynı başlıkları, alanları ve arkologları ele almış olsa da Brian Fagan ve Paul Bahn'ın yazmış olduklarını faydalı buluyorum. İlgili ciltler için bkz. Bahn 1995, 1996a, b, c, 1999, 2000, 2001, 2003,

2007, 2008, 2009, 2014; Bahn ve Cun- liffe 2000; Bahn and Renfrew 1996; Catling ve Bahn 2010; Fagan 1994, 1996, 2001, 2003, 2004a, b, 2007a, b, 2014; Fagan and Durrani 2014, 2016; Renfrew ve Bahn 2012, 2015; ayrıca bkz. Hunt 2007; Pollard 2007.

GİRİŞ
"ŞAHANE ŞEYLER": KRAL TUTANKHAMON VE MEZARI

1 *Şahane şeyler görüyorum* Carter ve Mace 1977: 95–96. Ayrıca bkz. Carter 2010; Pollard 2007: 134–41; Snape içinde Bahn 1995: 32–35.

2 *on yedi yıl daha* Shaer 2014; http://www.nbcnews.com/science/science-news/tut-tut-new-view-king-tutankhamun-sparks-debate-n239166.

Sivrisinek ısırığı Hatshepsut için, bkz. Cooney 2015; Tyldesley 1998. Thutmose III için, bkz. Cline ve O'Connor 2006; Gabriel 2009. Akhenaten için, Bkz. Aldred 1991; Redford 1987. Nefertiti için, bkz. Tyldesley 2005. Ayrıca Tut sonrası dönem için bkz. Dodson 2009 ve 2014

Muhtemelen Tut'un ebevenyleri Reeves 1990: 44–46. Mezar ve içindekilerile ilişkin bazı ayrıntıları Reeves'in şahane kitabından hareketle yazdım Ayrıca bkz. Allen 2006; Reeves and Wilkinson 1996: 122–27. İkili ve son keşifleri için bkz. Fagan 2015.

3 *araba kazası* Carter'ın günlüklerinden hareketle http://www.griffith.ox.ac.uk/gri/4sea1not.html.

İlk adım Carter'ın günlüklerinden hareketle, http://www.griffith.ox.ac.uk/gri/4sea1not.html.

written in the telegram Carter'ın günlüklerindenki madde için bkz. http://www.griffith.ox.ac.uk/gri/4sea1not.html; bkz. Reeves 1990: 44–46; Reeves ve Wilkinson 1996: 122–27.

4 *Ön oda* Ibid. Ayrıca bkz. Carter'ın günlüğü at http://www.griffith.ox.ac.uk/gri/4sea1not.html.

Koyu mıcır ve çört Carter ve Mace 1977: 95–96. Bkz. Carter 2010.

Bir şeyler görebiliyor musun? Bkz. Carter'ın günlükleri, http://www.griffith.ox.ac.uk/gri/4sea1not.html.

5 *üzerlerindeki altınla parlayan arabalar* Bkz. Carter'ın günlükleri, http://www.griffith.ox.ac.uk/gri/4sea1not.htnl.

Gülnükbölümünün sonu Reeves and Wilkinson 1996: 122–27.

Düğümlü bağın kalıntıları http://www.griffith.ox.ac.uk/gri/4sea1no2.html.

6 *Kapalı kapıyı açtı* http://www.nytimes.com/learning/general/onthisday/big/0216.html#article.

7 *altın bir ölüm maskesi* http://www.griffith.ox.ac.uk/discoveringTut/journals-and-diaries/season-4/journal.html.

Bugün harika bir gün http://www.griffith.ox.ac.uk/discoveringTut/journals-and-diaries/season-4/journal.html.

Tut'un mumyası üzerinde CT-taraması Hawass 2005: 263–72; http://press.national geographic.com /2005/03/07/tutankhamun- ct-scan-results-issued-march-7–2005-by-the-egyptian-supreme-council-of-antiquities/; http://news.bbc.co.uk/2/hi/science/nature/4328903.stm.

Muhtemelen de arabadan düşmüştü King and Cooper 2006.

Tut'un yüzü Handwerk 2005.

8 *Bir dizi fiziksel rahatsızlık* Shaer 2014; http://www.nbcnews.com/science/science-news/tut-tut-new-view-king-tutankhamun-sparks-debate-n239166. *Yeni DNA Çalışmaları* Hawass 2010: 34–59; ayrıca bkz. Hawass et al. 2010: 638–47. *Belki de mezarda* Bkz. Keys 2015; Martin 2015; Reeves 2014.

Gerçeğe yakın replika Reeves 2015b: 1; bkz. http://www.highres.factum-arte.org /Tutankhamun/.

Alıp verdikleri nefesten kaynaklanan nem Del Giudice 2014; Neild 2014.

9 *Nefertiti'nin bedeni* Reeves 2015a, b.

İkinci bir tarama Bkz. Borger 2016; Ghose 2015; Hessler 2015, 2016a, b; Jarus 2016; Strauss 2015; ayrıca http://www.archaeology.org/news/4269–160317-tutankhamun-tomb-scan.

1. BÖLÜM
ANTİK DÖNEM İTALYA'SINDA KÜLLERDEN KÜLLERE

13 *açılırsa kırılabilecek gibiydi* Wade 2015b.

14 *rulolar üzerine yazmak* Mocella et al. 2015.

Mürekkep de karbon temelliydi Wade 2015b.

Az miktarda kurşun Van Gilder Cooke 2016; ayrıca bkz. http://popular-archaeology.com /issue/winter-2015–2016/article/metallic-ink-used-in-the-herculaneum-scrolls.

Livy's History of Rome Jaggard 2015; Seabrook 2015; Urbanus 2015; Wade2015b. Mısır Elephantine, İsrail Ein Gedi gibi başka yerlerde ele geçen yanmış rulolar üzerinde de benzer teknikler kullanılmıştır Bkz. Estrin 2016; Gannon 2016; Seales, Parker, Segal, Tov, Shor ve Porath 2016.

Eski mermer parçaları Bahn 1995: 122–25; Bahn 1996b: 154–59; Fagan ve Durrani 2014: 27; Pollard 2007: 16–21.

15 *Herculaneum ve Pompeii'de ele geçen objeler* Bkz. Winckelmann içinde Fagan 2003: 22–25 and Fagan 2014: 42–45. Eski Mısır Bilimi, Asur bilimi, biyoarkeolojinin yanı prehistorik, klasik, kutsal kitap, adli, tarihsel ve endüstriyel arkeoloji dahil arkeoloji türleri ve tanımlara ilişkin ayrıca bkz. Fagan ve Durrani 2014: 10–14.
Herculaneum'da daha çok insan öldü Pompei ve Herculaneum hakkında çok sayıda kitap var. Bu kitaplar arasında önemliler Beard 2010; Berry 2007; Cooley ve Cooley 2013; Ellis 2011; Grant 1980, 2005.
16 Nihayetinde ezildiler Çeviri için: http://www.gutenberg.org/files/2811/2811-h/2811-h.htm.
17 *kayıp mumyalama yöntemi* Kayıp mumya yöntemi, heykeltraşın balmumundan bir heykel yaptığı, bu heykeli daha katı bir materyalin içine koyduğu, ardından da bu balmumunun eriyerek tabana akmasını sağlamak üzere erittiği yöntemdir. Bu yöntemle katı malzeme içinde tam da balmumu heykel biçiminde bir boşluk oluşur, bu boşluğa da bronz dökülür.
Ekmek dilimleri Stewart 2006.
18 *Reçine Hanım olarak anılan* Clinton 2013; Glover 2013; Griffiths 2015b; Sheldon 2014.
Tüm yaşlardan insanlar Povoledo 2015; Woollaston 2015.
Filipinlerde http://volcanoes.usgs.gov/hazards/lahar/ruiz.php; http://pubs.usgs.gov/of/2001/ofr-01-0276/.
kapılar, yataklar ve beşik http://www.herculaneum.ox.ac.uk/files/newsletters/harchissue1.pdf.
19 *ızdırap halinde donakalmış* Mastrolorenzo et al. 2001.
Şarap mahzeni Jashemski 1979, 2014.
İlk sakinler Bkz., e.g., Gates 2011: 356–67; MacKendrick 1960: 196–223.
20 *yol kenarında* Fuller 2014.
21 *Zürafa bacağı* Ibid.
Henüz alandan ayrılmadan Bkz. http://classics.uc.edu/pompeii/index.php/news/1-latest/142-ipads2010.html, http://www.macworld.com/article/1154717/ipad_archeology_pompeii.html, and https://www.macstories.net/ipad/apple-profiles-researchers-using-ipads-in-pompeii/.
kült Gates 2011: 365–67; see also http://www.stoa.org/diotima/essays/seaford.shtml.
Iki bin yıl önce örnekler için bkz. Lewis ve Reinhold 1990: 236–38, 276–78.
23 *kıyafetlerini temizlediler* Kumar 2013.

2. BÖLÜM
TROİA'YI KAZMAK

24 *her an* Schliemann tarafından kitabı *Troy and Its Remains*'te (Schliemann 1875) betimlendiği gibi. aktaran Traill 1995: 111. Bu konuya daha önce de değinmiştim bkz., 2013: 76–80.

25 *dünyanın bir başka yerinde* Schliemann 1881: 453–54 çizim ve ayrıntılı tartışmalarla. Liste için ayrıca bkz. Traill 1995: 111–12, orijinal defter, mektup ve diğer kayıtlardan alıntılarlar, ayrıca bkz.and Cline 2013: 76–80.

Ayrıntılı biçimde şu kaynakta ele alınmaktadır Ceram 1967: 41–45; ayrıca bkz. Mee içinde Bahn 1995: 98–99; Pollard 2007: 78–83.

Epik Kyklos Çok sayıda *İlyada çevisi mevcuttur*; bkz. Örneğin, Fagles 1991. Epik Kyklos çevisisi için bkz. Evelyn-White 1914. Cline 2013 da da aynı hikâye kısaca ele alınmaktadır.

26 *Daha büyük bir felaketin küçük bir parçasıydı Ayrıca bkz.* Cline 2013, 2014.

Kariyerinin başlarında Schliemann 1881: 3. Bkz., örneğin Traill 1985, 1995: 4–5; ayrıca Cline 2013: 72–73.

28 *Antik Troia'nın yeri* Allen 1999.

29 *Günümüzde hiçbir muteber arkeolog* Schliemann'ın hazine keşfi için bkz. Traill 1993, diğer tartışmalar için ayrıca bkz. Traill 1983 ve 1984, ancak özellikle Fitton 2012. Ayrıca bkz. Cline 2013: 76–80; Rose 1993.

30 *Hepsi bir arada* Schliemann'ın hazine keşfi için bkz. Traill 1983, 1984, 1993; ayrıca bkz. Easton 1981, 1984a, b, 1994, and 1995, Traill 1999, 2000.

Telafi kabul etti Bkz. Meyer, Rose ve Hoffman içinde *Archaeology* 46/6 (1993); ayrıca Easton 1995; Goldmann, Agar, ve Urice 1999; Meyer 1995; ve Traill 1995: 300–01.

31 *The Hittites* Sayce 1890. Ayrıca bkz. Cline 2013: 30–33, 2014: 33–35.

32 *Bedřich Hrozný adlı Çekyalı bir oryantalist* Hrozný 1917.

özellikle Mısır ve Assurlular Hititler için Bryce 2002, 2005, 2012; Collins 2007. Ayrıca bkz. Ceram 1955.

Troia savaşının muhtemel zamanı Bkz. Cline 2013: 54–68.

34 *Homeros'un ölümsüzleştirdiği* Wilford 1993a.

35 *Herkes aynı fikirde değil* Cline 2013: 98; Jablonka 1994; Korfmann 2004: 38; Latacz 2004: 22–37; Wilford 1993b. Cline 2013 ve 2014'te yayımladığım malzeme ile bu bölümde bahsettiğim malzemenin benzer olduğunu da unutmamak gerekir.. Troia ve Troia savaşına ilişkin binlerce olmasa da yüzlerce kaynak vardır; bu kaynaklar ara-

sında özellikle Bryce 2006; Latacz 2004; Strauss 2006; Thomas ve Conant 2005; Wood 1996; yetişkinler içinse Rubalcaba and Cline 2011 çalışmaları önemlidir.

Geç Bronz Çağı Beckerve Jansen 1994: 105–14; Bryce 2006: 62; Bryce 2010: 478; Easton et al. 2002: 82; Korfmann 2004: 38; Korfmann 2007: 24; Latacz 2004: 22–24, 73; Shanks 2002: 29.

36 *kentin surları içinde* Cline 2013: 99–10; Korfmann 2004.

1950'lerde Easton 2010; Schachermeyr 1950.

Augustus başı Kunnen-Jones 2002; Reilly 2004; Rose 2014: 226, 249–50.

3. BÖLÜM
MISIR'DAN SONSUZLUĞA

38 *AMATÖRLER* Benzer sav ve görüşler için bkz. Kaufman 2016; Killgrove 2015a.

39 *Sıklıkla dile getirilen savlar.* Aşağıdaki çalışmalar Eski Mısır Arkeolojisine ilişkin doğru bilgi sunmaktadır Bard 2008; Kemp 2005; Lehner ve Wilkinson 1997; Robins 2008; Silverman 2003; Wilkinson 2013.

Giovanni Battista Belzoni Fagan 2004b: 65–128. 1881 yılına dek Eski Mısır Tarihi için bkz. Thompson 2015.

ilkin Fagan 2004b: 98–104. Belzoni hakkında Garry J. Shaw'ın Fagan 2014: 46–50'de yer alan çalışmasına; ayrıca Pollard 2007: 40–43 çalışmasına başvurabilirsiniz.

Modern Eski Mısır Tarihi için bkz. Fagan 2004b: 177–81; Reid 2002: 44–46; Thompson 2015: 198–207; ayrıca Garry J. Shaw'ın Fagan 2014: 51–55 çalışmasında yer alan Lepsius çalışması.

Kahire Mısır Müzesi Fagan 2004b: 181–91; Thompson 2015: 223–82; Ayrıca Garry J. Shaw'ın Fagan 2014: 56–61'da yer alan Mariette çalışması

40 *Lepsius ve Mariette'den önce* Fagan 2004b: 47–56; Reid 2002: 31–36; Thompson 2015: 97–103.

Yazıtın bulunmasının ardından Fagan 2004b: 157–70; Reid 2002: 40–44; Robinson 2012; ayrıca bkz. Pollard 2007: 44–47; Snape içinde Bahn 1995: 40–41.

41 *Okuması yazması yoktu* Bard 2008: 25–33.

42 *Dördüncü Hanedan Firavunları* Kronoloji ve tarihler için bkz. Bard 2008: 36–55.

Kıtlık ve kuraklık Bkz. Weiss 2012.

43 *Bronz Çağ dünyası* Cline 2014.

44 *Tavuk gibi duran* Bu paragrafta tartışılan mumyalama işleminin ay-

rıntıları için bkz. Andrews 1984; Hamilton-Paterson and Andrews 1978.

45 *Beyin çıkarılmış* Jarus 2012.

Mumya soyulana dek Andrews 1984: 29.

46 *diş hastalıkları* Bkz., örneğin., Carrington 2014; Griffiths 2015a; Hawass ve Saleem 2015; ayrıca bkz. http://www.historyextra.com/feature/secret-lives-ancient-egyptians-revealed-ct-scans-mummies.

Kireç plağı Griffiths 2015a.

Hiçbir şey kalmamıştı Anyangwe 2015; Morelle 2015; Robinson ve Millner 2015. *Antik uzaylılar* Piramitler ve ilgili paragraflarda tartışılan hususlar için bkz. Lehner ve Wilkinson 1997.

47 *Sırayla inşa edilmişti* Stiebing 2009: 136–37.

Günümüzde mevcut değil Brier ve Houdin 2009.

48 *Uluslararası Uzay İstasyonu* See http://www.universetoday.com/93398/can-you-see-the-pyramids-from-space/.

Adı geçer Bkz., e.g., http://www.pbs.org/wgbh/nova/ancient/who-built-the-pyramids.html.

49 *Yılda dört vardiya* Ayrıca bkz. http://www.pbs.org/wgbh/nova/ancient/who-built-the-pyramids.html, Bu kaynakta Lehner dört değil üç vardiyanın varlığından bahseder.

Iyi davranmış Ayrıca bkz. Lehner ve Wilkinson 1997.

Piramitlerin çevresinde Ayrıntılı bilgi için bkz. Lehner ve Wilkinson 1997 ve Bard 2008: 137–40 dahil diğerleri.

50 *Modern Eski Mısır uzmanları* Bard 2008: 141–42.

51 *termal veri* See Lorenzi 2016a, b.

Büyük Piramit Bkz. Hatem 2016; Lorenzi 2016c. Texas Universitesi mensubu fizikçilerin Belize'deki Maya Piramitlerinde gösterdikleri çaba bkz. Profesör Roy Schwitters liderliğindeki Maya Muon araştırma grubu ağ ana sayfası için: http://www.hep.utexas.edu/mayamuon/.

Televizyona özel 67th Annual Meeting özet kitapçığına bkz. (2016) at http://www.arce.org/files/user/page157/ARCE_2016_Abstract_Booklet.pdf.

4. BÖLÜM
MEZOPOTAMYA'NIN SIRLARI

52 *en iyi koca* Bkz. *Time*, "Books: Dame Agatha: Queen of the Maze," Ocak 26, 1976. Bu makalede kendisinin yirmi beşinci evlilik yıldönümü etkinliğinden bahsetmektedir., Time üyeleri çevrimiçi ortamda http://content.time.com/time/subscriber/article/0,33009,913961-2,00.

html. bağlantısından erişebilir British Museum'daki serginin kitabı için bkz., Trümpler 2001.

53 *Lady Katharine* Christie 2011; ayrıca bkz. http://bjrichards.blogspot.com/2013/01/more-deadly-than-male-life-of-katharine_4954.html. Ayrıca döndükten sonra arkadaşlarının kazıya ilişkin sorularını cevaplamak üzere bir de kitap kaleme almıştır; bkz. Mallowan 2012. Ayrıca bkz. Trümpler 2001.

Ur of the Chaldees Lloyd 1980b: 43–56; Moorey 1982. Ayrıca bkz. Larsen 1996; Roux 1992.

54 *Mezarların küçük bir bölümü* Zettler ve Horne 1998: 14–19, 21–23.

Dışarda kalan kuyu Zettler ve Horne 1998: 22–25; ayrıca bkz. Edens içinde Bahn 1995:142–43; Edens içinde Bahn 1996c: 68–71; Pollard 2007: 128–33.

Bu insanların bir bölümü Zettler ve Horne 1998: 22–25; ayrıca bkz. Edens içinde Bahn 1996c: 68–71; Pollard 2007: 128–33.

55 *British Museum ve Louvre Müzesi* Bkz. Lloyd 1980a; Fagan 2007b ve Larsen 1996 kaynaklarında da iyi bir değerlendirme mevcut, kolayca erişebileceğiniz bu kaynaklarda yer verilen Mezapotamya'da erken arkeoloji çalışmalarına ilişkin tartışmalar mevcut ayrıca bkz. http://www.britishmuseum.org/explore/highlights/highlight_objects/me/c/colossal_winged_bull.aspx; and http://www.britishmuseum.org/explore/highlights/highlight_objects/me/c/colossal_statue_of_winged_lion.aspx.

Özgün formu çözümlemek Bahn 2008: 26; Fagan 2003: 55–57; Fagan 2007b: 79–93; Larsen 1996: 79–87, 178–88, 215–27, 293–305, 333–37; Lloyd 1980a: 14, 75–78; Fagan 2014: 183–85'de Andrew Robinson'un yazdığı Rawlison başlığı.

56 *Rawlinson kendisi* Fagan 2003: 55–57; Fagan 2007b: 90–92; Lloyd 1980a: 14, 75–78.

Yirmi yıl daha See Bahn 2008: 26; Fagan 2003: 55–57; Fagan 2007b: 79–93; Larsen 1996: 79–87, 178–88, 215–27, 293–305, 333–37; Lloyd 1980a: 14, 75–78; Fagan 2014: 183–85'te Andrew Robinson'un yazdığı Rawlison başlığı.

Fransaya döndüğünde Lloyd 1980a: 94–98; Lloyd 1980b: 35. Ayrıca bkz. Edens içinde Bahn 1995: 150–51; Fagan 2007b: 97–107; Larsen 1996: 3–33.

57 *Dur Sharrukin* Ibid.

Diğer antik kentler Fagan 2003: 45–46, 51–54; Fagan 2007b: 109–15; Larsen 1996: 34–69; Lloyd 1980a: 15–16, 87–94; Oates ve Oates 2001: 2–6; ve Fagan 2014: 68–71 içinde Joan Oates'in yazdığı Layard

başlığı; ayrıca bkz. Edens içinde Bahn 1995: 150–51; Pollard 2007: 48–53.

Gelen malzeme içinde Fagan 2007b: 109–23. Ayrıca bkz. Larsen 1996: 70–78, 88–98, 115–24.

Çok sayıda yazıt içinde Lloyd 1980a: 101.

Toplam otuz işçi Fagan 2007b: 115–23; Larsen 1996: 88–124; Lloyd 1980a: 101–3.

58 *Musul müzesi* El-Ghobashy 2015.

Ninive yerine Fagan 2007b: 131, 134–36; Layard 1849; Oates ve Oates 2001: 6.

Üç yüz işçi Fagan 2007b: 136–44; Larsen 1996: 196–235, 255–74.

59 *Assur başkentine taşındı* Fagan 2007b: 136–44; Larsen 1996: 196–235, 255–74; Lloyd 1980a: 125–29; Russell 1991: 1.

Celile derinlerinde Byron 1815, http://www.poetryfoundation.org/poem/173083.

Sanherib rölyeflerinde Ussishkin 1984, 1987, 1988. Ayrıca bkz. Ussishkin 2014.

60 *her biçim ve formda* Bleibtreu 1990, 1991.

Devasa kanatlı boğalar ve aslan formunda sfenksler Aktaran Lloyd 1980b: 33; ayrıca Fagan 2014: 71 ve Lloyd 1980a: 125.

Günümüz standartlarında Fagan 2007b: xi.

61 *iki yüz işçi* Fagan 2007b: 106–7; Larsen 1996: 32; Lloyd 1980b: 36; Parrot 1955: 40–41.

İngiltere'ye döndüğünde Fagan 2007b: 123–31; Larsen 1996: 125–32.

Fransa'ya gönderildi Fagan 2007b: 183–85; Larsen 1996: 344–49; Lloyd 1980a: 98, 130–31, 134, 140; Lloyd 1980b: 32–33, 36; Parrot 1955: 42.

62 *en çok ilgi çeken felaketler* Lloyd 1980b: 32–33, 36.

Diğer buluntularda Fagan 2007b: 173–83; Larsen 1996: 315–32; Lloyd 1980a: 138–39.

British Museum Fagan 2007b: 181; Lloyd 1980a: 126.

İmparatorluğun dört bir köşesinden Lloyd 1980a: 98, 135–39; Lloyd 1980b: 31.

63 *Gılgamış Destanı* düzgün bir çevirisi için bkz. 2003.

Kayıp parça Lloyd 1980a: 146–47; Oates ve Oates 2001: 8–9; Russell 1991: 4.

64 *çevirmeye başladı* Finkel 2014a, b; Moss 2014.

Arasındaki Herşey Bkz. Kramer 1988; Roux 1992.

Kendi ellerindeki hariç İlgili kaynakça için, see Moro-Abadía 2006: 4–17. Ayrıca özellikle bkz. Gosden 2001, 2004; Meskell 1998; Silberman 1989; ve Trigger 1984.

65 *güvenle geri alındı* Bkz. Hussein 2016; Luhnow 2003; Oates içinde Fagan 2007a: 66–69. Ayrıca bkz. http://news.nationalgeographic.com/news/2003/06/photogalleries/nimrud/photo3.html.

5. BÖLÜM
ORTA AMERİKA ORMANLARINI KEŞFE ÇIKMAK

66 *orman altında kalmış* Bkz. Chase ve diğerleri 2010, 2011, 2012, 2014. *veri* Fagan ve Durrani 2014: 136.

67 *hatta yıllar boyunca* See Wilford 2010; ayrıca bkz. http://www.archaeology.org/news/2443–140818-mexico-yucatan-maya-cities-rediscovered (alıntı); http://news.national geographic.com / news/2010/05/photogalleries/10 0520 -ancient-maya- cit y-belize-science-pictures/.

Palenque Maya Yerleşimi Stephens 1949, 2: 245–46. Ayrıca tartışmalar için bkz. Stuart and Stuart 2008: 35–63.

68 *Paestum kalıntıları* Stephens 1949, 2: 247.

Önceleri bilinmeyen Stephens 1949, 1962.

Yeni dünya arkeolojisi Koch 2013: 1–8 Giriş Bölümüne bakınız. Victor Wolfgang von Hagen'ın kaleme aldığı ve Stephens'ın çalışmasının Oklohoma Üniversitesi Yayınları (1962; 1970) yeniden basımlarında yer bulan Giriş bölümüne ve Glassman 2003; Koch 2013; von Hagen 1947 çalışmalarına da başvurabilirsiniz. Ayrıca bkz. Carlsen 2016.

Kral Tut'u keşfetti Koch 2013: 1.

Avrupa ve Ortadoğu Stephens ve Catherwood'un çalışmalarında Michael D. Coe'nun kaleme aldığı ve Fagan 2014: 63–67'da yer bulan başlığa; ayrıca Pollard 2007: 54–57'ye bkz.

Ün ve zenginlik Stephens 1970 çalışmasında yeniden basılmış versiyonu.

Yaşamı tehdit eden Bkz. Carlsen 2016: 158–59, 257–61, 325–26 ilgili kaynaklarda ayrıntılı yorum ve değerlendirmeleri bulabilirsiniz.

69 *uzak olmayan ataları* Stephens 1949, 2: 368–74; alıntı kaynağı 2: 373–74. Ayrıca bkz. Carlsen 2016: x–xi, 231–33, 284–88, 358–62, bu kaynakta Stephens'ın bu ve diğer Maya yerleşimlerinin yerliler tarafından inşa edildiğini destekleyen görüşlere ulaşabilirsiniz Koch 2013: 98–99 çalışmasında ise Copán'ın önceki kaşiflerine ilişkin kısa bir tartışmaya yer verilmektedir.

Okuyacak olan kimdi? Stephens 1949, 1: 123–25.

keşfedilecek Stephens 1949, 2: 386. Quoted also in Koch 2013: 6.

70 *ezeli rakipler* Coe 2012.

Çok azı günümüze Michael D. Coe'nun Fagan 2014: 191–95 çalış-

masında ve Stone'un Bahn 1995: 218–19 çalışmasında Thompson, Proskouriakoff ve Knorosov olmak üzere bu üç akademisyenin yazdığı başlıklara erişebilirsiniz..

Neredeyse kırk yıl Bkz. http://www.unc.edu/news/archives/jan07/maya010907.htm; Stuart ve Stuart 1977; Stuart and Stuart 1993.

MacArthur ve Guggenheim Bkz. https://www.macfound.org/fellows/214/. Ayrıca bkz. Coe 2012 ve benzer bir ad taşıyan belgesel 'Breaking the Maya Code,' bu belgeselin bir bölümü Youtube üzerinden erişilebilir durumdadır, ayrıca bkz. Maya maddesi yazar David Stuart içinde Fagan 2007a: 242–43; bkz. Stone içinde Bahn 1995: 218–19. Stuart içinde Houston, Mazariegos ve Stuart 2001 çalışmaları kaynakçaları.

71 *zaman döngüsü* Lyon-House 2012; Stuart 2011.

Yüksek nokta Fash 2001; Koch 2013: 129; Stuart 2011: 275–78 ve EK 5; http://whc.unesco.org/en/list/129.

72 *çok daha uzun zaman* Carlsen 2016: 122–24; Koch 2013: 123–25; Stephens 1949, 1:98–99.

Kent sakinleri Stephens 1949, 1: 110–11.

"Teotihuacán hiyeroglifler" Coe 2005: 115; Fash 2001: 129, 139–50; ve Carlsen 57–65 (Copan'da geçirdikleri zamana ilişkin uzun bir kayıt).

73 *ölüme terkedildi* Bkz. *http://www.socialstudiesforkids.com/articles/worldhistory/*mayanballgame.htm. Son zamanlarda basılmış bir çalışma için bkz. Blomster 2012: 8020–25.

1930'ların ortalarında Hammond 1982: 46–48; Koch 2013: 130; ayrıca bkz. Alfred Maudslay hakkında Norman Hammond tarafından kaleme alınmış başlık içinde Fagan 2014: 78–82.

74 *ilk büyük çaplı arkeoloji projesi* Koch 2013: 154; Stephens 1949, 2: 163–66.

UNESCO Dünya Mirası Alanı http://whc.unesco.org/en/list/64; http://www.tikalnationalpark.org; Bahn 2009: 136–37; *Coe* 2005: 122–25; Stuart ve Stuart 1977: 52 Ayrıca bkz. Harrison 1999.

içme suyu Coe 2005: 124–25; http://www.tikalnationalpark.org;http://www.mayan-traveler.com/tikal-elmirador-flores-copan.php; http://www.utexas.edu/cofa/art/347/maya_tikal.html; http://mesoweb.com/encyc/index.asp?passcall=rightframeexact&rightframeexact=http%3A//mesoweb.com/encyc/ v ie w. a sp %3Fa c t %3D v ie we x a c t %26v ie w %3D nor m a l%26word%3DI%26wordAND%3DJasaw+Chan+Kawiil.

Atlanti halkı Koch 2013: 82–84, 91–95; Stuart ve Stuart 2008: 35–63.

75 *gerçek Maya* Bkz. Carlsen 2016: x–xi, 231–33, 284–88, 358–62 (Stephens'ın Atlantis, Mısır, Fenike, ve diğer halklara ilişkin savları yanlışlayan görüşleri için).
nihayetinde Carlsen 2016: 245–60; Koch 2013: 162–70; Stephens 1949, 2: 288–90.
Bay Catherwood çizim yapmaktayken Stephens 1949, 2: 288; Stone içinde Bahn 1995: 216–17.
Koch'tan tam otuz yıl sonra 2013: 167–68; ayrıca Cortez içinde Bahn 1996c:126–29; Fagan ve Durrani 2014: 333; Stone içinde Bahn 1995: 216–17.

76 *Alberto Ruz Lhuillier* Stuart ve Stuart 2008: 6–7; ayrıca bkz. Cortez içinde Bahn 1996c: 126–29; Fagan ve Durrani 2014: 333; Stone içinde Bahn 1995: 216–17.
Pacal yeraltına indi Ancient Aliens adlı bir televizyon programında yer buldu, ilgili bölümde Pacal'ın uzay gemisi kullanıp kullanmadığı tartışılmaktaydı (2012).
Diğer yeşimtaşı objeler Stone içinde Bahn 1995: 216–17; Stuart ve Stuart 2008: 11–12, 92–98.
Palenque ilan edildi http://whc.unesco.org/en/list/411.
Yeni yapı ve mezarlar Stuart ve Stuart 2008: 12, 22, 74–105, 182–84.
Pacal"ın karısı Stuart içinde Fagan 2007a: 94–97.

77 *iki cilt* Koch 2013: 178–81; Stephens 1949, ciltler. 1–2.
Yucatán yarımadası Carlsen 2016: 331–39; Koch 2013: 188–244; Stephens 1962, cilt. 1–2.
Yeni gelenler Coe 2005: 188–89

78 *daha erken Maya yapıları* Bahn 2009: 144–45; Coe 2005: 179–90; Koch 2013: 225–30.
Neredeyse başka bir asır Bahn 2009: 144–45; http://whc.unesco.org/en/list/483.
Altındaki karanlık Stephens 1962: bölüm 16 ve 17 (çevrimiçi http://www.gutenberg.org/files/33130/33130-h/33130-h.htm#div1_17).
Daha geç Toltec üretimi Coe 2005: 188–89, ekli kaynakça.

79 *aşırı nüfus ve ormanların yokedilmesi* Coe 2005: 161; ayrıca bkz. (bazı hallerde, büyük tuz kitleleriyle) Ghose 2014; Mott 2012; Moyer 2014; Stromberg 2012; http:// popular-archaeology.com / issue/summer-2015/article/classic-ancient-maya-collapse-not-caused-by-overpopulation-and-deforestation-say-researchers;http://science.nasa.gov/science-news/science-at-nasa/2009/06oct_maya/.

DERİNLERE İNMEK I: NEREYİ KAZMANIZ GEREKTİĞİNİ NEREDEN BİLİYORSUNUZ?

80 *Halihazırda bilinen bir alan* Bu bölümde ele alınan malzemenin daha ayrıntılı ele alındığı bir çalışma için bkz., Fagan ve Durrani 2014: 120–49 (Bölüm 8). Bu bölümde ele alınan konuya ilişkin daha ayrıntılı bilgi alabilmek için bkz: Banning 2002; Collins ve Molyneaux 2003; Conyers 2013; Howard 2007; Leach 1992; White ve King 2007.

81 *insan yapımı objelerin varlığı* Fagan ve Durrani 2014: 92.

Bunlara müdahale (feature) adını veriyoruz Bkz. Fagan ve Durrani 2014: 87. İnsan yapımı objelerin ve taşınmaz kültür varlıklarının, yapıların ve çevresel gerçeklerin daha ayrıntılı betim ve tanımları için bu kaynağa başvurabilirsiniz.

Bir zamanlar yüzey araştırması yürüttüğüm Yüzey ve yüzey araştırmalarına ilişkin bilgi için Fagan ve Durrani 2014: 126–36.

82 *Toprağın altında* Fagan and Durrani 2014: 126–29, 144–45, 157.

83 *arkeolojik değeri olan alanları bulmak* Casana 2015; Vergano 2014; ayrıca bkz. http://www.nro.gov/history/csnr/corona/; http://www.nro.gov/history/csnr/corona/factsheet.html.

Resimlerde görünen Bradford 1957.

Herhangi bir şekilde onlara zarar veren Fagan ve Durrani 2014: 145; Lerici 1959, 1962. Pennsylvania Üniversitesi mensubu arkeologların da sonraki yıllarda katılacağı Lerici'nin ekibi elektronik direnç ölçerler ve manyetometreler kullanmıştı, bu yöntem bu kitabın ilerleyen bölümlerinde başka mezarlardan örneklere de yer verilerek ele alınacaktır.

84 *açık biçimde görülebilir* Fagan ve Durrani 2014: 135, şek. 8.10.

İfade ettiği gibi Blumenthal ve Mashberg 2015; Cronin 2011; Parcak 2009; Said-Moorhouse 2013. Sarah Parcak'ın Stephen Colbert'le birlikte katıldığı 8 Ocak 2016 tarihli *The Late Show*, bkz. https://youtu.be/vK2 t27FNJmU.

Antik alanda bulunan Maugh 1992.

Havadan çekilmiş fotoğrafların aydınlatabileceği Fagan ve Durrani 2014: 133–34.

O bölgede Ibid.

85 *kamp kurdular* Tepper 2002, 2003a, b, 2007.

Aslında onların kampının bulunduğu alandı Adams, David, ve Tepper 2014; Ben Zion 2015b; Pincus, DeSmet, Tepper, ve Adams 2013. Ayrıca bkz. http://mfa.gov.il/MFA/Israel Experience/History/Pages/Roman-legion- camp -uncovered-at-Megiddo -9-Jul-2015.aspx.

86 *geride bıraktığımız yüzyılda* Dunston 2016.

İngiltere'deki Roma yolları Fagan ve Durrani 2014: 136. LIDAR ve İngiltere'deki Roma yolları için bkz. Calderwood 2016; Nagesh 2016; Webster 2015. Jezreel için bkz. http://www.biblicalarchaeology.org/daily/archaeology-today/ biblical-archaeolog y-topics/jezreel- expedition-sheds-new-light- on-ahab-and-jezebel's-city/.

İleride yapılacak manipülasyon ve çözümlemeler McNeil 2015.

87 *doğru biçimde yorumlanması* Fagan ve Durrani 2014: 141–42.

Günümüzdeki yüzeyin altında Cline ve Yasur-Landau 2006.

Uzaktan algılama cihazı Fagan ve Durrani 2014.

88 *toprak altındaki objeler için bkz*. Ibid.

Tam bir çember Bkz., örn, Dvorsky 2014a.

89 *daha önce haber verilmişti* Fagan ve Durrani 2014: 130–31; Keys 2014. Ayrıca bkz. Dvorsky 2014b.

İlk kez tespit edildi ve kayıt altına alındı Keys 2014; Dvorsky 2014b; Moss 2015. Ayrıca bkz. http://w w w.usatoday.com /stor y/news/nation-now/2015/09/07/superhenge-discovery-at-stonehenge/71846436/; http://www.bbc.com/news/uk-england-wiltshire-34156673?ocid=socialflow_twitter%3FSThisFB%3FSThisFB.

Hiçbir zaman tamamlanamadı Keys 2016; Knapton 2016.

90 *özellikle umut vaat eden* Fagan ve Durrani 2014: 126.

91 *tam bir yüzey araştırması* Fagan ve Durrani 2014: 125–26.

93 *örnek yüzey araştırması* Fagan ve Durrani 2014: 129–30.

94 *neredeyse dört yüz yıl önce* Y.asur-Landau, Cline, ve Pierce 2008.

6. BÖLÜM
ERKEN ATALARIMIZI KEŞFE ÇIKMAK

97 *Yükselen yıldız* Shreeve 2015; ayrıca bkz. McKenzie 2016; Wilford 2015 ve Williams 2016. Orijinal araştırma makalesi için bkz., Berger ve diğerleri 2015.

atalarımız *homidin in* günümüzde (Homo, *Australopithecus*, *Paranthropus* ve Ardipithecus üyeleri dahil) modern insan, soyu tükenmiş insan türleri ve atalarımız için kullanılan hominid'in yerini aldığını akılda tutmak gerekiyor. Bkz. http:// aust ralianmuseum.net.au / hominid-and-hominin-what s-the- difference# sthash.bYSSx6yE.dpuf; ayrıca bkz. http://www.smithsonianmag.com/science-nature/whats-in-a-name-hominid-versus-hominin-216054/?no-ist.

98 *yeraltı astronotları* McKenzie 2016; Shreeve 2015; Wilford 2015; Williams 2016.

İnternet çağı Bkz. örn. Lents 2016; McKie 2015; Pyne 2016; Williams

2016. Berger'in erken hominin fosillerinin Güney Afrika Johannesburg'da bir mağara yakınlarındaki keşfine ilişkin duyurusu için Berger ve diğerleri 2010, Wilford 2015, Williams 2016 ve http://www.sciencemag.org/site/extra/sediba/. Bu fosiller 2008 Ağustosunda, Berger'in dokuz yaşındaki oğlu iki tanesini kazara keşfettikten sonra kazıldı. 2010 yılında fosillere resmen *Australopithecus sediba adı verildi.* Berger bu fosilleri yaklaşık 1,78–1,95 milyon yıl öncesine tarihlemektedir

99 *üçüncü nesil* http://www.nationalgeographic.com/explorers/bios/leakeys/. Leakey ailesi hakkında ya da aile tarafından çok sayıda kitap yazılmıştır. Bkz. Bowman-Kruh 2005; Cole 1975; M. D. Leakey 1979, 1986; R. E. Leakey 1984; Morell 1996.

Erken insan Pearson 2003; http://www.nationalgeographic.com/explorers/bios/leakeys/.

Üvey babası http://www.nationalgeographic.com/explorers/bios/leakeys/; http://www.leakey.com/bios/meave-leakey.

Kamuoyu See, e.g., Leakey and Lewin 1979.

100 *Modern insanın doğrudan akrabası* Thackery in Bahn 1996c: 18–19; Wong 2011; http://www.leakey.com/bios/richard-leakey.

Olduvai Gorge, Tanzanya Cole 1975.

Kafatasının büyük bölümü Fagan 2003: 148–52; bkz. Leakey ailesi başlığı, Brian Fagan içinde Fagan 2014: 215–19. Hikâyenin ayrıntıları için bkz. Fagan 1994: 57–78.

Taş aletlerle bağdaşık Bahn 2008: 76–78; Fagan 2003: 148–52; Fagan 2014: 215–19. Ayrıca bkz. http://www.leakey.com/bios/louis-seymour-bazett-leakey; http://www.leakey.com/bios/mary-leakey; http://www.pbs.org/wgbh/aso/databank/entries/do59le.html.

101 *fil dışkısı* http://www.leakey.com/bios/mary-leakey; http:// humanorigins.si.edu/evidence/behavior/footprints/laetoli-footprint-trails; http://www.getty.edu/conservation/publications_resources/newsletters/10_1/laetoli.html; http://www.pbs.org/wgbh/evolution/educators/course/session5/engage_a.html.

150 cmden kısa Thackeray içinde Bahn 1995: 18–19.

New York'ta Fagan ve Durrani 2014: 42; Raichlen et al. 2010; Thackeray in Bahn 1995: 18–19.

102 *günümüz erkek ayakkabısı* http://humanorigins.si.edu/evidence/behavior/footprints/footprints-koobi-fora-kenya.

En ünlü efsanelerden biri McKie 2012; Millar 1972; Spencer 1990; Walsh1996.

sahteydi "Science: End as a Man," *Time*, Kasım 30, 1953;

çevrimiçi http://content.time.com/time/subscriber/article/0,33009,823171,00.html.

103 *tek bir iskelet* https://iho.asu.edu/about/lucys-story. Ayrıca bkz. Johanson ve Edey 1981; Johanson ve Wong 2010; Pollard 2007: 192–97; Thackeray içinde Bahn 1995: 17–18; Thackeray içinde Bahn 1996c: 14–17.

iskeleti https://iho.asu.edu/about/lucys-story. Ayrıca bkz. Johanson ve Edey 1981; Johanson ve Wong 2010; Pollard 2007: 192–97; Thackeray içinde Bahn 1995: 17–18; Thackeray içinde Bahn 1996c: 14–17.

Yerleşimin günümüzdeki adı Bkz. https://iho.asu.edu/about/lucys-story; Johanson ve Edey 1981.

Mağaraları tanıdı http://whc.unesco.org/en/list/1393.

104 *Disney Arkeoloji Kürsüsü* Bkz. William Davies'in Garrod makalesi içinde Fagan 2014: 202–5; ayrıca Bar-Yosef ve Callander 2006: 380–424; Davies ve Charles 1999; Fagan 2003: 136–39.

el-Wad işgali Bahn 2008: 44–45; William Davies'in Garrod makalesi içinde Fagan 2014: 202–5

düşük alın http://www.timesofisrael.com/finding-man-israels-prehistoric-caves/.

Modern insan anatomisine sahip Bahn 2008: 44–45.

Yan yana yaşadılar Choi 2014; Lemonick 2014a.

105 *önemli bir etkinlik* Bahn 2009: 38–39; Bar-Yosef, Vandermeersch, Arensburg, Belfer-Cohen, Goldberg, Laville, ve Meignen 1992: 497–550.

Solecki ve ekibi Edwards 2010; Solecki 1954, 1971, 1975; Solecki, Solecki, ve Agelarakis 2004; Trinkaus 1983.

Daha önce yazıldığı gibi Edwards 2010; Solecki 1954, 1971, 1975; Sommer 1999; Trinkaus 1983.

Ve ardından da Altamira Mağara duvar resimleri için, bkz. Curtis 2006.

106 *resimlerin eski olması* Bahn 1995: 58–59; Fagan ve Durrani 2014: 32; Pollard 2007: 74–77; Spivey 2005: 17–20. Ayrıca bkz. Saura Ramos, Pérez-Seoane, ve Martínez 1999.

Mağara girişi Bir önceki dipnotun yanı sıra bkz., http://whc.unesco.org/en/list/310; http://www.visual-arts-cork.com/prehistoric/altamira-cave-paintings.htm.

Muhtemelen diğer hayvanlar http://www.visual-arts-cork.com/prehistoric/altamira-cave-paintings.htm.

Altamira'ya ziyaret http://whc.unesco.org/en/list/310.

Otuz yedi dakika Altares 2015a, b; Rubin 2015. Ayrıca bkz. http://www.bradshawfoundation.com/news/cave_art_ paintings.php?id=The-Spanish-Cave-of-Altamira-opens-with-politics.

107 *sanat koleksiyonu* Cosgrove 2014. Ayrıca bkz. Bahn 1995: 60–61; Bahn 2009:84–85; Bataille 1955.
Bin beş yüz işleme http://whc.unesco.org/en/list/85.
Günümüzde tarihlemesi Bahn 1995: 60–61; Bahn 2009: 84–85; Hammer 2015; Thurman 2008. Ayrıca bkz. http://whc.unesco.org/en/list/85; http://www.bradshaw foundation.com/lascaux/index.php.

108 *onlarca işleme* Bahn 1995: 60–61; Bahn 2009: 84–85. Bkz. http://www.bradshawfoundation.com/lascaux/index.php.
Ziyarete açık Cosgrove 2014; Hammer 2015; Rubin 2015. Bkz. http://www.bradshawfoundation.com/chauvet/chauvet_cave_paintings.php. *üç boyutlu film* Dargis 2011; http://www.bradshawfoundation.com/chauvet/chauvet_cave_paintings.php; http://www.bradshawfoundation.com/chauvet/chauvet_cave_UNESCO_world_heritage_site.php; http://whc.unesco.org/en/list/1426; http://www.metmuseum.org/toah/hd/chav/hd_chav.htm.

109 *infilakeden yanardağ* Callaway 2016; Chauvet, Deschamps, ve Hillaire 1996:35–70; Clottes 2003; Fagan and Durrani 2014: 16; Lichfield 2016; Nomade diğerleri2016.
Son zamanlarda araştırma konusu Hammer 2015; Morelle ve Denman 2015. Bkz. http://www.metmuseum.org/toah/hd/chav/hd_chav.htm; http://www.newworldencyclopedia.org/entry/Chauvet_Cave.
1994'te yeniden keşfedildi Daley 2016; Netburn 2016; Quiles et al. 2016.

110 *küçük bir açıklık* Thurman 2008; http://www.newworldencyclopedia.org/entry/Chauvet_Cave.
Paleolitik mağara ressamları Dargis 2011; Thurman 2008. Bkz. http://www.newworldencyclopedia.org/entry/Chauvet_Cave.
Topuklar üzerinde Hammer 2015; kaynak Chauvet, Deschamps, ve Hillaire 1996: 41.
En önemli keşiflerden birisi Hammer 2015; ayrıca http://www.newworld encyclopedia.org/entry/Chauvet_Cave.

111 *modern yöntemleri kullanan* Hammer 2015; Thurman 2008; http://www.bradshaw foundation.com/chauvet/chauvet_cave_paintings.php.
Onlarca parça Bkz. http://www.donsmaps.com/images9/chauvetmap.gif
Clottes 2003'te orijinal haritanın yayınlanmasının ardından Don

Hitchcock tarafından çizilen daha ayrıntılı ve kullanımı kolay bir versiyon. İlgili paragraflarda bu harita esas alınmaktadır

Diğerleriniş çağırdı Dargis 2011; Rubin 2015.

112 *İrlanda Elk* http://www.prehistoric-wildlife.com/species/m/megaloceros.html.

İnfilak eden yanardağ Callaway 2016; Lichfield 2016; Nomade et al. 2016.

Hayattaydı ve hareket etmekteydi Thurman 2008.

113 *resinde yeniden yaratıldı* Hammer 2015; Morelle ve Denman 2015; Rubin 2015.

Yıllık ziyaretçi sayısı Minder 2014.

Aynı zamanda Williams 2016 aynı analojiyi tamamlayacağı bu yazının nihai bir taslağı olarak yayımladığı ve *The New Yorker*'da yayımlanan bir makalede kullanır ve "Daha çok fosil gün yüzüne çıktığı ve daha iyi araştırma araçları daha uygun muhakemeye izin verdiği zaman, bu ağaç zaman içinde çeşitlenen türleri gösteren çok dallı bir çalıya dönüştü," der.

7. BÖLÜM
BEREKETLİ HİLALİN İLK ÇİFTÇİLERİ

115 *Ancient Aliens'ın bir bölümünde* http://occupytheory.org/gobekli-tepe-hoax-debunked/; http://www.history.com/shows/ancient-aliens/episodes/season-2. Curry 2008; Fagan ve Durrani 2014: 236–37; Mann 2011; Schmidt içinde Fagan 2007a: 180–83; Spivey 2005: 44–49.

116 *zamansız ölüm* http://www.al-monitor.com/pulse/originals/2015/07/turkey-worlds-oldest-temple-discovered-in-south.html#; http://www.hurriyetdaily news.com/ancient-gobeklitepe-pioneer-schmidt-passes-away.aspx?pageID=238&nID=69418&NewsCatID=375.

117 *gerekli ve mümkün* Redman 1978 bu bahsettiğim hususlara değinen biraz eski ancak düzgün bir kaynaktır. Bkz., örn. Simmons 2007 ve çok sayıda kaynak

Yaklaşık yirmi metre Curry 2008; Mann 2011; Spivey 2005: 44–49.

Yeni bir görüş Gray 2015; Osborne 2015; http://www.hurriyetdailynews.com/signs-of-worlds-first-pictograph-found-in-gobeklitepe-.aspx?pageID=238&nID=85438&NewsCatID=375

Tapınma ihtiyacı Curry 2008; Mann 2011; Spivey 2005: 44–49.

118 *dünyada* Mann 2011.

Ceylan ve kuşlar Curry 2008; Mann 2011; Spivey 2005: 44–49.

sürdüremezdi Curry 2008.

Bazı gazete haberlerinde Bkz. Cline 2012: 42–44.

Bir kitapta savunulan Bkz. Cline 2015: 620–21.

119 *Yeşua ve İsrailliler* Garstang ve Garstang 1940; bkz. Edens içinde Bahn 1995: 140–41.

Eriha'ya dönüş Kenyon 1957.

Alandaki tabakalanma Fagan ve Durrani 2014: 88, 98–100, 103; bkz. Bahn 2008: 56–57; Fagan 2014: 139 (Petrie başlığı yazar Garry J. Shaw); Hallote 2006: 154–55, 181. Max Uhle ve Nels Nelson Kuzey Amerika arkeoloji çalışmalarında Yeni Dünya Arkeolojisine bu yöntemi tanıtan arkeologlar olarak tanınmaktadır.

120 *bölgeyi işgal etti* Bkz. Cline 2007a: 93–120. *Astronomi için* Bkz., örn. Barkai ve Liran 2008.

122 *yok pahasına* http://www.damienhirst.com/for-the-love-of-god; http://www.theguardian.com/artanddesign/video/2012/apr/18/damien-hirst-tate-modern-skull-video; http://www.tate.org.uk/context-comment/video/tateshots-damien-hirst-love-god.

Kazıları yürütmek Nigro 2006: 1–40. Bkz. https://uniroma1.academia.edu/LorenzoNigro.

Çatalhöyük alanı http://www.catalhoyuk.com; bkz. Edens içinde Bahn 1995: 68–69; Pollard 2007: 172–75.

122 *herhangi bir anda* Fagan ve Durrani 2014: 53; Hodder 2006.

123 *işe yaradı* Hodder 2006.

124 *Çatalhöyük'te bulundu* Bkz. http://maxlab.mcmaster.ca/research-projects-1/catalhoeyuk-turkey Bu adresi Çatalhöyük'te ele geçen obsidiyen malzemelerin listesine ulaşmak için ziyaret edebilirsiniz.

Yakın bir zamanda öne sürülen görüş http://www.sci-news.com/archaeology/science-catalhoyuk-map-mural-volcanic-eruption-01681.html; Schmitt ve diğerleri 2014.

125 *Neolitik ilhamlı kıyafetler* Balter 2009; Hodder 2011. Bkz. http://www.catalhoyuk.com/newsletters/04/introduction.html; http://photocollage.topic show.com/PhotoCollage.aspx?Category=events&Title=turkish-catalhoyuk-fashion-show-at-shanghai-world-expo&Mode=Public.

Hiçbir şey Phillips 1955: 246–47; Willey ve Phillips 1958: 2.

Daha önce bölgede çalışmış arkeologlar Fagan ve Durrani 2014: 46–49; Kelly ve Thomas 2013: 13–14, 35–38.

126 *önyargıyı yıkmak için* Kelly ve Thomas 2013: 35–38. Bkz. Fagan ve Durrani 2014: 46–49.

Arkeoloji antropoloji değildir Bkz. örn. Hodder 1986, 1987, 1999; ayrı-

ca Fagan and Durrani 2014: 46–49; Kelly ve Thomas 2013: 35–38.
Bazı figürinler http://www.catalhoyuk.com/library/goddess.html; http://www.musetours.com/explore-the-land-of-mother-goddess/.
Ana tanrıça Bkz. örn, Gimbutas 1974, 1991. Son zamanlarda gerçekleşen keşif için bkz. Kark 2016.

8. BÖLÜM
İLK YUNANLARI ORTAYA ÇIKARMAK

131 *ünlü aslanlı kapı* Schliemann 1880. Bkz. Castledon 2005; French 2002; Schofield 2007.
132 *kentin içinde* Pausanias, *Description of Greece* 2.16.6–7; çeviri için bkz. http://www.theoi.com/Text/Pausanias2B.html.
Çıkarım becerisi Schliemann 1880: 60–61.
Küçük figürinler Ibid., 61.
Kare biçimli devasa bir alan Ibid., 61–62.
Av betimleri Ibid., 80–99.
133 *yüzünde* Harrington 1999; Riley 2015. Bkz. Ceram 1966: 59–60 Telgraftaki bir başka ifade "Yüzümde güller açtı."
134 *kırık mezar taşları* Schliemann 1880: 86, 99.
135 *yüzlerini etlendirdi* Musgrave et al. 1995: 107–36. Bkz. Brown et al. 2000: 115–19. Benzer bir işlem Mezar Çember A'da da yapıldı; bkz. Papazoglou-Manioudaki ve diğerleri. 2009: 233–77; Papa-zoglou-Manioudaki ve diğerleri 2010: 157–224.
Mykenai ve Tiryns http://whc.unesco.org/en/list/941
136 *tanrılarının isimleri* Robinson 2002.
Mısır misyonu Cline 1987, 1998.
137 *bir zamanların şahane kenti* Ayrıntılı tartışma için bkz. Cline 2014.
Ahşap şiş kebab çöpleri Blakemore 2015; Lawler 2015; Wade 2015a, 2016; ayrıca http://magazine.uc.edu/issues/0316/pay_dirt.html. Bkz. Davis ve Stocker 2016.
Knossos olarak bilinen Castledon 1993; Evans 1921–23; Fitton 2002; bkz. Mee içinde Bahn 1995: 92–93; Pollard 2007: 108–13.
140 *tahkimatı gereksiz kıldı* Eisler 1988.
Sahte olduğu tespit edildi Ceram 1966: 31–33; Lapatin 2002.
141 *Yunus Freski* Koehl 1986: 407–17.
Knossos Rahip Kralı Niemeier 1988; Shaw 2004.
144 *Minos kültürünün üstün olduğu zamanlar* Bietak 1992: 26–28.

9. BÖLÜM
ATLANTİS'İ BULMAK

146 *Cadiz'in kuzeyi* Owen 2011; bkz. Adams 2015, ilgili bölüm.
Kıbrıs açıkları Bkz. Adams 2015

147 *Theras isimli Spartalı kumandan* Herodotos, *Histories*, IV.147; http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0126%3Abook%3D4%3Achapter%3D147%3Asection%3D1.
kalliste Eski Yunanca bir kelimedir Herodotus, *Histories*, IV.147; bkz. Apollonios Rhodius, *Argonautica*, 4.173, 175.

149 *Antiquity, 1939* Marinatos 1939: 425–39.

150 *arkeolog Christos Doumas* Doumas 1983.

151 *Akrotiri'deki resimler* Doumas 1993; Marinatos 1984.
Mavi maymun figürinleri Cline 1991.

152 *ergenliğinin son döneminde* Davis 1986.
Kurban betimi Doumas 1993.

153 *Mısır ya da Anadolu* Morris 1989.
Zeytin ağacından Friedrich ve diğerleri 2006; Manning ve diğerleri 2006; Manning 2014; bkz. Warburton 2009.

154 *Çıkış öncesi* Ayrıntılı tartışma ve kaynakça için bkz. Cline 2007a: 85–86, 210.
Yunanistan, Mısır ve Ortadoğu Bkz. Cline 1994.
Yaptığım şeye inancım tam bkz. Luce 1969.

155 *Libya ve Asya'dan büyük* Çeviren Benjamin Jowett; http://classics.mit.edu/Plato/timaeus.html.
Kıbrıs açıklarında Bkz. Adams 2015.

156 *patlama sonrası* Ritner ve Moeller 2014.

10. BÖLÜM
DENİZİN ALTINDAKİ EFSUN

158 *birbirine bağlanmış bir dünya* Bkz. Cline 2014: 73–79, ek kaynakça için bkz. Fagan ve Durrani 2014: 328–29; Mee içinde Bahn 1995: 102–3.
Güzel tercih http://www.penn.museum/sites/expedition/nautical-archaeology/.

159 *kitabını yayımladı* Bass 1967.
Çalışmanın uluslararası niteliği http://nauticalarch.org/about/history/.

160 *onurdu* https://www.archaeological.org/awards/goldmedal.

161 *batıkta* Günümüzde dek konuya ilişkin yayınların bir bölümü Bass

1986, 1987; ve Pulak 1998, 1999, 2010. Nitelikli bir tartışma için bkz. http://nautical arch.org/projects/all/southern_europe_mediterranean_aegean/uluburun_turkey/introduction/.

162 *çok sayıda konferans* Bkz. Bass 1986, 1987; Pulak 1998, 1999, 2010. *Onyıllarca önce* Bu konuya ilişkin çok sayıda kaynak mevcut, bununla birlikte eli yüzü düzgün bir özet şu çevrimiçi adreste mevcut http://nauticalarch.org/projects/all/southern_europe_mediterra- nean_aegean/uluburun_turkey/continuing_study/dendrochronological_dating/.

163 *kazı dönemleri arasında* Pulak 1998.

164 *fıstık ağacından* Stern ve diğerleri 2008.
Aynı kaynak Jackson ve Nicholson 2010; Walton ve diğerleri 2009.

165 *Ugarit limanı* Cucchi 2008.
Beklenmedik biçimde Resim ve ayrıntılı çizimler için, bkz. Bass 1987.

167 MÖ *1350 öncesi* Manning ve diğerleri 2009.
Ege'den Cline ve Yasur-Landau 2007.

11. BÖLÜM
DİSKTEN DEMOKRASİYE

171 *karate ve judo karışımı* https://www.rio2016.com/en/sports; http://ancientolympics.arts.kuleuven.be/eng/TC002cEN.html; http://www.bullshido.org/Pankration.

172 *tüm pagan festivallerine son verdi* Andronicos 1992: 18; D. H. Cline 2016: 97; Gates 2011: 245; Pollard 2007: 26; Swaddling 1999: 7; Yalouris and Yalouris 1987: 27.
Dört metreden derin Andronicos 1992: 18; Clayton ve Price 1989: 76–77; Gates 2011: 245; Swaddling 1999: 13, 16; Yalouris and Yalouris 1987: 27. *Zeus Tapınağı* Gates 2011: 245; Kyrieleis 2007: 102; Pausanias, *Yunanistan'ın Betimi*, 5.7.1–6.21.7; Pollard 2007: 26–27; Swaddling 1999: 13, 16; çeviri için bkz. http://www.theoi.com/Text/Pausanias5A.html#7; http://www.theoi.com/Text/Pausanias5B.html; http://www.theoi.com/Text/Pausanias6A.html; http://www.theoi.com/Text/Pausanias6B.html.

173 *atletizm yarışlarını kazanmak* D. H. Cline 2016: 99.
Ateş almak Andronicos 1992: 18–23, 27; Clayton ve Price 1989: 61, 65–67, 76–77; D. H. Cline 2016: 97; Gates 2011: 246–49; Kyrieleis 2007: 108–11; MacKendrick 1979: 165, 220–23; Swaddling 1999: 16–20; Yalouris ve Yalouris 1987: 16–17.
Yüz yıl önce Andronicos 1992: 23-27; Kyrieleis 2007: 104–5; MacKendrick 1979: 287–89; Pollard 2007: 29; Swaddling 1999: 8.

174 *Louvre, Paris* Kyrieleis 2007: 102–3; MacKendrick 1979: 218, 220; Pollard 2007: 27; Swaddling 1999: 16.

Modern Olimpiyat Oyunları Ceram 1966: 34–37; Dyson 2006: 82–85; Kyrieleis 2007: 102–3; MacKendrick 1979: 218–20; Pollard 2007: 27–28; Swaddling 1999: 16.

Schliemann'ın harika keşfi Schaar 2012: 328, alıntılayan Evans 1931: 19. Bkz. MacKendrick 1979: 4.

175 *son kampanya* Dyson 2006: 198; Kyrieleis 2007: 106; MacKendrick 1979: 224; Swaddling 1999: 16.

Yarım milyon kadar turist Andronicos 1992: 14–18; Gates 2011: 245–46, 249–50; Kyrieleis 2007: 104, 106, 112–13; MacKendrick 1979: 163–64, 223–26, 287–89; Swaddling 1999: 14–36; Yalouris ve Yalouris 1987: 10–29; http://whc.unesco.org/en/list/517.

Pers Savaşına benzer biçimde Andronicos 1992: 30–32; Kyrieleis 2007: 113–14, şekiller. 28–32; MacKendrick 1979: 164, 225; Swaddling 1999: 30–31.

176 *Atinalılardan* Andronicos 1992: 31; Kyrieleis 2007: 113, şekiller. 29–30; MacKendrick 1979: 225.

Yurttaşların gönderdiği Gates 2011: 245–46; MacKendrick 1979: 164–65; Swaddling 1999: 27–29; Yalouris ve Yalouris 1987: 11.

çekiç Andronicos 1992: 27–28; Clayton ve Price 1989: 66–67, 70; Kyrieleis 2007: 110–11; MacKendrick 1979: 223; Swaddling 1999: 20.

Yeni etkinlikler İlgili paragraflar için bkz. Swaddling 1999: 53–54, 57–89

177 *gıda ve barınma* D. H. Cline 2016: 96–97, 100; Gates 2011: 250–51; Swaddling 1999: 53–54, 57–89.

Ölü taklidi yaptılar Suetonius, *Nero*, 23–24; http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0132%3Alife%3Dnero%3A chapter%3D23; and http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus: abo:phi,1348,016:24.

başvuranlar Andronicos 1993: 10–12, 17–19; D. H. Cline 2016: 190; Gates 2011: 239–40; MacKendrick 1979: 292–93; Scott 2014: 12–24; Zeilinga de Boer ve Hale 2002.

178 *refah ve ün* Andronicos 1993: 7; Scott 2014: 52–63.

Kehanet gerçekleşti Gates 2011: 240; Herodotus 1.75.2, 1.91.4; Scott 2014:83–85; Zeilinga de Boer ve Hale 2002; http://www.perseus.tufts.edu/hopper/t e x t? d o c = P e r s e u s%3 A t e x t %3 A 1 999. 0 1. 0 1 2 6 %3 A b o o k %3 D 1 %3Achapter%3D75%3Asection%3D2; ve http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0126%3Abook%3D1%3Achapter%3D91%3Asection%3D4.

Fay hattı Bkz. MacKendrick 1979: 293; Scott 2014: 23–24; Zeilinga de Boer ve Hale 2002.

Kazı başladı Andronicos 1993: 19–20; Dyson 2006: 120–21; MacKendrick 1979: 165; Mulliez 2007: 141; Scott 2014: 267–68; Sheftel 2002; Vogelkoff-Brogan 2014 (kaynak Amandry 1992). Hesaplamalar http://www.davemanuel.com/inflation-calculator.php. sayfasındaki formül ile gerçekleştirilmiştir

En güzel ve en çok ziyaret edilen http://whc.unesco.org/en/list/393.

179 *işçilerin sayısı* Dyson 2006: 119; MacKendrick 1979: 166; Mulliez 2007: 134–40, 142–44, 153; Scott 2014: 42, 252–67, 269–73.

Altmıştan fazla cilt MacKendrick 1979: 167–68; Mulliez 2007: 153–56; Scott 2014: 274–84.

180 *göz kamaştıran buluntular* Mulliez 2007: 151.

Kirin tozun içinde çıkarıldı Andronicos 1993: 20; Herodotus 1.31 (çeviri http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.01.0126:book=1:chapter=31); MacKendrick 1979: 166–67, fig. 4.6; Mulliez 2007: 144–46, şekiller.

23–25; Scott 2014: 67, figür. 3.1.

Heykel yeniden adandı Andronicos 1993: 24–27; Gates 2011: 244, şekil.

15.5; MacKendrick 1979: 268–70, şekil. 5.18; Mulliez 2007: 147–49, şekil. 28–31; Scott 2014: 123.

Pythia Oyunları Andronicos 1993: 8–9, 20–21; MacKendrick 1979: 168–69; Mulliez 2007: 144, 147, 150–51; Scott 2014: 158–59, 197–98, 209–11.

181 *Olimpiyat Oyunlarının dirilişi* Mulliez 2007: 144, 147, 151, figür. 21.

Muhtemelen modern çağda da İlgili paragraflardaki bilgiler çok sayıda kaynakta yer verilen haritalardan derlenmiştir, bu kaynaklardan bir bölümü Andronicos 1993: 30–31 (bkz. 15–19) ve Gates 2011: 239. Bkz. betimler Scott 2014: 233–35, 291–301 ve Pausanias 10.8.6–10.17.1 and 10.18.1–10.24.7; Sonraki de http://www.theoi.com/Text/Pausanias10A.html#5.

Son muharebe Andronicos 1993: 16; Gates 2011: 243; Scott 2014: 112–13, 128–29, 136–37, 291–92, fig. 6.2; MacKendrick 1979: 172–73.

182 *diğer betimler* Andronicos 1993: 16–17, 20–24; Gates 2011: 241–42; MacKendrick 1979: 168–70, şekiller. 4.7; Mulliez 2007: 144; Scott 2014: 105–8,112–13, şekiller. 5.2–5.4.

Delphi Kapıları 2011: 243; MacKendrick 1979: 170–71; Scott 2014: 128.

Günümüzde de ziyaret edilebilir Andronicos 1993: 8; D. H. Cline 2016: 137; Gates 2011: 243; MacKendrick 1979: 172–73; Scott 2014: 121–22, 240–41, şekiller. 11.4.

183 *yeniden inşası yaklaşık kırk yıl sürdü* Andronicos 1993: 17–19; Gates 2011: 238–39; MacKendrick 1979: 171–72, 290–92; Pausanias 10.5.9–13, http://www.theoi.com/Text/Pausanias10A.html#5; Scott 2014: 93–97, 153–57.

Olympia'yı kapattı Gates 2011: 244; Mulliez 2007: 147; Pausanias 10.7.2–8, http://www.theoi.com/Text/Pausanias10A.html#5; Scott 2014: 73, 124–25, 244.

184 *kentin en yüksek yeri* Bkz. Camp 2001; Hurwit 1999; ayrıca http://whc.unesco.org/en/list/404.

Temel işlevi Betim ve tartışmalar için özellikle bkz. Camp 1986, 2010. 1970ler öncesi keşiflerin betimleri için bkz. Thompson ve Wycherley 1972.

185 *teknikte meydana gelen değişim* Camp 1986, 2010; Dyson 2006: 188–90; Thompson 1983.

Kazı verilerini kaydetmek http://www.ascsa.edu.gr/index.php/news/news Details/bruce-on-idig. Pompeii'de kullanılan İpadler için bkz. http://classics.uc.edu/pompeii/*index.php/news/1-latest/142-ipads2010.html*, http://www.macworld.com/article/*1154717/ipad_archeology_pompeii.html*, and https://www.macstories.net/ipad/apple-profiles-researchers-using-ipads-in-pompeii/.

Nihayet Bronz Çağı Camp 1986: 13; Camp 2010: 30–33; Dyson 2006: 78, 188.

Tanrılara inanmamak Camp 1986: 40–41, 48–57, 77–107, 113–16, 122–50, 156–211. Bkz. Camp 2010: 48–49, 53–61, 66–67, 89–91, 123–28, 176–78; Gawlinski 2014: 13–15, 66–67, 142–43.

186 *alanın müzesi* Camp 1986: 57–59, 107–12; D. H. Cline 2016: 142–43, 185; Gawlinski 2014: 134–42; Thompson 1983.

İlk kez yüklendi Camp 1986: 66–72; Camp 2010: 95–101; Shear 1984.

Elde ettiler Shear 1984.

12. BÖLÜM
ROMALILAR BİZİM İÇİN NE YAPMIŞTI?

188 *Life of Brian* http://www.imdb.com/title/tt0079470/quotes; http://www.epicure.demon.co.uk/whattheromans.html.

189 *tek bir deri sandalet* Bkz. Stanley Price 1991, diğer kaynaklar için dipnotlara bkz.

Çok pahalı bir fotoğraf makinesi Stanley Price 1991, özellikle. 8–9.

190 *Romulus Remus'u öldürdü* Bkz., örn. Gates 2011: 329.
Palatine Tepesinde Coulston ve Dodge 2000: 5; Gates 2011: 329; Laurence 2012: 28–29, 31; McGeough 2004: 54–55; Smith 2000: 18–19.
Tartışmalı sorular Bkz. Örn. Gates 2011: 329.

191 *Colosseum'un iç bölümü* Packer 1989: 138.
Yeni hali Coulston ve Dodge 2000: 7–8; Gates 2011: 339; Hopkins ve Beard 2005: 171–73; McFeaters 2007: 51; Packer 1989: 138–39; Perrottet 2005; Petter 2000.
Mermer kent Aicher 2000: 119, 134; Connolly ve Dodge 1998: 110; Coulston ve Dodge 2000: 8; Falasca-Zamponi 1997: 90–99; Fugate Brangers 2013: 125–27; Gates 2011: 340, 349; Guidi 1996: 113–14; MacKendrick 1960: 140, 145–46; McFeaters 2007: 53–54; McGeough 2004: 43–44; Nolan 2005; Olariu 2012; Packer 1989: 139; Painter 2005: xv, 3, 9, 19; Patric 1937; Perrottet 2005.

192 *Augustus dönemi Roma'sına ilişkin bilgimiz* Aicher 2000: 120–21; Fugate Brangers 2013; Guidi 1996: 113–14; Hopkins ve Beard 2005: 173–77; MacKendrick 1960: 140, 145–50; McFeaters 2007: 55–57; McGeough 2004: 43–44; Nolan 2005; Olariu 2012; Packer 1989: 139; Packer 1997: 307; Patric 1937; Painter 2005: xvi, 2–12; Perrottet 2005.
yeni Via del Imperio Bkz., örn, Hopkins ve Beard 2005: 174, ill. 28; MacKendrick 1960: 141, şekil. 5.12; Painter 2005: 11–13, 15–16, şekiller. 1.2–1.8.
Augustus'un doğum yıldönümü Claridge 2010: 207–12; Connolly ve Dodge 1998: 112; Gates 2011: 352–55; MacKendrick 1960: 160–70; Olariu 2012: 360.

193 *bütün alan su altında kaldı* Claridge 2010: 207–8, 213; Fugate Brangers 2013: 130–31; Gates 2011: 352; MacKendrick 1960: 156, 160; Nolan 2005; Olariu 2012: 360.
Mussolini'nin istediği üzere Aicher 2000: 124; Claridge 2010: 207–8, 213; Coulston ve Dodge 2000: 9; Fugate Brangers 2013: 130–31; MacKendrick 1960: 158-60, 162; Nolan 2005; Olariu 2012: 360, 364; Perrottet 2005.
Orijinal yapı Bkz. Andersen 2003; Conlin 1997a ve b; ve Nolan 2005; ayrıca Aicher 2000: 124; Claridge 2010: 207–8, 213; Coulston ve Dodge 2000: 9; Fugate Brangers 2013: 130–31; MacKendrick 1960: 158–60, 162; Olariu 2012: 360, 364; Perrottet 2005.

194 *Nerva Forumu yakınlarında* Claridge 2010: 171–74, fig. 64; Hopkins ve Beard 2005: 26–28; Kingsley 2006: 203, 205, 216–17.
Harita parçaları Claridge 2010: 173, şekiller. 65; Coulston ve Dodge

2000: 355–57, ayrıca bkz; Kingsley 2006: 205, 207–208; MacKendrick 1960: 138, 226–30.

195 *önceki değerinin yarısı* Josephus, *Jewish War*, 6.6.317.

Colosseum yakınlarında Claridge 2010: 171–72; Gates 2011: 383–84; Hopkins ve Beard 2005: 26–29; Kingsley 2006: xiii, 95, 203, 217–19, 267–69; MacKendrick 1960: 235–36.

Önemli bir ziyaret yeri Claridge 2010: 121–23; MacKendrick 1960: 235–36.

197 *renk cümbüşü* Bkz. http://yu.edu/cis/activities/arch-of-titus/; Fine 2013; Povoledo 2012. Eski çağlarda çok renkli eserler için, bkz. örn.., Fine 2013; Gurewitsch 2008; Pazanelli, Schmidt, ve Lapatin 2008.

Eski çağ Roma'sının tamamı Bkz. http://yu.edu/cis/activities/arch-of-titus/; Fine 2013; Povoledo 2012; http://romereborn.frischer-consulting.com.

Manzaranın diğer parçaları Piening 2013. Bkz. Fine 2013; Povoledo 2012; http://yu.edu/cis/activities/arch-of-titus/.

Birden çok akademisyen Coleman 2000: 231; Connolly ve Dodge 1998: 192–93; Dunkle 2008: 256–58; Hopkins ve Beard 2005: 2–3, 21, 34–35, 163; MacKendrick 1960: 194, 224, 231–35.

198 *Roma yanarken* Bahn 2009: 71; Connolly ve Dodge 1998: 117–18; Gates 2011: 375–77, 386; Hopkins ve Beard 2005: 28–31; MacKendrick 1960: 189–94, 224, 230; McGeough 2004: 218, 220.

Turistlerin ziyaret edebildiği Bahn 2009: 71; Binnie 2014; Connolly ve Dodge 1998: 117–18; Kington 2009; MacKendrick 1960: 189–94, 224, 230; McGeough 2004: 35–36.

Hayalet yazılar Feldman 2001: 23–24.

Bu önemli keşif İlgili paragraflardaki tartışma için bkz.
Alföldy 1995 ve Feldman 2001. Ayrıca bkz. Coleman 2000: 229–30; Dunkle 2008: 259; Hopkins ve Beard 2005: 32–34; Johnston 2001.

199 *kötü ünlü Gladyatör dövüşleri* Coleman 2000: 231–35, 238–39; Connolly ve Dodge 1998: 190–208; Dunkle 2008: 260–63; Futrell 2006: 62, 65–66, 79–80, 113–14, 221; Gates 2011: 385–87; Hopkins ve Beard 2005: 2, 12–13, 122–35; MacKendrick 1960: 194, 224, 231–35; McGeough 2004: 218.

200 *Asil bir enkaz Manfred*'den Byron'ın alıntısı, içinde Hopkins ve Beard 2005: 3–5 ve Dunkle 2008: 285. Diğer yazarlara atıflar için bkz. Hopkins ve Beard 2005: 7–12 ve Dunkle 2008: 285–87.

201 *tuzak kapı* Coleman 2000: 234; Connolly and Dodge 1998: 199–202, 207–8; Dunkle 2008: 278–79; Hopkins ve Beard 2005: 94, 100, 136–38; MacKendrick 1960: 233–35.

Bu tür eglenceler Coleman 2000: 238; Hopkins ve Beard 2005: 42–43, 51; McGeough 2004: 218.

Demir kelepçeler Coleman 2000: 239; Connolly ve Dodge 1998: 190, 192; Dunkle 2008: 279–85; Hopkins ve Beard 2005: 2–3, 103–5, 160–62, 164–71; MacKendrick 1960: 230.

Sadece Fransa'da neredeyse kırk yıl Bomgardner 2001; Chase 2002; Welch 2007.

202 *impratorluk kararları* Packer 1989: 140. Bkz.Painter 2005: xv.

Kiliseler dahi olumsuz biçimde etkilendi Packer 1989: 141; Packer 1997: 307. Farklı tartışmalar için bkz. Connollyve Dodge 1998; Hopkins ve Beard 2005; ve MacKendrick 1960.

Tapınaklarda tapınıyordu Guidi 1996: 113; McFeaters 2007: 57–58; Packer 1989: 141; Packer 1997: 307.

Kabulgörmüş bir olgu Díaz-Andreu ve Champion 1996: 3. Bu kitabın bölümlerine ve kaynakçasına başvurabilirsiniz

203 *çok önemli* Díaz-Andreu ve Champion 1996: 3.

Faşist arkeoloji Díaz-Andreu ve Champion 1996: 2–4, 7–9, 21; Guidi 1996: 109–10, 113–14; McFeaters 2007: 50–51, 58–59; Painter 2005: 4–5. Bkz. McGeough 2004: 43.

İkinci Dünya Savaşı Tartışmalar için bkz. Díaz-Andreu ve Champion 1996: 10–11,14–15; Guidi 1996; McFeaters 2007; ve Painter 2005.

Eski çağlarla bağlantılı Cline 2004'ün giriş ve sonuç bölümlerinde yer verilen tartışmaya başvurabilirsiniz.

DAHA DERİNE İNMEK 2: NASIL KAZMANIZ GEREKTİĞİNE NASIL KARAR VERİYORSUNUZ?

204 *özenli çalışma* Tartışma ve kullanılan gereçler için bkz. Fagan ve Durrani 2014: 160–61.

207 *objenin konteksti* Fagan ve Durrani 2014: 88.

Hatta üçüncü kontekstte Ibid., 89.

209 *yatay kazı* Ibid., 158–60.

Dikey kazı Ibid., 156–58.

İlk Mısır Bilimi profesörü Bahn 2008: 57; Fagan 2014: 139 (Petrie maddesi yazar Garry J. Shaw).

210 *günümüze daha yakın tarihlerde üretilmiş eşyalar* Fagan and Durrani 2014: 88, 98–100, 103; bkz. Bahn 2008: 56–57; Fagan 2014: 139 (Garry J. Shaw'ın yazdığı Petrie başlığı); Hallote 2006: 154–55, 181.

211 *zamanında muhtemelen eşdeğer* Fagan ve Durrani 2014: 88, 102–3; bkz. Bahn 2008: 56–57; Fagan 2014: 139; Hallote 2006: 154–55, 181.

Royal College of Surgeons Bkz., örn. Fagan 2014: 139 Garry J. Shaw'ın yazdığı Petrie başlığı).
Yeni kazı yöntemi Bahn 2008: 61; Fagan 2003: 144–47; Fagan ve Durrani 2014: 90; bkz. Fagan 2014: 152–56'da Martin Carver'ın yazdığı Wheeler başlığı.
214 *stratigrafik tarih* Bkz. http://www.harrismatrix.com/.
Kenyon-Wheeler yöntemi Balın 2008: 74–75; Fagan 2003: 140–43; Miriam C. Davis'in Fagan 2014: 220–23 içindeki Kenyon başlığı.

13. BÖLÜM
ARMAGEDDON'U KAZMAK

221 *Megiddo'daki insan yapısı höyük* Davies 1986; Kempinski 1989.
222 *Armageddon savaşı* Cline 2000'da ilgili savaş dahil bütün savaşlara ilişkin ayrıntılı açıklamalara erişebilirsiniz.
223 *firavun Şoşenk* Bkz. Cline 2000.
Akademisyenlerin savladığı Bkz. Cline 2009.
225 *Yigael Yadin* Yadin için bkz. Silberman 1993.
227 *büyük giriş kapısı* bkz. Cline 2009.
Bir dizi eş yönetici Finkelstein ve Ussishkin 1994; Silberman, Finkelstein, Ussishkin ve Halpern 1999.
Sayıların ilk elden bilgisi Cline 2006; Cline ve Samet 2013.
229 *mutfak olduğu tespit edilen* Gadot ve Yasur-Landau 2006.
İmha edildi ya da ele geçirildi Bkz. Örn. Harrison 2003.
Yıkımın müsebbibi doğa anaydı Bkz. Cline 2011, ilgili kaynakta öne sürülen teorilere ilişkin kapsamlı bir tartışma yer almaktadır.
En beklenmedik anda Cline ve Sutter 2011: 159–90.
230 *savaşın nasıl gerçekleştiği* Bkz., örn. Fox 1993; Schofield, Johnson ve Beck 2002; Scott, Babits, and Haecker 2007; ayrıca Pollard 2007: 218–22.
232 *the Journal of Military History* Cline ve Sutter 2011: 159–90.
Ele geçmedi Hasson 2012; https://english.tau.ac.il/news/tel_megido.
233 *Roma askeri kamp alanı* Adams, David, ve Tepper 2014; Ben Zion 2015b; Pincus, DeSmet, Tepper, ve Adams 2013. Bkz. http://mfa.gov.il/MFA /IsraelExperience/History/Pages/Roman-legion-camp-uncovered-at-Megiddo -9-Jul-2015.aspx.

14. BÖLÜM
İNCİL'İ GÜN YÜZÜNE ÇIKARMAK

234 *mağaralarda saklanan* Rulolar için bkz. Cline 2009: 91–97; Davies, Brooke, ve Callaway 2002; Fields 2006; Lim 2006; Magness 2002;

Pollard 2007: 158–61; Shanks 1992, 1998.

235 *manastıra eşdeğer* Qumran için bkz. Cargill 2009; Cline 2009: 93–94; Magness 2002.

236 *onlardan sandalet yaptı* Kumran 2002: 25–26.
Üç tanesini daha aldı Bkz. http://www.deadseascrolls.org.il/learn-about-the-scrolls/discovery-and-publication?locale=en_US.; http://gnosis.org/library/dss/dss_timeline.htm. Ayrıca ayrıntılı kayıtlar için Bkz. Fields 2006 ve Lim 2006.

237 *The Wall Street Journal* Bkz. http://www.deadseascrolls.org.il/learn-about-the-scrolls/discovery-and-publication?locale=en_US.

239 *Bakır Rulo* Bkz., örn. Allegro 1960; McCarter 1992; Wolters 1996.
Dokuz yüz talent Çeviri için Garcia Martínez 1996: 461.

240 *çeşitli amatör arkeologlar* Bkz. örn. Neese 2009.
rulo Yadin 1985; bkz. White Crawford 2000; Wise 1990.

241 *içindekileri yeniden oluşturdu* Bkz., örn. Shanks 2010 ve *Biblical Archaeology Review* dergisinin geçmiş sayılarındaki çok sayıda makale.
Kapılar açıldı Chandler 1991.
Samuel Kitabı Abegg, Flint, ve Ulrich 1999: 213–14.
O kayıp paragraf Bkz. Vanderkam ve Flint 2002: 115–16. Bkz. Abegg, Flint, ve Ulrich 1999: 214.

242 *taç ve asalar* Bahn 2000: 58–59; Moorey 1988.
Korku Mağarası Aharoni 1962; Harris 1998; Yadin 1971.

243 *Babatha adında bir kadın* Freund ve Arav 2001; Harris 1998; Saldarini 1998; Yadin 1971, özellikle Bölüm 5–10; bkz. Freund 2004.
Simeon bar Kosiba Freund ve Arav 2001; Yadin 1971: 124–39.
Otuz beş papirüs rulosu Freund ve Arav 2001; Harris 1998; Saldarini 1998; Yadin 1971, Bölüm 16.
Harika ve heyecan verici bir deneyim Harris 1998.

244 *arkeolojik buluntuların izini sürmek* İlgilenenler için Ölü Deniz Rulolarının alternatif okumalarına yer veren dipnotlar Ölü Deniz Ruloları İncili'nde yer bumaktadır. Bkz. Abegg, Flint ve Ulrich 1999. 2012 itibariyle, rulo ve parçalarını dijital ortamda erişime sunan bir de ağ sayfası mevcuttur; go to http://www.deadseascrolls.org.il/?locale=en_US. İnternet erişimi olmayan ya da fiziksel kopya okumayı sevenler için bkz. García Martinez 1996 ya da Vermes 1998.

15. BÖLÜM
MASADA GİZEMİ

245 *çok satar* Yadin 1966. Özet için bkz. Snapes içinde Bahn 1995: 158–59.

246 *iki ayrı kitap* Ben-Yehuda 1995, 2002.
Yadin'i savundu Ben-Tor 2009.
Turistlerin uğrağı Ben-Tor 2009: 309; http://whc.unesco.org/en/list/1040.
247 *gazeteye ilan vermek* Yadin 1966: 13–14.
Uluslararası katılımcılar Ibid.
248 *kitabında* Ibid., 19–29.
Taş ve kauçuk Ibid., 37.
çöl Ibid., *passim*.
249 *siyah bir çizgi çizdi* Ibid., 88.
Beş yılından sikkeler Ibid., 54, 64, 98, 108–9, 168–71.
Popüler kitle Yadin 1966.
250 *Masada'daki Yahudi isyancılar* Magness 2012: 215.
Kuzey yöne eğilimli Josephus, *The Jewish War*, 7.8; çeviri için Whiston 1999: 927.
251 *farklı renklerde taşlar* Ibid.
Dört yüz bin ton Yadin 1966: 126.
Kurtulan kimse olmadı Josephus, *The Jewish War*, 7.8; çeviri için Whiston 1999: 926.
Ok ve taşlar Ibid., 928.
252 *rampa kurdular* Ibid., 928–29.
Bağımsızlık hali Ibid., 929.
253 *O gece 960 kişi öldü* Josephus, *The Jewish War*, 7.9; çeviri için Whiston 1999: 933.
254 *muhtemelen gerçek değil* Josephus, *The Jewish War*, 3.7.3–3.8.9; çeviri için bkz. Whiston 1999: 784–97.
255 *Qumran sakinleri* Yadin 1966: 171–79.
Yanlarında bulunan sandaletler Yadin 1966: 54, 193, 197; Ben-Tor 2009: 299–307.
Meslek yaşamında Ben-Tor 2009: 305.
bakakaldı Yadin 1966: 54.
Çocuğa ait Ibid.
Üzerine yazılı isimler Yadin 1966: 197, 201.
256 *onlu yaşlarda* Ben-Tor 2009: 304.
O an Ben-Tor 2009: 309.
Milliyetçi güdülerle Bkz. Örn. Kohl and Fawcett 1995; Meskell 1998.

16. BÖLÜM
ÇÖL KENTLERİ

258 *idari binalar* Eigeland 1978; Matthiae 1981, 2013; bkz. Edens içinde Bahn 1995: 148–49.

Eski Ebla'da bulundu Eigeland 1978.
Babylonlu Hammurabi Eigeland 1978.
Eski Ahit'ten figürler Plaut 1978; ayrıca Vicker 1979: 1; Bermant ve Weitzman 1979: 1–13.

259 *epigrafların yaptığı araştırma* O'Toole 1979: A18.
Baş epigraf Pettinato 1981, 1991; Shanks 1980.

260 *hesaplanamayacak ölçüde hasar* Chivers 2013.
Nihayet yerinden çıkarıldı Barnard 2015; Hutcherson 2015; Melvin, Elwazer, ve Berlinger 2015; Smith-Spark 2015; ayrıca http://www.reuters.com/article/2015/08/18 /us-mideast- crisis-archaeolog y-idUSKCN0QN24K20150818;
http://www.huff ingtonpost.com/entry/isis-beheads-archeologist-palmyra_55d3a125e4b055a6dab1da13?kvcommref=mostpopular.
New York ve Dubai Turner 2016.
Varış noktası düşünüldüğünde http://whc.unesco.org/en/list/23. Palmyra hakkındaki yayınlar arasında Browning 1979 ve Stoneman 1992, Smith 2013.

263 *dünyanın ilgisi* http://whc.unesco.org/en/list/326; Alan 1985 yılında UNESCO gündemine girdi. Alana ilişkin özet bilgi için bkz. Amadasi ve Schneider 2002; Browning 1973; ve Taylor 2002.

264 *çevrimiçi oylama* http://world.new7wonders.com/?n7w-page=-new7wonders-of-the-world
Sikke basmak Lawler 2007; Pollard 2007: 36.
Hidrolik mühendislik Pollard 2007: 36.
öldüğünde Pollard 2007: 34–39.
Musa Vadisinden indi Carlsen 2016: 94–106; Stephens 1970: xxxii–xxxiii.

265 *Petraşiirini yazdı*, kaynak John Burgon (1813–1888); Stephens 1970: xl.
1960larda başladı http://www.deseretnews.com/article/25740/U-PROFESSOR -WILL-LEAD-EXPEDITION-TO-PETRA.html?pg=all
Beyaz bir atın üzerinde http://www.biblicalarchaeology.org/daily/a rch a e olo g y- t o d ay/a rch a e olo g i s t s - bibl ic a l - s ch ol a r s - work s /ph i l ip - c-hammond-1924–2008/; http://www.biblicalarchaeology.org/daily/archaeology-today/biblical-archaeology-topics/scholarship-winners-speak-up/
anımlarımda Stephens 1970: xxxiii, 254–56.

266 *hazineyi toplamak* Browning 1973: 118–19.

Roman valisi Browning 1973: 90–97.
Petra'nın diğer bölümleri http://proteus.brown.edu/483/Home.
Düzgün bir bahçe Bohstrom 2016; Lawler 2007; https://petragarden excavation.wordpress.com/project-history-2/.

267 *yanmış papirüs yaprakları* https://acorjordan.wordpress.com/2015/08/01/petra-papyri/.
Tapınağın ön yüzü Browning 1973: 118–19, 188–89.

DAHA DERİNE İNMEK 3: BU KAÇ YAŞINDA VE NASIL OLMUŞ DA KORUNAGELMİŞ?

269 *konuyu ele alan* Bu bölümde ele alacağımız materyale ilişkin kısa ama yeterli bir tartışma için bkz., Fagan ve Durrani 2014: 96–118 (bölüm 7).

270 *yaygın biçimde kullanılan yöntemler* Bkz. örn. Aitken 1990; Fagan ve Durrani 2014: 111–17; Taylor veAitken 1997.
carbon-14 yöntemi Fagan ve Durrani 2014: 111–12.

271 *belli birörnek* Bkz. örn. Açıklama için bkz. http://www.physlink.com Kaynakta "ağırlığı ve kimyasal yapısı belirli bir örnekte karbon atomu sayısı bellidir" ifadesi yer bulmaktadır.
Batığı tarihlemek Manning ve diğerleri 2009.
İşe yaradı Örneğin radyokarbon testi için, bkz., örn. Levy ve Higham 2014.

272 *ağaç halka yöntemi* Bkz. Fagan ve Durrani 2014: 108–111; ayrıca bkz. Baillie 2014 bu kaynakta eski kaynaklara da ulaşabilirsiniz.

273 su emmeye başladı http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk_news/scotland/edinburgh_and_east/8058185.stm.
Tarihleme için kullanılan yöntem işe yaradı Ibid.

274 *sal battı* Manning et al. 2009.

275 *terracottadan mamül* Bahn 1995: 178–79; Pollard 2007: 199–203.
Dörtyüzyılhükümsürdü Portal 2007: 15, 18, 21.
Neredeyse boş Bahn 1995: 178–79; Portal 2007: 15, 18. Bkz. http://science.nationalgeographic.com/science/archaeology/emperor-qin/.

276 *vurulacak* Kaynak http://www.britishmuseum.org/PDF/Teachers_resource_pack_30_8a.pdf.
Sadece bir hipotez Bahn 1995: 178–79.
Seksen beş heykeltıraş Bahn 1995: 178.

277 *boyayı korumak* http://news.bbc.co.uk/2/hi/asia-pacific/8676886.stm; http://news.nationalgeographic.com/news/2012/06/pictures/120620 -terra-cotta-warriors-china-new-army-shield-armor-science/.

Cila Yan ve diğerleri 2014; http://www.eurekalert.org/pub_releases/2014-08/scp-ss2080114.php.

Takribirakam Bahn 1995: 179.

İmparatorluk ahırları http://www.britishmuseum.org/PDF/Teachers_resource_pack_30_8a.pdf; http://science.nationalgeographic.com/science/archaeology/emperor-qin/.

On iki ata ait iskelet Russon 2014; http://www.chinadaily.com.cn/china/2006-07/31/content_653375.htm.

İmparatora ait mezar odası Moskowitz 2012; http://www.britishmuseum.org/PDF/Teachers_resource_pack_30_8a.pdf.

278 *oksijen olmaksızın* Bkz. Fagan ve Durrani 2014: 62–69.

Çöl ortamı Ardından da konuya ilişkin bir kitap yazdı (Barber 1999) (Mallory and Mair 2000). Bkz. Hudson içinde Bahn 1996c:152–53.

279 *Hatta Avrupa'da* Demick 2010; Wade 2010; bkz. Hudson içinde Bahn 1996c: 152–53; http://factsanddetails.com/asian/cat62/sub406/item2567.html.

Eski çağlarda İpek Yolu Demick 2010; Wade 2010; bkz. Hudson içinde Bahn 1996c: 152–53; http://factsanddetails.com/asian/cat62/sub406/item2567.html.

sınırda Bahn 1995: 84–85, 1996c: 140–45; Fagan ve Durrani 2014: 68, 302–3; Pollard 2007: 232–35; Scarre içinde Fagan 2007a: 40–41; ve http:*//www.iceman.it/en/oetzi-the-iceman;* ayrıca bkz. http://factsanddetails.com /world/cat56/sub362/item1496.html#chapter-0.

Piramitlerin önünde Bahn 1996c: 140–45. Keşfin sonrasındaki gelişmeler için bkz. Spindler 1995, Bu çalışma ekipte yer alan bir arkeolog tarafından kaleme alınmıştır

280 *Ötzi'nin altında* Bkz. http://www.iceman.it/en/oetzi-the-iceman, ek kaynakça; also http://factsanddetails.com/world/cat56/sub362/item1496.html#chapter-0.

Savaştan kaçıyordu Bkz. http://www.iceman.it/en/oetzi-the-iceman, kaynakça için bkz. http://factsanddetails.com/world/cat56/sub362/item 1496.html#chapter-0.

İtalya'da bir vadinin yakınlarında Bahn 1996c: 140–45. Bkzhttp://www.iceman.it/en/oetzi-the-iceman, farklı kaynaklar için; http://factsanddetails.com/world/cat56/sub362/item1496.html#chapter-0. Strontium isotope analizine ilişkin açık ve anlaşılır bir betim için http://archive.archaeology.org/0705/abstracts/isotopes.html.

281 *çeşitli bitkiler* Ayrıca bkz. http://www.iceman.it/en/oetzi-the-iceman, with further references; also http://factsanddetails.com/world/cat56/sub362/item1496.html#chapter-0.

Henüz gerçekleşmedi Barzilay 2016, Maixner ve diğerleri 2016 Science'da yayımlanan makalelerine atıfla Bkz. Rosen 2016; http://www.pbs.org/wgbh/nova/next/body/ancient-icemans-h-pylori-genome-hints-at-ancient-migrations-to-europe/;and http://www.eurekalert.org/pub_releases/2016-01/eaob-pfi122915.php.

Arkeoloji açısından önemi ise Avrupa'da göçler için bkz. örn. Cooper ve Haak 2015, *Science and Nature*'de yayımlanan makaleye atıflarla; Richard III için, bkz., örn Kennedy 2014 ve Sample 2015, King ve diğerleri 2014.

Başrol Bkz. Samadelli et al. 2015; Scallan 2015; ayrıca http://www.iceman.it/en/tattoos; http://www.celebritytattoodesign.com/brad-pitt-tattoos.

Tırmanma ayakkabıları http://factsanddetails.com/world/cat56/sub362/item1496.html#chapter-0.

282 *Ötzi'nin sırt çantası vardı* Bkz. http://www.iceman.it/en/oetzi-the-iceman, farklı kaynaklar için bkz. http://factsanddetails.com/world/cat56/sub362/item1496.html#chapter-0.

Göçebe bir ekip Bogucki içinde Bahn 1995: 156–57; Bogucki içinde Bahn 1996c:146–51; Liesowska 2014; Pollard 2007: 236–39; Polosmak 1994; ayrıca http:// siberiantimes.com/culture/others/features/siberian-princess-reveals-her-2500 -year-old-tattoos/. Bkz. Hall 2015; Mayor 2014.

bacağı Bogucki içinde Bahn 1995: 156–57; Bogucki içinde Bahn 1996c: 146–51; Liesowska 2014; Pollard 2007: 236–39; Polosmak 1994. Bkz. http://siberian times.com/culture/others/features/siberian-princess-reveals-her-2500-year-old-tattoos/.

basitçe Juanita http://www.nationalgeographic.com/explorers/bios/johan-reinhard/; Schreiber içinde Bahn 1996c: 160–61.

283 *sadece otuz altı kilogram ağırlığındaydı* Reinhard 2005.

İnka kutsal tören alanları Clark 1998; Reinhard içinde Fagan 2007a: 100–5; Schreiber içinde Bahn 1996c: 160–61.

bataklıklar Fagan ve Durrani 2014: 63–64; Kaner içinde Bahn 1996c: 164–69; Tarlow içinde Bahn 1995: 114–15; bkz., e.g., Aldhouse-Green 2015 ve Glob 2004.

Lindow Adamı Kaner içinde Bahn 1996c: 164–69; Pollard 2007: 212–17; Tarlow içinde Bahn 1995: 114–15; http://www.britishmuseum.org/explore/highlights/highlight_objects/pe_prb/l/lindow_man.aspx.

284 *mayasız ekmek* Kaner içinde Bahn 1996c: 164–69; Tarlow içinde Bahn 1995: 114–15; http://www.britishmuseum.org/explore/highlights/highlight_objects/pe_prb/l/lindow_man.aspx.

Boynundaki ip Fagan ve Durrani 2014: 63-64; Kaner içinde Bahn 1996c: 164-69; Tarlow içinde Bahn 1995: 114-15; http://www.tollundman.dk.

Oksijen dolaşmadı http://abcnews.go.com/Technology/story?id=119824.

Uzaktan kontrol edilen cihazlar Ballard 2008; Krause 2000; Søreide 2011. Ayrıca bkz. http://www.nationalgeographic.com/blacksea/index.html.

285 *mühür halen üzerindeydi* Bkz. Ballard 2008; Krause 2000; Ryan ve Pittman 1998; Søreide 2011. Ayrıca bkz. http://www.nationalgeographic.com/blacksea/index.html.

Gemiden geri kalanlar Pollard 2007: 154-57; Tarlow içinde Bahn 1995: 128-31. Kitap uzunluğunda kayıtlar için, bkz., örn, Bruce-Mitford 1979 ve Williams 2011.

Çok sayıda ilginç şey Pollard 2007: 154-57; Tarlow içinde Bahn 1995: 128-31.

286 *ahşap parçası* Ibid.

Kemikler de çürümüş Ibid.

savaş anıtı Ibid.

sıradan bir mezar değil Ibid.

demirden miğfer Ibid.

teknesinde gömülmüş bir Viking savaşçısı Cohen, 2011; Kennedy 2011; Ravilous 2012.

287 *tekne biçiminde* Ibid.

İçinde içki içilen boynuz Ibid.

17. BÖLÜM
KUMDAKİ İZLER, GÖKLERDEKİ KENTLER

291 Tanrıların arabaları? Von Däniken 1968.

Buraya indiler! Ibid., 17.

292 kendi ağ sayfasına göre http://www.daniken.com/e/index.html.

Park kapandı http://www.swissinfo.ch/eng/closure-of-mystery-park-is-no-enigma/5576928.

Kum fırtınaları ve şiddetli rüzgar Dearden 2014.

Fazlasıyla ironik biçimde Ruble 2014.

Diğer eski yerleşimler için bkz. Feder 2013; Hall 2010; Pollard 2007:158-61; Reinhard 1988; Schreiber içinde Bahn 1995: 208-9.

293 *Paracas ve Nazca* Hall 2010; http://whc.unesco.org/en/list/700.

Bir resim yaratmak http://science.nationalgeographic.com/science/archaeology/nasca-lines/.

294 *Astronot* Bkz. örn. Moran 1998, von Däniken'in önsözü, kaynak http://www.jasoncolavito.com/blog/the-nazca-astronaut-a-fishy-story.
Baykuş Adam Bkz. http://www.jasoncolavito.com/blog/the-nazca-astronaut-a-fishy-story, citing Reiche 1949.
Geleneksel panço giysisi http://ancientaliensdebunked.com/the-nazca-astronautowlman-or-fisherman/.
Alfred Kroeber Kroeber ve Collier 1998.
Dini ritüeller sırasında Hall 2010; Reiche 1949; http://old.dainst.org/en/nasca?ft=all.

295 *cenaze ritüelleri* Hall 2010.
Dışarıdan yardım Önceleri Kentucky Üniversitesi üyesi bir profesör olan Joe Nickell, sicim, ahşap parçalar ve matemaik bilgisiyle Nazca görsellerinin tam boyutlu birer deneysel röprodüksiyonunu üretti bkz. http://www.joenickell.com/NascaGeoglyphRecreator/NascaGeoglyphRec1.html. Ayrıca bkz. Feder 2013, alıntı Hamilton 2008: 23–26.
Moche kültürü Alva ve Donnan 1993; Schreiber içinde Bahn 1995: 226–27; Schreiber içinde Bahn 1996c: 118–21.
Ve diğer deniz mahsülleri Alva ve Donnan 1993: 13.

296 *inşa edilen en büyük yapı* Alva ve Donnan 1993: 13–14, 24.
Çamurdan piramitler Alva ve Donnan 1993: 23–24.
Yeni Dünyanın Açılmamış En Büyük Mezarı Alva 1988: 510–48; ayrıca bkz. Alva 1990: 2–15; Alva ve Donnan 1993; ve http://archaeology.about.com/od/mocheculture/ig/New-Elite-Moche-Burial/Tomb-of-Lord-of-Sipan-.htm. Sonraki keşifler için Wilford 2006; http://www.nytimes.com/2001/02/16/science/16reuters-archaeo.html.

297 *mezardaki on bir kişi* Kişi sayısının farklı kaynaklarda farklı olduğuna dikkat etmek gerekiyor, örn. http://www.world-archaeology.com/features/tombs-of-the-lords-of-sipan.htm, örneğin bu kaynakta ilgili kişi yanında sekiz kişinin bedeni bulunduğu ifade edilmiş.

298 *Çanak çömlek üzeri betim* http://archaeology.about.com/od/mocheculture/ig/New-Elite-Moche-Burial/Moche-Sacrifice-Ceremony.htm#step-heading, Alva ve Donnan 1993 ve diğer kaynaklarda da geçmektedir. Moche ve sanatları için bkz. Donnan 1978, 1990; Donnan ve McClelland 1999; Long 1990.

299 *Machu Picchu* http://whc.unesco.org/en/list/274.
İspanyol İşgali sırasında Bkz. Örn. Burger and Salazar 2004; Reinhard 2007; ayrıca bkz. Pollard 2007: 122–27; Schreiber içinde Bahn 1995: 238–39.

300 *İskelet kalıntılarından elde edilen DNA* Bkz. http://www.archaeology.org/news/3730-151001-machu-picchu-dna.
Machu Picchu'dan sağa dönün Adams 2011.
En eski ve önemli kalıntı Bingham 1913.
İnkaların kayıp kenti Bingham 1922, 1979, 2003.

301 farklı çalışmalar için bkz. http://www.npr.org/2010/12/15/132083890/yale-returns-*machu-picchu-artifacts-to-peru;* http://www.carnegiemuseums.org/cmag/bk_issue/2003/sepoct/feature1.html; http://www.pirwahostelscusco.com/blog/hostels/new-machu-picchu-exhibit-opens-in-cusco-showcasing-yale-artifacts/;http://w w w.cultureindevelopment.nl/News/Heritage_the_Americas/654/Machu_Picchu,_Yale, ve dünya sahnesinde.
Tören bıçakları için bkz. Ibid.

18. BÖLÜM
DEV BAŞLAR, TÜYLÜ YILANLAR VE KAYA KARTALLARI

303 *insan emeği* Cooper-White 2015; Mejia 2015; Shaer 2016; Sullivan 2014; ayrıca bkz. http://www.thedailybeast.com/articles/2015/05/09/the-mysteries -of-teotihuacan.html.

304 *kentin ilk hükümdarları* See Cooper-White 2015; Mejia 2015; Shaer 2016; Sullivan 2014; ayrıca bkz. http://www.bbc.com/news/world-latin-america-29828309; http:// www.thedailybeast.com/articles/2015/05/09/the-mysteries-of-teotihuacan.html; http://hds.harvard.edu/news/2015/10/02/exploring-ancient-city-teotihuacan#; http://phys.org/news/2013-04-robot-chambers-ancient-mexico-temple.html. Ayrıca bkz. https://www.youtube.com/watch?v=iCJM_5dOMSE& feature=youtu.be; https://www.youtube.com/watch?v=C8ZEKp85dwk&feature= youtu.be; https://www.youtube.com/watch?v=kksFtR9dEF4&feature=youtu.be.
Bilinen ilk uygarlık Diehl 2004: 9, 11; Grove 2014: 183; Pool 2007: 7, şekil. 1.4; Stone içinde Bahn 1995: 206–7
Matthew ve Marion Stirling Bkz. Stirling 1939, 1940, 1941, 1947. Ayrıca bkz. Stirling makalesi yazar Michael D. Coe içinde Fagan 2014: 115–18; ayrıca Stone içinde Bahn 1995: 206–7. 305 *Yakınlardaki Olmek alanı* Grove 2014: 1–2, 6; Pool 2007: 1, 35.
Tres Zapotes Anıtı A Grove 2014: 1–2, 6, 21; Pool 2007: 1–3, 250–51, fig. 1.1.
Bölgeye özgü Diehl 2004: 13–15.
Henüz tercüme edilemedi Diehl 2004: 14; Grove 2014: 2–3, şek. 1.1; Pool 2007: 5, şek. 1.3.

306 *Kabile ve Tapınaklar* Blom ve La Farge 1926–27; Grove 2014: 5–16; Pool 2007: 36–38; Stone içinde Bahn 1995: 206–7.
Üç önemli Olmec yerleşimi Kaynaklardaki haritalara bakınız Diehl 2004: 1; Grove 2014: 3, şek. 1.1; Pool 2007: 5, şek. 1.3.
307 *Dikilitaş C'ye işlenmiş tarih* Grove 2014: 17–30; Pool 2007: 40–44; Stone içinde Bahn 1995: 206–7.
Sunağın ön yüzü Grove 2014: 13–16, 31–36; Pool 2007: 44.
Altar 5 Grove 2014: 33–36 ve şek.. 4.1-4.2. Bkz. Stirling 1940. Olmec başları *Ancient Aliens* programının bir bölümünün de konusuydu, bu programda başların savaş başlıkları olup olmadığı tartışılmıştı; bkz. Bölüm 1 sezon 4 (2012).
Alanda bulundu Diehl 2004: 60–82; Grove 2014: 37–49; Pool 2007: 1.
308 *San Lorenzo Tenochtitlán* Grove 2014: 50–55. Olmec yerleşimlerinde toplam on yedi adet bulunan başlara ilişkin, bkz. Pool 2007: 106–7 ve şek. 4.3.
Ann Cyphers Diehl 2004: 16, 27–28; Grove 2014: 80–89, 104–15, 151–60; Pool 2007: 50–52.
Ayrıntıları ortaya koymak Stone içinde Bahn 1995: 206–7.
Kendilerine Mexica diyorlardı De Rojas 2012: 5–6; Draper 2010: 110–35; Smith 2003: 4, 36.
Kalıntıların üzerinde Bahn 2009: 154–55; Smith 2003: 43–55; Stone içinde Bahn 1995: 236–37.
309 *dört parka halinde* Bahn 2009: 154–55.
Aztec Güneş Tanrısı De Rojas 2012: 56.
Eduardo Matos Moctezuma Atwood 2014; Bahn 2009: 154–55; de Rojas 2012: 56–62; Stone içinde Bahn 1995: 236–37.
Önceleyen Mezoamerika uygarlıkları Bahn 2009: 154–55; Stone içinde Bahn 1995: 236–37.
310 *dört büyük parçaya bölündü* Draper 2010: 110–35; Lovgren 2006.
311 *caddenin altında* Draper 2010: 110–35. *Aristo-Canine lakabını taktılar* Ibid. *mezarı aramak* Ibid.
En çok ziyaret edilen turistik yerlerden birisi http://whc.unesco.org/en/list/414.
En kalabalık olduğu dönemde http://science.nationalgeographic.com/science/archaeology/teotihuacan-/. Kaynaklarda verilen tarihlerin farklı olduğunu dikkate alınız: http://whc.unesco.org/en/list/414.
Kendilerini izleyen uygarlıkların yol göstericileri Naughton 2015; ayrıca bkz. Bahn 2009: 138–39; Fagan ve Durrani 2014: 290–92; Meyer 1973b; http://whc.unesco.org/en/list/414.
312 *piramitin hemen altında* http://whc.unesco.org/en/list/414.

Demir sülfür aynalar ve obsidyen bıçaklar Bahn 2009: 138–39; http://www.utexas.edu/cofa/art/347/teotihuacan.htm.

Düzenlenen törenler Stone içinde Bahn 1995: 228–29; Bahn 2009: 138–39; http://www.utexas.edu/cofa/art/347/teotihuacan.htm.

Kentin ilk hükümdarları Cooper-White 2015; Mejia 2015; Sullivan 2014; http://www.bbc.com/news/world-latin-america-29828309; http://www.the dailybeast.com/articles/2015/05/09/the-mysteries-of-teotihuacan.html; http://hds.harvard.edu/news/2015/10/02/exploring-ancient-city-teotihuacan#; http://phys.org/news/2013-04-robot-chambers-ancient-mexico-temple.html.Ayrıca bkz. https://www.youtube.com/watch?v=iCJM_5dOMSE&feature=youtu.be; https://w w w.youtube.com /watch?v=C-8ZEKp85dwk&feature=youtu.be; https://www.youtube.com/watch?v=kksFtR9dEF4&feature=youtu.be.

313 *diğer önemli yapılar* Millon 1964, 1973; Millon, Drewitt, ve Cowgill, 1973; bkz. http://humanitieslab.stanford.edu/teotihuacan/1497.

Bir zamanlar burada yaşamıştı Bahn 2009: 138–39; Fagan ve Durrani 2014: 27, 290–92.

19. BÖLÜM
DENİZALTILAR VE YERLEŞİMCİLER: ALTIN PARALAR VE KURŞUNLAR

314 *denizaltının yanında* Amer 2002: 137–39; Cussler 2011; http://www.hunley.org;http://news.nationalgeographic.com/news/2001/03/0321_hunleyfind.html. Hunley'e ilişkin sayısız kayıt vardır, bunlar arasında, Chaffin 2008; Hicks 2015; Hicks and Kropf 2002; Neyland içinde Fagan 2007a: 220–23; Ragan 1999, 2006 ve Walker 2005.

315 *kayıplar* Gast 2014; http://www.hunley.org; http://futureforce.navylive.dodlive.mil/2014/10/how-did-hunleys-crew-die/.

Batik bulundu Fagan ve Durrani 2014: 358; http://www.nps.gov/history/local-law/FHPL_AbndShipwreck.pdf.

Denizaltını bulmuş olma şerefi Gast 2014. Amer 2002: 138 Hunley'in kurtarıldığı tarih 8 Ağustos 2011 olarak verilmektedir.

Hunley Komisyonu Amer 2002: 138; http://www.scstatehouse.gov/code/t54c007.php.

316 *çürüme* Gast 2014.

Diğer objelerin yanı sıra David L. Conlin (kişisel yazışma, 18 Temmuz 2016); Conlin ve Russell 2006; Gast 2014; http://www.achp.gov/docs/Section 106SuccessStory_HLHunley.pdf; http://news.natio-

nalgeographic.com/news/2001/03/0321_hunleyfind.html; http://usatoday30.usatoday.com/news/nation/2001-03-21-hunley.htm.
DNA analiziyle http://hunley.org/main_index.asp?CONTENT=press& ID=126; http://www.navy.mil/submit/display.asp?story_id=15458.
317 *cep saati* Amer 2002: 138; Gast 2014; http://www.civilwarnews.com/archive/articles/hunley _study.htm; http://hunley.org/main_index.asp? CONTENT=press&ID=114.
Son derece önemli bkz. Conlin ve Russell 2006; http://www.achp.gov/docs/Section106SuccessStory_HLHunley.pdf.
Henüz açılmadan Pringle 2011; Taylor 2011.
318 *henüz İngiltere'deyken* http://www.nps.gov/jame/learn/historyculture/pocahontas-her-life-and-legend.htm.
Geçen yüzyıllarda kayboldu Bu bilgiler Kelso'nun 2007 *yılında yayımladığı Jamestown kazıları konulu makalesinden alınmıştır. Makale* Fagan 2007a 172–75'te yer alan kaynakta basılmıştır:
Ayrıca Bkz. Fagan ve Durrani 2014: 8; Kelso 2008; Kelso ve Straube 2004.
Bulduklarına ilişkin kısa bir betim Bkz. Kelso içinde Fagan 2007a: 172–75.
319 *koloninin ilk yöneticileri* Bkz. Epstein 2015 ve O'Brien 2015, aşağıdaki bilgiler de bu kaynaktan derlendi
Haberler Bkz. Epstein 2015 ve O'Brien 2015.
Bakımsız kaldı http://historicjamestowne.org/july-2015/.
Başka bir mezarlığa Bkz. Epstein 2015 ve O'Brien 2015.
Bir yıl bile dolmadan http://historicjamestowne.org/archaeology/chancel-burials/founders/gabriel-archer/; http://historicjamestowne.org/archaeology/chancel-burials/founders/robert-hunt/.
Ulaştıktan birkaç ay sonra http://historicjamestowne.org/archaeology/chancel-burials/founders/william-west/; http://historicjamestowne.org/archaeology/chancel-burials/founders/ferdinando-wainman/.
320 *kalıntılara bakmak* http://smithsonianscience.si.edu/2013/05/forensic-analysis-of-17th-century-human-remains-at-jamestown-va-reveal-evidence-of-cannibalism/; https://www.youtube.com/watch?v=FGcN9_Gd5zQ.
Beynine ulaşmak için http://smithsonianscience.si.edu/2013/05/forensic-analysis- of-17t h- cent ur y-huma n-rema in s - at-ja me stow n-va-re vea l- e v idence - of-cannibalism/; https://www.youtube.com/watch?v=FGcN9_Gd5zQ..
Yüz ve gırtlak http://smithsonianscience.si.edu/2013/05/forensic-a-

nalysis- of-17t h- cent ur y-huma n-rema in s - at-ja me stow n-va-re vea l- e v idence - of-cannibalism/.

Ölümünün ardından https://www.youtube.com/watch?v=FGcN9_Gd5zQ.

Jamestown Adası için bkz. http://smithsonianscience.si.edu/2013/05/forensic-analysis- of-17t h- cent ur y-huma n-rema in s - at-ja me stow n-va-re vea l- e v idence-of-*cannibalism/*; *http:// historicjamestowne.org;* http://anthropology.si.edu/written inbone/about_exhibit.html.

321 *Columbia Nehri* Pollard 2007: 240–43; http://nmnh.typepad.com/100years/2012/10/the-9000-year-old-kennewick-man.html.

Kabileye iadesi Fagan ve Durrani 2014: 358; http://www.nps.gov/nagpra/MANDATES/INDEX.HTM.

Ishi in Two Worlds Kroeber 2011.

Günümüzde halen saygınlığını korumakta Pope 1923.

Iade edildi ve bir araya getirildi Bower 2002; hikâye sonraları kitaplaştırıldı: Starn 2004.

322 *iskeletinin bütünü* Preston 2014; http://www.burkemuseum.org/kman/. Bkz. Chatters 2002 and Thomas 2001. *Çalışmaya dahil edildi* Callaway 2015; http://www.burkemuseum.org/kman/;http://nmnh.typepad.com/100years/2012/10/the-9000-year-old-kennewick-man.html.

Beş yerli kabilesinin temsilcileri Süregelen tartışma için bkz. Callaway2015; Gerianos 2016; Mapes 2016a, b; Owsley ve Jantz 2014; Preston 2014; Rasmussen ve diğerleri. 2015; Zimmer 2016. Ayrıca bkz. http://www.burkemuseum.org/kman/.

323 *Ancestral Pueblo halkı* http://whc.unesco.org/en/list/353; http://www.nps.gov/chcu/index.htm; http://www.learner.org/interactives/collapse/chacocanyon.html. Ayrıca bkz. Fagan 2005; Fagan ve Durrani 2014: 348–50; Lekson 2006,2007; Vivian ve Hilpert 2012.

Müreffeh bir köy Fagan ve Durrani 2014: 348–50; http://www.nps.gov/chcu/planyourvisit/pueblo-bonito.htm; http://www.nps.gov/chcu/index.htm; https://www.crowcanyon.org/EducationProducts/peoples_mesa_verde/pueblo_II_bonito_escalante.asp; https://www.crowcanyon.org/EducationProducts/peoples_mesa_verde/pueblo_II_overview.asp.

Kuraklık ve veba http://www.nps.gov/chcu/faqs.htm; http://www.nps.gov/chcu/planyourvisit/pueblo-bonito.htm. Ayrıca bkz. Fagan 2005; Fagan ve Durrani 2014: 348–50; Lekson 2006, 2007; Monastersky 2015; ve Vivian ve Hilpert 2012.

324 *Mesa Verde Ulusal Parkı* http://www.nps.gov/meve/index.htm.
Mesa Verde'deki kalıntılar http://whc.unesco.org/en/list/27; http://www.nps.gov/meve/index.htm; http://www.nps.gov/meve/learn/historyculture/cliff_palace_preservation.htm; http://www.nps.gov/meve/learn/historyculture/places.htm.
Cahokia Höyükleri http://whc.unesco.org/en/list/198.
Columbia öncesi en büyük arkeolojik alan Hodges 2011; http://whc.unesco.org/en/list/198; http://cahokiamounds.org/explore/.
En büyük prehistoric toprak yapı http://whc.unesco.org/en/list/198; bkz. Hodges 2011.
Inşa etmiş olmalılar Hodges 2011; http://whc.unesco.org/en/list/198.
325 *alanlardaki kazılar* http://www.history.org; http://www.mountvernon.org/research-collections/archaeology/.
Çok fırsat Bkz. Fagan ve Durrani 2014: 392–93.
Crow Canyon Arkeoloji Merkezi http://www.crowcanyon.org. *Amerikan Arkeoloji Merkezi* http://www.caa-archeology.org. *Archaeological Fieldwork Opportunity Bulletin* https://www.archaeological.org/fieldwork/afob.

DAHA DERİNE İNMEK IV: BULDUKLARINIZ SİZDE Mİ KALIYOR?

327 *vakaya göre* bkz. örn. Anderson 2016, Atwood 2006; Cuno 2010, 2012; Felch and Frammolino 2011; Meyer 1973a; Roehrenbeck 2010; Watson ve Todeschini 2006; Waxman 2009. Ayrıca bkz. Bering 2016, ve http:// content.time.com/time/specials/packages/completelist/0,29569,1883142,00. html *Time's* "Çalınan En Önemli On Obje" listesi ve Elgin mermerleri hakkında yakınlarda yapılmış bir haber http://www. theguardian.com/artanddesign/2016/may/08/greece-international-justice-re- gain-parthenon-marbles-uk
Yağmacıların açtığı çukurlar Fagan ve Durrani 2014: 20–22. Bkz. Curry 2015; Dubrow 2014; Mueller 2016; Romano 2015; Romey 2015; Vance 2015.
Nimrud ve Musul Müzesi Casana 2015; http://www.cnn.com/2015/03/09/world/iraq-isis-heritage/.
328 *Antiquity dergisinde yayımlandı* Parcak ve diğerleri 2016.
En ünlü parçalardan bir bölümü Bogdanos 2005. Ayrıca bkz. Emberling ve Hanson 2008; Rothfield 2008a.
329 *Thieves of Baghdad* Ibid.
Alanlarda yasadışı kazı yapanlar Bkz., örn. Andrews 2003; Emberling ve Hanson 2008.

Eski eser satıcısı George 2016.

Duydukları sesler Al-Rawi ve George 2014; George 2016.

330 *farklı akademisyenler* Horowitz, Greenberg ve Zilberg 2015; Pearce ve Wunsch 2014; ayrıca bkz. Abraham 2011. Haberler, değerlendirmeler ve tartışmalar için Baker 2015; Ben Zion 2015a; Hasson 2015; ve http://lawrence schiffman.com/wp-content/uploads/2015/03/jews-of-babylon.pdf; *http://www.*reuters.com/article/us-israel-archaeology-babylon-idUSKBN0L71EK20150203; http://paul-barford.blogspot.com/2015/02/babylonian-cunies-from-private. html; http://news.cornell.edu/stories/2015/01/new-archive-jewish-babylonian-exile-released; http://www.ancientjewreview.com/articles/2015/2/18/pearce-and-wunsch-documents-of-judean-exiles-and-west-semites-in-babylonia-1.

Yürürlüğe girdi http://www.unesco.org/new/en/culture/themes/illicit-traffic-of-cultural-property/1970-convention/; http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=13039&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html.

331 *yeni yasal düzenlemelere ihtiyaç duyuluyor* Atwood 2006; Brodie ve Tubb 2011; Rothfield 2008b; Rush 2012.

Diğer kalıntılar Fagan ve Durrani 2014: 355–58; Harmon ve McManamon 2006; http://www.nps.gov/archeology/sites/antiquities/about.htm; http:// www.georgewright.org/313mcmanamon.pdf.

Sömürgecilik çağından http://www.nps.gov/history/local-law/fhpl_histsites.pdf.

Failin sicili Fagan ve Durrani 2014: 358; http://www.nps.gov/archeology/tools/Laws/arpa.htm.

Federal hükümet kontrolündeki toprakların yakınlarında Bkz. http://www.npr.org/templates/story/story.php?storyId=106091937; http://articles.latimes.com/2009/jun/17/nation/na-artifacts-backlash1 7; http://www.nytimes.com/2009/06/21/us/21blanding.html?_r=0.

332 *Yürürlüğe girdi* https://democrats-foreignaffairs.house.gov/news/press-releases/president-signs-engel-bill-stop-isis-looting-antiquities; http://www.al-monitor.com/pulse/originals/2015/06/congress-illegal-isis-looting-syria-artifacts.html;https://www.congress.gov/bill/114th-congress/house-bill/1493/text.

Devam eden yağma http://www.theantiquitiescoalition.org/state-department-hearing-on-egypt-antiquities-import-mou/; http://www.state.gov/r/pa/prs/ps/2016/11/264632.htm.

Bilinen ancak henüz kazı yapılmamış US Committee of the Blue Shield

(www.uscbs.org), SAFE: Saving Antiquities for Everyone (http://savingantiquities.org), the Antiquities Coalition (https://theantiquitiescoalition.org), ve American Schools of Oriental Research Cultural Heritage Initiatives gibi örgütler bu hususlarda önlem alınmasına çalışmaktadırlar (http://www.asor-syrianheritage.org/about/mission/),

SON SÖZ
GELECEĞE DÖNÜŞ

334 *The World Without Us* Weisman 2007.

336 *Harriet Burton adında bir asistan* Macaulay 1979.
Ünlü söz Macaulay 1979: 26.
Uzaktan kumanda Macaulay 1979: 30, 52–65.

337 *Toria'da ele geçti* Macaulay 1979: 32–33, 36–37, 68–81.
Proton Manyemotreleri Bkz. Örneğin. https://archeosciences.revues.org/1781.

338 *Bu mirasa ait objeler* Bkz., örneğinhttp://www.sfu.ca/ipinch/project-components /community-based-initiatives.

Kaynakça

Abegg, Martin Jr., Peter Flint ve Eugene Ulrich. 1999. *The Dead Sea Scrolls Bible: The Oldest Known Bible Translated for the First Time into English.* New York: Harper Collins.

Abraham, Kathleen. 2011. "The Reconstruction of Jewish Communities in the Persian Empire: The Āl-Yāhūdu Clay Tablets." içinde *Light and Shadows: The Story of Iran and the Jews*, düzenleyen Hagai Segev ve Asaf Schor,261–62. Tel Aviv, İsrail: Beit Hatfutsot.

Adams, Mark. 2011. *Turn Right at Machu Picchu: Rediscovering the Lost CityOne Step at a Time*. New York: Dutton.

———. 2015. *Meet Me in Atlantis: My Obsessive Quest to Find the SunkenCity*. New York: Dutton.

Adams, Matthew J., Jonathan, David ve Yotam Tepper. 2014. "Excavations at the Camp of the Roman Sixth Ferrata Legion in Israel." *Bible History Daily*, May 1 (ilk Baskı Ekim 17, 2013). http://www.biblicalarchaeology.org/daily/biblical-sites-places/biblical-archaeology-sites/legio/.

Aharoni, Yohanan. 1962. "Expedition B—The Cave of Horror." *Israel Exploration Journal* 12, sayı. 3–4: 186–99.

Aicher, Peter. 2000. "Mussolini's Forum and the Myth of Augustan Rome."*Classical Bulletin* 76: 117–39.

Aitken, Martin J. 1990. *Science-Based Dating in Archaeology*. Boston: Routledge.

Aldhouse-Green, Miranda. 2015. *Bog Bodies Uncovered: Solving Europe'sAncient Mystery*. Londra: Thames and Hudson.

Aldred, Cyril. 1991. *Akhenaten: King of Egypt*. Londra: Thames and Hudson.

Alföldy, Géza. 1995. "Eine Bauinschrift aus dem Colosseum." *Zeitschrift fürPapyrologie und Epigraphik* 109: 195–226.

Allegro, John M. 1960. *The Treasure of the Copper Scroll*. Garden City, NY: Doubleday.

Allen, Susan Heuck Allen. 1999. *Finding the Walls of Troy: Frank Calvert and Heinrich Schliemann at Hisarlik*. Berkeley: University of California Press. Allen, Susan J. 2006. *Tutankhamun's Tomb: The Thrill of Discovery*. NewYork: Metropolitan Museum of Art.

Al-Rawi, Farouk N. H., and Andrew George. 2014. "Back to the Cedar Forest: The Beginning and End of Tablet V of the Standard Babylonian Epic of Gilgameš." *Journal of Cuneiform Studies* 66: 69–90.

Altares, Guillermo. 2015a. "Altamira Cave Will Open to Visitors." *El País*, Mart, 27. http://elpais.com/elpais/2015/03/27/inenglish/1427469981_303108.html.

———. 2015b. "Altamira Must Be Closed to Visitors, Spanish Scientists Tell UNESCO." *El País*, Mart 26. http://elpais.com/m/elpais/2015/03/23/inenglish/1427122533_376325.html.

Alva, Walter. 1988. "Discovering the New World's Richest Unlooted Tomb." *National Geographic* (Ekim), 510–48.

———. 1990. "New Tomb of Royal Splendor." *National Geographic* (Haziran): 2–15.

Alva, Walter ve Christopher B. Donnan. 1993. *Royal Tombs of Sipán*. Los Angeles: UCLA Fowler Museum of Cultural History.

Amadasi, Maria G., ve Eugenia E. Schneider. 2002. *Petra*. Çevirmen Lydia G. Cochrane. Chicago: University of Chicago Press. Amandry, Pierre. 1992. *La redécouverte de Delphes*. Paris: De Boccard.

Amer, Christopher F. 2002. "South Carolina: A Drop in the Bucket." içinde *International Handbook of Underwater Archaeology*, düzenleyen Carol V. Ruppé ve Janet F. Barstad, 127–42. New York: Kluwer Academic–Plenum.

Andersen, Wayne V. 2003. *The Ara Pacis of Augustus and Mussolini: An Archaeological Mystery*. Geneva, İsviçre.: Fabriart.

Anderson, Maxwell L. 2016. *Antiquities: What Everyone Needs to Know*. New York: Oxford University Press.

Andrews, Carol. 1984. *Egyptian Mummies*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Andrews, Edmund L. 2003. "Iraqi Looters Tearing Up Archaeo-

logical Sites." *New York Times,* May 23. http://www.nytimes.com/2003/05/23/international/worldspecial/23LOOT.html.

Andronicos, Manolis. 1992. *Olympia.* Atina, Yunanistan: Ekdotike Athenon.

———. 1993. *Delphi.* Atina, Yunanistan: Ekdotike Athenon.

Anyangwe, Eliza. 2015. "Could Egypt's Empty Animal Mummies Reveal an Ancient Scam?" *CNN,* May 22. http://www.cnn.com/2015/05/22/africa/ancient-egypt-animal-mummies-empty/.

Atwood, Roger. 2006. *Stealing History: Tomb Raiders, Smugglers, and the Looting of the Ancient World.* Yeniden Baskı New York: St. Martins Griffin.

———. 2014. "Beneath the Capital's Busy Streets, Archaeologists Are Discovering the Buried World of the Aztecs." *Archaeology* 67, sayı. 4 (Haziran 9): 26–33. http://www.archaeology.org/issues/138–1407/features/2173-mexico-city-aztec-buried-world.

Bahn, Paul G. 1995. *100 Great Archaeological Discoveries.* New York: Facts onFile.

———. 1996a. *Archaeology: A Very Short Introduction.* Oxford, Birleşik Krallık: Oxford University Press.

———. 1996b. *Bluff Your Way in Archaeology.* West Sussex, Birleşik Krallık: Ravette.

———. 1996c. *Tombs Graves and Mummies: 50 Discoveries in World Archaeology.* New York: Barnes and Noble.

———. 1999. *Wonderful Things: Uncovering the World's Great Archaeological Treasures.* London: Seven Dials.

———. 2000. *Lost Treasures: Great Discoveries in World Archaeology.* New York: Barnes and Noble. [Not: *Wonderful Things'in ABD"de basılan versiyonudur.*]

———. 2001. *The Penguin Archaeology Guide.* New York: Penguin.

———. 2003. *Archaeology: The Definitive Guide.* New York: Barnes and Noble.

———. 2007. *The Bluffer's Guide to Archaeology,* gözden geçirilmiş Baskı. Londra: Oval.

———. 2008. *The Great Archaeologists: The Lives and Legacy of the People Who Discovered the World's Most Famous and Important Archaeological Sites.* London: Anness.

———. 2009. *Legendary Sites of the Ancient World: An Illustrated Guide to Over 80 Major Archaeological Discoveries.* London: Anness.

———. 2014. *The History of Archaeology: An Introduction.* New York: Routledge.

Bahn, Paul G., ve Barry Cunliffe. 2000. *The Atlas of World Archaeology.* New York: Checkmark–Facts on File.

Bahn, Paul G., ve Colin Renfrew. 1996. *The Cambridge Illustrated History of Archaeology.* Cambridge: Cambridge University Press.

Baillie, Michael G. L. 2014. *Tree-Ring Dating and Archaeology.* Boston: Routledge.

Baker, Luke. 2015. "Ancient Tablets Reveal Life of Jews in Nebuchadnezzar's Babylon." *Reuters,* 3 Ocak. http://www.reuters.com/article/us-israel-archaeology-babylon-idUSKBN0L71EK20150203.

Ballard, Robert D., düzenleyen 2008. *Archaeological Oceanography.* Princeton, NJ: Princeton University Press.

Balter, Michael. 2009. *The Goddess and the Bull: Çatalhöyük—An Archaeological Journey to the Dawn of Civilization.* Walnut Creek, CA: Left Coast Press.

Banning, Edward B. 2002. *Archaeological Survey (Manuals in Archaeological Method, Theory and Technique).* New York: Springer.

Barber, Elizabeth W. 1999. *The Mummies of Ürümchi.* New York: W. W. Norton. Bard, Kathryn A. 2008. *An Introduction to the Archaeology of Ancient Egypt.* New York: Wiley-Blackwell.

Barkai, Ran, ve Roy Liran. 2008. "Midsummer Sunset at Neolithic Jericho." *Time and Mind* 1, Sayı. 3 (Kasım): 273–84.

Barnard, Anne. 2015. "ISIS Destroys Triumphal Arches in Palymyra, Syria." *New York Times,* 5 Ekim. http://www.nytimes.com/2015/10/06/world/middleeast/isis-syria-arch-triumph-palmyra.html?_r=0.

Bar-Yosef, Ofer, ve Jane Callander. 2006. "Dorothy Annie Elizabeth Garrod." In *Breaking Ground: Pioneering Women Archaeologists,* düzenleyen Getzel M. Cohen ve Martha Sharp JoLondraowsky, 380–424. Ann Arbor: University of Michigan Press.

Bar-Yosef, Ofer, B. Vandermeersch, B. Arensburg, A. Belfer-Cohen, P. Goldberg, H. Laville, L. Meignen, ve diğerleri. 1992. "The Ex-

cavations in Kebara Cave, Mt. Carmel." *Current Anthropology* 33, sayı. 5: 497–550.

Barzilay, Julie. 2016. "Secrets of 'Iceman': How a 5,300-Year-Old Mummy Sheds Light on Evolution, Migration." *ABC News*, 7 Ocak. http:// abcnews.go.com/Health/secrets-iceman-5300-year-mummy-sheds-light-evolution/story?id=36146634.

Bass, George F. 1967. *Cape Gelidonya: A Bronze Age Shipwreck*. Philadelphia: American Philosophical Society.

———. 1986. "A Bronze Age Shipwreck at Ulu Burun (Kas): 1984 Campaign." *American Journal of Archaeology* 90: 269–96.

———. 1987. "Oldest Known Shipwreck Reveals Splendors of the Bronze Age." *National Geographic* (Aralık): 692–733.

Bataille, Georges. 1955. *Lascaux: or, The Birth of Art: Prehistoric Painting*. Çevirmen: Austryn Wainhouse. Lausanne, Switz.: Skira.

Beard, Mary. 2010. *The Fires of Vesuvius: Pompeii Lost and Found*. Cambridge, MA: Belknap Press.

Becker, Helmut, ve Hans Günter Jansen. 1994. "Magnetic Prospektion 1993 der Unterstadt von Troia und Ilion." *Studia Troica* 4: 105–14.

Ben-Tor, Amnon. 2009. *Back to Masada*. Kudüs: Israel Exploration Society.

Ben-Yehuda, Nachman. 1995. *The Masada Myth: Collective Memory and Mythmaking in Israel*. Madison: University of Wisconsin Press.

———. 2002. *Sacrificing Truth: Archaeology and the Myth of Masada*. Amherst, NY: Humanity.

Ben Zion, Ilan. 2015a. "'By the Rivers of Babylon' Exhibit Breathes Life into Judean Exile." *Times of Israel*, 1Şubat. http://www.timesofisrael.com/ byt heriver s- of-babylon- ex hibit-breat he s -life -into -judea n- ex ile/#ixzz3Qq8033Hh.

———. 2015b. "In First, Imperial Roman Legionary Camp Uncovered near Megiddo." *Times of Israel*, 7 Temmuz. http://www.timesofisrael.com/in-first-imperial-roman-legionary-camp-uncovered-near-megiddo/.

Berger, Lee R., Darryl J. de Ruiter, Steven E. Churchill, Peter Schmid, Kristian J. Carlson, Paul H. G. M. Dirks, ve Job M. Kibii. 2010. "*Australopithecus sediba*: A New Species of Homo-Like

Australopith from South Africa." *Science* 328, sayı. 5975 (9 Nisan): 195–204. doi: 10.1126/science.1184944. Berger, Lee R., John Hawks, Darryl J. de Ruiter, Steven E. Churchill, Peter Schmid, Lucas K. Delezene, Tracy L Kivell, et al. 2015. "*Homo naledi*, a New Species of the Genus *Homo* from the Dinaledi Chamber, South Africa." *eLife*, 10 Eylül (eLife 2015;4:e09560). https://elifesciences.org/content/4/e09560 ya da http://dx.doi.org/10.7554/eLife.09560.

Bering, Henrik. 2016. "Holding On to the Past." *Wall Street Journal*, 6 Mayıs. http://www.wsj.com/articles/holding-on-to-the-past-1462563965.

Bermant, Chaim ve Michael Weitzman. 1979. *Ebla: A Revelation in Archeology*. New York: Times Books.

Berry, Joanne. 2007. *The Complete Pompeii*. Repr. London: Thames and Hudson.

Bietak, Manfred. 1992. "Minoan Wall-Paintings Unearthed at Ancient Avaris." *Egyptian Archaeology* 2: 26–28.

Bingham, Hiram. 1913. "In the Wonderland of Peru." *National Geographic* (Nisan): 387–584. Yeniden Baskı "Rediscovering Machu Picchu," http:// ngm.nationalgeographic.com/1913/04/machu-picchu/bingham-text.

———. 1922. *Inca Land: Explorations in the Highlands of Peru*. Boston: Houghton Mifflin.

———. 1979. *Machu Picchu, a Citadel of the Incas*. Yeniden Baskı New York: Hacker Art Books.

———. 2003. *Lost City of the Incas*. Repr. New Haven, CT: Phoenix Press. Binkovitz, Leah. 2013. "Q+A: How to Save the Arts in Times of War." *Smithsonian*,24 Ocak. http://www.smithsonianmag.com/smithsonian-institution/qa-how-to-save-the-arts-in-times-of-war-5506188/?no-ist. Binnie, Isla. 2014. "Nero's Buried Golden Palace to Open to the Public—içinde Hard Hats." *Reuters*, 24, Ekim. *http://www.reuters.com/article/us*-italy-palace-idUSKCN0ID1WJ20141024.

Blakemore, Erin. 2015. "The Incredible Treasures Found inside the 'Griffin Warrior' Tomb." *Smithsonian.com*, 28, Ekim. http://www.smithsonian mag.com /smart-news/heres-what-was-inside-griff in-warriors-grave-180957063/?no-ist.

Bleibtreu, Erika. 1990. "Five Ways to Conquer a City." *Biblical Archaeology Review* 16, sayı. 3: 37 44.

———. 1991. "Grisly Assyrian Record of Torture and Death." *BiblicalArchaeology Review* 17, sayı. 1: 52–61, 75.

Blom, Frans, ve Oliver La Farge. 1926–27. *Tribes and Temples.* New Orleans, LA: Tulane University, Middle American Research Institute.

Blomster, Jeffrey P. 2012. "Early Evidence of the Ballgame in Oaxaca, Mexico." *Proceedings of the National Academy of Sciences* 109, 21: 8020–25. Blumenthal, Ralph, ve Tom Mashberg. 2015. "TED Prize Goes to Archaeol-ogist Who Combats Looting with Satellite Technology." *New York Times,* 8 Kasım. http://www.nytimes.com/2015/11/09/arts/international/ted-grant-goes-to-archaeologist-who-combats-looting-with-satellite-technology.html?_r=0.

Bogdanos, Matthew. 2005. *Thieves of Baghdad.* New York: Bloomsbury. Bohstrom, Phillipe. 2016. "Monumental Forgotten Gardens of Petra Redis-covered After 2,000 Years." *Haaretz,* 25 Eylül. http://www.haaretz.com/jewish/archaeology/1.744119.

Bomgardner, David L. 2001. *The Story of the Roman Amphitheatre.* Londra: Routledge.

Borger, Julian. 2016. "Egypt 'Suppressing Truth' over Hidden Chambers in Tutankhamun's Tomb." *Guardian,* 13 Mayıs. http://www.theguardian.com /world /2016/may/12 /eg y pt-h idden - chamb er s - tut an k hamun-tomb-nefertiti.

Bower, Bruce. 2002. "Ishi's Long Road Home." *Science News,* Temmuz 4. https://*www.sciencenews.org/article/ishis-long-road-home?mode=magazine&* context=229.

Bowman-Kruhm, Mary. 2005. *The Leakeys: A Biography.* Westport, CT: Greenwood Press.

Bradford, John. 1957. "New Techniques and the Archaeologist." *New Scien-tist* (Mayıs 2): 17–19.

Braymer, Marjorie. 1960. *The Walls of Windy Troy: A Biography of Heinrich Schliemann.* New York: Harcourt Brace.

Brier, Bob, ve Jean-Pierre Houdin. 2009. *The Secret of the Great Pyramid: How One Man's Obsession Led to the Solution of Ancient Egypt's Greatest Mystery.* New York: Harper Perennial.

Brodie, Neil, ve Kathryn Walker Tubb, düzenleyenler. 2011. *Illicit Antiquities: The Theft of Culture and the Extinction of Archaeology*. Yeniden Baskı Boston: Routledge.

Brown, Terence A., Keri A. Brown, Christine E. Flaherty, Lisa M. Little, ve A. John N. W. Prag. 2000. "DNA Analysis of Bones from Grave Circle B at Mycenae: A First Report." *Annual of the British School at Athens* 95: 115–19.

Browning, Iain. 1973. *Petra*. Park Ridge, NJ: Noyes Press.

———. 1979. *Palmyra*. Park Ridge, NJ: Noyes Press.

Bruce-Mitford, Rupert. 1979. *Sutton Hoo Ship Burial: A Handbook*. Londra: British Museum Press.

Bryce, Trevor R. 2002. *Life and Society in the Hittite World*. Oxford. Birleşik Krallık: Oxford University Press.

———. 2005. *The Kingdom of the Hittites, yeni Baskı*. Oxford, Birleşik Krallık: Oxford, University Press.

———. 2006. *The Trojans and Their Neighbors*. Londra: Routledge.

———. 2010. "The Trojan War." içinde *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean*, düzenleyen Eric H. Cline, 475–82. New York: Oxford University Press.

———. 2012. *The World of the Neo-Hittite Kingdoms*. Oxford, Birleşik Krallık: Oxford University Press.

Burger, Richard, ve Lucy Salazar, düzenleyenler 2004. *Machu Picchu: Unveiling the Mystery of the Incas*. New Haven, CT: Yale University Press.

Burgon, John William. 1846. *Petra, a Poem: To Which a Few Short Poems Are Now Added*, 2. Baskı Oxford: F. MacPherson.

Byron, George Gordon. 1815. *Hebrew Melodies*. London: John Murray. Calderwood, Imogen. 2016. "Long-lost Roman Roads Discovered on Flood Maps: Hi-tech Lidar Data Reveals the Route of 2,000-Year-Old Highways across Britain." *DailyMail.com*, 1 Ocak. http://www.dailymail.co.Birleşik Krallık /news/article-3381432/Long-lost-Roman-roads-discovered-flood-maps-Hi-tech-Lidar-data-reveals-route-2–000-year-old-highways-Britain.html?ITO=applenews.

Callaway, Ewen. 2015. "Ancient American Genome Rekindles Legal Row." *Nature*, 18 Haziran. http://www.nature.com/news/ancient-american-genome-rekindles-legal-row-1.17797.

———. 2016. "'Cave of Forgotten Dreams' May Hold Earliest Painting of Volcanic Eruption." *Nature*, 15 Ocak. http://www.nature.com/news/cave-of-forgotten-dreams-may-hold-earliest-painting-of-volcanic-eruption-1.19177.

Camp, John M. II. 1986. *The Athenian Agora: Excavations in the Heart of Classical Athens*. Londra: Thames and Hudson.

———. 2001. *The Archaeology of Athens*. New Haven, CT: Yale University Press.

———. 2010. *The Athenian Agora: Site Guide*, 5. Baskı. Atina, Yunanistan: American School of Classical Studies at Athens.

Cargill, Robert. 2009. *Qumran through (Real) Time: A Virtual Reconstruction of Qumran and the Dead Sea Scrolls*. Chicago: Gorgias Press.

Carlsen, William. 2016. *Jungle of Stone: The True Story of Two Men, Their Extraordinary Journey, and the Discovery of the Lost Civilization of the Maya*. New York: William Morrow.

Carrington, Daisy. 2014. "Egypt's Mummies Get Virtually Naked with CT Scans." *CNN*, 1 Mayıs. http://www.cnn.com/2014/05/01/world/meast/mummies-get-virtually-naked-with-ct-scans/.

Carter, Howard. 2010. *The Tomb of Tut-Ankh-Amen: Discovered by the Late Earl of Carnarvon and Howard Carter*, 2 cilt Cambridge: Cambridge University Press.

Carter, Howard, ve Arthur C. Mace. 1977. *The Discovery of the Tomb of Tutankhamen (Egypt)*. Yeniden Baskı New York: Dover.

Casana, Jesse. 2015. "Satellite Imagery-Based Analysis of Archaeological Looting in Syria." *Near Eastern Archaeology* 78, sayı. 3: 142–52.

Castledon, Rodney. 1993. *Minoan Life in Bronze Age Crete*. Londra: Routledge.

———. 2005. *The Mycenaeans*. Londra: Routledge.

Catling, Christopher. 2012. *Discovering the Past through Archaeology: The Science and Practice of Studying Excavation Materials and Ancient Sites*. Londra: Southwater.

———. 2013. *A Practical Handbook of Archaeology: A Beginner's Guide to Unearthing the Past*. London: Lorenz.

Catling, Christopher, ve Paul G. Bahn. 2010. *The Illustrated Practi-*

cal Encyclopedia of Archaeology: The Key Sites, Those Who Discovered Them, and How to Become an Archaeologist. London: Lorenz.

Ceram, C. W. 1951. *Gods, Graves, and Scholars: The Story of Archaeology*. New York: Random House.

———. 1955. *The Secret of the Hittites*. New York: Alfred A. Knopf.

———. 1958. *The Mart of Archaeology*. New York: Alfred A. Knopf.

———. 1967. *Gods, Graves, and Scholars: The Story of Archaeology*, Gözden Geçirilmiş 2. Baskı. New York: Random House.

———, ed. 1966. *Hands on the Past: Pioneer Archaeologists Tell Their Own Story*. New York: Alfred A. Knopf.

Chaffin, Tom. 2008. *The* H. L. Hunley*: The Secret Hope of the Confederacy*. New York: Hill and Wang.

Chandler, Russell. 1991. "Library Lifts Veil on Dead Sea Scrolls." *Los Angeles Times*, 22 Eylül. http://articles.latimes.com/1991-09-22/news/mn-4145_1_dead-sea-scrolls.

Chase, Arlen F., Diane Z. Chase, Jaime J. Awe, John F. Weishampel, Gyles Iannone, Holley Moyes, Jason Yaeger, diğerleri. 2014. "The Use of LIDAR in Understanding the Ancient Maya Landscape." *Advances in Archaeological Practice* 2, sayı. 3 (Ağustos): 208–21.

Chase, Arlen F., Diane Z. Chase, Christopher T. Fisher, Stephen J. Leisz, ve John F. Weishampel. 2012. "Geospatial Revolution and Remote Sensing LIDAR in Mesoamerican Archaeology." *Proceedings of the National Academy of Sciences* 109, sayı. 32: 12916–21.

Chase, Arlen F., Diane Z. Chase, and John F. Weishampel. 2010. "Lasers in the Jungle." *Archaeology* 63, sayı. 4: 27–29. http://archive.archaeology. org/1007/.

Chase, Arlen F., Diane Z. Chase, John F. Weishampel, Jason B. Drake, Ramesh L. Shrestha, K. Clint Slatton, Jaime J. Awe, diğerleri. 2011. "Airborne LIDAR, Archaeology, and the Ancient Maya Landscape at Caracol, Belize." *Journal of Archaeological Science* 38, sayı. 2: 387–98.

Chase, Raymond G. 2002. *Ancient Hellenistic and Roman Amphitheatres, Stadiums, and Theatres: The Way They Look Now*. Portsmouth, NH: P. E. Randall.

Chatters, James C. 2002. *Ancient Encounters: Kennewick Man and the First Americans*. New York: Simon and Schuster.

Chauvet, Jean-Marie, Eliette Brunel Deschamps, ve Christian Hillaire. 1996. *Dawn of Art: The Chauvet Cave; The Oldest Known Paintings in the World*. Çeviren. Paul G. Bahn. New York: Harry N. Abrams.

Chivers, C. J. 2013. "Grave Robbers and War Steal Syria's History." *New York Times*, Nisan 6. http://www.nytimes.com/2013/04/07/world/middleeast/syrian-war-devastates-ancient-sites.html?pagewanted=all&_r=1.

Choi, Charles Q. 2014. "Humans Did Not Wipe Out the Neanderthals, New Research Suggests." *Livescience*, 20 Ağustos. http://www.livescience.com/47460-neanderthal-extinction-revealed.html.

Christie, Agatha. 2011. *Murder in Mesopotamia: A Hercule Poirot Mystery*. Repr. New York: William Morrow.

Claridge, Amanda. 2010. *Rome: An Oxford Archaeological Guide*, 2. Baskı Oxford, United Kingdom: Oxford University Press.

Clark, Liesl. 1998. "Ice Mummies of the Inca." *Nova*, 14 Kasım. http://www.pbs.org/wgbh/nova/ancient/ice-mummies-inca.html.

Clayton, Peter, ve Martin Price. 1989. *The Seven Wonders of the Ancient World*. London: Routledge.

Cline, Diane Harris. 2016. *The Greeks: An Illustrated History*. Washington: National Geographic Books.

Cline, Eric H. 1987. "Amenhotep III and the Aegean: A Reassessment of Egypto-Aegean Relations in the 14th Century BCE." *Orientalia* 56, sayı. 1: 1–36.

———. 1991. "Monkey Business in the Late Bronze Age Aegean: The Amenhotep II Figurines at Mycenae and Tiryns." *Bulletin of the British School at Athens* 86: 29–42.

———. 1994. *Sailing the Wine-Dark Sea: International Trade and the Late Bronze Age Aegean*. Oxford, United Kingdom: Tempus Reparatum.

———. 1998. "Amenhotep III, the Aegean and Anatolia." içinde *Amenhotep III: Perspectives on his Reign* düzenleyen David B. O'Connor ve Eric H. Cline, 236–50. Ann Arbor: University of Michigan Press.

———. 2000. *The Battles of Armageddon: Megiddo and the Jezreel Valley from the Bronze Age to the Nuclear Age.* Ann Arbor: University of Michigan Press.

———. 2004. *Jerusalem Besieged: From Ancient Canaan to Modern Israel.* Ann Arbor: University of Michigan Press.

———. 2006. "Area L (The 1998–2000 Seasons)." içinde *Megiddo IV: The 1998–2002 Seasons* (2 cilt), Düzenleyen Israel Finkelstein, David Ussishkin, ve Baruch Halpern, 1: 104–23. Tel Aviv, Israel: Tel Aviv University.

———. 2007a. *From Eden to Exile: Unraveling Mysteries of the Bible.* Washington, DC: National Geographic Books.

———. 2007b. "Raiders of the Faux Ark." *Boston Globe,* 30 Eylül, Kanaatler bölümü, E1–2. http://www.boston.com/news/globe/ideas/articles/2007/09/30/raiders_of_the_faux_ark/.

———. 2009. *Biblical Archaeology: A Very Short Introduction.* New York: Oxford University Press.

———. 2011. "Whole Lotta Shakin' Going On: The Possible Destruction by Earthquake of Megiddo Stratum VIA." içinde *The Fire Signals of Lachish: Studies in the Archaeology and History of Israel in the Late Bronze Age, Iron Age, and Persian Period in Honor of David Ussishkin,* düzenleyen Israel Finkelstein ve Nadav Na'aman, 55–70. Tel Aviv, Israil: Tel Aviv University.

———. 2012. "Fabulous Finds or Fantastic Forgeries? The Distortion of Archaeology by the Media and Pseudo-Archaeologists, and What We Can Do about It." içinde *Archaeology, Bible, Politics, and the Media: Proceedings of Duke University Conference,* 23–24 Nisan, 2009, düzenleyen Eric Meyers ve Carol Meyers, 39–50. Winona Lake, IN: Eisenbrauns.

———. 2013. *The Trojan War: A Very Short Introduction.* New York: Oxford University Press.

———. 2014. *1177 BCE: The Year Civilization Collapsed.* Princeton, NJ: Princeton University Press.

———. 2015. Review of Andrew Collins, *Göbekli Tepe: Genesis of the Gods; The Temple of the Watchers and the Discovery of Eden* (Bear, Rochester, VT, 2014). *American Antiquity* 80, sayı. 3: 620–21.

Cline, Eric H., ve David B. O'Connor, düzenleyenler 2006. *Thut-*

mose III: A New Biography. Ann Arbor: University of Michigan Press.

Cline, Eric H., ve Inbal Samet. 2013. "Area L: The 2006 and 2007 Seasons." In *Megiddo V.: The 2004–2008 Seasons* (3 cilt), düzenleyen Israel Finkelstein, David Ussishkin, ve Eric H. Cline, 1: 275–91. Tel Aviv, Israel: Tel Aviv University.

Cline, Eric H., ve Anthony Sutter. 2011. "Battlefield Archaeology at Armageddon: Cartridge Cases and the 1948 Battle for Megiddo, Israel." *Journal of Military History* 75, sayı. 1: 159–90.

Cline, Eric H., ve Assaf Yasur-Landau. 2006. "Your Career Is in Ruins: How to Start an Excavation in Five Not-So-Easy Steps." *Biblical Archaeology Review* 32, sayı 1: 34–37, 71.

———. 2007. "Musings from a Distant Shore: The Nature and Destination of the Uluburun Ship and Its Cargo." *Tel Aviv* 34, sayı. 2: 125–41.

Clinton, Jane. 2013. "Major Show Reveals Life in Pompeii and Herculaneum." *Express*, 3 Mart. http://www.express.co.uk/news/uk/381414/Major-show-reveals-life-in-Pompeii-and-Herculaneum.

Clottes, Jean. 2003. *Chauvet Cave: The Art of Earliest Times*. Çevirmen Paul G. Bahn. Provo: University of Utah Press.

Coe, Michael D. 2005. *The Maya*, 7. Baskı Londra: Thames and Hudson.

———. 2012. *Breaking the Maya Code*, 3. Baskı. Londra: Thames and Hudson.

Cohen, Jennie. 2011. "Viking Chief Buried in His Boat Found in Scotland." *History.com, 19* Ekim. http://www.history.com/news/viking-chief-buried-in-his-boat-found-in-scotland.

Cole, Sonia. 1975. *Leakey's Luck: The Life of Louis Seymour Bazett Leakey, 1903–1972*. New York: Harcourt Brace Jovanovich.

Coleman, Kathleen. 2000. "Entertaining Rome." içinde *Ancient Rome: The Archaeology of the Eternal City*, düzenleyen Jon Coulston ve Hazel Dodge, 210–58. Monograph 54. Oxford, Birleşik Krallık: Oxford University School of Archaeology.

Collins, Billie Jean. 2007. *The Hittites and Their World*. Atlanta, GA: Society of Biblical Literature.

Collins, James M., and Brian Leigh Molyneaux. 2003. *Archaeologi-*

cal Survey (Archaeologist's Toolkit). Walnut Creek, CA: AltaMira Press.

Comelli, Daniela, Massimo D'Orazio, Luigi Folco, Mahmud El-Halwagy, Tommaso Frizzi, Roberto Alberti, Valentina Capogrosso, ve diğerleri 2016. "The Meteoritic Origin of Tutankhamun's Iron Dagger Blade." *Meteoritics and Planetary Science* 51: 1301–9. http://dx.doi.org/10.1111/maps.12664.

Conlin, David L., ve Matthew A. Russell. 2006. "Archaeology of a Naval Battlefield: *H. L. Hunley* and USS *Housatonic.*" *International Journal of Nautical Archaeology* 35, sayı. 1: 20–40.

Conlin, Diane A. 1997a. *The Artists of the Ara Pacis: The Process of Hellenization in Roman Relief Sculpture.* Chapel Hill: University of North Carolina Press.

———. 1997b. "The Reconstruction of Antonia Minor on the Ara Pacis." *Journal of Roman Archaeology* 5: 209–15.

Connolly, Peter, ve Hazel Dodge. 1998. *The Ancient City: Life in Classical Athens and Rome.* Oxford, United Kingdom: Oxford University Press.

Conyers, Lawrence B. 2013. *Ground-Penetrating Radar for Archaeology (Geophysical Methods for Archaeology)*, 3. Baskı. Walnut Creek, CA: AltaMira Press.

Cooley, Alison E., and M. G. L. Cooley. 2013. *Pompeii and Herculaneum: A Sourcebook*, 2. Baskı Boston: Routledge.

Cooney, Kara. 2015. *The Woman Who Would Be King: Hatshepsut's Rise to Power in Ancient Egypt.* New York: Broadway Books.

Cooper, Alan, and Wolfgang Haak. 2015. "DNA Reveals the Origins of Modern Europeans." *Phys.org*, 23 Mart. http://phys.org/news/2015-03-dna-reveals-modern-europeans.html.

Cooper-White, Macrina. 2015. "Liquid Mercury Discovered under Ancient Temple May Shed New Light on Teotihuacan." *Huffington Post*, 28 Mart. http://www.huffingtonpost.com/2015/04/28/mercury-royal-tomb_n_7152990.html.

Cosgrove, Ben. 2014. "LIFE at Lascaux: First Color Photos from Another World." *Life*, 21 Mayıs. http://time.com/3879943/lascaux-early-color-photos-of-the-famous-cave-paintings-france-1947/.

Coulston, Jon, and Hazel Dodge. 2000. *Ancient Rome: The Archae-*

ology of the Eternal City. Oxford University School of Archaeology Monograph 54. Oxford, Birleşik Krallık: Oxford University School of Archaeology.

Cronin, Frances. 2011. "Egyptian Pyramids Found by Infrared Satellite Images." *BBC News*, 25 Mayıs. http://www.bbc.com/news/world-13522957. Cucchi, Thomas. 2008. "Uluburun Shipwreck Stowaway House Mouse: Molar Shape Analysis and Indirect Clues about the Vessel's Last Journey." *Journal of Archaeological Science* 35, sayı. 11 (Kasım): 2953–59. http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0305440308001362. Cuno, James. 2010. *Who Owns Antiquity? Museums and the Battle over Our Ancient Heritage*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

———. 2012. *Whose Culture? The Promise of Museums and the Debate over Antiquities*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Curry, Andrew. 2008. "Gobekli Tepe: The World's First Temple?" *Smithsonian*, November. http://www.smithsonianmag.com/history/gobekli-tepe-the-worlds-first-temple-83613665/?no-ist.

———. 2015. "Here Are the Ancient Sites ISIS Has Damaged and Destroyed." *National Geographic*, September 1. http://news.nationalgeographic.com/2015/09/150901-isis-destruction-looting-ancient-sites-iraq-syria-archaeology/. Curtis, Gregory B. 2006. *The Cave Painters: Probing the Mysteries of the World's First Artists*. New York: Alfred A. Knopf.

Cussler, Clive. 2011. *The Sea Hunters*. New York: Pocket Books.

Daley, Jason. 2016. "New Timeline Zeros in on the Creation of the Chauvet Cave Paintings; Radiocarbon Dates Help Reconstruct the Cave's Long History." *Smithsonian.com*, 13 Nisan. http://www.smithsonianmag.com/smar t-news/new-timeline-zero-es- creation- chauvet- cave-paintings-180958754/?utm_source=facebook.com&no-ist.

Dargis, Manohla. 2011. "Herzog Finds His Inner Cave Man." *New York Times*, 28 Nisan. http://www.nytimes.com/2011/04/29/movies/werner-herzogs-cave-of-forgotten-dreams-review.html?_r=2.

Davies, Graham I. 1986. *Megiddo*. Cambridge, United Kingdom: Lutterworth Press.

Davies, Philip R., George J. Brooke, ve Phillip R. Callaway. 2002. *The Complete World of the Dead Sea Scrolls.* Londra: Thames and Hudson. Davies, William, and Ruth Charles. 1999. *Dorothy Garrod and the Progress of the Palaeolithic.* Oxford, United Kingdom: Oxbow Books.

Davis, Ellen N. 1986. "Youth and Age in the Thera Frescoes." *American Journal of Archaeology* 90: 399–406.

Davis, Jack L., and Sharon R. Stocker. 2016. "The Lord of the Gold Rings: The Griffin Warrior of Pylos." *Hesperia* 85, sayı. 4: 627–55.

Dearden, Lizzie. 2014. "New Nazca Lines Geoglyphs Uncovered by Gales and Sandstorms in Peru." *Independent*, 4 Ağustos. http://www.independent.co.uk /news/science/archaeolog y/news/new-nazca-lines-geoglyphs-uncovered-by-gales-and-sandstorms-in-peru-9645983.html.

Del Giudice, Marguerite. 2014. "Tut's Tomb: A Replica Fit for a King." *National Geographic News*, 20 Mayıs. http://news.nationalgeographic.com/news/2014/05/140520-tutankhamun-egypt-archaeology-cyber-printing-3d/.

Demick, Barbara. 2010. "Cultural Exchange: China's Surprising Bronze Age Mummies." *Los Angeles Times*, 24 Ekim. http://articles.latimes.com/2010/oct/24/entertainment/la-ca-cultural-exchange-mummies-20101024.

De Rojas, José Luis. 2012. *Tenochtitlan: Capital of the Aztec Empire.* Gainesville: University Press of Florida.

Díaz-Andreu, Margarita ve Timothy Champion. 1996. "Nationalism and Archaeology in Europe: An Introduction." In *Nationalism and Archaeology in Europe*, Düzenleyen: Margarita Díaz-Andreu ve Timothy Champion, 1–23. Boulder, CO: Westview Press.

Diehl, Richard A. 2004. *The Olmecs: America's First Civilization.* Londra: Thames and Hudson.

Dodson, Aidan. 2009. *Amarna Sunset: Nefertiti, Tutankhamun, Ay, Horemheb, and the Egyptian Counter-Reformation.* Kahire, Mısır: American University in Cairo Press.

———. 2014. *Amarna Sunrise: Egypt from Golden Age to Age of Heresy.* Kahire, Mısır: American University in Cairo Press.

Donnan, Christopher B. 1978. *Moche Art of Peru: Pre-Columbian Symbolic Communication.* Los Angeles: UCLA Fowler Museum of Cultural History.

———. 1990. "Masterworks of Art Reveal a Remarkable Pre-Inca World." *National Geographic* (Haziran): 17–33.

Donnan, Christopher B., ve Donna McClelland. 1999. *Moche Fineline Painting: Its Evolution and Its Artists.* Los Angeles: UCLA Fowler Museum of Cultural History.

Doumas, Christos G. 1983. *Thera: Pompeii of the Ancient Aegean: Excavations at Akrotiri 1967–1979.* Londra: Thames and Hudson.

———. 1993. *The Wall Paintings of Thera.* Londra: Thera Foundation— Petros M. Nomikos.

Draper, Robert. 2010. "Unburying the Aztec." *National Geographic* (Kasım): 110–35. http://ngm.nationalgeographic.com/2010/11/greatest-aztec/draper-text.

Dubrow, Marsha. 2014. "Looting of Peru's Ancient Treasures Is Worse Now Than in Spanish Colonial Era." *Examiner.com*, 12 Nisan. http://www.examiner.com /article/looting- of-peru-s-ancient-treasures-is-worse-now-than-spanish-colonial-times.

Dunkle, Roger. 2008. *Gladiators: Violence and Spectacle in Ancient Rome.* Harlow, United Kingdom: Pearson Longman.

Dunston, Lara. 2016. "Revealed: Cambodia's Vast Medieval Cities Hidden beneath the Jungle." *Guardian*, 10 Haziran. https://www.theguardian.com/world /2016/jun /11/ lost- cit y-medieval- discovered-hidden-beneath-cambodian-jungle.

Dvorsky, George. 2014a. "Archaeologists Confirm That Stonehenge Was a Complete Circle." http://io9.com/archaeologists-confirm-that-stonehenge-was-once-a-compl-1629226053.

———. 2014b. "Archaeologists Have Made an Incredible Discovery at Stonehenge." http://io9.com/archaeologists-have-made-an-incredible-discovery-at-sto -1632927903?utm_campaign=socialf low_io9_facebook&utm_source=io9_facebook&utm_medium=socialflow.

Dyson, Stephen L. 2006. *In Pursuit of Ancient Pasts: A History of Classical Archaeology in the Nineteenth and Twentieth Centuries.* New Haven, CT: Yale University Press.

Easton, Donald F. 1981. "Schliemann's Discovery of 'Priam's Treasure': Two Enigmas." *Antiquity* 55: 179–83.

———. 1984a. "Priam's Treasure." *Anatolian Studies* 34: 141–69.

———. 1984b. "Schliemann's Mendacity—A False Trail?" *Antiquity* 58: 197–204.

———. 1994. "Priam's Gold: The Full Story." *Anatolian Studies* 44: 221–43.

———. 1995. "The Troy Treasures in Russia." *Antiquity* 69, sayı. 262: 11–14.

———. 2010. "The Wooden Horse: Some Possible Bronze Age Origins." In *Ipamati Kistamati Pari Tumatimis: Luwian and Hittite Studies Presented to J. David Hawkins on the Occasion of His 70th Birthday,* Düzenleyen Itamar Singer 50–63. Tel Aviv, İsrail: Tel Aviv Institute of Archaeology.

Easton, Donald F., J. D. Hawkins, Andrew G. Sherratt, ve E. Susan Sherratt. 2002. "Troy in Recent Perspective." *Anatolian Studies* 52: 75–109. Edwards, Owen. 2010. "The Skeletons of Shanidar Cave." *Smithsonian,* Mart. http://www.smithsonianmag.com/arts-culture/the-skeletons-of-shanidar-cave-7028477/?no-ist.

Eigeland, Tor. 1978. "Ebla: City of the White Stones." *Aramco World* 29, sayı. 2 (Mart–Nisan): 10–19.

Eisler, Riane. 1988. *The Chalice and the Blade: Our History, Our Future.* New York: HarperCollins.

El-Ghobashy, Tamer. 2015. "Iraq Officials Denounce Islamic State's Destruction of Ancient Site." *Wall Street Journal,* Mart 7. http://www.wsj.com/articles/nimrud-iraq-officials-denounce-islamic-states-destruction-of-ancient-site-1425653551.

Ellis, Steven. 2011. *The Making of Pompeii: Studies in the History and Urban Development of an Ancient Town.* Portsmouth, RI: Journal of Roman Archaeology Supplemental Series.

Emberling, Geoff, ve Katharyn Hanson. 2008. *Catastrophe! The Looting and Destruction of Iraq's Past.* Oriental Institute Museum Publications. Chicago: University of Chicago Press. https://oi.uchicago.edu/sites/oi.uchicago.edu/files/uploads/shared/docs/oimp28.pdf.

Epstein, Marilyn S. 2015. "Jamestown Skeletons Identified as Colony Leaders." *Smithsonian Science News,* 28 Temmuz. http://smithsonianscience.si.edu/2015/07/jamestown-skeletons-identified-as-colony-leaders/.

Estrin, Daniel. 2016. "Scanning Software Deciphers Ancient Biblical Scroll." *Associated Press*, 21 Eylül. http://bigstory.ap.org/article/60785bb2031a478cb71ce9278782c320/.

Evans, Arthur J. 1921–23. *The Palace of Minos: A Comparative Account of the Successive Stages of the Early Cretan Civilization as Illustrated by the Discoveries*, 4 cilt. New York: Macmillan.

———. 1931. Introduction to Emil Ludwig's *Schliemann of Troy. The Story of a Goldseeker*, 9–21. Londra: G. P. Putnam's and Sons.

Evelyn-White, H. G. 1914. *Hesiod, the Homeric Hymns and Homerica*. Loeb Classical Library sayı. 57. Londra: W. Heinemann.

Fagan, Brian. 1994. *Quest for the Past*, 2nd ed. Long Grove, IL: Waveland Press.

———. 2001. *The Seventy Great Mysteries of the Ancient World: Unlocking the Secrets of Past Civilizations*. Londra: Thames and Hudson.

———. 2003. *Archaeologists: Explorers of the Human Past*. Oxford, United Kingdom: Oxford University Press.

———. 2004a. *A Brief History of Archaeology: Classical Times to the Twenty- First Century*. Boston: Routledge.

———. 2004b. *The Rape of the Nile: Tomb Robbers, Tourists, and Archaeol gists in Egypt*, gözden geçirilmiş Baskı, Boulder, CO: Westview Press.

———. 2005. *Chaco Canyon: Archaeologists Explore the Lives of an Ancient Society*. Oxford, United Kingdom: Oxford University Press.

———. 2007a. *Discovery! Unearthing the New Treasures of Archaeology*. Lon dra: Thames and Hudson.

———. 2007b. *Return to Babylon: Travelers, Archaeologists, and Monuments in Mesopotamia*, rev. ed. Boulder, CO: University of Colorado Press.

———. 2015. *Lord and Pharaoh: Carnarvon and the Search for Tutankhamun*. Walnut Creek, CA: Left Coast Press.

———, ed. 1996. *Eyewitness to Discovery: First-Person Accounts of More Than Fifty of the World's Greatest Archaeological Discoveries*. Oxford, United Kingdom: Oxford University Press.

———, ed. 2014. *The Great Archaeologists*. Londra: Thames and

Hudson. Fagan, Brian M., ve Nadia Durrani. 2014. *In the Beginning: An Introduction to Archaeology*, 13. Baskı Boston: Pearson.
———. 2016. *A Brief History of Archaeology: Classical Times to the Twenty-First Century*, 2. Baskı New York: Routledge.
Fagan, Garrett G., düzenleyen 2006. *Archaeological Fantasies: How Pseudoarchaeology Misrepresents the Past and Misleads the Public*, yeni Baskı Boston: Routledge.
Fagles, Robert. 1991. *Homer: The Iliad*. New York: Penguin Books.
Falasca-Zamponi, Simonetta. 1997. *Fascist Spectacle: The Aesthetics of Power in Mussolini's Italy*. Berkeley: University of California Press.
Fash, William L. 2001. *Scribes, Warriors, and Kings: The City of Copán and the Ancient Maya*, gözden geçirilmiş Baskı Londra: Thames and Hudson.
Feder, Kenneth. 2010. *Encyclopedia of Dubious Archaeology: From Atlantis to the Walam Olum*. Westport, CT: Greenwood Press.
———. 2013. *Frauds, Myths, and Mysteries: Science and Pseudoscience in Archaeology*, 8. Baskı New York: McGraw-Hill.
Felch, Jason, ve Ralph Fammolino. 2011. *Chasing Aphrodite: The Hunt for Looted Antiquities at the World's Richest Museum*. New York: Houghton Mifflin Harcout.
Feldman, Louis H. 2001. "Financing the Colosseum." *Biblical Archaeology Review* 27, sayı 4: 20–31, 60–61.
Fields, Weston W. 2006. *The Dead Sea Scrolls: A Short History*. Leiden: E. J. Brill.
Fine, Steven. 2013. "Menorahs in Color: Polychromy in Jewish Visual Culture of Roman Antiquity." *Images* 6: 3–25. doi: 10.1163/18718000-123400001. https://www.academia.edu/5102874/_Menorahs_in_Color_Polychromy_in_ Jewish_ Visual_Culture_of_Roman_Antiquity_Images_6_2013_. Finkel, Irving. 2014a. *The Ark before Noah: Decoding the Story of the Flood*. New York: Hodder and Stoughton.
———. 2014b. "Noah's Ark: The Facts behind the Flood." *Telegraph*, January 19. http://www.telegraph.co.uk/culture/books/10574119/Noahs-Ark-the-facts-behind-the-Flood.html.
Finkelstein, Israel, ve David Ussishkin. 1994. "Back to Megiddo." *Biblical Archaeology Review* 20, sayı. 1: 26–43.

Fitton, J. Leslie. 2002. *Minoans*. Londra: British Museum Press.

———. 2012. "'The Help of My Dear Wife': Sophia Schliemann and the discovery of Priam's Treasure." içinde *Archaeology and Heinrich Schliemann. A Century after His Death. Assessments and Prospects. Myth—History— Science*, düzenleyen George Korres, Nektarios Karadimas, ve Georgia Flouda, 421–24. Atina, Yunanistan: Society for Aegean Prehistory.

Fox, Richard A. Jr. 1993. *Archaeology, History, and Custer's Last Battle: The Little Big Horn Reexamined*. Norman, OK: University of Oklahoma Press.

French, Elizabeth. 2002. *Mycenae: Agamemnon's Capital*. Oxford, United Kingdom:Tempus.

Freund, Richard A. 2004. *Secrets of the Cave of Letters: Rediscovering a Dead Sea Mystery*. Leiden, Hollanda: E. J. Brill.

Freund, Richard A., ve Rami Arav. 2001. "Return to the Cave of Letters: What Still Lies Buried?" *Biblical Archaeology Review* 27, sayı 1: 24–39. Friedrich, Walter L., Bernd Kromer, Michael Friedrich, Jan Heinemeier,

Tom Pfeiffer, ve Sahra Talamo. 2006. "Santorini Eruption Radiocarbon Dated to 1627–1600 B.C." *Science* 312, sayı. 5773 (Nisan 28): 548. doi:10.1126/science.1125087.

Fugate Brangers, Susan L. 2013. "Political Propaganda and Archaeology: The Mausoleum of Augustus in the Fascist Era." *International Journal of Humanities and Social Science* 3, sayı. 16: 125–35.

Fuller, Dawn. 2014. "No Scrounging for Scraps: UC Research Uncovers the Diets of the Middle and Lower Class in Pompeii." *University of Cincinnati News*, 2 Ocak. http://www.uc.edu/news/NR.aspx?id=19029.

Futrell, Alison. 2006. *The Roman Games: A Sourcebook*. Historical Sources in Translation. Oxford, United Kingdom: Blackwell.

Gabriel, Richard A. 2009. *Thutmose III: The Military Biography of Egypt's Greatest Warrior King*. Sterling, VA: Potomac Books.

Gadot, Yuval, ve Assaf Yasur-Landau. 2006. "Beyond the Finds: Reconstructing Life in the Courtyard Building of Level K-4." içinde *Megiddo IV:: The 1998–2002 Seasons* (2 cilt), düzenleyen Israel Finkelstein, David Ussishkin, ve Baruch Halpern, II: 583–600. Tel Aviv, Israil: Tel Aviv University.

Gannon, Megan. 2016. "X-Rays Reveal theSecrets ofEgyptian Scrolls." *Newsweek*, 17 Ocak. http://www.newsweek.com/x-rays-reveal-secrets-egyptian-scrolls-papyrus-416719?rx=us.

García Martínez, Florentino. 1996. *The Dead Sea Scrolls Translated: The Qumran Texts in English*, 2. Baskı. Grand Rapids, MI: William B. Eerdmans. Garstang, John, ve J. B. E. Garstang. 1940. *The Story of Jericho*. Londra: Hodder and Stoughton.

Gast, Phil. 2014. "The *Hunley*: Zeroing In on What Caused Civil War Submarine's Sinking." *CNN.com*, 15Ocak. http://www.cnn.com/2014/02/14/travel/civil-war-submarine-hunley/.

Gates, Charles. 2011. *Ancient Cities: The Archaeology of Urban Life in the Ancient Near East and Egypt, Greece, and Rome*, 2. Baskı Londra: Routledge.

Gawlinski, Laura. 2014. *TheAthenian Agora: Museum Guide*, 5. Baskı Atina, Yunanistan: American School of Classical Studies at Athens.

George, Andrew. 2003. *The Epic of Gilgamesh*. New York: Penguin.

———. 2016. "How Looting in Iraq Unearthed the Treasures of Gilgamesh." *Aeon*, 5 Ocak. https://aeon.co/opinions/how-looting-in-iraq-unearthed-the-treasures-of-gilgamesh.

Gerianos, Nicholas K. 2016. "Kennewick Man Was a Native American." *U.S. News and World Report*, 27 Nisan. http://www.usnews.com/news/science/ar ticles/2016-04 –27/corps- determines-kennewick-man-is-native-american.

Ghose, Tia. 2014. "Belize's Famous 'Blue Hole' Reveals Clues to the Maya's

Demise." *Livescience*, 24 Aralık. http://www.livescience.com/49255-drought-caused-maya-collapse.html.

———. 2015. "King Tut's Tomb May Hide Nefertiti's Secret Grave." *Livescience*, 12 Ağustos http://www.livescience.com/51837-king-tut-tomb-holds-nefertiti.html.

Gimbutas, Marija. 1974. *The Gods and Goddesses of Old Europe, 7000 to 3500 BCE: Myths, Legends, and Cult Images*. Londra: Thames and Hudson.

———. 1991. *The Civilization of the Goddess: The World of Old Europe*. New York: Harper Collins.

Glassman, Steve. 2003. *On the Trail of the Maya Explorer: Tracing the Epic Journey of John Lloyd Stephens.* Tuscaloosa, AL: The University of Alabama Press.

Glob, P. V.. 2004. *The Bog People: IronAge Man Preserved.* New York: NYRB Classics.

Glover, Michael. 2013. "Pompeii and Herculaneum—British Museum Exhibition Review: Buried Treasure." *Independent*, 1 Nisan http://www.independent.co.uk /a r t s- enter t ainment /a r t /features/pompeii-and-herculaneum—british-museum- exhibition-review-buried-treasure-8548946.html.

Goldmann, Klaus, Özgen Agar, ve Stephen K. Urice. 1999. "Who Owns Priam's Treasure?" *Archaeology Odyssey* Temmuz - Ağustos: 22–23.

Gosden, Chris. 2001. "Postcolonial Archaeology. Issues of Culture, Identity, and Knowledge." içinde *Archaeological Theory Today*, Düzenleyen Ian Hodder, 241–61. Oxford, United Kingdom: Polity Press.

———. 2004. *Archaeology and Colonialism. Cultural Contact from 5000 BC to the Present.* Cambridge: Cambridge University Press.

Grant, Michael. 1980. *Art and Life of Pompeii and Herculaneum.* Colchester, United Kingdom: TBS Book Service.

———. 2005. *Cities of Vesuvius: Pompeii and Herculaneum.* New Haven, CT: Phoenix Press.

Gray, Richard. 2015. "Is This the Oldest Evidence of Written Language? Pictograms Found in Ancient Turkish City Could Be 12,000-Years- Old." *Daily Mail*, 21 Temmuz. http://www.dailymail.co.uk/sciencetech/article-3169595/Is-oldest-evidence-written-language-Pictograms-ancient-Turkish-city-12–000-years-old.html.

Griffiths, Sarah. 2015a. "A Glimpse beneath the Bandages: Egyptian Child Mummy Gets a CT Scan in a Bid to Uncover Its Secrets." *Daily Mail*, 15 Temmuz. http://www.dailymail.co.uk/sciencetech/article-3162711/A-glimpse -beneath-bandages-Egyptian-child-mummy-gets-CT-scan-bid-uncover-secrets.html.

———. 2015b. "Restoration Work Begins on Bodies of Those Who Died When Vesuvius Engulfed Pompeii." *Daily Mail*, 20 Mayıs. http://www.daily mail.co.uk /sciencetech/

article-3089659/Who-petrified-child-Pompeii-Restoration-work-begins-body-boy-House-Golden-Bracelet.html.

Grove, David C. 2014. *Discovering the Olmecs: An Unconventional History.* Austin: University of Texas Press.

Guidi, Alessandro. 1996. "Nationalism without a Nation: The Italian Case." In *Nationalism and Archaeology in Europe,* Düzenleyen Margarita Díaz-An dreu ve Timothy Champion, 108–18. Boulder, CO: Westview Press.

Gurewitsch, Matthew. 2008. "True Colors." *Smithsonian,* Temmuz. http://www.smithsonianmag.com/arts-culture/true-colors-17888/?no-ist.

Hall, Edith. 2015. "Pale Riders: Adrienne Mayor's 'The Amazons' Shows How a Myth Developed." *New Statesman,* 22 Ocak. http://www.newstatesman .com /culture/2015/01/pale-riders-adrienne-mayors-amazons -shows-how-myth-developed.

Hall, Stephen S. 2010. "Spirits in the Sand: The Ancient Nasca Lines of Peru Shed Their Secrets." *National Geographic* (Mart): 56–79.

Hallote, Rachel. 2006. *Bible, Map, and Spade: The American Palestine Exploration Society, Frederick Jones Bliss, and the Forgotten Story of Early American Biblical Archaeology.* Chicago: Gorgias Press.

Hamilton, Sue. 1998. *Ancient Astronauts: Unsolved Mysteries.* Edina, MN: ABDO.

Hamilton-Paterson, James, ve Carol Andrews. 1978. *Mummies: Death and Life in Ancient Egypt.* New York: Penguin Books.

Hammer, Joshua. 2015. "Finally, the Beauty of France's Chauvet Cave Makes Its Grand Public Debut." *Smithsonian,* Nisan. http://www.smithsonianmag.com/history/france-chauvet-cave-makes-grand-debut-180954582/?no-ist. Hammond, Norman. 1982. *Ancient Maya Civilization.* New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.

Handwerk, Brian. 2005. "KingTut's New Face: Behind the Forensic Reconstruction." *National Geographic News,* 11 Mayıs. http://news.national geographic.com/news/2005/05/0511_050511_kingtutface.html.

Harmon, David, ve Francis P. McManamon. 2006. *The Antiquities Act: A Century of American Archaeology, Historic Preservation,*

and Nature Conservation. Tucson: University of Arizona Press.

Harrington, Spencer P. M. 1999. "Behind the Mask of Agamemnon." *Archaeology* 52, sayı. 4: 51. http://archive.archaeology.org/9907/etc/mask.html.

Harris, David. 1998. "I Was There!" *Biblical Archaeology Review* 24, sayı. 2:34–35.

Harrison, Peter D. 1999. *The Lords of Tikal: Rulers of an Ancient Maya City*. Londra: Thames and Hudson.

Harrison, Timothy P. 2003. "The Battleground: Who Destroyed Megiddo? Was It David or Shishak?" *Biblical Archaeology Review* 29, sayı. 6: 28–35,60–64.

Hasson, Nir. 2012. "Megiddo Dig Unearths Cache of Buried Canaanite Treasure." *Haaretz*, May 22. http://www.haaretz.com/israel-news/megiddo-dig-unearths-cache-of-buried-canaanite-treasure-1.431797.

———. 2015. "Ancient Tablets Disclose Jewish Exiles' Life in Babylonia."

Haaretz, 29 Ocak. http://www.haaretz.com/jewish/archaeology/.premium-1.639822.

Hatem, Ahmed. 2016. "Team Testing New Scanner on Egypt's Great Pyramid." *Associated Press*, 2 Haziran. http://bigstory.ap.org/8527da72451e472ca3925c7e42d7de52#.

Hawass, Zahi. 2005. *Tutankhamun and the Golden Age of the Pharaohs*. Washington, DC: National Geographic Books.

———. 2010. "King Tut's Family Secrets." *National Geographic* (Eylül): 34–59. http://ngm.nationalgeographic.com/2010/09/tut-dna/hawass-text/1. Hawass, Zahi, Yehia Z. Gad, Somaia Ismail, Rabab Khairat, Dina Fathalla, Naglaa Hasan, Amal Ahmed ve diğerleri 2010. "Ancestry and Pathology in King Tutankhamun's Family." *Journal of the American Medical Association* 303, sayı. 7: 638–47. http://jama.jamanetwork.com/article.aspx?articleid=185393.

Hawass, Zahi, ve Sahar Saleem. 2015. *Scanning the Pharaohs: CT Imaging of the New Kingdom Royal Mummies*. Kahire, Mısır: American University in Cairo Press.

Hessler, Peter. 2015. "Radar Scans in King Tut's Tomb Suggest Hidden Chambers." *National Geographic News*, Kasım 28. http://

news.nat iona lgeog raphic.com /2015/11/151128 -t ut-tomb - sc a ns-hidden-chambers/.

———. 2016a. "In Egypt, Debate Rages over Scans of King Tut's Tomb." *National Geographic News*, 9 Mayıs. http://news.nationalgeographic.com/2016/05/160509-king-tut-tomb-chambers-radar-archaeology/.

———. 2016b. "Scans of King Tut's Tomb Reveal New Evidence of Hidden Rooms." *National Geographic News*, Mart 17. http://news.nationalgeographic.com /2016/03/160317-k ing-tut-tomb -hidden- chambers-radar - eg ypt-archaeology/.

Hicks, Brian. 2015. *Sea of Darkness: Unraveling the Mysteries of the* H. L. Hunley. Ann Arbor, MI: Spry.

Hicks, Brian, ve Schuyler Kropf. 2002. *Raising the* Hunley*: The Remarkable History and Recovery of the Lost Confederate Submarine*. New York: Ballantine Books.

Hodder, Ian. 1986. *Reading the Past*. Cambridge: Cambridge University Press.

———. 1987. *Archaeology as Long-Term History*. Cambridge: Cambridge University Press.

———. 1999. *The Archaeological Process: An Introduction*. Oxford, United Kingdom: Blackwell.

———. 2006. "This Old House." *Natural History*, June. http://www.natural historymag.com/htmlsite/master.html?http://www.naturalhistorymag.com/htmlsite/0606/0606_feature.html.

———. 2011. *The Leopard's Tale: Revealing the Mysteries of Çatalhöyük*. Londra: Thames and Hudson.

Hodges, Glenn. 2011. "Cahokia: America's Forgotten City." *National Geographic* (Ocak): 126–45. http://ngm.nationalgeographic.com/2011/01/cahokia/hodges-text.

Hoffman, Barbara. 1993. The Spoils of War. *Archaeology* 46, sayı. 6: 37–40.

Hopkins, Keith, ve Mary Beard. 2005. *The Colosseum*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Horowitz, Wayne, Yehoshua Greenberg, ve Peter Zilberg, düzenleyenler 2015. *By the Rivers of Babylon: Cuneiform Documents from the Beginning of the Babylonian Diaspora*. Kudüs: Bible Lands Museum and Israel Exploration Society (İbranice).

Houston, Stephen, Oswaldo C. Mazariegos, ve David Stuart, düzenleyen 2001. *The Decipherment of Ancient Maya Writing*. Norman, OK: University of Oklahoma Press.

Howard, Philip. 2007. *Archaeological Surveying and Mapping: Recording and Depicting the Landscape*, yeni baskı Boston: Routledge.

Hrozný, Bedřich. 1917. *Die Sprache der Hethiter: ihr Bau und ihre Zugehörigkeit zum indogermanischen Sprachstamm*. Leipzig, Ger.: Hinrichs.

Hunt, Patrick. 2007. *Ten Discoveries That Rewrote History*. New York: Penguin Group.

Hurwit, Jeffrey M. 1999. *The Athenian Acropolis: History, Mythology, and Archaeology from the Neolithic Era to the Present*. Cambridge: Cambridge University Press.

Hussein, Muzahim Mahmoud. 2016. *Nimrud: The Queens' Tombs*. Chicago: Oriental Institute.

Hutcherson, Kimberly. 2015. "ISIS Video Shows Execution of 25 Men in Ruins of Syria Amphitheater." *CNN*, 4 Temmuz. http://www.cnn.com/2015/07/04/middleeast/isis-execution-palmyra-syria/.

Jablonka, Peter. 1994. "Ein Verteidigungsgraben in der Unterstadt von Troia VI. Grabungsbericht 1993." *Studia Troica* 4: 51–74.

Jackson, Caroline M., ve Paul T. Nicholson. 2010. "The Provenance of Some Glass Ingots from the Uluburun Shipwreck." *Journal of Archaeological Science* 37, sayı. 2 (Ocak): 295–301. http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S030544030900346X.

Jaggard, Victoria. 2014. "Huge Wine Cellar Unearthed at a Biblical-Era Palace in Israel." *Smithsonian*, 27 Ağustos. http://www.smithsonianmag.com/science-nature/huge-wine-cellar-unearthed-biblical-era-palace-israel-180952495/#igcefjsJmQpf E6vO.99.

———. 2015. "Ancient Scrolls Blackened by Vesuvius Are Readable at Last." *Smithsonian*, 20 Ocak http://www.smithsonianmag.com/ h i sto r y/a n c i e n t- s c r o l l s - b l ac k e n e d - v e s u v iu s - a re - re a d a b l e - l a st -herculaneum-papyri-180953950/#jMhdSfpte7syYFeI.99.

Jarus, Owen. 2012. "Oops! Brain-Removal Tool Left in Mummy's Skull." *Livescience*, 14 Aralık. http://www.livescience.com/25536-mummy-brain-removal-tool.html.

———. 2016. "Nefertiti Still Missing: King Tut's Tomb Shows No Hidden Chambers." *Livescience*, 11 Mayıs. http://www.livescience.com/54708-nefertiti-missing-no-chambers-in-king-tut-tomb.html.

Jashemski, Wilhelmina F. 1979. *The Gardens of Pompeii, Herculaneum and the Villas Destroyed by Vesuvius* (2 Cilt). Atina, Yunanistan: Aristide D. Caratzas.

———. 2014. *Discovering the Gardens of Pompeii: Memoirs of a Garden Archaeologist*. Seattle, WA: CreateSpace Independent Publishing Platform.

Johanson, Donald, ve Maitland Edey. 1981. *Lucy: the Beginnings of Humankind*. New York: Simon and Schuster.

Johanson, Donald, and Kate Wong. 2010. *Lucy's Legacy: The Quest for Human Origins*. New York: Broadway Books.

Johnston, Bruce. 2001. "Colosseum 'Built with Loot from Sack of Jerusalem Temple.'" *Telegraph*, 15 Haziran. http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/1311985/Colosseum-built-with-loot-from-sack-of-Jerusalem-temple.html.

Kark, Chris. 2016. "Archaeologists from Stanford Find an 8,000-Year-Old 'Goddess Figurine' in Central Turkey." *Stanford News*, 29 Eylül. http://news.stanford.edu /2016/09/29/archaeologists-find-8000 -year-old-goddess-figurine-central-turkey/.

Kaufman, Amy. 2016. "Megan Fox Tackles String Theory, the Truth behind the Pyramids, and the 'Brainwashed' Public." *Los Angeles Times*, 3 Haziran. http://www.latimes.com/entertainment /movies/la-ca-mn-megan-fox-ninja-turtles-20160526-snap-story.html.

Kelly, Robert L., ve David Hurst Thomas. 2013. *Archaeology*, 6. Baskı New York: Wadsworth.

Kelso, William M. 2007. "Jamestown: The Fort That Was the Birthplace of the United States of America." In *Discovery! Unearthing the New Treasures of Archaeology*, Düzenleyen Brian Fagan, 172–75. Londra: Thames and Hudson.

———. 2008. *Jamestown, the Buried Truth*. Charlottesville: University of Virginia Press.

Kelso, William M., ve Beverly Straube. 2004. *Jamestown Rediscovery: 1994–2004*. Richmond, VA: APVA Preservation Virginia.

Kemp, Barry J. 2005. *Ancient Egypt: Anatomy of a Civilization*, 2. Baskı Boston: Routledge.

Kempinski, Aharon. 1989. *Megiddo. A City State and Royal Centre in North Israel*. Münih: C. H. Beck.

Kennedy, Maev. 2011. "Viking Chieftain's Burial Ship Excavated in Scotland after 1,000 Years." *Guardian*, 18 Ekim. http://www.theguardian.com/science/2011/oct/19/viking-burial-ship-found-scotland.

———. 2014. "Questions Raised over Queen's Ancestry after DNA Test on Richard III's Cousins." *Guardian*, 2 Aralık. http://www.theguardian.com/uk-news/2014/dec/02/king-richard-iii-dna-cousins-queen-ancestry. Kenyon, Kathleen M. 1957. *Digging Up Jericho*. Londra: Ernest Benn.

Keys, David. 2014. "Hidden Henge: Archaeologists Discover Huge Stonehenge 'Sibling' Nearby." *Independent, United Kingdom*, 9 Eylül. http://www.sott.net /a r t icle /2854 48 - Hidden-henge -A rchaeolog ist s- discover-huge-Stonehenge-sibling-nearby.

———. 2015. "Tutankhamun: Great Golden Face Mask Was Actually Made for His Mother Nefertiti, Research Reveals." *Independent, Birleşik Krallık*, 28 Kasım. *http://www.independent.co.uk/news/uk/home-news/tutankhamun*-great-golden-face-mask-was-actually-made-for-his-mother-nefertiti-research-reveals-a6753156.html.

———. 2016. "Remarkable Ancient Structure Found Just Two Miles from Stonehenge." *Independent, Birleşik Krallık*, 15 Ağustos. http://www.independent.co.uk /news/science/archaeology/revealed-remarkable-ancient-structure-found-just-two-miles-from-stonehenge-a7190476.html.

Killgrove, Kristina. 2015a. "Archaeologists to Ben Carson: Ancient Egyptians Wrote Down Why the Pyramids Were Built." *Forbes*, 5 Kasım. http://www.forbes.com/sites/kristinakillgrove/2015/11/05/archaeologists-to-ben-carson-ancient-egyptians-wrote-down-why-the-pyramids-were-built/#-3339f99613e2.

———. 2015b. "What Archaeologists Really Think about Ancient Aliens, Lost Colonies, and Fingerprints of The Gods." *Forbes*, 3 Eylül. ht t p: //w w w.forb e s.c om /site s / k r ist ina k illg

rove /2015/09/03/what-archaeologists-really-think-about-ancient-aliens-lost- colonies-and-fingerprints-of-the-gods/.

King, Michael R., ve Gregory M. Cooper. 2006. *Who Killed King Tut? Using Modern Forensics to Solve a 3,300-Year-Old Mystery.* New York: Prometheus Books.

King, Turi E., Gloria Gonzalez Fortes, Patricia Balaresque, Mark G. Thomas, David Balding, Pierpaolo Maisano Delser, Rita Neumann ve diğerleri 2014. "Identification of the Remains of King Richard III." *Nature Communications,* 2 Aralık. http://www.nature.com/ncomms/2014/141202/ncomms6631/full/ncomms6631.html.

Kingsley, Sean. 2006. *God's Gold: The Quest for the Lost Temple Treasure of Jerusalem.* Londra: John Murray.

Kington, Tom. 2009. "Rome Archaeologists Find 'Nero's Party Piece' in Dig." *Guardian,* 29 Eylül. https://www.theguardian.com/world/2009/sep/29/nero-rome-archaeologists-dining-room.

Knapton, Sarah. 2016. "Huge Ritual Monument Thought to be Buried near Stonehenge Doesn't Exist, Admit Archaeologists." *Telegraph,* 12 Ağustos. http://www.telegraph.co.uk / news/2016/08/12/huge-ritual-monument-thought-to-be-buried-near-stonehenge-doesnt/.

Koch, Peter O. 2013. *John Lloyd Stephens and Frederick Catherwood: Pioneers of Mayan Archaeology.* Jefferson, NC: McFarland.

Koehl, Robert B. 1986. "A Marinescape Floor from the Palace at Knossos." *American Journal of Archaeology* 90, sayı. 4: 407–17.

Koh, Andrew J., Assaf Yasur-Landau, ve Eric H. Cline. 2014. "Characterizing a Middle Bronze Palatial Wine Cellar from Tel Kabri, Israel." *PLoS ONE* 9, no 8: e106406. doi:10.1371/ journal.pone.0106406.

Kohl, Philip L., and Claire Fawcett, düzenleyenler 1995. *Nationalism, Politics, and the Practice of Archaeology.* Cambridge: Cambridge University Press. Korfmann, Manfred. 2004. "Was There a Trojan War?" *Archaeology* 57, sayı.3: 36–41.

——— 2007. "Was There a Trojan War? Troy between Fiction and Archaeological Evidence." In *Troy: From Homer's* Iliad *to Hollywood Epic,* Düzenleyen Martin M. Winkler, 20–26. Oxford, Birleşik Krallık: Blackwell.

Kramer, Samuel Noah. 1988. *History Begins at Sumer: Thirty-Nine Firsts in Recorded History,* 3. Baskı Philadelphia: University of Pennsylvania Press. Krause, Lisa. 2000. "Ballard Finds Traces of Ancient Habitation beneath Black Sea." *National Geographic News,* 13 Eylül. http://news.national geographic.com/news/2000/12/122800blacksea.html.

Kroeber, Alfred, ve Donald Collier. 1998. *The Archaeology and Pottery of Nazca, Peru: Alfred Kroeber's 1926 Expedition,* düzenleyen Patrick Carmichael. Walnut Creek, CA: AltaMira Press.

Kroeber, Theodora. 2011. *Ishi in Two Worlds: A Biography of the Last Wild Indian in North America.* 50th anniv. düzenleyen Berkeley: University of California Press.

Kumar, Mohi. 2013. "From Gunpowder to Teeth Whitener: The Science behind Historic Uses of Urine." *Smithsonian,* 20 Ağustos. http://www. smit h sonia nmag.com /science -nat ure /f rom- g unp owder-to -teet h-whitener-the-science-behind-historic-uses-of-urine-442390/?no-ist. Kunnen-Jones, Marianne. 2002. "Archaeologist Brian Rose Makes His Troy

Finale." *University of Cincinnati News,* 14 Ekim. http://www.uc.edu /profiles/rose.htm. Kyrieleis, Helmut. 2007. "Olympia: Excavations and Discoveries at the Great Sanctuary." içinde *Great Moments in Greek Archaeology,* edited by Panos Valavanis, 100–117. Çeviren: David Hardy. Los Angeles: J. Paul Getty Museum.

Lange, Karen. 2008. "The Stolen Past." *National Geographic* (Aralık): 60–65. http://ngm.nationalgeographic.com/2008/12/palestine-antiquities/lange-text.

Lapatin, Kenneth D. S. 2002. *Mysteries of the Snake Goddess: Art, Desire, and the Forging of History.* New York: Houghton Mifflin Harcourt.

Larsen, Mogans Trolle. 1996. *The Conquest of Assyria: Excavations in an Antique Land, 1840–1860.* New York: Routledge.

Latacz, Joachim. 2004. *Troy and Homer.* Oxford, Birleşik Krallık: Oxford University Press.

Laurence, Ray. 2012. *Roman Archaeology for Historians.* Londra: Routledge. Lawler, Andrew. 2007. "Reconstructing Petra." *Smithsonian,* Haziran. http:// www.smithsonianmag.com/history/reconstructing-petra-155444564/? no-ist=&page=1.

———. 2015. "Rare Unlooted Grave of Wealthy Warrior Uncovered in Greece." *National Geographic News*, October 27. http://news.national geographic.com/2015/10/151027-pylos-greece-warrior-grave-mycenaean-archaeology/.

Layard, Austen Henry. 1849. *Nineveh and Its Remains*. Londra: John Murray. Leach, Peter E. 1992. *The Surveying of Archaeological Sites*. Londra: Archetype.

Leakey, Mary D. 1979. *Olduvai Gorge: My Search for Early Man*. Londra: Collins.

———. 1986. *Disclosing the Past: An Autobiography*. New York: McGraw-Hill.

Leakey, Richard E. 1984. *One Life: An Autobiography*. Englewood Cliffs, NJ: Salem House.

Leakey, Richard E., ve Roger Lewin. 1979. *Origins*. New York: Dutton. Lehner, Mark, ve Richard H. Wilkinson. 1997. *The Complete Pyramids: Solving the Ancient Mysteries*. Londra: Thames and Hudson.

Lekson, Stephen H. 2007. *The Architecture of Chaco Canyon, New Mexico*. Provo: University of Utah Press.

———, ed. 2006. *The Archaeology of Chaco Canyon: An Eleventh-Century Pueblo Regional Center*. Santa Fe, NM: School of American Research Press.

Lemonick, Michael D. 2014a. "Humans and Neanderthals Were Actually Neighbors." *Time*, 20 Ağustos. http://time.com/3148351/humans-and-neanderthals-were-actually-neighbors/.

———. 2014b. "What Bronze Age Wine Snobs Drank." *Time*, 27 Ağustos. http://time.com/3178786/wine-bronze-age-archaeology/.

Lents, Nathan H. 2016. "Paleoanthropology Wars: The Discovery of *Homo Naledi* Has Generated Considerable Controversy in This Scientific Discipline." *Skeptic*, 6 Ocak. http://www.skeptic.com/reading_room/paleoanthropology-wars-the-discovery-of-homo-naledi/.

Lerici, Carlo M. 1959. "Periscope on the Etruscan Past." *National Geographic* (September): 337–50.

———. 1962. "New Archaeological Techniques and International Cooperation in Italy." *Expedition*, Spring: 4–10.

Levitan, Dave. 2013. "Archaeologists Uncover 3,700-Year-Old Wine Cellar." *Wine Spectator*, 25 Kasım. http://www.winespectator.com/webfeature/show/id/49325.

Levy, Thomas, ve Thomas Higham. 2014. *The Bible and Radiocarbon Dating: Archaeology, Text, and Science*. Boston: Routledge.

Lewis, Naphtali ve Meyer Reinhold. 1990. *Roman Civilization: Selected Readings* (2 cilt), 3. baskı New York: Columbia University Press. Lichfield, John. 2016. "Chauvet Cave Paintings: A Volcanic Eruption from 36,000 Years Ago—As Captured by Prehistoric Man." *Independent*, Ocak. http://www.independent.co.uk/news/world/europe/chauvet-cave-paint ings-a-volcanic-er upt ion-f rom-360 0 0 -yea rs-ago -a s- captured-by-prehistoric-man-a6805001.html.

Liesowska, Anna. 2014. "Iconic 2,500 Year Old Siberian Princess 'Died from Breast Cancer,' Reveals MRI Scan." *Siberian Times*, 14 Ekim. http://siberiantimes.com/science/casestudy/features/iconic-2500 -year-old-siberian-princess-died-from-breast-cancer-reveals-unique-mri-scan/. Lim, Timothy H. 2006. *The Dead Sea Scrolls: A Very Short Introduction*. Oxford, United Kingdom: Oxford University Press.

Lloyd, Seton. 1980a. *Foundations in the Dust: The Story of Mesopotamian Exploration*. Londra: Thames and Hudson.

———. 1980b. *The Ruined Cities of Iraq*. Chicago: Ares.

Long, Michael E. 1990. "Enduring Echoes of Peru's Past." *National Geographic* (Haziran): 34–49.

Lorenzi, Rossella. 2016a. "Cosmic Ray Tech May Unlock Pyramids' Secrets." *Discovery News*, April 15. http://news.discovery.com/history/ancient-egypt /cosmic-ray-tech-may-unlock-pyramids-secrets-160415.htm.

———. 2016b. "Egyptian Pyramid Scans Reveal New Anomalies." *Discovery News*, 19 Ocak. http://news.discovery.com/history/archaeology/egyptian-pyramid-scans-reveal-new-anomalies-160119.htm.

———. 2016c. "Pyramid Interior Revealed Using Cosmic Rays." *LiveScience*, 28 Nisan. http://www.livescience.com/54596-pyramid-interior-revealed-using-cosmic-rays.html.

Lovgren, Stefan. 2006. "Aztec Temple Found in Mexico City 'Exceptional,' Experts Say." *National Geographic News*, 5 Ekim. http://

news.national geographic.com/news/2006/10/061005-aztecs. html.

Luce, J. V.. 1969. *End of Atlantis*. Londra: Thames and Hudson.

Luhnow, David. 2003. "Treasure of Nimrud Is Found in Iraq, and It's Spectacular." *Wall Street Journal*, 6 Haziran. http://www.wsj.com/articles/SB105485037080424400.

Lyon-House, Leslie. 2012. "Maya Scholar Debunks World-Ending Myth." *UT News*, 17 Aralık. http://news.utexas.edu/2012/12/17/maya-scholar-debunks-world-ending-myth.

Macaulay, David. 1979. *Motel of the Mysteries*. Boston: Houghton Mifflin. MacKendrick, Paul. 1960. *The Mute Stones Speak: The Story of Archaeology in Italy*. New York: W. W. Norton.

———. 1979. *The Greek Stones Speak: The Story of Archaeology in Greek Lands*. New York: W. W.. Norton.

Magness, Jodi. 2002. *The Archaeology of Qumran and the Dead Sea Scrolls*. Grand Rapids, MI: William B. Eerdmans.

———. 2012. *The Archaeology of the Holy Land: From the Destruction of Solomon's Temple to the Muslim Conquest*. Cambridge: Cambridge University Press.

Maixner, Frank, Ben Krause-Kyora, Dmitrij Turaev, Alexander Herbig, Michael R. Hoopmann, Janice L. Hallows, Ulrike Kusebauch ve diğerleri 2016. "The 5300-Year-Old *Helicobacter pylori* Genome of the Iceman." *Science* 351, sayı. 6269: 162–65. http://science.sciencemag.org/content/351/6269/162.

Mallory, James P.., ve Victor H. Mair. 2000. *The Tarim Mummies: Ancient China and the Mystery of the Earliest Peoples from the West*. Londra: Thames and Hudson.

Mallowan, Agatha Christie. 2012. *Come, Tell Me How You Live: An Archaeological Memoir*. Yeniden Baskı New York: William Morrow.

Mann, Charles C. 2011. "The Birth of Religion." *National Geographic* (Haziran): 34–59. http://ngm.nationalgeographic.com/2011/06/gobekli-tepe/mann-text.

Manning, Sturt. 2014. *A Test of Time and A Test of Time Revisited: The Volcano of Thera and the Chronology and History of the Aegean and East Mediterranean in the mid Second Millennium BCE*, 2. Baskı. Oxford, Birleşik Krallık: Oxbow Books.

Manning, Sturt W.., Cemal Pulak, Bernd Kromer, Sahra Talamo, Christopher Bronk Ramsey, ve Michael Dee. 2009. "Absolute Age of the Uluburun Shipwreck: A Key Late Bronze Age Time-Capsule for the East Mediterranean." içinde *Tree-Rings, Kings and Old World Archaeology and Environment: Papers Presented in Honor of Peter Ian Kuniholm*, Düzenleyen Sturt W. Manning ve Mary Jaye Bruce, 163–87. Oxford, Birleşik Krallık: Oxbow Books.

Manning, Sturt W., Christopher Bronk Ramsey,, Walter Kutschera, Thomas Higham, Bernd Kromer, Peter Steier, ve Eva M. Wild. 2006. "Chronology for the Aegean Late Bronze Age 1700–1400 B.C." *Science* 312, sayı.5773 (28 Nisan): 565–69. doi: 10.1126/science.1125682.

Mapes, Lynda V. 2016a. "Five Tribes Will Work Together to Rebury Kennewick Man." *YakimaHerald.com*, 28 Nisan. http://www.yakimaherald.com/news/local/corps-of-engineers-says-kennewick-man-is-native-american-will/article_21eba658–0c9b-11e6–9790-b3f1fa7c682f.html?utm_medium=-social&utm_source=twitter&utm_campaign=user-share.

———. 2016b. "It's Official: Kennewick Man Is Native American." *Seattle Times*, 27 Nisan. http://www.seattletimes.com/seattle-news/science/its-official-kennewick-man-is-native-american/.

Marinatos, Nanno. 1984. *Art and Religion in Thera: Reconstructing a Bronze Age Society*. Atina, Yunanistan: D. ve I. Mathioulakis.

Marinatos, Spyridon. 1939. "The Volcanic Destruction of Minoan Crete." *Antiquity* 13: 425–39.

Martin, Sean. 2015. "Was King Tutankhamun's Famous Burial Mask Originally Intended for His Stepmother Nefertiti?" *International Business Times*, 26 Kasım. http://www.ibtimes.co.uk/was-king-tutankhamuns-famous-burial-mask- originally-intended-his-stepmother-nefer titi-1530646.

Mastrolorenzo, Giuseppe, Pier P. Petrone, Mario Pagano, Alberto Incoronato, Peter J. Baxter, Antonio Canzanella, ve Luciano Fattore. 2001. "Herculaneum Victims of Vesuvius in CE 79." *Nature* 410 (12 Nisan):79–70. http://www.nature.com/nature/journal/v410/n6830/abs/410769a0.html.

Matthiae, Paolo. 1981. *Ebla: An Empire Rediscovered*. Çeviren Christopher Holme. Garden City, NY: Doubleday.

———. 2013. *Studies on the Archaeology of Ebla 1980–2010*. Wiesbaden, Ger.: Harrassowitz.

Maugh, Thomas H. II. 1992. "Ubar, Fabled Lost City, Found by L.A. Team: Archeology: NASA Aided in Finding the Ancient Arab Town, Once the Center of Frankincense Trade." *Los Angeles Times*, 5 Ocak. http://articles.latimes.com/1992-02-05/news/mn-1192_1_lost-city.

Mayor, Adrienne. 2014. *The Amazons: Lives and Legends of Warrior Women across the Ancient World*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

McCarter, P. Kyle. 1992. "The Mysterious Copper Scroll: Clues to Hidden Temple Treasure?" *Bible Review* 8: 34–41, 63–64.

McFeaters, Andrew P. 2007. "The Past Is How We Present It: Nationalism and Archaeology in Italy from Unification to WWII." *Nebraska Anthropologist*. Belge 33. http://digitalcommons.unl.edu/nebanthro/33.

McGeough, Kevin M. 2004. *The Romans: New Perspectives*. Santa Barbara, CA: ABC-CLIO.

McIntyre, Dave. 2014. "Wine Cellaring Runs Deep in Our Judeo-Christian DNA." *Washington Post*, 3 Nisan. https://www.washingtonpost.com/lifestyle/food/wine-cellaring-runs-deep-in-our-judeo-christian-dna /2014/04/02/a0469d74-b882-11e3-96ae-f2c36d2b1245_story.html.

McKenzie, Sheena. 2016. "The 'Underground Astronauts' in Search of New Human Species." *CNN*, 4 Mayıs. http://www.cnn.com/2016/05/03/health/homo-naledi-human-species-lee-berger/.

McKie, Robin. 2012. "Piltdown Man: British Archaeology's Greatest Hoax." *Guardian*, 4 Ocak. http://www.theguardian.com/science/2012/feb/05/piltdown-man-archaeologys-greatest-hoax.

———. 2015. "Scientist Who Found New Human Species Accused of Playing Fast and Loose with the Truth." *Guardian*, 24 Ekim. https://www.theguardian.com/science/2015/oct/25/discovery-human-species-accused-of-rushing-errors.

McMillon, Bill. 1991. *The Archaeology Handbook: A Field Manual and Resource Guide.* New York: Wiley.

McNeil, Sam. 2015. "At Jordan Site, Drone Offers Glimpse of Antiquities Looting: Archaeologists and Criminologists Use New Technologies to Study Global Trade in Stolen Artifacts." *Times of Israel,* 3 Nisan. http:// www.timesofisrael.com/at-jordan-site-drone-offers-glimpse-of-antiquities-looting/.

Mejia, Paula. 2015. "Liquid Mercury Found in Mexican Pyramid Could Hold Secrets of Teotihuacan." *Newsweek,* 26 Mart. http:// www.newsweek.com/liquid-mercury-found-mexican-pyramid-could-hold-secrets-teotihuacan-325450.

Melvin, Don, Schams Elwazer, ve Joshua Berlinger. 2015. "ISIS Destroys Temple of Bel in Palmyra, Syria, U.N. Reports." *CNN,* 31 Ağustos. http:// www.cnn.com/2015/08/31/middleeast/ palmyra-temple-damaged/.

Meskell, Lynne, ed. 1998. *Archaeology under Fire: Nationalism, Politics, and Heritages in the Eastern Mediterranean and Middle East.* Boston: Routledge. Meyer, Karl E. 1973a. *The Plundered Past.* New York: Atheneum.

———. 1973b. *Teotihuacán.* New York: Newsweek Book Division.

———. 1993. "The Hunt for Priam's Treasure." *Archaeology* 46, sayı. 6: 6–32.

———. 1995. "Who Owns the Spoils of War?" *Archaeology* 48, sayı. 4: 46–52. Millar, Ronald W.. 1972. *The Piltdown Men.* New York: St. Martin's Press. Millon, René. 1964. "The Teotihuacán Mapping Project." *American Antiquity* 29, sayı. 3: 345–52.

———. 1973. *Urbanization at Teotihuacán, Mexico.* Cilt 1, *The Teotihuacán Map. Part One: Text.* Austin: University of Texas Press.

Millon, René, R. Bruce Drewitt, ve George Cowgill. 1973. *Urbanization at Teotihuacan, Mexico,* cilt 1, *The Teotihuacan Map. Part Two: Maps.* Austin: University of Texas Press.

Minder, Raphael. 2014. "Back to the Cave of Altamira in Spain, Still Controversial." *New York Times,* 30 Temmuz. http://www.nytimes.com/2014/07/31/arts/international/back-to-the-cave-of-altamira-in-spain-still-controversial.html. Mocella, Vito, Emmanuel Brun, Claudio Ferrero, ve Daniel Delattre. 2015. "Revealing Letters in Rolled Herculaneum Papyri by X-ray

Phase-Contrast Imaging." *Nature Communications* 6 (20 Ocak): doi:10.1038/ncomms6895.ht t p: //w w w.nat ure.com /ncomms /2015/150120 /ncomm s6895/f ull/ncomms6895.html.

Monastersky, Richard. 2015. "The Greatest Vanishing Act in Prehistoric America." *Scientific American*, 14 Kasım. http://www.scientificamerican.com/ a r t icle /t he-greatest-va nishing-act-in-prehistor ic-a mer ica /?W T.mc_id=SA_WR_.

Moorey, P.. Roger S. 1982. *Ur 'of the Chaldees': A Revised and Updated Edition of Sire Leonard Woolley's Excavations at Ur.* Ithaca, NY: Cornell University Press.

———. 1988. "The Chalcolithic Hoard from Nahal Mishmar, Israel, in Context." *World Archaeology* 20, sayı. 2: 171–89.

Moran, Sarah V. 1998. *Alien Art: Extraterrestrial Expressions on Earth.* Surrey, Birleşik Krallık: Bramley.

Morell, Virginia. 1996. *Ancestral Passions: The Leakey Family and the Quest for Humankind's Beginnings.* New York: Touchstone.

Morelle, Rebecca. 2015. "Egypt's Animal Mummy 'Scandal' Revealed." *BBC News*, 11 Mayıs. http://www.bbc.com/news/science-environment-32656743. Morelle, Rebecca, ve Stuart Denman. 2015. "Vast Replica Recreates Prehistoric Chauvet Cave." *BBC News*, 24 Nisan. http://www.bbc.com/news /science-environment-32403867.

Moro-Abadía, Oscar. 2006. "The History of Archaeology as a 'Colonial Discourse.'" *Bulletin of the History of Archaeology* 16, sayı. 2: 4–17.

Morris, Sarah P. 1989. "A Tale of Two Cities: The Miniature Frescoes from Thera and the Origins of Greek Poetry." *American Journal of Archaeology* 93: 511–35.

Moskowitz, Clara. 2012. "The Secret Tomb of China's 1st Emperor: Will We Ever See Inside?" *LiveScience*, 17 Ağustos. http://www.livescience.com/22454-ancient-chinese-tomb-terracotta-warriors.html.

Moss, Stephen. 2014. "Noah's Ark Was Round—So the Ancient Tablet Tells Us." *Guardian*, Ocak 11. http://www.theguardian.com/books/2014/feb/11/noahs-ark-round-ancient-british-museum-mesopotamian-clay-tablets-flood.

———. 2015. "Will We Ever Actually Get to See the 5,000-Year-Old Superhenge?" *Guardian*, 7 Eylül. http://www.theguar-

dian.com/uk-news/shortcuts/2015/sep/07/superhenge-standing-stones-near-stonehenge. Mott, Nicholas. 2012. "Why the Maya Fell: Climate Change, Conflict—And a Trip to the Beach?" *National Geographic News*, 11 Kasım. http://news.nationalgeographic.com/news/2012/11/121109-maya-civilization-climate-change-belize-science/.

Moye, David. 2016. "King Tut's Knife Was Made from a Meteorite." *Huffington Post*, 1 Haziran. http://www.huffingtonpost.com/entry/king-tut-knife-meteorite_us_574f586ee4b0c3752dcc7014.

Moyer, Justin William. 2014. "More Evidence Mayan Civilization Collapsed Because of Drought." *Washington Post*, 30 Aralık. http://www.washingtonpost.com/news/morning-mix/wp/2014/12/30/more-evidence-mayan-civilization-collapsed-because-of-drought/.

Mueller, Tom. 2016. "How Tomb Raiders Are Stealing Our History." *National Geographic* (Haziran): 58–81. http://www.nationalgeographic.com/magazine/2016/06/looting-ancient-blood-antiquities/.

Mulliez, Dominique. 2007. "Delphi: The Excavation of the Great Oracular Centre." içinde *Great Moments in Greek Archaeology*, Düzenleyen Panos Valavanis, 134–57. Çevirmen David Hardy. Los Angeles: J. Paul Getty Museum.

Musgrave, Jonathan H., Richard A. H. Neave, ve A. John N. W. Prag. 1995. "Seven Faces from Grave Circle B at Mycenae." *Annual of the British School at Athens* 90: 107–36.

Nagesh, Ashitha. 2016. "Flood Maps Reveal Long-Lost Roman Roads across England." *Metro*, 2 Ocak. http://metro.co.uk/2016/01/02/flood-maps-reveal-long-lost-roman-roads-across-england-5596264/.

Naik, Gautam. 2013. "Very Well Aged: Archaeologists Say Ancient Wine Cellar Found: Discovery in Israel Thought to Date Back 3,700 Years." *Wall Street Journal*, 22 Kasım. http://www.wsj.com/articles/SB10001424052702304337404579213652875322822.

Naughton, David. 2015. "Exploring the Ancient City of Teotihuacan." *Harvard Divinity School News & Events*, 2 Ekim. http://

hds.harvard.edu/news/2015/10/02/exploring-ancient-city-teotihuacan#

Neese, Shelley. 2009. "Cracking the Code." *Jerusalem Post*, 19 Ağustos. http://www.jpost.com/Local-Israel/Around-Israel/Cracking-the-code.

Neild, Barry. 2014. "King Tut Replica Tomb Opens to Public in Egypt."*CNN*, 2 Mayıs. http://www.cnn.com/2014/05/01/travel/tutankhamuns-replica-tomb-egypt/.

Netburn, Deborah. 2013. "3,700-Year-Old Wine Cellar Held Booze You Might Not Want to Drink." *Los Angeles Times*, November 22. http:// w w w.latimes.com /science/sciencenow/la-sci-sn-ancient-wine-cellar-found-3700-years-old-20131122-story.html.

———. 2016. "Chauvet Cave: The Most Accurate Timeline Yet of WhoUsed the Cave and When." *Los Angeles Times*, 12 Nisan. http://www.lat imes.com /science /sciencenow/ la- sci- sn- chauvet- caves-t imeline-20160412-story.html.

Neuendorf, Henri. 2015. "UNESCO Head Warns of 'Industrial Scale' Looting in Syria." *Artnet.com*, 21 Eylül. https://news.artnet.com/art-world/unesco-warning-looting-syria-333814.

Niemeier, Wolf-Dietrich. 1988. "The 'Priest King' Fresco from Knossos. A New Reconstruction and Interpretation." In *Problems in Greek Prehistory. Papers Presented at the Centenary Conference of the British School of Archaeology at Athens, Manchester, Nisan 1986*, düzenleyen Elizabeth B. French ve Ken A. Wardle, 235–44. Bristol, UK: Bristol Classical Press.

Nigro, Lorenzo. 2006. "Results of the Italian-Palestinian Expedition to Tell es-Sultan: At the Dawn of Urbanization in Palestine." *Rosapat* 2: 1–40. https://www.academia.edu/1179527/Results_of_the_Italian-Palestinian_Expedition_to_Tell_es-Sultan_at_the_Dawn_of_Urbanization_in_Palestine.

Nolan, Linda Ann. 2005. "Emulating Augustus: The Fascist-Era Excavation of the Emperor's Peace Altar in Rome." *Archaeology Odyssey* 8, sayı. 3: 38–47.

Nomade, Sébastien, Dominique Genty, Romain Sasco, Vincent Scao, Valérie

Féruglio, Dominique Baffier, Hervé Guillou ve diğerleri 2016. "A 36,000-Year-Old Volcanic Eruption Depicted in the Chau-

vet-Pont d'Arc Cave (Ardèche, France)?" *PLOS One*, 8 Ocak. http://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0146621.

Oates, Joan, ve David Oates. 2001. *Nimrud: An Assyrian Imperial City Revealed*. Londra: British School of Archaeology in Iraq.

O'Brien, Jane. 2015. "Remains of English Jamestown Colony Leaders Discovered." *BBC News*, 28 Temmuz. http://www.bbc.com/news/magazine-33680128.

Olariu, Cristian. 2012. "Archaeology, Architecture and the Use of *Romanità* in Fascist Italy." *Studia Antiqua et Archaeologica* 18: 351–75.

Osborne, Hannah. 2015. "World's Oldest Pictograph Discovered in Göbekli Tepe Shows Decapitated Head in Vulture Wing." *International Business Times*, 16 Temmuz. http://www.ibtimes.co.uk/worlds-oldest-picto- graph-discovered-gobekli-tepe-shows-decapitated-head-vulture-wing-1511137.

O'Toole, Thomas. 1979. "Ebla Tablets: No Biblical Claims; Ebla Tablets Misread, Scholars Report." *Washington Post*, 9 Aralık: A18.

Owen, Edward. 2011. "Lost City of Atlantis 'Buried in Spanish Wetlands.'" *Telegraph*, 14 Mart. http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/europe/spain/8381219/Lost-city-of-Atlantis-buried-in-Spanish-wetlands.html.

Owsley, Douglas W., ve Richard L. Jantz, düzenleyenler 2014. *Kennewick Man:The Scientific Investigation of an Ancient American Skeleton* (Peopling of the Americas Publications). College Station: Texas A&M University Press.

Packer, James. 1989. "Politics, Urbanism, and Archaeology in 'Roma capitale': A Trouble Past and a Controversial Future." *American Journal of Archaeology* 93, sayı. 1: 137–41.

———. 1997. "Report from Rome: The Imperial Fora, a Retrospective." *American Journal of Archaeology* 101, sayı. 2: 307–330.

Painter, Borden W. Jr. 2005. *Mussolini's Rome: Rebuilding the Eternal City*. Italian and Italian American Studies. New York: Palgrave Macmillan. Papazoglou-Manioudaki, Lena, Argyro Nafplioti, Jonathan H. Musgrave, Richard A. H. Neave, Denise Smith, ve A. John N. W. Prag. 2009. "Mycenae Revisited Part 1: The

Human Remains from Grave Circle A: Stamatakis, Schliemann and Two New Faces from Shaft Grave VI." *Annual of the British School at Athens* 104: 233–77.

Papazoglou-Manioudaki, Lena, Argyro Nafplioti, Jonathan H. Musgrave, ve A. John N. W. Prag. 2010. "Mycenae Revisited Part 3: The Human Remains from Grave Circle A at Mycenae; Behind the Masks; A Study of the Bones of Shaft Graves I-V." *Annual of the British School at Athens* 105: 157–224.

Parcak, Sarah H. 2009. *Satellite Remote Sensing for Archaeology*. Boston: Routledge.

Parcak, Sarah H., David Gathings, Chase Childs, Gregory Mumford ve Eric H. Cline. 2016. "Satellite Evidence of Archaeological Site Looting in Egypt: 2002–2013." *Antiquity* 90, sayı. 349: 185–205.

Parrot, Andre. 1955. *Discovering Buried Worlds.* New York: Philosophical Library.

Patric, John. 1937. "Imperial Rome Reborn." *National Geographic* 71/3 (Mayıs): 269–325.

Pazanelli, Roberta, Eike D. Schmidt, ve Kenneth D. S. Lapatin. 2008. *The Color of Life: Polychromy in Sculpture from Antiquity to the Present*. Los Angeles: Getty Research Institute.

Pearce, Laurie E., ve Cornelia Wunsch. 2014. *Documents of Judean Exiles and West Semites in Babylonia in the Collection of David Sofer*. Bethesda, MD: CDL Press.

Pearson, Stephanie. 2003. "XX Factor: Explorers." *Outside Online*, 1 Aralık. http://www.outsideonline.com/1882931/xx-factor.

Perrottet, Tony. 2005. "The Glory That Is Rome." *Smithsonian*, October. ht tp://w w w.smit hsonia nmag.com / histor y/t he-glor y-t hat-is-rome-70425698/?no-ist.

Petter, Hugh. 2000. "Back to the Future: Archaeology and Innovation in the Building of *Roma Capitale*." içinde *Ancient Rome: The Archaeology of the Eternal City*, Düzenleyen Jon Coulston ve Hazel Dodge, 332–53. Oxford University School of Archaeology Monograph 54. Oxford, Birleşik Krallık: Oxford University School of Archaeology.

Pettinato, Giovanni. 1981. *The Archives of Ebla: An Empire Inscribed in Clay*. Garden City, NY: Doubleday.

———. 1991. *Ebla, A New Look at History*. Çeviren: C. Faith
dson. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Phillips, Phillip. 1955. "American Archaeology and Genera
ropological Theory." *Southwestern Journal of Anthropo*
246–47.

Piening, Heinrich. 2013. "Examination Report: The
romy of the Arch of Titus Menorah Relief." *Images* 6:
doi: 10.1163/18718000-123400002. https://www
mia.edu/5332530/Heinrich_Pienings_Preliminary_I
of_the_Arch_of_Titus_Digital_Restoration_Proje
ges_6_2013_.

Pincus, Jessie, Tim DeSmet, Yotam Tepper, ve Matthew J.
2013. "Ground Penetrating Radar ve Electromagnetic
ogeophysical Investigations at the Roman Legionary (
Legio, Israel." *Archaeological Prospection* (2013): 1–13.

Plaut, W. Gunther. 1978. "Ancient Tablets Hold Out Pro
Fresh Look at the Bible. *Globe and Mail* (Kanada), 13 M

Pollard, Justin. 2007. *The Story of Archaeology: In 50 Great
ries*. Londra: Quercus.

Polosmak, Natalia. 1994. "A Mummy Unearthed from the
of Heaven." *National Geographic* 186/4 (Ekim): 80–103

Pool, Christopher A. 2007. *Olmec Archaeology and Early Me
ca*. Cambridge: Cambridge University Press.

Pope, Saxton. 1923. *Hunting with the Bow and Arrow*. E
University of California Press.

Portal, Jane. 2007. *The First Emperor: China's Terracott*
Cambridge, MA: Harvard University Press.

Povoledo, Elisabetta. 2012. "Technology Identifies Lo
at Roman Forum." *International New York Times*, 24
http://www.nytimes.com/2012/06/25/arts/design/m
on-arch-of-titus-in-roman-forum-was-rich-yellow.htm

———. 2015. "Scientists Hope to Learn How Pompeians
before the Big Day." *New York Times*, 5 Ekim. http://wv
mes.com/2015/10/06/world/europe/scienti
ope-to-learn-how-pompeians-lived-before
big-day.html?_r=0.

Preston, Douglas. 2014. "The Kennewick Man Finally
Share His Secrets." *Smithsonian*, September. http://w

hsonianmag.com/ histor y/ kennewick-man-f inally-f reed- share-his- secret s-180952462/#Bc1ClojqQ1gTGHso.99

Pringle, Heather. 2011. "Smithsonian Shipwreck Exhibit Draws Fire from Archaeologists." *Science Insider*, 10 Mart. http://news.sciencemag.org/2011/03/smithsonian-shipwreck-exhibit-draws-fire-archaeologists

Pulak, Cemal. 1998. "The Uluburun Shipwreck: An Overview." *International Journal of Nautical Archaeology* 27: 188–224.

———. 1999. "Shipwreck: Recovering 3,000-Year-Old Cargo." *Archaeology Odyssey* 2, sayı. 4: 18- 29.

———. 2010. "Uluburun Shipwreck." içinde *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean*, Düzenleyen Eric H. Cline, 862–876. Oxford, Birleşik Krallık: Oxford Uni-versity Press.

Pyne, Lydia. 2016. "Dear Paleoanthropology, Homo Naledi Just Shifted Your Paradigm." *JSTOR Daily*, 23 Ocak. http://daily.jstor.org/homo-naledi-and-paradigm-shift/.

Quiles, Anita, Anita Quilesa, Hélène Valladas, Hervé Bocherens, Emmanuelle Delqué-Količ, Evelyne Kaltnecker, Johannes van der Plicht ve diğerleri2016. "A High-Precision Chronological Model for the Decorated Upper Paleolithic Cave of Chauvet-Pont d'Arc, Ardèche, France." *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 113, sayı. 17: 4670–75. http://www.pnas.org/content/113/17/4670.full (by subscription only).

Rabinovitch, Ari. 2016. "Archaeologists vs. Robbers in Israel's Race to Find Ancient Scrolls." *Reuters*, 2 Haziran. http://www.reuters.com/article/us-israel-archaeology-idUSKCN0YO17J.

Ragan, Mark K. 1999. *The Hunley: Submarines, Sacrifice, and Success in the Civil War*, gözden geçirilmiş baskı Charleston, SC: Narwhal Press.

———. 2006. *The Hunley*. Orangeburg, SC: Sandlapper.

Raichlen, David A., Adam D. Gordon, William E. H. Harcourt-Smith, Adam D. Foster, ve William Randall Haas Jr. 2010. "Laetoli Footprints Preserve Earliest Direct Evidence of Human-Like Bipedal Biomechanics." *PLoS ONE*, 22 Mart. http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2842428/.

Rasmussen, Morten, Martin Sikora, Anders Albrechtsen, Thorfinn Sand Korneliussen, J. Víctor Moreno-Mayar, G. David Poznik,

Christoph P. E. Zollikofer ve diğerleri 2015. "The Ancestry and Affiliations of Kennewick Man." *Nature* 523, sayı. 7561: 455–58. doi: 10.1038/nature14625.

Ravilous, Kate. 2012. "Viking Boat Burial—Ardnamurchan, Scotland." *Archaeology* 65, sayı. 1 (Ocak–Şubat). http://archive.archaeology.org/1201/features/topten_scotland.html.

Redford, Donald B. 1987. *Akhenaten: The Heretic King*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Redman, Charles. 1978. *The Rise of Civilization: From Early Farmers to Urban Civilization in the Ancient Near East*. San Francisco: W. H. Freeman. Reeves, Nicholas. 1990. *The Complete Tutankhamun.* Londra: Thames and Hudson.

———. 2014. "Tutankhamun's Mask Reconsidered." *Bulletin of the Egyptological Seminar* 19: 511–27. https://www.academia.edu/7415055/Tutankhamuns_Mask_Reconsidered_in_press_corrected_proof_2015_.

———. 2015a. "The Burial of Nefertiti? Addenda ve Corrigenda." https://www.academia.edu/15247276/The_Burial_of_Nefertiti_Addenda_and_Corrigenda_2015_.

———. 2015b. *The Burial of Nefertiti?* Valley of the Kings Occasional Paper No. 1. Tucson, AZ: Amarna Royal Tombs Project. https://www.academia.edu/14406398/The_Burial_of_Nefertiti_2015_.

Reeves, Nicholas, ve Richard H. Wilkinson. 1996. *The Complete Valley of the Kings: Tombs and Treasures of Ancient Egypt's Royal Burial Site.* Londra: Thames and Hudson.

Reiche, Maria. 1949. *Mystery on the Desert: A Study of the Ancient Figures and Strange Delineated Surfaces Seen from the Air near Nazca, Peru.* Özel Baskı.

Reid, Donald. 2002. *Whose Pharaohs? Archaeology, Museums, and Egyptian National Identity from Napoleon to World War I*. Berkeley: University of California Press.

Reilly, Mary. 2004. "Brian Rose: Raider of the Lost Art(ifacts)." *University of Cincinnati News,* 22 Nisan. http://www.uc.edu/News/NR.aspx?ID=1591. Reinhard, Johan. 1988. *The Nazca Lines: A New Perspective on their Origin and Meaning*. Lima, Peru: Los Pinos.

———. 2005. *The Ice Maiden: Inca Mummies, Mountain Gods, and Sacred Sites in the Andes.* Washington, DC: National Geographic Books.

———. 2007. *Machu Picchu: Exploring an Ancient Sacred Center.* Los Angeles: UCLA, Cotsen Institute of Archaeology.

Renfrew, Colin, ve Paul G. Bahn. 2012. *Archaeology: Theories, Methods, and Practice*, 6. Baskı Londra: Thames and Hudson.

———. 2015. *Archaeology Essentials: Theories, Methods, and Practice*, 3. Baskı Londra: Thames and Hudson.

Riley, Chloe. 2015. "Dueling Gold Mask(s) of Agamemnon Coming Soon to Field Museum." *Chicago Tonight*, 6 Kasım. http://chicagotonight.wttw.com/2015/11/06/dueling-gold-masks-agamemnon-coming-soon-field-museum

Ritner, Robert K., ve Nadine Moeller. 2014. "The Ahmose 'Tempest Stela': Thera and Comparative Chronology." *Journal of Near Eastern Studies* 73, sayı. 1: 1–19.

Robins, Gay. 2008. *The Art of Ancient Egypt*, rev. ed. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Robinson, Andrew. 2002. *The Man Who Deciphered Linear B: The Story of Michael Ventris*. Londra: Thames and Hudson.

———. 2012. *Cracking the Egyptian Code: The Revolutionary Life of Jean- François Champollion.* Oxford, Birleşik Krallık: Oxford University Press.

Robinson, Julian, ve Jack Millner. 2015. "The FAKE Mummies: Ancient Egyptian Embalmers Wrapped Bandages Round Mud and Sticks Because of Shortage of Animals." *Daily Mail*, 11 Mayıs. http://www.dailymail.co.uk/news/article-3076642/Scandal-Ancient-Egypt-animal-mummy-industry-s-revealed-EMPTY.html.

Roehrenbeck, Carol A. 2010. "Repatriation of Cultural Property–Who Owns the Past? An Introduction to Approaches and to Selected Statutory Instruments." *International Journal of Legal Information* 38, sayı. 2: Makale 11. http://scholarship.law.cornell.edu/ijli/vol38/iss2/11.

Romano, Nick. 2015. "Strapped for Cash, Some Greeks Turn to Ancient Source of Wealth." *National Geographic News*, 17 Ağustos. http://news.nationalgeographic.com/2015/08/150817-greece-looting-artifacts-financial-crisis-archaeology/.

Romey, Kristin. 2015. "Ancient Egyptian Artifacts Smuggled into U.S. Are Heading Home." *National Geographic News*, 22 Nisan. http://news.national geographic.com /2015/04/150422-ancient-egypt-artifact-repatriation-looting-archaeology-smuggling-antiquities-mummy/.

———. 2016. "Canadian Teen Who 'Discovered' Lost Maya City Speaks Out." *National Geographic News*, 2 Haziran. http://news.nationalgeographic.com/2016/06/lost-maya-city-mexico-william-gadoury-satellite-discovery-archaeology/.

Rose, C. Brian. 2014. *The Archaeology of Greek and Roman Troy*. Cambridge: Cambridge University Press.

Rose, Mark. 1993. "What Did Schliemann Find—and Where, When, and How Did He Find It?" *Archaeology* 46, sayı. 6: 33–36.

Rosen, Meghan. 2016. "The Iceman Tells a New Tale: Infection with Ulcer-Causing Bacteria." *ScienceNews*, 7 Ocak. https://www.sciencenews.org/article/iceman-tells-new-tale-infection-ulcer-causing-bacteria. Rothfield, Lawrence. 2008a. *The Rape of Mesopotamia: Behind the Looting of the Iraq Museum*. Chicago: University of Chicago Press.

———, ed. 2008b. *Antiquities under Siege: Cultural Heritage Protection after the Iraq War*. Walnut Creek, CA: AltaMira Press.

Roux, George. 1992. *Ancient Iraq*, yeni baskı New York: Penguin Books. Rubalcaba, Jill, ve Eric H. Cline. 2011. *Digging for Troy* (Young Adults). Boston: Charlesbridge.

Rubin, Alissa J. 2015. "The Chauvet Cave's Hyperreal Wonders, Replicated." *New York Times*, 24 Nisan. http://www.nytimes.com/2015/04/25/arts/design/the-chauvet-caves-hyperreal-wonders-replicated.html.

Ruble, Kayla. 2014. "Drone Footage Shows Extent of Damage from Greenpeace Stunt at Nazca Lines." *Vice News*, 17 Aralık. https://news.vice.com/article/drone-footage-shows-extent-of-damage-from-greenpeace-stunt-at-nazca-lines.

Rush, Laurie, düzenleyen 2012. *Archaeology, Cultural Property, and the Military*. Yeniden Baskı Suffolk, Birleşik Krallık: Boydell Press.

Russell, John M. 1991. *Sennacherib's Palace without Rival at Nineveh*. Chicago: University of Chicago Press.

Russon, Mary-Ann. 2014. "China: Ancient Tomb of First Emperor Qin Shi Huang's Grandmother Discovered in Xi'an." *International Business News,* 11 Eylül. http://www.ibtimes.co.uk/china-ancient-tomb-first-emperor-qin-shi-huangs-grandmother-discovered-xi-1465022.

Ryan, William B., ve Walter C. Pittman. 1998. *Noah's Flood: The New Scientific Discoveries about the Event That Changed History*. New York: Simon and Schuster.

Said-Moorhouse, Lauren. 2013. "Space Archaeologist Unlocks Secrets of Ancient Civilizations." CNN, 20 Eylül. http://www.cnn.com/2013/09/02/travel/space-archaeologist-unlocks-secrets/.

Saldarini, Anthony J. 1998. "Babatha's Story: Personal Archive Offers a Glimpse of Ancient Jewish Life." *Biblical Archaeology Review* 24, sayı. 2:28–37, 72–74.

Samadelli, Marco, Marcello Melis, Matteo Miccoli, Eduard Egarter Vigl, ve Albert R. Zink. 2015. "Complete Mapping of the Tattoos of the 5300-Year-Old Tyrolean Iceman." *Journal of Cultural Heritage* 16, sayı. 5: 753–58.

Sample, Ian. 2015. "Richard III DNA Tests Uncover Evidence of Further Royal Scandal." *Guardian,* 25 Mart. http://www.theguardian.com/uk-news/2015/mar/25/richard-iii-dna-tests-uncover-evidence-of-further-royal-scandal.

Saura Ramos, Pedro A., Matilde Múzquiz Pérez-Seoane, ve Antonio Beltrán Martínez. 1999. *The Cave of Altamira*. New York: HarryAbrams. Sayce, Archibald H. 1890. *The Hittites: The Story of a Forgotten Empire*, 2. Baskı Londra: Religious Tract Society.

Scallan, Marilyn. 2015. "Ancient Ink: Iceman Otzi Has World's Oldest Tattoos." *Smithsonian Science News,* December 9. http://smithsonianscience.si.edu/2015/12/debate-over-worlds-oldest-tattoo-is-over-for-now/.

Schaar, Kenneth W. 2012. "Wilhelm Dörpfeld: Schliemann's Important Discovery." In *Archaeology and Heinrich Schliemann—A Century after His Death: Assessments and Prospects; Myth—History—Science,* Düzenleyen George S. Korres, Nektarios Karadimas, ve Georgia Flouda, 328–32. https:// *www.academia.edu/3210347/Korres_G._Karadimas_N._ve_Flouda_G.*_eds._2012._ Archaeology _and_Heinrich_ Schliemann_

A _Centur y_af ter_his_Death._ Assessment s_and_Prospect s._My th_-_Histor y_-_Science_Athens.

Schachermeyr, Fritz. 1950. *Poseidon und die Entstehung des griechischen Götterglaubens*. Bonn: Franck.

Schliemann, Heinrich. 1875. *Troy and Its Remains: A Narrative of Researches and Discoveries Made on the Site of Ilium, and in the Trojan Plain*. New York: Benjamin Blom.

———. 1880. *Mycenae: a Narrative of Researches and Discoveries at Mycenae and Tiryns*. New York: Scribner, Armstrong.

———. 1881. *Ilios: The City and Country of the Trojans*. New York: Benjamin Blom.

Schmitt, Axel K., Martin Danišík, Erkan Aydar, Erdal Şen, İnan Ulusoy, ve Oscar M. Lovera. 2014. "Identifying the Volcanic Eruption Depicted in a Neolithic Painting at Çatalhöyük, Central Anatolia, Turkey." *PLoS ONE*, 8 Ocak. doi: 10.1371/journal.pone.0084711.

Schofield, John, William G. Johnson, ve Colleen M. Beck, düzenleyenler 2002. *Matériel Culture: The Archaeology of Twentieth Century Conflict*. Londra: Routledge.

Schofield, Louise. 2007. *The Mycenaeans*. Malibu, CA: J. Paul Getty Museum.

Scott, Douglas, Lawrence Babits, ve Charles Haecker, düzenleyenler 2007. *Fields of Conflict: Battlefield Archaeology from the Roman Empire to the Korean War*. Westport, CT: Praeger Security International.

Scott, Michael. 2014. *Delphi: A History of the Center of the Ancient World*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Seabrook, John. 2015. "The Invisible Library." *New Yorker*, 16 Kasım. http://www.newyorker.com/magazine/2015/11/16/the-invisible-library? utm_content=bufferd6a5a&utm_medium=social&utm_source=facebook.com&utm_campaign=buffer.

Seales, William Brent, Clifford Seth Parker, Michael Segal, Emanuel Tov, Pnina Shor, ve Yosef Porath. 2016. "From Damage to Discovery via Virtual Unwrapping: Reading the Scroll from En-Gedi." *Science Advances* 2, sayı. 9 (Eylül): e1601247; DOI: 10.1126/sciadv.1601247

Shaer, Matthew. 2014. "The Controversial Afterlife of King Tut." *Smithsonian*, December. http://www.smithsonianmag.com/history/controversial-afterlife-king-tut-180953400/.

———. 2016. "A Secret Tunnel Found in Mexico May Finally Solve the Mysteries of Teotihuacán." *Smithsonian*, June. http://www.smithsonianmag.com/history/discovery-secret-tunnel-mexico-solve-mysteries-teotihuacan-180959070/?utm_source=twitter.com&no-ist.

Shanks, Hershel. 1980. "Ebla Update: New Ebla Epigrapher Attacks Conclusions of Ousted Ebla Scholar; Professor Archi Disagrees with Professor Pettinato's Biblical Connections." *Biblical Archaeology Review* 6, sayı 3 (Mayıs–Haziran): 47–59.

———. 1992. *Understanding the Dead Sea Scrolls*. New York: Vintage Press.

———. 1998. *The Mystery and Meaning of the Dead Sea Scrolls*. Washington, DC: Biblical Archaeology Society.

———. 2002. "Greeks vs. Hittites; Why Troy Is Troy and the Trojan War Is Real." *Archaeology Odyssey* 5, sayı. 4: 24–35, 53.

———. 2010. *Freeing the Dead Sea Scrolls: And Other Adventures of an Archaeology Outsider*. New York: Bloomsbury Academic.

Shaw, Maria. 2004. "The 'Priest-King' Fresco from Knossos: Man, Woman, Priest, King, or Someone Else?" içinde ΧΑΡΙΣ: *Essays in Honor of Sara A. Immerwahr*, Düzenleyen Anne P. Chapin, 65–84. *Hesperia* Supplement 33. Princeton, NJ: American School of Classical Studies at Athens.

Shear, T. Leslie Jr. 1984. "The Athenian Agora: Excavations of 1980–1982." *Hesperia* 53, no. 1: 1–57.

Sheftel, Phoebe A. 2002. "'Sending Out of Expeditions': The Contest for Delphi." içinde *Excavating Our Past: Perspectives on the History of the Archaeological Institute of America*, Düzenleyen Susan Heuck Allen, 105–13. Boston: Archaeological Institute of America.

Sheldon, Natasha. 2014. "Human Remains in Pompeii: The Body Casts."http://decodedpast.com/human-remains-pompeii-body-casts/7532. Shreeve, Jamie. 2015. "This Face Changes the Human Story. But How?"

National Geographic News, 10 Eylül. http://news.nationalgeographic.com/2015/09/150910-human-evolution-change/.

Silberman, Neil A. 1989. *Between Past and Present. Archaeology, Ideology and Nationalism in the Modern Middle East.* New York: Henry Holt.

———. 1993. *A Prophet from Amongst You: The Life of Yaigael Yadin; Soldier, Scholar, and Mythmaker of Modern Israel.* Reading, MA: Addison-Wesley.

Silberman, Neil A., Israel Finkelstein, David Ussishkin, ve Baruch Halpern. 1999. "Digging at Armageddon." *Archaeology* (Kasım-Aralık 1999): 32-39.

Silverman, David P. 2003. *Ancient Egypt.* Oxford, Birleşik Krallık: Oxford University Press.

Simmons, Alan H. 2007. *The Neolithic Revolution in the Near East: Transforming the Human Landscape.* Tucson: University of Arizona Press.

Smith, Andrew M. II. 2013. *Roman Palmyra: Identity, Community, and State Formation.* Oxford, Birleşik Krallık: Oxford University Press.

Smith, Christopher. 2000. "Early and Archaic Rome." In *Ancient Rome: The Archaeology of the Eternal City,* Düzenleyen Jon Coulston and Hazel Dodge, 16–41.

Oxford University School of Archaeology Monograph 54. Oxford, Birleşik Krallık: Oxford University School of Archaeology.

Smith, Michael. 2003. *The Aztecs,* 2. Baskı Oxford, Birleşik Krallık: Blackwell.

Smith, Roff. 2016. "Ancient Roman IOUs Found beneath Bloomberg's New Londra HQ." *National Geographic News,* June 1. http://news.national geographic.com/2016/05/ancient-rome-Londra-Londinum-Bloomberg-archaeology-Boudicca-archaeology/#close.

Smith-Spark, Laura. 2015. "Syria: ISIS Destroys Ancient Muslim Shrines in Palmyra." *CNN,* 24 Haziran. *http://www.cnn.com/2015/06/24/middleeast/*syria-isis-palmyra-shrines/.

Solecki, Ralph S. 1954. "Shanidar Cave: A Paleolithic Site in Northern Iraq." *Annual Report of the Smithsonian Institution*: 389–425.

———. 1971. *The First Flower People.* New York: Alfred A. Knopf.

———. 1975. "Shanidar IV, a Neanderthal Flower Burial in Northern Iraq." *Science* 190, sayı. 4217: 880–81.

Solecki, Ralph S., Rose L. Solecki, and Anagnostis P. Agelarakis. 2004. *The Proto-Neolithic Cemetery in Shanidar Cave*. College Station: Texas A&M University Press.

Sommer, Jeffrey D. 1999. "The Shanidar IV 'Flower Burial': A Re-evaluation of Neanderthal Burial Ritual." *Cambridge Archaeological Journal* 9, sayı. 1:127–29.

Søreide, Fredrik. 2011. *Ships from the Depths: Deepwater Archaeology*. College Station: Texas A&M Press.

Spencer, Frank. 1990. *Piltdown: A Scientific Forgery*. Oxford, Birleşik Krallık: Oxford University Press.

Spindler, Konrad. 1995. *The Man in the Ice: The Discovery of a 5,000-Year-Old Body Reveals the Secrets of the Stone Age*. New York: Harmony Books.

Spivey,, Nigel. 2005. *How Art Made the World: A Journey to the Origins of Human Creativity*. New York: Basic Books.

Stanley Price, Nicholas, 1991 Baskı. *The Conservation of the Orpheus Mosaic at Paphos, Cyprus*. Los Angeles: J. Paul Getty Conservation Institute. Starn, Orin. 2004. *Ishi's Brain*. New York: W. W. Norton.

Steinbuch, Yaron. 2016. "King Tut's Dagger Came from Outer Space." *New York Post*, 2 Haziran. http://nypost.com/2016/06/02/king-tuts-dagger-came-from-outer-space/.

Stephens, John Lloyd. 1949. *Incidents of Travel in Central America, Chiapas, and Yucatán* (2 cilt.). Düzenleyen ve Giriş bölümü ile notları yazan Richard L. Predmore. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.

———. 1962. *Incidents of Travel in Yucatán* (2 cilt). Düzenleyen ve Giriş bölümünü yazan Victor Wolfgang von Hagen. Norman: University of Oklahoma Press.

———. 1970. *Incidents of Travel in Egypt, Arabia Petraea, and the Holy Land*. Düzenleyen ve Giriş bölümünü yazan Victor Wolfgang von Hagen. Norman: University of Oklahoma Press.

Stern, Benjamin, Carl Heron, Tory Tellefsen, ve Margaret Serpico. 2008. "New Investigations into the Uluburun Resin Cargo." *Journal of Archaeological Science* 35, sayı. 8 (Ağustos): 2188–2203. http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0305440308000320.

Stewart, Doug. 2006. "Resurrecting Pompeii." *Smithsonian*, Şubat. ht t p: //w w w. sm it h sonia nmag.com / histor y/re sur rec t ing-p omp eii-109163501/?no-ist.

Stiebing, William H. 1984. *Ancient Astronauts, Cosmic Collisions.* Amherst, NY: Prometheus Books.

———. 2009. *Ancient Near Eastern History and Culture*, 2. Baskı New York: Pearson Longman.

Stirling, Matthew W. 1939. "Discovering the New World's Oldest Dated Work of Man." *National Geographic* 76 (Aağustos): 183–218.

———. 1940. "Great Stone Faces of the Mexican Jungle." *National Geographic* 78 (Eylül): 309–34.

———. 1941. "Expedition Unearths Buried Masterpieces of Carved Jade." *National Geographic* 80 (Eylül): 278–302.

———. 1947. "On the Trail of La Venta Man." *National Geographic* 91 (Şubat): 137–72.

Stoneman, Richard. 1992. *Palmyra and Its Empire: Zenobia's Revolt against Rome.* Ann Arbor: University of Michigan Press.

Strauss, Barry. 2006. *The Trojan War: A New History.* New York: Simon and Schuster.

Strauss, Mark. 2015. "Desperately Seeking Queen Nefertiti." *National Geographic News*, 14 Ağustos. http://news.nationalgeographic.com/2015/08/150814-nefertiti-tomb-tutankhamun-tut-archaeology-egypt-dna/. Stromberg, Joseph. 2012. "Why Did the Mayan Civilization Collapse? A New Study Points to Deforestation and Climatic Change." *Smithsonian*, 23 Ağustos. http://www.smithsonianmag.com/science-nature/why-did-the-mayan- civilizat ion- collapse-a-new- study-point s-to - deforest at ion-and-climate-change-30863026/?no-ist.

Stuart, David. 2011. *The Order of Days: The Maya World and the Truth about 2012.* New York: Harmony Books.

Stuart, David, ve George E. Stuart. 2008. *Palenque: Eternal City of the Maya.* Londra: Thames and Hudson.

Stuart, George E., ve Gene S. Stuart. 1977. *The Mysterious Maya.* Washington, DC: National Geographic Books.

———. 1993. *Lost Kingdoms of the Maya.* Washington DC: National Geographic Books.

Sullivan, Gail. 2014. "In Mexican City Teotihuacan, 2,000-Ye-

ar-Old Tunnel Holds Ancient Mysteries." *Washington Post*, 30 Ekim. http://www.washingtonpost.com/news/morning-mix /wp/2014/10/30/in-mexican-city-teotihuacan-2000-ye-ar-old-tunnel-holds-ancient-mysteries/. Swaddling, Judith. 1999. *The Ancient Olympic Games*, 2. Baskı Austin: University of Texas Press.

Taylor, Jane. 2002. *Petra and the Lost Kingdom of the Nabataeans*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Taylor, Kate. 2011. "Shipwreck Show Postponed." *New York Times*, 28 Haziran. ht t p: //a r t sb e a t.blo g s.ny t i m e s.c om /2 011 /0 6 /28/sh ipw re c k- sh ow-postponed/?_r=0.

Taylor, R. E., ve Martin J. Aitken, Düzenleyen 1997. *Chronometric Dating in Archaeology*. Londra: Springer.

Tepper, Yotam. 2002. "Lajjun–Legio in Israel: Results of a Survey in and around the Military Camp Area." içinde *Limes XVIII: Proceedings of the XVIIIth International Congress of Roman Frontier Studies, Amman*, September 2000, Düzenleyen Philip Freeman, Julian Bennett, Zbigniew T. Fiema, ve Birgitta Hoffmann, 231–42. British Archaeological Reports S1084. Oxford, Birleşik Krallık: British Archaeological Reports.

———. 2003b. "Survey of the Legio Area near Megiddo: Historical and Geographical Research" (Yüksek Lisans Tezi, Tel Aviv University [İbranice]).

———. 2003a. "Survey of the Legio Region." *Hadashot Arkheologiyot— Excavations and Surveys in Israel* 115: 29*–31*.

———. 2007. "The Roman Legionary Camp at Legio, Israel: Results of an Archaeological Survey and Observations on the Roman Military Presence at the Site." içinde *The Late Roman Army in the Near East from Diocletian to the Arab Conquest: Proceedings of a Colloquium Held at Potenza, Acerenza, and Matera, Italy* (Mayıs), Düzenleyen Ariel S. Lewin ve Pietrina Pellegrini, 57–71. BAR International Series 1717. Oxford, United Kingdom: ArchaeoPress.

Thomas, Carol G., ve Craig Conant. 2005. *The Trojan War*. Westport, CT: Greenwood Press.

Thomas, David Hurst. 2001. *Skull Wars: Kennewick Man, Archaeology, and the Battle for Native American Identity*. New York: Basic Books.

Thompson, Homer A. 1983. *The Athenian Agora: A Short Guide*. Meridien, CT: American School of Classical Studies at Athens.

Thompson, Homer A., ve Richard E. Wycherley. 1972. *The Agora of Athens: The History, Shape, and Uses of an Ancient City Center*. Cilt. 14, *The Athenian Agora*. Princeton, NJ: American School of Classical Studies at Athens.

Thompson, Jason. 2015. *Wonderful Things: A History of Egyptology*. Cilt. 1, *From Antiquity to 1881*. Cairo, Egypt: American University in Cairo Press. Thurman, Judith. 2008. "First Impressions: What Does the World's Oldest Art Say about Us?" *New Yorker*, 23 Haziran: 58–67. http://www.newyorker.com/magazine/2008/06/23/first-impressions.

Traill, David A. 1983. "Schliemann's 'Discovery' of Priam's Treasure." *Antiquity* 57: 181–86.

———. 1984. "Schliemann's Discovery of Priam's Treasure: A Re-examination of the Evidence." *Journal of Hellenic Studies* 104: 96–115.

———. 1985. "Schliemann's 'Dream of Troy': The Making of a Legend." *Classical Journal* 81: 13–24.

———. 1993. *Excavating Schliemann*. Illinois Classical Studies Supplement. New York: Scholars Press.

———. 1995. *Schliemann of Troy: Treasure and Deceit*. New York: St. Martin's Griffin.

———. 1999. "Priam's Treasure: The 4,000-Year-Old Hoard of Trojan Gold." *Archaeology Odyssey* 2, sayı. 3: 14–27, 59.

———. 2000. "'Priam's Treasure': Clearly a Composite." *Anatolian Studies* 50: 17–35.

Trigger, Bruce G. 1984. "Alternative Archaeologies: Nationalist, Colonialist, Imperialist." *Man*, n.s. 19, no. 3: 355–70.

Trinkaus, Erik. 1983. *The Shanidar Neandertals*. New York: Academic Press. Trümpler, Charlotte, Baskı. 2001. *Agatha Christie and Archaeology*. Londra:British Museum Press.

Turner, Lauren. 2016. "Palmyra's Arch of Triumph Recreated in London." *BBC News*, April 19. http://www.bbc.com/news/uk-36070721.

Tyldesley, Joyce A. 1998. *Hatchepsut: The Female Pharaoh*. New York: Penguin Books.

———. 2005. *Nefertiti: Egypt's Sun Queen*. New York: Penguin

Books. Urbanus, Jason. 2015. "The Charred Scrolls of Herculaneum." *Archaeology*, April 6. http://www.archaeology.org/issues/175-1505/trenches/3166-trenches-italy-herculaneum-papyri-scanned.

Ussishkin, David. 1984. "Defensive Judean Counter-Ramp Found at Lachish in 1983 Season." *Biblical Archaeology Review* 10, no. 2: 66-73.

———. 1987. "Lachish: Key to the Israelite Conquest of Canaan?" *Biblical Archaeology Review* 13, sayı. 1: 18-39.

———. 1988. "Reconstructing the Great Gate at Lachish." *Biblical Archaeology Review* 14, sayı. 2: 42-47.

———. 2014. *Biblical Lachish: A Tale of Construction, Destruction, Excavation and Restoration.* Washington, DC: Biblical Archaeology Society.

Vance, Erik. 2015. "Losing Maya Heritage to Looters." *National Geographic News*, 10 Ağustos. http://news.nationalgeographic.com/news/2014/08/140808-maya-guatemala-looter-antiquities-archaeology-science/. Vanderkam, John, ve Peter Flint. 2002. *The Meaning of the Dead Sea Scrolls: Their Significance for Understanding the Bible, Judaism, Jesus, and Christianity*. New York: HarperCollins.

Van Gilder Cooke, Sonia. 2016. "Lead Ink from Scrolls May Unlock Library Destroyed by Vesuvius." *New Scientist*, 21 Mart. https://www.newscientist.com/article/2081832-lead-ink-from-scrolls-may-unlock-library-destroyed-by-vesuvius?utm_content=-buffer72dcc&utm_medium=social&utm_source=facebook.com&utm_campaign=buffer

Vergano, Dan. 2014. "Cold War Spy-Satellite Images Unveil Lost Cities." *National Geographic News*, 25 Nisan. http://news.nationalgeographic.com/news/2014/04/140425-corona-spy-satellite-archaeology-science/.

Vermes, Geza. 1998. *The Complete Dead Sea Scrolls in English*. New York: Penguin.

Vicker, Ray. 1979. "Untitled Brief Paragraph on Ebla and Pettinato." *Wall Street Journal*, 18 Haziran, s. 1.

Vivian, R. Gwinn, ve Bruce Hilpert. 2012. *Chaco Handbook: An Encyclopedia Guide (Chaco Canyon)*, 2. Baskı. Provo: University of Utah Press.

Vogelkoff-Brogan, Natalia. 2014. "The American Dream to Excavate Delphi; or, How the Oracle Vexed the Americans (1879–1891)." *From the Archivist's Notebook*, 2 Ekim. https://nataliavogeikoff.com/2014/10/02/the-american-dream-to-excavate-delphi-or-how-the-oracle-vexed-the-americans-1879–1891/.

Von Däniken, Erich. 1968. *Chariots of the Gods?* New York: Berkley Books. Von Hagen, Victor Wolfgang. 1947. *Maya Explorer: John Lloyd Stephens and the Lost Cities of Central America and Yucatán*. San Francisco: Chronicle Books. Wade, Nicholas. 2010a. "A Host of Mummies, a Forest of Secrets." *New York Times*, 15 Mart. http://www.nytimes.com/2010/03/16/science/16archeo.html?pagewanted=all&_r=0.

———. 2015a. "Grave of 'Griffin Warrior' at Pylos Could Be a Gateway to Civilizations." *New York Times*, 26 Ekim. http://www.nytimes.com/2015/10/27/science/a-warriors-grave-at-pylos-greece-could-be-a-gateway-to-civilizations.html?_r=0.

———. 2015b. "Unlocking Scrolls Preserved in Eruption of Vesuvius, Using X-Ray Beams." *New York Times*, 20 Ocak. http://www.nytimes.com/2015/01/21/science/more-progress-made-toward-learning-contents-of-herculaneum-scrolls.html?_r=0.

———. 2016. "In Greek Warrior's Grave, Rings of Power (and a Mirror and Combs)." *New York Times*, Ekim 3. http://www.nytimes.com/2016/10/04/science/greece-archaeology-pylos-griffin-warrior.html.

Walker, Sally M. 2005. *Secrets of a Civil War Submarine: Solving the Mysteries of the H.L.* Hunley. Minneapolis: Carolrhoda Books.

Walsh, John E. 1996. *Unraveling Piltdown: The Science Fraud of the Century and Its Solution*. New York: Random House.

Walton, Marc S., Andrew Shortland, Susanna Kirk, ve Patrick Degryse. 2009. "Evidence for the Trade of Mesopotamian and Egyptian Glass to Mycenaean Greece." *Journal of Archaeological Science* 36, sayı. 7 (Temmuz): 1496–1503. http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0305440309000934.

Warburton, David, ed. 2009. *Time's Up! Dating the Minoan Eruption of Santorini: Acts of the Minoan Eruption Chronology Workshop, Sandbjerg, Kasım 2007*. Århus: Århus University Press.

Watson, Peter, ve Cecilia Todeschini. 2006. *The Medici Conspiracy: The Illicit Journey of Looted Antiquities—From Italy's Tomb Raiders to the World's Greatest Museums.* New York: PublicAffairs.

Waxman, Sharon. 2009. *Loot: The Battle over the Stolen Treasures of the Ancient World.* New York: Times Books.

Weber, Katherine. 2016. "Archaeological Discovery: 2,000-Y-O Military Barracks Found in Rome during Subway Line Dig." *Christian Post*, Temmuz 2. http://www.christianpost.com/news/archaeologists-rome-discover-2000-year-old-military-barracks-subway-line-dig-164732/.

Webster, Ben. 2015. "Flood Maps Reveal Lost Roman Roads." *The Times*, December 24. http://www.thetimes.co.uk/tto/news/uk/article4653857.ece.

Weisman, Alan. 2007. *The World without Us.* New York: St. Martin's Press. Weiss, Harvey. 2012. "Quantifying Collapse: The Late Third Millennium BC." In *Seven Generations since the Fall of Akkad*, düzenleyen Harvey Weiss,1–24. Wiesbaden, Ger.: Harrassowitz.

Welch, Katherine E. 2007. *The Roman Amphitheatre: From its Origins to the Colosseum.* Cambridge: Cambridge University Press.

Whiston, William. 1999. *Josephus: The New Complete Works.* Çeviren

William Whiston. New York: Kregel Academic and Professional.

White, Gregory G., ve Thomas F. King. 2007. *The Archaeological Survey Manual.* Walnut Creek, CA: Left Coast Press.

White Crawford, Sidney. 2000. *The Temple Scroll and Related Texts.* Sheffield, United Kingdom: Sheffield Academic Press.

Wilford, John Noble. 1993a. "Have They Discovered Ancient Walls of Troy?" *Times-News*, 23 Şubat. http://news.google.com/newspapers? id=6JVPAAAAIBAJ&sjid=kyQEAAAAIBAJ&pg=5139,5636818&dq= troy+korfmann&hl=en.

———. 1993b. "Outer 'Wall' of Troy Now Appears to Be a Ditch." *New York Times*, 28 Eylül. http://www.nytimes.com/1993/09/28/science/outer-wall-of-troy-now-appears-to-be-a-ditch.html.

———. 2006. "A Peruvian Woman of A.D. 450 Seems to Have Had Two Careers." *New York Times*, 17 Mayıs. http://www.

nytimes.com/2006/05/17/world /americas/17mummy.html?ex=114801120 0&en= 08cced452d d20f1b&ei=5087%0A&_r=0.

———. 2010. "Mapping Ancient Civilization, in a Matter of Days." *New York Times*, 10 Mayıs. http://www.nytimes.com/2010/05/11/science/11maya.html?pagewanted=all&_r=0.

———. 2013. "Wine Cellar, Well Aged, Is Revealed in Israel." *New York Times*, 22 Kasım. http://www.nytimes.com/2013/11/23/science/in-ruins-of-palace-a-wine-with-hints-of-cinnamon-and-top-notes-of-antiquity.html?_r=2.

———. 2015. "Homo Naledi, New Species in Human Lineage, Is Found inSouth African Cave." *New York Times*, Eylül, 10. http://www.nytimes.com/2015/09/11/science/south-africa-fossils-new-species-human-ancestor-homo-naledi.html?_r=1.

Wilkinson, Toby. 2013. *The Rise and Fall of Ancient Egypt*. New York: Random House.

Willey, Gordon R., and Phillip Phillips. 1958. *Method and Theory in American Archaeology*. Chicago: University of Chicago Press.

Williams, Gareth. 2011. *Treasures from Sutton Hoo*. Londra: British Museum Press.

Williams, Paige. 2016. "Digging for Glory." *New Yorker*, Haziran 27: 46–57. http://www.newyorker.com/magazine/2016/06/27/lee-berger-digs-for-bones-and-glory.

Wise, Michael O. 1990. *A Critical Study of the Temple Scroll from Quran Cave 11*. Chicago: University of Chicago Press.

Wolters, Al. 1996. *The Copper Scroll: Overview, Text, and Translation*. Sheffield, United Kingdom: Sheffield Academic Press.

Wong, Kate. 2011. "30 Years after Televised Spat, Rival Anthropologists Agree to Bury the Hand-Ax." *Scientific American*, Mayıs 5. http://blogs.scientificamerican.com/observations/30-years-after-televised-spat-rival-anthropologists-agree-to-bury-the-hand-ax/.

Wood, Michael. 1996. *In Search of the Trojan War*, 2nd ed. Berkeley: University of California Press.

Woollaston, Victoria. 2015. "Revealed—What's inside the Pompeii Mummies." *Daily Mail*, Eylül 29. http://www.dailymail.co.uk/

sciencetech/article-3253660/Peering-inside-Pompeii-s-tragic-victims-Incredible- CT-scans-reveal-bodies-unprecedented-laying-bare-bones- delicate-facial-features-dental-cavities.html.

Yadin, Yigael. 1966. *Masada: Herod's Fortress and the Zealots' Last Stand*. New York: Random House.

———. 1971. *Bar-Kokhba*. Londra: Weidenfeld and Nicolson.

———. 1985. *The Temple Scroll: The Hidden Law of the Dead Sea Sect*. Londra: Weidenfeld and Nicolson.

Yalouris, Athanasia, ve Nicolaos Yalouris. 1987. *Olympia: The Museum and the Sanctuary*. Atina, Yunanistan: Ekdotike Athenon.

Yan, Hongau, Jingjing An, Tie Zhou, Yin Xia, ve Bo Rong. 2014. "Identification of Proteinaceous Binding Media for the Polychrome Terracotta Army of Emperor Qin Shihuang by MALDI-TOF-MS." *Chinese Science Bulletin* 59, sayı. 21 (Temmuz): 2574–81.

Yasur-Landau, Assaf, Eric H. Cline, ve George A. Pierce. 2008. "Middle Bronze Age Settlement Patterns in the Western Galilee, Israel." *Journal of Field Archaeology* 33, sayı. 1: 59–83.

Zeilinga de Boer, Jelle, ve John R. Hale. 2002. "Was She Really Stoned? The Oracle of Delphi." *Archaeology Odyssey* 5, sayı. 6 (Kasım–Aralık): 46–53, 58. http://www.biblicalarchaeology.org/daily/ancient-cultures/daily-life-and-practice/the-oracle-of-delphi—was-she-really-stoned/.

Zettler, Richard L., ve Lee Horne, düzenleyenler 1988. *Treasures from the Royal Tombs of Ur*. Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology.

Zimmer, Carl. 2016. "Eske Willerslev Is Rewriting History with DNA." *International New York Times*, Mayıs 16. http://www.nytimes.com/2016/05/17/science/eske-willerslev-ancient-dna-scientist.html?smprod=nytcore-ipad&smid=nytcore-ipad-share.

Howard Carter 1922'de Tutankhamun'un mezarına girdiğinde tek ışık titreyen elindeki mumdan geliyordu. Küçük açıklıktan içeriye şöyle bir baktı ve ne gördüğünü sorup duranlara, meşhur "Ben harika şeyler görüyorum" yanıtını verdi.

Carter'ın muhteşem keşfi, *Üç Taş Bir Duvar*'da anlatılan büyüleyici hikâyelerden sadece biri. Otuzdan fazla kazıya katılmış olan arkeolog Cline,okuru, Pompeii'den Petra'ya, Troia'dan terrakotta savaşçılarına ve Mikene'den Megiddo ve Masada'ya götürüyor. Cline, Troia'yı kazan Schliemann ve keşifleri insanın kökenine dair anlayışımızı geliştiren Mary Leakey de dahil olmak üzere bu kazıların arkasındaki insanları tanımamızı sağlıyor. Arkeologlara en sık sorulan sorulara yanıt veriyor: Nereyi kazacağını nereden biliyorsunuz? Kazılar gerçekte nasıl yapılır? Bir şeyin kaç yaşında olduğunu nereden biliyorsunuz? Bulunan şeyler kimindir?

"Cline, en iyi üniversite seminerlerini çağrıştıran sıcak ve cömert bir sese sahip."
–James Romm, *Wall Street Journal*

"*Üç Taş Bir Duvar,* arkeolojinin en büyüklerinin etkileyici bir dökümünü çıkarıyor; hiç ilgilenmemişler bile bitirmeden bırakamayacaklar."
–Jodi Magness, *Kut*[illegible]*klar Arkeolojisi*'nin yazarı

"Ünlü arkeologlarla [illegible]k, efsanevi siteleri keşfedeceksiniz. Ark[illegible]harika şeyler"le doludur ve *Üç Taş Bir Duvar*'ı *alanının* en büyüklerden birisi yazmıştır."
–Sarah Parcak, Alabama Üniversitesi

ALFA
alfakitap
alfakitap
alfakitap
www.alfakitap.com

9 786050 380057
ARKEOLOJİ